

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ

УКРАЇНСЬКА ДІАСПОРА
В РОСІЙСЬКІЙ ФЕДЕРАЦІЇ:
ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНА СПАДЩИНА

Київ 2011

УДК (=477) : (470+571)[93/94+008]

Українська діаспора в Російській Федерації: історико-культурна спадщина / Автори Горбик В. О. (кер.), Герасимчук В. Є., Даниленко В. М., Денисенко Г. Г., Катаргіна Т. І., Кубальський О. Н. — К.: Інститут історії України НАН України, 2011. — 276 с.

В роботі досліджуються нерухомі пам'ятки історії та культури української діаспори в Росії. Значна увага приділяється висвітленню найважливіших етапів життя та діяльності державних, громадських, військових діячів, видатних представників науки і культури — вихідців з України в розбудові Російської держави. Досліджуються історичні об'єкти, пам'ятні місця, пов'язані з життям і творчістю відомих представників української діаспори, визначається роль пам'яток в культурній спадщині українського народу за кордоном, в духовному житті сучасного українського суспільства. На тлі історико-культурного надбання висвітлюються маловідомі сторінки життя та діяльності вихідців з України на теренах Росії. Всі визначені в процесі підготовки роботи об'єкти історико-культурної спадщини внесені до каталога-довідника.

Рекомендовано до друку Вченою радою Інституту історії України НАН України.
Протокол № 9 від 26 листопада 2009 р.

Рецензенти:

доктор історичних наук *В. І. Марочко*
доктор історичних наук *В. М. Ричка*

Науковий редактор —

кандидат історичних наук *Т. І. Катаргіна*

ISBN 978-966-02-6032-0

© Інститут історії України
НАН України, 2011

ЗМІСТ

Передмова	4
Розділ 1. Видатні державні, військові, громадські діячі з України в політичній еліті Російської імперії і Радянського Союзу (пам'яткознавчі розвідки)	11
Розділ 2. Мистецький потенціал українців у культурному житті Росії	45
2.1. Культурна спадщина, пов'язана з художниками, скульпторами, архітекторами — вихідцями з України	45
2.2. Здобутки представників української музичної і театральної мистецької інтелігенції (театри — як пам'ятки історії та культури)	67
Розділ 3. Формування освіти, науки, культури в Росії за участю вчених і педагогів — вихідців з України (пам'яткознавчий аспект)	85
3.1. Вищі і середні навчальні заклади Росії як пам'ятки видатним діячам — вихідцям з України	85
3.2. Російські наукові установи, пов'язані з діяльністю видатних українських вчених	106
Розділ 4. Творчий шлях видатних письменників з України на теренах Росії, відтворений через пам'ятки	115
Розділ 5. Українська інтелігенція на Соловках (репресоване відродження)	137
Післямова	158
Каталог-довідник Пам'ятки та пам'ятні місця, пов'язані з політичними, державними, військовими діячами, видатними представниками культури, науки, мистецтва України в Російській Федерації	161
Бібліографія до каталогу	251
Список основних скорочень	274

ПЕРЕДМОВА

Культурна спадщина, яка складається з нерухомих пам'яток історії та культури предметно акумулює пам'ять народів. Процес освоєння історико-культурного надбання зумовлюється соціально-економічними, історичними, психологічними факторами. По пам'ятках та ставленню до них можна визначити політичні, соціальні, релігійні, моральні, естетичні норми й цінності, які панували у суспільстві в певний історичний період, або існують в сьогоденні. Культуру не обмежують державні кордони, багато її проявів мають загальний характер, тому завдання збереження пам'яток за значенням можна віднести до глобальних проблем людства.

В умовах переосмислення надбань національної культури, визначення пріоритетів і нових шляхів її розвитку, курсу на забезпечення спадковості культурних процесів значної уваги потребує й пам'яткоохоронна справа. Ця особлива сфера людської діяльності ще не повною мірою відповідає суспільним потребам і вимагає розробки нових теоретичних засад з основних її напрямків, створення реєстрів, оновлення і доповнення законодавчої бази, збільшення обсягів матеріальної підтримки, проведення ряду інформаційних і публіцистичних заходів.

Велике занепокоєння у цьому розумінні викликають пам'ятки історії. Саме вони найчастіше підпадають під загрозу знищення у зв'язку зі змінами ідеологічних постулатів й політичних настроїв у суспільстві. Стосовно цієї частки національних надбань спостерігаються дві суперечливі тенденції. З одного боку, вони викликають надзвичайний інтерес у зв'язку з новим ставленням до історичного минулого і прагненням до його переосмислення й освоєння. Ця тенденція яскраво виявилась у ході підготовки «Зводу пам'яток історії та культури України», значне збільшення статей якого відбулося переважно завдяки додатковому дослідженню і включенню нових пам'яток історії. З іншого боку, є чимало прикладів знищення історичних об'єктів або використання їх не за призначенням, з порушенням норм охорони.

Відзначимо, що до пам'яток історії, які складають певну частку в культурній спадщині кожної з країн, відносяться будинки, споруди, пам'ятні місця, місця поховань з встановленими на них меморіальними комплексами, історичні ансамблі. Мовчазні свідки історичного минулого представляють для нас велику цінність зважаючи на те, що вони надають історичним подіям конкретики, є зв'язком між минулим і майбутнім й створюють можливість сьогоденним поколінням з абстрактного розуміння історичних подій уявити життя й діяльність попередників в їх культурно-історичному середовищі. Відтворюючи етапи розвитку цивілізації, пам'ятки історії і культури водночас є джерелом історичного пізнання, важливим засобом формування світогляду наших сучасників.

Еволюція усвідомлення цінності нерухомих пам'яток проявляє напрямок і ступінь еволюції суспільства. Надзвичайно актуально сьогодні звучать слова філософа М.О. Бердяєва: «Благородство всякой истинной культуры определяется тем, что культура есть культ предков, почитание могил и памятников, связь сынов с отцами. Культура основана на священном предании. И чем древнее культура, тем она значительнее и прекраснее. Культура всегда гордится древностью своего происхождения, неразрывной связью с великим прошлым. И на культуре почиет особого рода благодать священства. Культура, подобно церкви, более всего дорожит своей преемственностью» [1].

Особливе геополітичне становище України між Сходом і Заходом обумовило наявність в Україні як візантійських, так і західноєвропейських культурних впливів. «Тут схрещувались потоки різних культур, що, зливаючись з місцевою традицією, для якої була характерна близькість професійної і народної лінії розвою мистецького процесу, породжували своєрідний, неповторний світ української культури» [2]. Україна виступає як метрополія для східної й західної діаспор. Вони в свою чергу мають різні терміни виникнення та зв'язки з метрополією.

За сучасними етнологічними теоріями всі українці і особи українського походження складають український етнос, хоча кожній із його складових притаманний різний ступінь етнічної самосвідомості. «Науковці користуються для визначення цього феномена такими термінами: “зарубіжні українці” (з конкретизацією країни, наприклад, канадські, американські українці тощо); “особи (громадяни) українського походження” (наприклад, американці українського походження); “українці в країні проживання” (в Росії, Молдові) “вихідці з України та їх нащадки” (в першому випадку йдеться про тих, хто народився в Україні; в другому — про тих, хто народився в країні проживання чи емігрував туди з третьої країни, але не народжений в Україні)» [3].

Пам'ятки, пов'язані з життям та діяльністю видатних діячів історії та культури, місця їх поховання знаходяться в багатьох країнах світу. Крім того, твори архітекторів, скульпторів прикрашають площі, вулиці, парки в країнах близького та далекого зарубіжжя. Українська спадщина, яка знаходиться за межами держави пов'язана з перебуванням представників політичної еліти, видатних діячів науки, учасників громадсько-політичних рухів, відомих письменників, митців, які народилися й певний час мешкали в Україні. З різних обставин вони опинялися за межами країни. Або за власним бажанням переїздили до інших країн, або перебували в круїзах, або опинялися з політичних мотивів за кордоном, або не по своїй власній волі були депортовані під час політичних репресій.

Метою даного дослідження є виявлення пам'яток, пов'язаних з вихідцями з України, визначення стану їх збереження. Завдання теми спонукає до всебічної популяризації пам'ятних місць, об'єктів культурної спадщини, що знаходяться поза межами держави. В стрімких умовах сучасних змін міського середовища, проведення приватизації земельних ділянок, перебудові історичних будинків та забудові історичних місцевостей може бути втрачена значна

кількість пам'яток, які мають виключну історичну, етнологічну, естетичну цінність. Тому виявлення та фіксація культурних об'єктів, ознайомлення з ними широких кіл громадськості в Україні, а також серед представників української діаспори набувають все більшої ваги і значення.

Українська культурна спадщина, яка знаходиться за кордоном, дбайливо зберігається представниками української діаспори на всіх континентах. Наприклад, у Словачії у м. Свідник створений музей української культури, велику культурно-освітню роботу по розповсюдженню культурних здобутків українського народу виконує Пряшівський український культурний центр, в якому працює український народний театр. На будинку по вул. Денкоглу в Софії (Республіка Болгарія), де проживав професор М. Драгоманов, відкрито меморіальну дошку. Меморіальна дошка українському церковному та освітянському діячу, філологу М. Смотрицькому встановлена у м. В'євіс (Литовська Республіка) [4]. Пам'ятна дошка на честь перебування видатного українського філософа і письменника Григорія Сковороди встановлена на стіні галереї по вул. Ракоці, 46 у м. Токай (Угорська Республіка) [5].

У багатьох країнах встановлені пам'ятники видатному кобзареві Т.Г. Шевченку. Тільки у Франції їх налічується три, виконані українськими скульпторами. У США у Вашингтоні встановлений пам'ятник Шевченку, створений відомими митцями, вихідцями з України — скульптором Л. Молодожанином та архітектором Р. Жуком. На відкритті пам'ятника поету в столиці Аргентини Буенос-Айресі був присутній президент країни, а кошти на його будівництво збирала українська громада Аргентини.

У Канадській провінції Альберта поблизу Едмонтона, розташований музей просто неба — мальовниче українське село. Основними експонатами діючого фольклорного музею стали хатинки перших переселенців, які опановували землі Нового Світу й розповсюдили досвід культури землеробства та ведення сільського господарства взагалі. В сучасний період у цьому скансені діє етнокультурний центр в якому передають свій досвід народні майстри з різноманітних ремесел, проводяться ярмарки та екскурсії, влаштовуються фестивалі української пісенної та мистецької творчості, до яких залучається велика кількість туристів. Крім того, у 1952 р. в м. Палермо (провінція Онтаріо) було відкрито літературний музей Т.Г. Шевченка, в якому розгорнута експозиція про життя і творчість поета. У Вінніпезі зусиллями української громади створений літературний музей видатного діяча культури І.Я. Франка. У містах Манітоба, Саскатун створені музеї українського мистецтва та промислів. Музеї стали одними з провідних центрів розповсюдження української культури на Північно-американському континенті.

Особливо хотілося б звернути увагу на вшанування в зарубіжних країнах пам'яті видатних українських жінок, які в різні часи й за різних обставин потрапляли за межі України й прославили її як відомі політичні діячі, видатні науковці, талановиті митці. У Французькому місті Санлісі в абатстві Св. Вікентія встановлений пам'ятник Анні Ярославні. Саме вона, дочка Ярослава Мудрого, була дружиною французького короля, заснувала це абатство. Інша дочка

Ярослава — Анастасія, дружина угорського короля Андруша I увічнена в скульптурі на її честь в угорському місті Тигоні. В Туреччині знаходиться меморіальний мавзолей, де похована Роксолана — дружина Сулеймана Великого. В Естонії, Італії, Німеччині, Болгарії, Грузії на будинках, в яких перебувала Леся Українка встановлені меморіальні дошки. Серед талановитих художників особливе місце займає Марія Башкірцева, яка певний час мешкала у Франції. Місця її перебування відзначені меморіальними дошками, їй встановлене мармурове погруддя, а каплиця, де похована художниця на цвинтарі Пассі в Парижі занесена до списку пам'яток національного значення Франції.

Значний внесок у дослідження пам'яток історії та культури, пов'язаних з українцями зробили представники української діаспори Санкт-Петербурга. 1989 року українська громада Санкт-Петербурга встановила пам'ятний знак на місці першого поховання Т.Г. Шевченка на Смоленському цвинтарі Санкт-Петербурга. Загалом на теренах Російської Федерації споруджено чотири монументальних пам'ятника Шевченкові: в Санкт-Петербурзі, Москві, Самарі, Орську. 9 березня 2009 року за участю Генерального консула України в Санкт-Петербурзі, гостей з Полтави, Києва, Львова, Чернігова, української спільноти Санкт-Петербурга до підніжжя пам'ятника Т.Г. Шевченка на одноіменній площі покладені квіти на відзначення 195-річчя з дня народження генія української культури. В конференц-залі Російської академії мистецтв відбувся урочистий вечір, де були присутні понад 300 чоловік, петербуржців та гостей [6].

У 2007 р. в Національному музеї Т.Г. Шевченка в Києві експонувалася виставка «Український некрополь Санкт-Петербурга», підготовлений дослідниками української культурної спадщини, відомими організаторами української громади Санкт-Петербургу — Т. Лебединською і П. Тарасенком. Також ними підготована книга-меморіал «Український некрополь Санкт-Петербурга», в якій представлені матеріали про понад 200 осіб і родин видатних українців, похованих у Петербурзі починаючи від XVIII ст. до кінця XX ст. Можна навести багато інших прикладів увічнення представників української науки і культури в країнах світу.

Україна є батьківщиною багатьох відомих політиків, талановитих винахідників, вчених, письменників, митців. Така закономірність спостерігається протягом кількох століть й підтверджує особливі пріоритети, які надавали в Україні розвитку освіти, вивченню іноземних мов, розповсюдженню друкованих видань тощо. Саме тут перша слов'янська абетка, складена славнозвісними Кирилом і Мефодієм, набула широкого розповсюдження й застосування. Ще за часів Київської Русі мешканці міст були писемними, про що свідчать археологічні артефакти зі старослав'янськими написами, графіті на стінах соборів. Саме у Києві, у Києво-Могилянській академії студіювався майбутній академік Михайло Ломоносов, який у 1755 р. став на чолі створення Московського університету при підтримці й допомозі гетьмана України Кирила Розумовського.

Обсяг колективної монографії не дозволяє перелічити всі нерухомі об'єкти в країнах світу, які є свідками життя багатьох наших земляків. Та підготовка належної бази даних, каталогів, спільні пошукові проекти з іноземними

фондами уможливають створення «Зводу пам'яток історії та культури України за кордоном» як складової багатотомної енциклопедичної праці, яка готується по всіх областях України. Це дозволить розширити уяву наших співвітчизників про пам'ятки історії та культури за кордоном, які пов'язані з розповсюдженням української культурної традиції. Автори в першу чергу зосередили увагу на історико-культурних об'єктах на теренах Російської Федерації.

Українці заповнювали Росію міграційними хвилями. Однією з перших була досить численна міграція після скасування Гетьманщини та руйнації Запорозької Січі. Саме тоді українське козацтво мусило залишити Україну та оселитися на Кубані та впродовж Тереку. За наказом Катерини II запорожці отримали землі на Кубані. На місці висадки козаків в Тамані встановлений пам'ятник запорозьким козакам [7]. Селянські мігранти селилися в Надволжі та Поураллі. Таким чином, міграцію мешканців України на території Російської імперії, а згодом Радянського Союзу поділяють на кілька етапів: перший — XVII ст.—п.п. XIX ст.; другий — кін. XIX—поч. XX ст.; третій — серед. XX ст.; четвертий — післявоєнний період XX ст.

На першому етапі значні переміщення вихідців з України були пов'язані з боротьбою між Річчю Посполитою та Московією за українські землі, що спричинило появу значної кількості українців з Чернігівщини на Курщині. Під час національно-визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького й після підписання Переяславської угоди 1654 р., в Москві формується українська колонія. В цей час має місце так звана інтелектуальна і творча міграція — учених, представників духівництва, співаків. Так, у XVII ст. з України до Росії від'їжджали освічені священники, які залишили помітний слід в історії російської церкви — письменники і вчителя Єпіфаній Славінецький та Арсеній Сатановський, архієрей і письменник Дмитро Туптало, митрополит Рязанський Стефан Яворський [8]. Наприкінці XVIII ст. помітні осередки вихідців з України з'являються у Центрально-Землеробському районі, Нижньому Поволжі, на Північному Кавказі, де українське селянство впроваджує культуру землеробства, розповсюджує український побут, ведення господарства, харчування, одягу, етно-культурні ритуали.

Другий етап характеризується освоєнням територій Сибіру, Далекого Сходу, Казахстану та Середньої Азії.

Для третього характерне насильницьке переміщення українців під час розкуркулення, репресій 1920–1930-х рр., а також депортація учасників боротьби проти “совєтів” з Західної України 1940–1950-х рр. З часом депортовані перемістилися в різні райони колишнього Радянського Союзу.

Для четвертого етапу характерна трудова міграція в тому числі на освоєння територій Сибіру та Далекого Сходу.

Після розпаду Союзу РСР у 1991 р. багато українців залишилось в Росії. За останніми даними Російського статистичного агентства, загальна кількість українців, що проживають в Російській Федерації становила: у 1989 р. — 4 млн. 370 тис., у 2002 р. — 2 млн. 944 тис. осіб. За чисельністю населення українці в Росії складають третю етнічну групу, поступаючись руським і татарам [9].

Місця компактного проживання розташовані майже по всій території Росії — від Карелії до Камчатки. Однак 57% українців, які живуть в Російській Федерації, вважають рідною мову російську.

У багатьох українців досить сильний потяг до рідної землі, рідної культури. Вони гуртуються в громадські об'єднання, щоб не забути рідну мову, рідну культуру. В цілому в Росії функціонує понад 90 таких громадсько-культурних об'єднань. Це — Товариство української культури Карелії, Товариство ім. Т.Г. Шевченка в Санкт-Петербурзі, Товариство української культури на Кубані, “Кобзар” в Уфі, Українське культурно-просвітницьке товариство ім. Т.Г. Шевченка в Оренбурзі, “Просвіта” в Омську, “Вербиченька” в Казані та багато інших. Лише в Москві існує 4 таких товариства.

Але збереження української культури в Росії під питанням. Газета “Український вибір” в Росії стверджує: “Слід приймати як факт, що більшість етнічних українців східної діаспори не виявляє ніякого інтересу до української проблематики. Зараз українська мова і культура потрібні не стільки народу (тобто широким масам) — в сучасній ситуації без них можливо обійтися не тільки в східній діаспорі, але і в Україні — скільки національно орієнтованій інтелігенції”. Тому лише в декількох вузах введені спеціалізації “українська мова і література” — в Новосибірському педінституті, в Тюменському університеті, планується в Томському педінституті.

На сучасному етапі йде складний процес усвідомлення необхідності поважно-го ставлення до здобутків інших народів у розвитку науки, культури, мистецтва. Іноді намагання однієї культури поглинути чи присвоїти доробок представників інших народів приводить до нівелювання самого поняття етнічної приналежності, або як це сталося у Радянському Союзі до створення однієї уніфікованої спільності — «радянський народ». Росія, як правонаступниця Радянського Союзу присвоїла собі весь науковий, мистецький потенціал, який створювався багатьма поколіннями різних народів, і насамперед, українського, з яким Росія історично проводила спільну державну політику понад 350 років. Не лише видатні росіяни залишили помітний слід у розвитку України, а й видні українці — в поступу Росії. Одним з проявів цього є нерухомі пам'ятки історії та культури, які існують в Росії як пам'ять про визначних осіб, про їх внесок в розвиток країни.

Виконана авторським колективом праця не має аналогів. Серед використаних джерел незначну частку займають праці подібної спрямованості. Це ускладнює пошук, вимагає уважного виявлення пам'яток на підставі даних декількох джерел, а також натурні обстеження й фотофіксація. Слід зазначити, що за останні роки цій темі почали приділяти увагу науковці Москви, Києва, Санкт-Петербурга. В книзі Ю. Александрова “История Москвы в памятниках” в історичній ретроспективі подані найбільш знакові пам'ятки історичного, архітектурного, мистецького значення в історії Москви, серед яких згадані й пам'ятки, пов'язані з українцями — гетьманом Іваном Мазепою, дипломатом Омеляном Українцевим.

Велику користь при дослідженні нерухомих об'єктів приносять видані в Росії каталоги пам'яток, які взяті під державну охорону, а також видані матеріали до Зводу пам'яток історії та культури по Російській Федерації. Також

є ряд брошур, зокрема ґрунтовна розвідка І. Винниченка “Українці в Санкт-Петербурзі”. Новітня історіоґрафія констатує кризовий стан у справі збереження нерухокої культурної спадщини. Для забезпечення відповідного сьогоденню рівня організації використання пам’яток потрібні державні програми введення безцінного матеріалу до наукового і суспільного обігу.

Відмітимо, що сучасна українська пам’яткознавча концепція вилучає пам’ятки історії та культури з-під впливу будь-яких ідеолоґічних факторів. Ідея гуманістичного світосприйняття з превалюванням загальнолюдських цінностей повинна опанувати суспільствами різних країн. Рештки минулих епох відтворюють історію розвитку суспільства і мають своє виключне право на існування незалежно від змін в політичних оцінках того чи іншого історичного етапу.

У підготовці колективної роботи брали участь:

- д.і.н. *Горбик В.О.* — розділ 1;
чл.-кор. НАН України, д.і.н. *Даниленко В.М.* — розділ 2, ч.1 (у співавторстві);
к.і.н. *Денисенко Г.Г.* — розділ 5;
к.і.н. *Катаргіна Т.І.* — передмова, розділ 2, ч. 2 (у співавторстві), розділ 3, розділ 4 (у співавторстві), післямова, каталог-довідник;
к.ф.н. *Кубальський О.Н.* — розділ 4 (у співавторстві);
мистецтвознавець *Герасимчук В.Є.* — розділ 2, ч.ч. 1, 2 (у співавторстві), каталог-довідник.

Примітки:

1. Бердяев Н.А. «О культуре» // Бердяев Н.А. Философия творчества, культуры и искусства: В 2 т. — М., 1994.
2. Юріна Людмила. Передмова // Напрестольні Єванґелії XVI–XVIII століть у зібранні Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника. — К., 2005. — С. 9.
3. Українці за межами України // Історія України : Нове бачення. Навчальний посібник / Під ред. Смолія В.А. — К.: Наукова думка, 2000. — С. 432.
4. Закордонне українство: засоби масової інформації, заклади освіти, пам’ятки культури Довідник. Частина 1. К., 2004. — С. 111
5. Закордонне українство: засоби масової інформації, заклади освіти, пам’ятки культури Довідник. Частина 1. К., 2004. — С. 109
6. Великий Кобзар об’єднав українців Санкт-Петербурґу і регіонів України // Кобза. Режим доступу: <http://kobza.com.ua>
7. Тернавський Н.А. Таманський шедевр. / Режим доступу: http://www.cossackdom.com/culture/ternavskyi_shedevr.htm
8. Русское православие: веки истории / Науч. ред. А. И. Клибанов. — М.: Политиздат, 1989. — С. 169.
9. Российская перепись в этническом измерении. — Режим доступу: http://www.zlev.ru/39_36.htm#_ftnref1

Розділ 1

Видатні державні, військові, громадські діячі з України в політичній еліті Російської імперії і Радянського Союзу (пам'яткознавчі розвідки)

Російською імперією, що виникла на початку XVIII ст., керувала державна еліта, яка складалася з представників різних народів, в тому числі українського. Багато з них займали помітне місце в її державних структурах, були відомими військовими діячами. Деякі з них не вписувалися у державно-монархічний устрій Росії. Таким, зокрема, був Петро Дорофійович Дорошенко — визначний український державний, політичний, військовий діяч, гетьман України. Народився 1627 р. в Чигирині, походив з сім'ї реєстрових козаків. Брав участь у Національно-визвольній війні українського народу під проводом Богдана Хмельницького. Чигиринський полковник Петро Дорошенко підтримав гетьмана І. Виговського, був противником союзу з Москвою і домагався скасування деяких пунктів Переяславських статей 1659 р. Згодом став гетьманом Правобережної України. Стратегічною метою Петра Дорошенка було об'єднання під своєю владою Лівобережної та Правобережної України. В цьому він звертався за допомогою до Туреччини, але турки нерідко грабували місцеве населення. Авторитет П. Дорошенка серед українців почав падати. У цій ситуації, розчарований політикою Туреччини, П. Дорошенко вирішив зректися булави. Після зречення гетьманства П. Дорошенко оселився в с. Сосниця (тепер Чернігівська обл.), через деякий час на вимогу царського уряду він переїхав до Москви. У 1679–1682 рр. жив у В'ятці, останні роки — 1682–1698 рр. — у с. Ярополець, де мав маєток [1]. На могилі Петра Дорошенка в центрі села Ярополець збудована каплиця, яка нагадує про гетьмана П. Дорошенка, що виборював державну незалежність та територіальну єдність України [2], за що був у немилості у російських монархів.

Мазепа Іван Степанович — визначний політичний діяч, гетьман Лівобережної України. Народився 1639 р. у с. Мазепинці на Київщині в українській шляхетській родині. Навчався у Києво-Могилянській академії. Перебував на службі при дворі польського короля. Підтримав у боротьбі за гетьманську булаву П. Дорошенка, був генеральним осавулом у гетьмана І. Самойловича. У 1687 р. обраний гетьманом України, один з найвизначніших землевласників України. І. Мазепа намагався використати свій вплив на Петра І для збереження прав і вольностей Гетьманщини. Він намагався здійснити плани відділення України від Росії. Під час Північної війни вів таємні переговори з польським королем Станіславом Лещинським, а потім із шведським королем Карлом XII. Коли шведські війська вступили на територію України, Мазепа відкрито перейшов на їх бік (жовтень 1708 р.). Після поразки шведської армії в Полтавській

битві (1709 р.), І. Мазепа разом із Карлом XII відступив до турецької фортеці Бендери. Помер 1709 р. і був похований у м. Галаца (нині Румунія).

У Москві зберігся будинок, так званий «будинок Мазепа», в якому гетьман зупинявся під час візитів до Російського царя. Споруда кінця XVII ст. розташована за адресою — Колпачний пров., 10 [3].

Складною була доля Данила Павловича Апостола, гетьмана Лівобережної України (1727–1734 рр.). Народився 1654 р. у сім'ї миргородського полковника. Походив з відомого козацького роду. Виявив себе талановитим військовим діячем під час Азовсько–Дніпровських походів. Брав активну участь у Північній війні. Він був серед тих старшин, які підтримали гетьмана Івана Мазепу під час переходу частини українського війська на бік шведського короля Карла XII у жовтні 1708 р. Але невдовзі повернувся до Петра I і отримав його прощення. Відстоював автономні права Гетьманщини. У 1724 р. за участь в опозиційному русі за наказом імператора його заарештували і відправили в ув'язнення до Санкт-Петербурга, де й провів у заточенні 3 роки. Згодом Д. Апостола обрали наказним гетьманом Лівобережної України. Він багато зробив для впорядкування місцевої адміністрації, системи судочинства, розвитку зовнішньої торгівлі України. Помер 29(17) січня 1734 р. у с. Сорочинці (нині с. Великі Сорочинці Миргородського району Полтавської області) [4]. Похований у зведеній на його кошти церкві Преображення Господнього [5].

Не корився російським урядам останній кошовий Запорозької Січі Петро Іванович Калнишевський — державний, політичний і військовий діяч, останній кошовий отаман Запорозької Січі. Народився в 1690 р. у с. Пустовітівка (нині село Роменського р-ну Сумської обл.). Згідно з документами архіву Нової Січі (1734–1775 рр.), Калнишевський походив із селянського („мужичого”) роду, за іншими джерелами — з української шляхти Роменської сотні Лубенського полку. На Січі, куди, за переказами, Калнишевський потрапив у дитячому віці, він пройшов шлях від джури до найвищих посад у Війську Запорозькому [6]. У 1762 р. вперше був обраний кошовим отаманом, проти чого заперечувала Катерина II, оскільки вибори відбулися без дозволу уряду. „Справу про самовільне обрання козаками отаманами Коша Запорозької Січі Калнишевського” розглядала спеціальна слідча комісія з Петербургу. З огляду на майбутню війну з Туреччиною Катерина II змінила гнів на милість і, враховуючи авторитет Калнишевського серед козаків, визнала його на цій посаді. У 1765 р. знову обраний кошовим отаманом і переобирався на цю посаду протягом наступних 10 років.

Військовий талант і особиста мужність Калнишевського виявилася під час російсько-турецької війни 1768–1774 рр., в якій взяли участь бл. 11 тисяч українських козаків на чолі з кошовим отаманом, які відзначилися під час взяття Очакова і Кінбурна. За військову доблесть козацька старшина була нагороджена Катериною II золотими медалями на Андріївській стрічці, а Калнишевському присвоєно звання генерал-поручика російської армії [7].

Після зруйнування влітку 1775 р. царськими військами Нової Січі Калнишевський був заарештований і, незважаючи на його похилий вік (85 років), за

наказом Катерини II його заслали на Соловки [8]. Умови ув'язнення Петра Калнишевського були дуже жорстокими. Документи і свідчення сучасників говорять про те, що отаман перебував у камері „мішку” начебто заживо заму- рований. Невдовзі Калнишевський був переведений до „кращого” приміщення, одного з казематів Головленківської в'язниці в Архангельській башті. Добував він свій термін ув'язнення в келії № 15 Прядильної башти, а потім в Білій башті в невеличкій добудові під назвою „Сушило”. У 1801 р. указом Олександра I від 2 квітня 1801 р. був звільнений з-під арешту, проте він прийняв постриг і за власним бажанням залишився у монастирі, де й помер на 112-му році життя.

Похований на головному подвір'ї Соловецького монастиря перед Свято-Преображенським собором [9], але де знаходиться могила невідомо. У 1856 р. за наказом настоятеля монастиря була встановлена надмогильна плита з таким написом: ”Здесь погребемо тело в бозе почившего кошевого бывшего некогда Запорожской Грозный Сечи казаков атамана Петра Калнышевского, сосланного в сию обитель по высочайшему повелению, снова был освобожден, но уже сам не пожелал оставить обитель, в коей обрел душевное спокойствие смиренного Христианина, искренно познавшего свои вины. Скончался 1803 года, октября 31 дня, в субботу, 112 лет от роду, смертью благочестивою, доброю”. На початку 2000 р. плиту П. Калнишевського перемістили в Германівський дворик біля однойменної каплиці, де розмістилися надмогильні плити усіх відомих в'язнів Соловецького монастиря [10].

Знакове місце у верхівці Російської імперії займав дворянський рід Розумовських. Його представники обіймали високі державні, військові та дипломатичні посади.

Це, перш за все, Олексій Григорович Розумовський. Народився в сім'ї українського реєстрового козака Григорія Розума 1709 р. на хуторі Лемеші, тепер Козелецького району Чернігівської області. У 1731 р. був взятий в Петербург співаком в українську капелу при імператорському дворі і став фаворитом цесарівни Єлизавети. Брав активну участь у дворцовому перевороті, внаслідок якого престол зайняла Єлизавета Петрівна. Вступив в таємний шлюб з імператрицею. Отримав чини: камергера, генерал-поручника, генерал-фельдмаршала. Мав великі маєтки в Росії та Україні. Сприяв відновленню гетьманства в Україні. За активної участі О. Розумовського було відновлено Київську метрополію, а у 1750 р. було обрано гетьманом України його брата Кирила Розумовського. Після смерті Єлизавети Петрівни вийшов у відставку. Тривалий час жив у Аничковому палаці (Невський пр., 39), зберігаючи певний вплив при дворі, допомагав відстоювати права українського козацтва. Помер 1771 р. у Санкт-Петербурзі. Похований в усипальниці церкви Благовіщення Пресвятої Богородиці в Олександрівській Свято-Троїцькій лаврі [11].

Видатним представником українства в Санкт-Петербурзі був молодший брат Олексія Григоровича — Кирило. Народився 1728 р., на хуторі Лемеші, тепер Козелецького району Чернігівської області. За сприяння брата Олексія переїхав до Петербурга, здобував освіту в європейських університетах, був призначений президентом Петербурзької Академії наук (1746–1767 рр.). У 1750 р. за

клопотанням української старшини був обраний гетьманом Лівобережної України. На початку правління К. Розумовський провів чимало реформ, підвищив політичний статус гетьмана, почав самостійно розпоряджатися фінансовими ресурсами краю, проводив судову реформу. Був прихильником поширення університетської освіти в Україні, за його проектом було створено два університети: один — на базі Києво-Могилянської академії, другий — у Батурині. Новації гетьмана К. Розумовського викликали невдоволення російської верхівки. Згодом він переїхав до Санкт-Петербурга та зрікся гетьманства. Натомість управління Гетьманщиною переходило до Другої Малоросійської колегії. Останні роки гетьман мешкав у Батурині, де й помер 15 (03) січня 1803 р. Його поховано в Батурині [12].

Брати Розумовські час від часу мешкали в Москві. Зберігся головний будинок садиби, яка належала Розумовським (встановлена меморіальна дошка) (вул. Воздвиженська, 8/1). Також, до нашого часу зберігся будинок садиби Розумовських у Романовому провулку, 2 (встановлена меморіальна дошка). Розумовські володіли рядом маєтків у Підмосков'ї. Так, до наших днів збереглися як пам'ятки архітектури в дещо перебудованому або зміненому вигляді: садиба графів Розумовських у селищі Горенки [13], садиба Пореч'є та село Знаменське, якими володів Олексій Григорович [14], садиба Поливаново власником якої був Кирило Григорович [15].

До російської імперської еліти належав Олександр Андрійович Безбородько, український державний діяч, канцлер. Народився в сім'ї генерального писаря 1747 р. в місті Глухові Чернігівської губернії. Навчався в Київській духовній академії. Виявив хоробрість під час російсько-турецької війни 1768–1774 рр. Згодом був призначений членом Державної Ради, фактично керував Колегією закордонних справ, виявив себе здібним дипломатом, ревно проводив російську політику на міжнародній арені. Представляв інтереси поміркованого крила в українському автономістському русі XVIII ст. Будучи одним із найбільших магнатів України, належав до частин української старшини, яка прагнула “спокою” в Російській імперії. В Росії О. Безбородьку належало чимало маєтків, зокрема, Свято-Троїцький. В Санкт-Петербурзі на вул. Союзу зв'язку (був. Поштамтська), 7 зберігся палац О.А. Безбородька (тепер Центральний музей зв'язку ім. О.С. Попова).

Помер 17 квітня 1799 р. в Санкт-Петербурзі [16]. Могила О.А. Безбородька (пам. 1803 р., ск. Ж.Д. Рашетт) в Олександро-Невській лаврі в усипальниці Благовіщенської церкви, набережна р. Монастирки, 1.

До цього ж роду належав Ілля Андрійович Безбородько, генерал, сенатор. Народився 1756 р. Був учасником воєнних походів проти турків у 1773–1774 рр. та 1787–1791 рр. Очолював лівий фланг військ О. Суворова при штурмі Ізмаїла у 1790 р. Власник маєтків у Росії, Україні, Литві. На його кошти та кошти його брата Олександра Андрійовича засновано у 1820 р. гімназію вищих наук у м. Ніжин (з 1812 р. — Ніжинський ліцей). Помер 3 червня 1815 р. [17] Похований в усипальниці Благовіщенської церкви Свято-Троїцької Олександро-Невської лаври (набережна р. Монастирки, 1).

Серед тих, хто здійснив значний внесок в справу захисту Росії, було чимало українців. Це, перш за все, Дмитро Петрович Неверовський. Народився 1771 р. в с. Прохорівка, тепер Канівського району Черкаської області. Генерал-лейтенант, герой Вітчизняної війни 1812 року. Брав участь у Бородинській битві, керував обороною Шевардинського редуту, був смертельно поранений в битві під Лейпцігом. Помер 2 листопада (21 жовтня) 1813 р. в місті Галла в Німеччині. У 1912 р. перепохований на полі Бородинської битви, де йому встановлено пам'ятник. Про Д.П. Неверовського нагадують залишки Шевардинського редуту в Історико культурному заповіднику (Московська обл., Можайський район, смт. Бородіно), Багратіонові флеші, де був поранений Д.П. Неверовський.

Одним з найбільш радикальних революційних рухів в Російській імперії був декабристський, коли демократично налаштовані частини військової еліти у грудні 1825 р. повстали проти самодержавства та кріпацтва. Рух виник у колах освіченої дворянської молоді, значна кількість якої брала участь у війнах з Наполеоном, а також перебувала під впливом ідей французьких просвітителів та наслідків Великої Французької революції. Декабристський рух співпав з періодом формування національних держав в ряді країн Європи на принципах демократизму і обмеження монархічного правління і був подібним до інших національних патріотичних рухів. Основними цілями декабристів були встановлення в Росії конституційного парламентського ладу та обмеження самодержавства, скасування кріпацтва, демократичні перетворення, введення цивільних прав і свобод. Після придушення виступу військових полків на Сенатській площі у грудні 1925 р., урядом Миколи I в Петербурзі був створений спеціальний Слідчий комітет у справі про зловмисні таємні товариства. До слідства, що тривало більше півроку, було притягнуто близько 600 чоловік.

Засуджені декабристи спочатку утримувалися в Петропавловській фортеці та фортецях Фінляндії, а потім поступово відправлялися до Сибіру. Перші привезені декабристи були розподілені по різних рудниках та заводах, але вже до осені 1827 року всіх їх зібрали в Читинському острозі, а восени 1830 р. перевели до в'язниці на Петровському заводі. Як відомо декабристів суворо покарали, серед них чимало за своїм походженням були українцями.

Іван Іванович Горбачевський народився 1800 р. в сім'ї чиновника в с. Переходівка (тепер Чернігівської обл.). З 1817 р. почав службу в армії підпоручиком 8 артилерійського батальону. Належав до радикального крила декабристського руху. Був засуджений до страти, яка згодом була замінена довічною, а потім двадцятирічною каторгою.

Спочатку утримувався у Кексгольмі (тепер м. Приозерськ Ленінградської обл.), потім — в Шліссельбурзькій фортеці, після чого етапований до Сибіру, де термін примусових робіт поступово було скорочено до 13 років. З кінця 1827 р. відбував покарання у Читинському острозі, з осені 1830 р. — в Петровському казематі, неподалік якого 1839 р. переведений на поселення. Сповідував демократичні ідеали. Шанований місцевим людом 1865 р. обійняв

посаду мирового посередника Петровського гірничого округу. Залишив чималу епістолярну спадщину. Помер у 1868 р. у м. Петровський Завод (нині м. Петровськ-Забайкальський, Читинської обл.), де збереглась його могила [18].

Одним з активних діячів декабристського руху був Василь Львович Давидов. Народився в Москві 1792 р., за іншими даними 1793 р. З дворян Київської губернії. Учасник війни 1812 р. Вийшов у відставку у 1822 р. в чині полковника. Мешкав у Кам'янці Чигиринського повіту Київської губернії. В його маєтку відбувалися зустрічі майбутніх декабристів. Після поразки повстання був заарештований і переведений до Петропавлівської фортеці. Засуджений до страти, яку було замінено на довічну каторгу (термін якої згодом було замінено на 13-річне перебування на каторзі). Відбував покарання в Александрівській гуральні, Благодатській копальні, Читинському острозі, на Петровському заводі. У 1839 р. був відправлений на поселення в м. Красноярськ, де й помер 6 листопада (25 жовтня) 1855 р. [19]

З його ім'ям пов'язані Багратіонові флеші, де В. Давидов бився під час Бородинської битви. У Петропавлівській фортеці він перебував у 1826 р. до винесення вироку.

У Сибіру В.Л. Давидов у 1827–1830 рр. відбував каторгу у Читинському острозі, Петровському заводі (1830–1839 р.). На поселенні в Красноярську він мешкав із сім'єю у будинку купця М. М'ясникова (вул. Воскресенська). Похований на Троїцькому кладовищі Красноярська.

Микола Федорович Лісовський народився 1798 р. в с. Любинець поблизу Новоград-Волинського. Після навчання став поручиком Пензенського піхотного полку. 3 червня 1825 р. вступив до лав майбутніх декабристів, але активної участі у змові не брав. Після поразки повстання був засуджений до каторги на 2 роки. Після річного відбуття вироку його залишили на поселенні у Сибіру [20]. Помер 7 вересня (26 серпня) 1873 р. З його ім'ям у Читі пов'язаний Читинський острог, де він відбував каторгу, а також Михайло-Архангельська церква (нині музей декабристів).

До помірковано активних декабристів можна віднести Володимира Дмитровича Вольховського. Народився у 1798 р. в Полтавській губернії. З його ім'ям пов'язана споруда Царськосельського ліцею в Санкт-Петербурзі, де він навчався разом з О. Пушкіним, К. Кюхельбекером, О. Пушциним та іншими ліцеїстами першого випуску. Після закінчення ліцею вступив на армійську службу. Брав участь у Союзі порятунку, Союзі благоденства, в нарадах, які проводив П.І. Пестель. Після розгрому декабристів, його перевели на Кавказ, де згодом він дослужився до генерал-майора. Помер в с. Каменка Ізюмського повіту Харківської губернії, похований в с. Стратілатівка біля церкви [21].

Семен Григорович Краснокутський народився у 1787 р. (або 1788 р.) на Україні в сім'ї дворян Київської губернії. Після навчання в кадетському корпусі поступив на військову службу. Учасник Вітчизняної війни 1812 р. Брав участь у декабристському русі, зокрема в повстанні на Сенатській площі. Після поразки перебував під арештом в Петропавлівській фортеці.

С.Г. Краснокутського засудили на поселення в Сибір на 20 років, де він захворів. Помер 15 лютого 1840 р. у Тобольську, похований на міському Завальному цвинтарі [22].

Олександр Миколайович Сутгоф народився 1801 р. у Києві. 1817 року розпочав військову службу юнкером 7-го Єгерського полку. З 1825 р. — поручик лейб-гвардії Гренадерського полку. Був членом Північного товариства, активним учасником повстання на Сенатській площі. Після розгрому повстання був заарештований і переведений до Петропавловської фортеці. Спочатку був засуджений до каторжних робіт довічно. Згодом термін був скорочений до 13 років. В'язень Свартгольмської фортеці, Читинського острогу, Петровського заводу (1826–1839 рр.). Жив на поселенні в Іркутській губернії.

Після цього О.М. Сутгофа залишили на поселенні, згодом перевели на військову службу. Помер в м. Боржомі на Кавказі 14 серпня 1872 р., похований біля церкви [23]. Пам'ятні місця, пов'язані з постаттю О.М. Сутгофа залишилися у Санкт-Петербурзі: на будинку в якому розміщувався Гренадерський лейб-гвардії полк, де 1823-25 рр. служив О.М. Сутгоф (Петроградська наб., 44), встановлено меморіальну дошку з написом: «Здесь размещались казармы лейб-гвардии Гренадерского полка, солдаты которого во главе с декабристами Н.А. Пановым и А.Н. Сутгофом вышли на Сенатскую площадь в день восстания против самодержавия 14 (26) декабря 1825 года» [24]. Ще одне пам'ятне місце: Петропавловська фортеця, де з 14 грудня 1825 р. по 8 серпня 1826 р. був ув'язнений О.М. Сутгоф [25].

Однією з найбільш відомих організацій в Україні в середині XIX ст., члени якої різко критикували існуючу самодержавну монархічну систему управління, було Кирило-Мефодіївське товариство. Товариство об'єднало українську прогресивну інтелігенцію, яка висловила свій протест проти самодержавно-кріпосницької системи, національного гніту; поставила вимогу про необхідність скасування кріпосного права, проголошення республіки, залучення народних мас до активного громадського життя, про створення для пригноблених слов'янських народів умов для вільного політичного і культурного розвитку. Значна частина кирило-мефодіївців не мислила побудову щасливого суспільства без революційної боротьби, без ліквідації царського деспотизму та поміщицького землеволодіння [26].

Ряд учасників Кирило-Мефодіївського товариства після слідства були жорстоко покарані. Зокрема, політичний діяч, поет Георгій Львович Андрузський, який народився 1827 р. в с. Вечірки (нині Пирятинського району Полтавської обл.) у родині дрібного поміщика. Після слідства над кирило-мефодіївцями був висланий під нагляд поліції до Казані, потім — до Петрозаводська. У 1850-1854 рр. був ув'язнений у Соловецькому монастирі на Соловецькому острові у Білому морі. Після звільнення служив у Архангельській судовій палаті, згодом повернувся в Україну [27].

Громадський діяч, журналіст та педагог, член Кирило-Мефодіївського товариства Василь Михайлович Білозерський народився 1825 р. на хуторі Мотронівка на Чернігівщині у дворянській родині. Перебуваючи у складі

Кирило-Мефодіївського товариства, Білозерський виступав за об'єднання слов'янських народів у федеративну державу на засадах християнства та освіти. Під час слідства у Санкт-Петербурзі його допитували у будинку III відділення власної його імператорської величності канцелярії (наб. Фонтанки, 16).

У 1847 р. Василь Михайлович був висланий до Петрозаводська, після заслання проживав у Санкт-Петербурзі. Останні роки життя мешкав на хуторі Мотронівка [28]. У Санкт-Петербурзі збереглися історичні пам'ятки — будинки, де мешкав В.М. Білозерський на Аптекарському провулку, 46, і працював на Невському проспекті, 54, та в редакції журналу «Основа» на вул. Соціалістичній, 12 [29].

Одним із засновників Кирило-Мефодіївського товариства був громадсько-політичний діяч, педагог, вчений Микола Іванович Гулак, який народився в м. Варшава у 1821 р. в українській родині. З 1845 р. працював у Київській археографічній комісії. М. Гулак був одним з авторів програмних документів товариства. Як супротивник самодержавно-кріпосницького ладу, борець за національну незалежність українського й інших слов'янських народів, республіканець — М. Гулак був ув'язнений у Шліссельбурзькій фортеці (1847–1850 рр.), згодом засланий до м. Перм під суворою нагляд поліції (1850–1859 рр.). Після закінчення терміну заслання займався педагогічною та науковою роботою в Одесі, Керчі, Ставрополі, Кутаїсі і Тифлісі. Помер в м. Єлизаветполь (нині м. Гянджа, Азербайджан) 8 червня (25 травня) 1899 р. [30]

Відомий український письменник, історик, літературний критик Пантелеймон Олександрович Куліш народився 1819 року в с. Вороніж, нині Шосткінського району, Сумської області. Став одним із засновників Кирило-Мефодіївського товариства, за що й був ув'язнений у Петропавлівській фортеці, згодом засланий до Тули (місто РФ), де працював у канцелярії губернатора, редагував «Тульские губернские ведомости». За час перебування в Тулі написав ряд історичних повістей і романів. Завдяки клопотанню друзів у 1850 р. отримав дозвіл на повернення до Санкт-Петербурга, де розгорнув активну літературну діяльність. Разом з тим працював у статистичному відділі Міністерства державних маєтностей. Потім виїхав до Варшави, з 1867 р. проживав за кордоном [31]. У 1871 р. П. Куліш повернувся з-за кордону і оселився в Петербурзі, писав історичні і літературні праці, в яких засуджував козацтво та гайдамацький рух, позитивно оцінював роль української старшини. Повернувшись на Наддніпрянську Україну, оселився на хуторі Мотронівка біля Борзни (тепер Чернігівська обл.), повністю відійшов від політичної діяльності. Помер 2 (14 лютого) 1897 р., похований на хуторі Мотронівка [32]. У Санкт-Петербурзі пам'ять про цю непересічну особистість зберігають: будинок Петербурзького університету, де у 1945–1947 рр. П.О. Куліш працював викладачем російської словесності (Університетська наб., 7/9); будинок III відділення власної його імператорської величності канцелярії, куди на допити у 1847 р. привозили членів Товариства Кирила й Мефодія: В.М. Білозерського, М.І. Гулака, М.І. Костомарова, П.О. Куліша (наб. Фонтанки, 16); типографія П.О. Куліша, де у 1857–1863 рр. друкувались

книжки українських авторів, у 1860–1862 рр. видавався часопис «Основа», друкувався «Кобзар» Т.Г. Шевченка (вул. Вознесенського, 38/4).

У 2 пол. XIX ст. в Росії виникло і набуло розвитку народництво — рух різночинної інтелігенції. Воно поєднувало ідеї утопічного соціалізму з вимогами селянства зацікавленого у знищенні поміщицьких латифундій. Народники виступали як проти кріпосництва, так і проти буржуазного розвитку суспільства. З початку зародження народництва визначилися дві течії — революційна і ліберальна. До революційного напрямку народників належав Микола Іванович Кибальчич, який народився в 1853 р. у м. Короп нині Чернігівської області в сім'ї священика. З жовтня 1875 по червень 1878 р. перебував в тюрмі за революційну пропаганду. Після звільнення вступив до групи “Воля або смерть”, що входила до складу “Землі та волі”. Брав участь у підготовці замаху на царя Олександра II. Заарештований у березні 1881 р. Засуджений до смертної кари. Знаходячись у тюрмі, М.І. Кибальчич розробив проект реактивного апарата для польоту людини. Страчений 15 (3) квітня 1881 р. в Петербурзі [33].

Вихідці з України входили до складу військової еліти Російської імперії, а потім і СРСР. Серед них видатним діячем був віце-адмірал Степан Осипович Макаров. Народився 1848 р. (1849 р.) в м. Миколаїв. Після закінчення морського училища служив на кораблях Тихоокеанської ескадри та Балтійського флоту. Разом зі службою здійснював науково-технічні пошуки, зокрема конструював міноносні судна. Пізніше служив на Чорноморському, Балтійському флотах, згодом здійснив внесок в науку як учений-океанограф. Значну увагу приділяв питанням морської тактики, вивченню Арктики. На початку XX століття попереджував про можливість нападу японських ескадр на сході Росії. На початку російсько-японської війни 1904–1905 рр. був призначений командувачем Тихоокеанською ескадрою. Загинув 31 березня 1904 р. на панцирнику “Петропавловск”, який підірвався на міні. С.О. Макаров зробив суттєвий внесок в океанографію, різні галузі воєнно-морської справи: тактику, артилерію, суднобудування. В 1913 р. йому було споруджено пам'ятники в Кронштадті (Росія) та Миколаєві (Україна) [34].

Бурхливими подіями зустріла Російська імперія XX століття. Загострилась загальнонаціональна криза, до якої привела економічна криза та поразка під час війни з Японією [35]. Активізувались робітничі страйки, селянські заворушення, які переросли у революцію 1905–1907 рр. Початок революції поклали події 9 (22) січня 1905 р., коли у Петербурзі була розстріляна багатотисячна мирна демонстрація. Криваві події у столиці викликали обурення в усій імперії. Країною прокотилась хвиля страйків, які охопили й українські міста, зокрема, Катеринослав, Харків, Київ, Миколаїв, Одесу, революційні настрої поширилися в армії та на флоті, активізувалися виступи селян. Досить активну участь в революції брали соціал-демократи, зокрема більшовики. Багато з них були вихідцями з України. Буремними виявились роки революції та громадянської війни 1917–1921 рр. В цей час виявилась плеяда українців, які брали участь у військових змаганнях, відстоюючи різні політичні настрої й переконання.

Відомим військовим діячем періоду громадянської війни був Микола Олександрович Щорс. Народився у м. Сновськ (нині м. Щорс Чернігівської обл.) у 1895 р. У 1914 р. закінчив Київську військову фельдшерську школу, 1916 — Віленське військове училище в Полтаві. Підпоручик царської армії, учасник 1-ої світової війни. З 1918 р. — член партії більшовиків. У лютому 1918 р. М.О. Щорс очолив червоногвардійський загін на Чернігівщині. Згодом брав участь у формуванні військових підрозділів у Самарській та Сибірській губерніях Росії.

З вересня 1918 р. М. Щорс — командир Богунського полку, сформованого ним із розрізаних партизанських загонів. У жовтні 1918 р. очолив бригаду 1-ої Української радянської дивізії, сформованої в значній мірі з полків ВЧК. На початку 1919 р. бригада під командуванням М. Щорса брала участь в боях з українськими військами на напрямку Чернігів-Київ. Після захоплення більшовиками Києва, Щорс був призначений комендантом міста. З березня 1919 р. — командир 1-ої Уманської радянської дивізії. У серпні призначений командиром Таращанської 44-ї стрілецької дивізії 12-ї армії. Загинув біля с. Белащиця (нині с. Щорсівка Коростенського району Житомирської обл.). Місце першого поховання М.О. Щорса 12 вересня 1919 р. — м. Самара, Всесвятське православне кладовище (тепер територія кабельного заводу), перепоховання у 1949 р. — міське кладовище (пам'ятник 1969 р.) [36].

Отаманом української повстанської армії в роки громадянської війни був Нестор Іванович Махно. Народився 1888 р. у с. Гуляй-Поле Катеринославської губ. (тепер Запорізька обл.). В юнацькі роки вступив до анархістської організації “Спілка бідних хліборобів”, що діяла на Катеринославщині. За участь в експропріаційних акціях неодноразово був заарештований. В 1910 р. його засудили до смертної кари, яка невдовзі була замінена довічною каторгою. У 1911–1917 рр. відбував покарання в Бутирській тюрмі в Москві. Будинок тюрми, розташований по вул. Новослободська, 45, побудований за наказом імператриці Катерини II. За проектом архітектора М.Ф. Казакова у 1770-х рр. був побудований Губернський тюремний замок. З кінця XIX ст. стала Московською центральною політичною тюрмою, а з 1906 р. отримала назву «Временный централ», де перебувало багато засуджених представників політичних течій Росії. Тепер Бутирська тюрма включена до реєстру пам'яток архітектури Російської Федерації. Тут створений музей.

У березні 1917 р. Нестор Махно повернувся на Катеринославщину, де розгорнув активну діяльність як політик і військовий діяч. Наприкінці 1917 р. — початку 1918 р. Н. Махно сформував “селянські вільні батальйони”, які розгорнули боротьбу проти козачих частин, що намагалися через територію України пробитися на Дон і приєднатися до військ генерала О. Каледіна. Згодом Н. Махно розпочав боротьбу проти військ гетьмана П. Скоропадського, пізніше — проти добровольчої армії А. Денікіна та військ Антанти. Н. Махно, перебуваючи під впливом анархізму, виступав проти будь-якої форми влади. Спроба більшовиків втілити політику воєнного комунізму викликали опір серед селянства і привела до антибільшовицьких настроїв у махновських

військах. У червні 1919 р. Н. Махно відкрито виступив проти радянської влади. Разом з тим Н. Махно боровся проти Добровольчої армії А. Денікіна, а згодом проти П. Врангеля.

З 1920 р. до 1921 р. Н. Махно вів запеклу боротьбу проти більшовицької влади, здійснивши ряд повстанських походів. Після завершення громадянської війни Н. Махно емігрував до Румунії, згодом — до Польщі, Франції. Помер в Парижі. Урну з прахом Н. Махна було замуровано в стіні комунарів на кладовищі Пер-Лашез [37].

До когорти військових діячів періоду громадянської війни можна віднести С.С. Каменєва, М.І. Подвойського.

Відомим військовим діячем радянських часів був Сергій Сергійович Каменєв. Народився в Києві 1881 р. Брав участь у 1-й світовій війні як командир полку, начальник стрілецького корпусу, полковник. Після Жовтневого перевороту 1917 р. був обраний начальником штаба корпусу, а згодом армії. З вересня 1918 р. по липень 1919 р. командував Східним фронтом. З липня 1919 р. по квітень 1924 р. — командувач військовими силами республіки.

У травні 1927 р. призначений заступником наркома по військовим і морським справам. Разом з тим ґрунтовно висвітлював в своїх працях історію і теорію військової справи. Помер 25 серпня 1936 р. Урна з прахом вмурована на Красній площі у Кремлівську стіну [38].

Відомий радянський і військовий діяч Микола Ілліч Подвойський народився 1880 р. в с. Кунашівка тепер Ніжинського району Чернігівської області. Вчився в Чернігівській семінарії. У 1905 р. вступив до РСДРП. В роки першої російської революції 1905–1907 рр. — один з керівників Ради робітничих депутатів в Іваново-Вознесенську; під час сутичок з поліцією важко поранений. Емігрував за кордон. Повернувшись в Росію, працював в більшовицьких організаціях, за що був неодноразово заарештований. Учасник Лютневої революції 1917 року, восени 1917 р. — керівник воєнної організації Петроградського комітету більшовиків, в дні перевороту у жовтні 1917 р. — керівник ВРК. Будучи командуючим Петроградського воєнного округу брав активну участь у ліквідації заколотів Краснова, Керенського. В листопаді 1917 р. — березні 1918 р. М.І. Подвойський — нарком з військових справ РСФРР. Пізніше очолював військові підрозділи в Україні, на Західному фронті, на Кавказі. З 1924 р. М.І. Подвойський — на партійній та радянській роботі. Помер 28 липня 1948 р., похований в Москві на Новодівочому кладовищі [39].

Сумнозвісним діячем російського революційного руху був Мойсей Соломонович Урицький. Народився 1873 р. в м. Черкаси Київської губернії (нині Черкаської обл.). Закінчив юридичний факультет Київського університету Св. Володимира. Брав участь у революційній діяльності, за що був засланий в Якутську губернію. Учасник революції 1905–1907 рр. в Петербурзі та Красноярьську. У 1914 р. емігрував за кордон. Після лютневої революції 1917 р. повернувся до Петрограда, увійшов до лав більшовицької партії. В жовтні 1917 р. увійшов до складу Воєнно-революційного комітету більшовицької

партії, який керував переворотом. 3 березня 1918 р. очолив Петроградську надзвичайну комісію (ВЧК), був ініціатором застосування жорстких репресій по відношенню до противників більшовицької влади, до незадоволених встановлюваними більшовицькими порядками. Брав участь у репресіях проти мирних громадян. Був убитий правим есером 30 серпня 1918 р. Похований на Марсовому полі в Санкт-Петербурзі [40].

Складне життя прожив видатний державний діяч і історик Михайло Сергієвич Грушевський, дійсний член ВУАН та АН СРСР. Народився 1866 р. в м. Хелм (Польща) в українській родині. Закінчив історико-філологічний факультет Київського університету Св. Володимира. Наукову працю розпочав під керівництвом В. Антоновича. Згодом був призначений на посаду ординарного професора Львівського університету. У Львові М. Грушевський розпочав активну науково-організаційну діяльність у Науковому Товаристві ім. Шевченка, був його головою у 1897–1913 рр., що сприяло переходу від поодиноких історичних розвідок до системного вивчення історії України. Ґрунтовно досліджуючи історію України, М. Грушевський розпочав писати багатотомну працю «Історія України-Руси». Після революції 1905–1907 рр. переніс свою наукову діяльність до Києва. У 1907 р. він очолив Українське наукове товариство (УНТ), яке об'єднувало кращі наукові сили Наддніпрянської України [41].

Суспільно-політичну і громадську діяльність розпочав у Галичині. М. Грушевський був одним із засновників Української національно-демократичної партії. Підтримував ідею автономії українських земель у складі Австро-Угорщини. Розглядав історичні дослідження як теоретичну основу практичної української політики. У 1905 р. запропонував проект майбутнього конституційного ладу в Росії, де Україні надавалися широкі права національно-територіального самоврядування. У 1907 р. за участі М. Грушевського було створено нелегальне позапартійне українське громадське об'єднання — Товариство українських поступовців, яке гуртувало сили українства і до 1917 р. було єдиною діючою українською організацією ліберального напрямку. Свою політичну платформу М. Грушевський в той час базував на принципах конституційного парламентаризму й автономії України.

У грудні 1914 р. він був заарештований й звинувачуваний в австрофільстві та причетності до створення Легіону Українських січових стрільців [42].

Відправлений на заслання до Симбірська (тепер м. Ульяновськ). Згодом переїхав до м. Казань, де продовжував займатися науковою працею. В 2006 році українською громадою Казані на честь М. Грушевського, який мешкав у готелі «Франція» з вересня 1915 р. до вересня 1916 р., була встановлена меморіальна дошка [43].

У вересні 1916 р. переведений до Москви під гласний нагляд поліції без права займатися професійною діяльністю. В цей період мешкав у будинку по вул. Арбат, 33 (пров. Денежний, 38) [44]

Період Української Центральної Ради (березень 1917 — квітень 1918) — найвищий злет політичної, громадської і державної діяльності М. Грушев-

ського. Він став головним ідеологом української революції і разом з УЦР пройшов шлях від вимог обмеженої національно-територіальної автономії до становлення самостійної України.

20 (07) березня 1917 р. УЦР в Києві заочно обрала М. Грушевського головою. Повернувшись з Москви до Києва, він намагався надати стихійному українському рухові організованості, обстоював стратегію досягнення державної незалежності України. Як Голова УЦР добивався від Тимчасового уряду поступок Україні. 20 (07) листопада 1917 р. УЦР під головуванням М. Грушевського проголосила Українську Народну Республіку. Під головуванням М. Грушевського в Україні розроблялася Конституція незалежної України. Прихід до влади гетьмана П. Скоропадського змусив М. Грушевського перейти на нелегальне становище. Згодом емігрував за кордон. У квітні 1924 р. повернувся до Києва, де розгорнув широку науково-організаційну роботу. Прагнути згуртувати представників різних шкіл українських істориків, активно працював над “Історією України — Руси” та історією української літератури.

З осені 1929 р. почався погром історичних установ, створених М. Грушевським і він був змушений у березні 1931 р. переїхати до Москви. Проживав у Москві по вул. Погодинська, № 2–3, корп. 4, кв. 102 [45]. Був заарештований та звинувачуваний у керівництві контрреволюційною організацією “Український національний центр”. Історики — марксистки піддавали наукову спадщину і громадсько-політичну діяльність М. Грушевського огульній критиці. У жовтні 1934 р. з підірваним здоров’ям М. Грушевський виїхав на лікування до Кисловодська, де після нескладної операції раптово помер. Перевезений до Києва і похований на Байковому цвинтарі [46].

Автор майже двох тисяч праць з української та світової історії, історіографії, літератури, соціології, археології, спеціальних історичних дисциплін, що збагатили європейську та українську науку, представник народницького напрямку в історіографії. Однак поруч з ідеєю примату народу в науковій творчості Грушевського проходить ідея державності, що пов’язано з дослідженнями з історії козацтва, а також із державотворчою діяльністю самого автора під час української революції 1917–1921 рр., яка привела М. Грушевського до ідеї самостійної і незалежної Української Народної Республіки [47].

В буремні роки з початку ХХ ст., особливо в роки революцій і громадянської війни значний вплив мали соціал-демократи різних напрямків. До них слід віднести Анатолія Васильовича Луначарського, який народився 1875 р. в Полтаві в сім’ї чиновника. Брав активну участь в революційному русі, переважно на боці більшовиків в тому числі під час Жовтневого перевороту 1917 р. В радянський час виявив себе як організатор і теоретик соціалістичної культури. Ряд його праць і критичних статей присвячені видатним діячам української культури — Т. Шевченку, М. Коцюбинському, Л. Українці, М. Кулішу, М. Драгоманову та ін. В останні роки життя — на дипломатичній роботі, помер 26 грудня 1933 р. в Ментоні (Франція). Значну частину життя А. Луначарський прожив в Москві де мешкав за адресами: вул. Луначарського, 1, (1902–1903 рр.); вул. Радянська (1903–1904 рр.), Глазов провулок (1923–1933), квартира —

музей, меморіальна дошка. Урна з прахом вмурована в Кремлівську стіну на Красній площі в Москві.

Впливовим революційним і державним діячем першої третини ХХ ст. в Росії і на міжнародному рівні був Лев Давидович Троцький (Бронштейн). Народився 1879 р. у с. Янівка Єлизаветградського повіту Херсонської губернії (нині с. Береславка, Кіровоградської обл.) в сім'ї заможного єврейського господаря-землевласника. Брав активну участь у революційному русі, зокрема Жовтневому перевороті 1917 р. В радянському уряді обіймав посаду комісара з іноземних, згодом — військових справ. Після смерті В. Леніна був одним із найзапекліших ворогів Й. Сталіна, але в боротьбі з ним зазнав поразку. У 1929 р. був депортований за межі СРСР. Під час еміграції Л. Троцький утворив ІV Інтернаціонал, який проголошував поширення комуністичної революції в усьому світі та “відродження” СРСР через очищення його від влади сталінської бюрократії. У політичній діяльності Троцького в період еміграції центральне місце посідала боротьба проти сталінізму.

Значна частина життя Л. Троцького була пов'язана з Україною: тут минуло його дитинство та частина юності, як професійний революціонер він деякий час жив у Києві, а перебуваючи в еміграції 1907–1917 рр., дописував до газети “Киевлянин”. Однак українське суспільне життя було йому чуже. За свідченням деяких західних істориків, він ненавидів буквально все українське, пов'язуючи його з контрреволюційним селянством. Як нарком військових справ та голова Реввійськради відіграв значну роль у ліквідації української державності та встановленні більшовицького режиму в Україні. Вороже ставився до українізації.

У 1940 р. Л. Троцький був убитий сталінським агентом в Мексиці на віллі Каойокан, де мешкав останні місяці свого життя. Похований на підвір'ї вілли. Тепер в будинку відкритий музей [48].

З життям Л. Троцького в Росії пов'язаний Смольний інститут, де у жовтні 1917 р. знаходився очолюваний ним Петроградський воєнно-революційний комітет [49].

До більшовицького крила російської соціал-демократії відноситься Григорій Іванович Петровський. Народився 1878 р. на Харківщині. Рано вступив до лав революціонерів, відстоював позицію більшовиків, очолив їх фракцію в Державній Думі. Брав активну участь в громадянській війні. У липні 1917 р. Г. Петровський був направлений ЦК РСДРП(б) в Україну для боротьби проти Української Центральної Ради. З березня 1919 р. до літа 1938 р. — голова ВУЦВК. Він належав до тієї частини партійного і державного апарату УСРР, яка орієнтується на Москву, повністю відкидала ідею націонал-комуністів про можливість існування української радянської державності. Г. Петровський, виконуючи за дорученням більшовицької партії обов'язки “всеукраїнського старости”, виступав офіційним рупором сталінської пропаганди. З 1940 р. — заступник директора Музею революції СРСР. Помер 9 січня 1958 р., похований в Москві на Красній площі — урна з прахом у Кремлівській стіні [50].

Радянським і партійним діячем був Дмитро Захарович Мануїльський. Народився 1883 р. в с. Святець Кременецького повіту Волинської губернії (тепер Мануїльське Теофіпольського району Хмельницької області). З 1903 р. навчався в Петербурзькому університеті. В цьому ж році став членом РСДРП(б). У 1905-1906 рр. займався агітаційно-пропагандистською діяльністю в Петербурзі. У 1906 р. за участь в Кронштадському повстанні матросів заарештований і засуджений до п'ятирічного заслання в Якутію. Втік з Вологодської в'язниці до Києва.

У 1907 р. емігрував до Парижа, згодом повернувся до Росії і у 1912–1913 рр. нелегально перебував у Петербурзі і Москві. Після жовтневого перевороту 1917 р. — член колегії Наркомату продовольства РСФРР. З травня 1918 р. — Д.З. Мануїльський — заступник голови більшовицької делегації на мирних переговорах з Україною. У 1918 р. направлений ЦК РКП(б) для організації більшовицького руху в Україні. Пізніше — на радянській і партійній роботі в Україні, секретар виконкому Комінтерну, голова делегації ВКП(б)У в Комінтерні, один із провідників сталінської політики терору в апараті Комінтерну та закордонних партіях. У 1944 р. призначений заступником голови раднаркому УРСР та народним комісаром закордонних справ УРСР. Брав участь у роботі перших сесій Генеральної Асамблеї ООН. В Україні виступав ідеологом кампанії боротьби проти “українського буржуазного націоналізму”. Помер 22 лютого 1959 р. у Києві, похований на Байковому кладовищі [51]. Мешкав у Москві за адресою: Романов провулок, 3. На будинку встановлена меморіальна дошка.

Діяльність ряду державних і політичних осіб — вихідців з України — виділялась своєю антинародною, антиукраїнською спрямованістю. До таких необхідно віднести, перш за все, Л.М. Кагановича і А.Я. Вишинського.

Лазар Мойсейович Каганович — радянський партійний і державний діяч — народився у с. Кабани Київської губернії в 1893 р. З юнацьких років брав активну участь у більшовицькому русі. В дореволюційні роки входив до складу керівних органів більшовицьких організацій у Катеринославі (нині Дніпропетровськ), Мелітополі, Юзівці (нині Донецьк). У 1918–1922 рр. — партійний функціонер. З 1925 по 1928 рр. — генеральний секретар ЦК КП(б)У, запеклий противник українізації. Згодом обіймав керівні партійні посади в центральному партійному апараті, був одним із найближчих прибічників Й. Сталіна, керував роботою ряду наркоматів. У 1947 р. був призначений першим секретарем ЦК КП(б)У. Продовжував традиційну для більшовиків політику репресій проти української інтелігенції, звинувативши її в українському буржуазному націоналізмі. Після смерті Й. Сталіна очолював ряд союзних міністерств. Входив до складу так званої антипартійної групи, яка здійснила спробу змістити М. Хрущова з посади першого секретаря ЦК КПРС. У червні 1957 р. на пленумі ЦК КПРС усіх членів групи в тому числі Л. Кагановича було усунуто від керівних державних і партійних посад [52]. Після цього не брав участі в політичному житті. Помер 26 липня 1991 р. в Москві, похований на Новодівочому кладовищі [53].

Андрій Януарович Вишинський — радянський державний діяч, юрист і дипломат. Народився в Одесі 1883 року. Закінчив юридичний факультет Київського університету Св. Володимира, доктор юридичних наук, академік АН СРСР (з 1939 р.).

Від 1917 р. до 1925 р. працював у системі Наркомосу РСФРР, в 1925–1928 рр. — ректор Московського університету; 1931–1939 рр. — прокурор РСФРР/РРФСР, 1935–1939 рр. — генеральний прокурор СРСР. З 1939 р. по 1944 р. — заступник голови РНК СРСР; 1940–1949 рр. — заступник міністра закордонних справ СРСР; 1949–1953 рр. — міністр закордонних справ СРСР, постійний представник СРСР в ООН. А.Я. Вишинський відстоював такі юридичні норми, які стали породженням грубих порушень законності. Особливого значення серед судових доказів надавав особистому визнанню обвинуваченим своєї вини у скоєнні приписуваних йому злочинів [54]. Недотримання вимог презумпції невинуватості підслідного зумовила розповсюдження практики звинувачення ні в чому не винних людей, особливо серед інтелігенції. Під час його перебування на посаді генерального прокурора СРСР країною прокотилася найбільша хвиля масових репресій. Вишинський виправдовував brutальне свавілля в судовій практиці: слідчі тортурами вибивали з “підозрюваних” визнання провини за відсутності будь-яких інших документів, матеріалів, що доводили б “злочинні” дії останніх. 22 листопада 1954 р. раптово помер у м. Нью-Йорк від серцевого нападу. Урна з прахом 1 грудня 1954 р. вмурована у Кремлівській стіні на Красній площі в Москві [55].

Андрій Олександрович Жданов — партійний і державний діяч. Народився 1896 р. в м. Маріуполь Донецької області. З юнацьких років займався революційною діяльністю в лавах більшовицької партії, брав участь в громадянській війні. Після XVII з’їзду ВКП(б) — секретар ЦК ВКП(б) і одночасно Ленінградського обкому та міському партії. В роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. А. Жданов входив до складу військових рад ряду фронтів. З 1946 р. очолив кампанію з посилення партійного контролю в сфері культури і мистецтва, що увійшло в історію як «ждановщина» [56]. Брав активну участь в ідеологічній чистці творчої інтелігенції. Тривалий час з 1934 р. по 1948 р. А. Жданов рацював в будинку Смольного інституту (пл. Пролетарської диктатури, Смольний прозд, 1). Тепер тут створений історико-меморіальний музей «Смольний». Помер 31 серпня 1948 р. Похований в Москві біля Кремлівської стіни. У 1949 р. на могилі встановлений гранітний пам’ятник-бюст, скульптор С.Д. Меркуров [57].

У високих партійних московських коридорах велась постійна боротьба за владу. З приходом М.С. Хрущова збільшилась кількість висуванців з Києва, перш за все, О.І. Кириченко та М.В. Підгорний.

Олексій Іларіонович Кириченко народився 1908 р. у с. Чернобаївка (тепер Білозерського району Херсонської обл.). В довоєнні та повоєнні роки працював на партійній роботі. У 1949–1953 рр. — другий секретар ЦК КП(б)У, з 1953 р. — перший секретар ЦК Компартії України. Почався короткий період політичної відлиги. У 1957 р. О. Кириченка було відкликано до Москви

і призначено на посаду секретаря ЦК КПРС, але він не вписався у вищу партійну еліту. Останні роки провів в Москві (вул. Тверська), де й помер 29 грудня 1975 р. [58] Похований О.І. Кириченко на Новодівочому кладовищі (Лужнецький проїзд, 2.).

Таким же висуванцем з Києва у верхні ешелони влади був Микола Вікторович Підгорний. Народився у м. Карлівка (тепер Полтавської обл.) 1903 р. У 1931 р. закінчив Київський технологічний інститут харчової промисловості. В довоєнні роки — на партійній та господарській роботі. З 1950 по 1953 рр. — перший секретар Харківського обкому КПУ, з 1953 — другий секретар, в 1957–1961 рр. — перший секретар ЦК КПУ. З 1960 — член Політбюро (Президії) ЦК КПРС. У червні 1963 р. був висунутий М. Хрущовим на посаду секретаря ЦК КПРС. М. Підгорний двічі Герой Соціалістичної Праці (1963, 1973 рр.) [59]. У жовтні 1964 р. М. Підгорний став одним з учасників групи вищого партійного керівництва, які підготували і провели зміщення М. Хрущова з посади першого секретаря ЦК КПРС. З 1965 р. по 1977 р. Підгорний займав посаду Голови Президії Верховної Ради СРСР. Помер 11 січня 1983 р і похований в Москві на Новодівочому кладовищі [60]. З його ім'ям у Москві пов'язаний будинок по вул. Льва Толстого, в якому він мешкав.

Вісімнадцять років очолював КПРС — в радянський час провідну і вирішальну силу в державі — Леонід Ілліч Брежнев. Народився в с. Кам'янське (нині м. Дніпродзержинськ) 1906 р. До Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941–1945 рр. працював на партійних і радянських посадах. В роки Великої Вітчизняної війни — на політроботі в Червоній Армії. В післявоєнні роки Л.І. Брежнев очолював Запорізький і Дніпропетровський обкоми КПУ, ЦК Компартії Молдавії, Казахстану.

З 1956 р. — секретар ЦК КПРС, згодом — член Президії ЦК КПРС. В 1960–1964 рр. Л. Брежнев Голова Президії Верховної Ради СРСР. Брав участь у змові проти М.С. Хрущова, внаслідок чого у жовтні 1964 р. очолив КПРС, спочатку як перший, а згодом — генеральний секретар ЦК КПРС. Виступав проти десталінізації, за розв'язання афганської війни 1979–1989 рр., ескалацію озброєнь. Під час перебування Л.І. Брежнева при владі посилювався тоталітарний контроль за суспільством, свої позиції укріпила партійно-державна номенклатура в системі командно-адміністративного управління економікою [61]. Останні роки проживав в Москві на Кутузовському проспекті, 26. Меморіальна дошка, встановлена у 1983 р., була демонтована у 1988 р. Помер 1982 р. у Москві, похований на Красній площі біля Кремлівської стіни. 1983 року на могилі встановлений пам'ятник-бюст (ск. І.М. Рукавішников, граніт) [62].

Українці брали активну участь у розвитку і впровадженні передових технічних досягнень, зокрема авіації.

Уточкін Сергій Ісайович — один з перших вітчизняних льотчиків — народився 1876 р. в Одесі. Саме тут, в Одесі 15 березня 1910 р. здійснив свій перший політ на аероплані “Фарман-4”. У серпні 1910 р. Уточкін — льотчик-випробувач заводу “Дукс” (Москва). Побудував біплан типа “Фарман”, на

якому здійснив десятки польотів над Одесою і Чорним морем. Згодом здійснював польоти в багатьох містах Росії та за кордоном. Пішов з життя 31 грудня 1915 р. (13 січня 1916 р.) [63]. Пам'ятне місце у Москві, де у 1910 р. здійснив перші польоти С. Уточкін — Центральний аеродром — Ходинське поле. Похований на Никольському кладовищі Олександро-Невської лаври в Санкт-Петербурзі [64].

В передвоєнні роки в СРСР стали широко відомі прізвища героїнь-льотчиць В.С. Гризодубової, П.Д. Осипенко та М.М. Раскової, які прославилися тривалими безпосадовчими перельотами. Поліна Денисівна Осипенко народилася 1907 р. в с. Новоспасівка тепер Бердянського району Запорізької області. Закінчила Качинську авіаційну школу, служила у винищувальній авіації. Встановила 5 міжнародних жіночих рекордів, отримала звання Герой Радянського Союзу. Найбільш відомим був переліт екіпажу льотчиць з Москви до Комсомольська-на-Амурі. Відстань 6450 км вони подолали за 26 год. 29 хвилин. Загинула при виконанні службових обов'язків 11 травня 1939 р. На місці авіаційної катастрофи в с. Високе Рибнівського району Рязанської області, в якій загинули Герої Радянського Союзу — майор П.Д. Осипенко і комбриг А.К. Серов — встановлений пам'ятник. П.Д. Осипенко похована на Красній площі, у Кремлівській стіні вмурована урна з прахом [65].

Суворим випробуванням для народів Радянського Союзу виявилась Велика Вітчизняна війна. З першого дня війни після раптового нападу нацистської Німеччини народи країни чинили опір загарбникам, беручи участь у жорстоких боях, віддано працюючи в тилу. В перші місяці війни СРСР через прорахунки Й. Сталіна опинилася на грані катастрофи. І лише мужність народів країни, їх відданість Батьківщині врятували Радянський Союз. Значну роль в цьому відіграли українці, хоч частина з них була обурена насильницькою колективізацією, антинародними репресіями сталінського режиму.

Немало вихідців з України було в верхніх ешелонах військової еліти і серед них, насамперед, К.Є. Ворошилов.

Климент Єфремович Ворошилов народився 1881 року в с. Верхне (тепер в складі м. Лисичанськ) у сім'ї робітника-залізничника. В юнацькі роки вступив в РСДРП(б), у 1905 р. очолив Луганську раду робітничих депутатів. У 1908–1917 рр. у підпіллі керував партійною роботою в Баку, Петербурзі, Царицині, перебудував у тюрмах та на засланні. Після більшовицького Жовтневого перевороту 1917 р. К. Ворошилов призначається комісаром Петрограда. У березні 1918 р. відряджений на військову роботу в Україну, згодом — під Царицин, один з організаторів Першої Кінної армії. З листопада 1925 р. К. Ворошилов — нарком у військових і морських справах СРСР і голова Реввійськради СРСР, з липня 1934 р. — нарком оборони СРСР. У 1940 р. був призначений головою Комітету оборони при РНК і заступником голови РНК СРСР, маршал Радянського Союзу.

У взаємодії з органами НКВС брав участь у здійсненні масових репресій в Червоній армії, які спричинили катастрофічні невдачі на початку війни. Від 1946 р. — заступник голови РМ СРСР, 1953–1960 — голова Президії ВР СРСР.

З 1926 р. по 1960 р. член Політбюро ЦК КПРС. Брав участь в діяльності так званої антипартиїної групи по звільненню М.С. Хрущова з посади першого секретаря ЦК КПРС. Похований в Москві на Красній площі біля Кремлівської стіни. На могилі 1970 року встановлений гранітний бюст (ск. Н.І. Брацун) [66]. З ім'ям К.Є. Ворошилова пов'язані будинки ЦК КПРС, Міністерства оборони СРСР, Верховної Ради СРСР. 1971 року на будинку по Романову пров., 3, в якому жив К.Є. Ворошилов, встановлена меморіальна дошка (ск. О.Є. Єлецкий, арх. А.А. Усачьов)

Відомим військовим радянським діячем був Семен Костянтинович Тимошенко, маршал Радянського Союзу, двічі Герой Радянського Союзу (1940, 1965). Народився у с. Фурманівці (Кілійський район Одеської області) 6(18) лютого 1895 р. У 1915 р. мобілізований в армію, учасник Першої світової війни. З квітня 1918 р. вступив до лав Червоної армії. Командував ескадроном, 1-м кінногвардійським кримським кавалерійським полком, кавалерійською бригадою, з жовтня 1919 р. — кавалерійською дивізією. В 1920-і — 1 пол. 1930 рр. — служив на командних посадах в Червоній армії. В червні 1937 р. призначений командувачем військ Північнокавказького, а з вересня 1937 р. — Харківського військових округів, з лютого 1938 р. — Київського особливого воєнного округу. У вересні 1939 р. війська під командуванням С. Тимошенка зайняли Західну Україну. Під час радянсько-фінської війни 1939-1940 рр. командував військами Північно-Західного фронту.

З травня 1940 р. до липня 1941 р. — нарком оборони СРСР. На початку Великої Вітчизняної війни призначений заступником Наркома оборони, головнокомандувачем Західного (згодом — Південно-Західного) стратегічного напрямку, командувачем ряду фронтів. Несе певну відповідальність за прорахунки на першому трагічному етапі війни. Після війни С.К. Тимошенко командував військами Барановичського, Південно-Уральського та Білоруського воєнних округів. З квітня 1960 р. — генеральний інспектор групи військ генеральних інспекторів Міністерства оборони СРСР. Помер у Москві 31 березня 1970 р. Урана з прахом похована на Красній площі в Кремлівській стіні. З ім'ям С. Тимошенка пов'язаний будинок Міністерства оборони СРСР. На будинку штаба Білоруського воєнного округу встановлена меморіальна дошка [67]. Меморіальна дошка також встановлена на будинку, де мешкав маршал С.К. Тимошенко в 1940–1965 рр. у Москві за адресою: Романов провулок, 3.

До когорти видатних українських воєначальників належить Родіон Якович Малиновський, який народився 1898 р. у м. Одеса. Маршал Радянського Союзу, двічі Герой Радянського Союзу (1945, 1958). Учасник 1-ої світової війни. Нагороджений георгіївським хрестом IV ступеня. В Червоній Армії з 1919 р. Після закінчення громадянської війни на військовій службі в Червоній Армії.

Його командні військові здібності в повній мірі виявилися під час Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу. Очолюючи 48 стрілецький корпус на початку війни, Р. Малиновський брав участь у важких боях на державному кордоні по р. Прут. З лютого 1943 р. — він командує Південним, а з березня

1943 р. — Південно-Західним фронтами, війська яких визволяли Донбас і Правобережну Україну. З травня 1944 р. Р.Я. Малиновський — командувач 2-м Українським фронтом.

На завершальному етапі Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу під його керівництвом було проведено ряд видатних військових операцій. Після капітуляції Німеччини Малиновський очолив Забайкальський фронт, який наніс вирішальний удар по японській Квантунській армії. У 1945 р. після війни він очолює ряд військових округів. У жовтні 1957 р. Р.Я. Малиновський був призначений міністром оборони СРСР.

В Москві на будинку, в якому у 1950–1960-і рр. жив Р.Я. Малиновський, встановлена меморіальна дошка (Романов пров., 3). Також меморіальна дошка встановлена в Смоленську на фасаді будинку, де він жив у 1931–1935 рр. Помер Р.Я. Малиновський 31 березня 1967 р. в Москві. Похований на Красній площі у Кремлівській стіні [68].

Видним військовим діячем періоду Великої Вітчизняної війни був Іван Данилович Черняхівський, генерал армії, двічі Герой Радянського Союзу (1943, 1944). Народився 1907 р. в с. Оксаніно, тепер Уманського району Черкаської обл. У 1928 р. закінчив Київську артилерійську школу, Військову академію механізації та моторизації. Служив в Червоній армії.

З 23 червня 1941 р. дивізія під його командуванням вела важкі оборонні бої проти ворога. Згодом очолив 18 танковий корпус, а потім — 60 армію, війська якої мужньо билися під час Курської битви, форсуванні Дніпра. З початку 1944 р. І.Д. Черняхівський — командуючий Західним, а з квітня 1944 р. 3-м Білоруським фронтом, які здійснили ряд успішних наступальних операцій по розгрому ворога. У лютому 1945 р. І.Д. Черняхівський був смертельно поранений і помер 18 лютого 1945 р. Був похований в м. Вільнюс (Литва). У 1992 р. відбулося перепоховання праху генерала. Він був перевезений до Москви і похований на 11 ділянці Новодівочого кладовища [69]. На могилі встановлений пам'ятник роботи скульптора Є.В. Вучетича та архітектора Є. Єфремова. У 1995 році до м. Воронеж з Вільнюса був перенесений пам'ятник І.Д. Черняхівському (ск. М.В. Томський) і встановлений на пл. Черняхівського. В містах Санкт-Петербург, Воронеж, Южа на вулицях, названих на честь І.Д. Черняхівського встановлені пам'ятні дошки [70].

Значний внесок в перемогу над ворогом вніс Кирило Семенович Москаленко — Маршал Радянського Союзу (1855), двічі Герой Радянського Союзу (1943, 1978). Народився 1902 р. в с. Гришине, тепер Донецької області. В Червоній Армії — з 1920 р., учасник громадянської війни. В 1920-х–1930-х рр. служив на різних військових посадах в армії, учасник радянсько-фінської війни 1940 р. Велику Вітчизняну війну Радянського Союзу зустрів командиром 1-ої моторизованої протитанкової бригади. З березня 1942 р. — очолював ряд армій. Війська під керівництвом К.С. Москаленка мужньо билися під Харковом, на Дону, під Сталінградом, Курськом, при форсуванні Дніпра, визволенні Києва, Львова та ін. Після війни очолив Московський військовий округ, командувач ракетними військами стратегічного призна-

чення, заступник міністра оборони СРСР. Помер 17 червня 1985 р. Похований в Москві на Новодівочому кладовищі [71].

Мужньо воював в роки громадянської та Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу Павло Семенович Рибалко — маршал бронетанкових військ, двічі Герой Радянського Союзу (1943, 1945). Народився 1894 р. у с. Малий Вистороп, тепер Лебединського району Сумської обл. Учасник першої світової та громадянської воєн. В роки громадянської війни — комісар бригади 1-ої Кінної армії. У 1931–1934 рр. — слухач Військової Академії імені М.В. Фрунзе. Протягом Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу командував танковими арміями у складі ряду фронтів.

Війська під командуванням П.С. Рибалка брали участь у боях під Курськом, Києвом, Львовом, Берліном та Прагою. Після війни П.С. Рибалко очолює бронетанкові та механізовані війська Радянської армії [72]. Помер 28 серпня 1948 р. в Москві, похований на Новодівочому кладовищі [73]. В Москві на вул. Маршала Рибалка на його честь встановлений меморіальний знак.

Видатним військовим діячем періоду Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу був Андрій Іванович Єременко — Маршал Радянського Союзу, Герой Радянського Союзу (1944). Народився 1892 р. в с. Марківка, тепер Луганської обл. Брав участь у 1-й світовій і громадянській війнах. У 1920-х–1930-х роках служив в лавах Червоної армії на різних керівних посадах. У 1930–1935 рр. А.І. Єременко навчався у Військовій академії імені М.В. Фрунзе, будинок якої розташований на проїзді Дівоче поле, 4 у Москві.

На початку Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу в серпні 1941 р. очолив Брянський фронт, який прикривав Москву з південно-західного напрямку, був поранений під час оборонного бою. З серпня 1942 р. очолив Південно-Східний (пізніше Сталінградський) фронт. Війська фронту під його командуванням брали активну участь у розгромі нацистських військ під Сталінградом. Пізніше, очолювані А.І. Єременком війська визволяли Кавказ, Крим, Прибалтійські країни. У березні 1945 р. був призначений командувачем 4-го Українського фронту, війська якого визволяли Чехословаччину. Після війни очолював війська ряду округів. В м. Ростов-на-Дону на штабі Північно-Кавказького військового округу, де у 1953–1958 рр. працював А.І. Єременко, встановлена меморіальна дошка. Помер А.І. Єременко 19 листопада 1970 р. Урна з прахом маршала похована в Кремлівській стіні на Красній площі [74].

Добру славу залишив після себе Михайло Петрович Кирпоніс, генерал-полковник, Герой Радянського Союзу (1940). Народився 1892 р. в с. Вергієвка тепер Ніжинського району Чернігівської області. Брав участь у 1-й світовій війні, був одним з організаторів повстанських загонів в роки громадянської війни. В 1920-30-і роки служив в лавах Червоної армії на керівних посадах. У м. Казань з 1934 р. до 1938 р. М.П. Кирпоніс був начальником і военкомом військового училища. Брав активну участь в радянсько-фінській війні 1940 р. За зразкове командування дивізією М.П. Кирпоніс отримав звання Героя Радянського Союзу. У лютому 1941 р. М.П. Кирпоніс був призначений командувачем

Київського особливого округу. На початку Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу війська під його командуванням вели важкі оборонні бої на Правобережній Україні. М.П. Кирпоніс загинув 20 вересня 1941 р. під час виходу з оточення, похований у Києві. Тіло спершу було поховано в Ботанічному саду ім. академіка А. Фоміна, у 1957р. прах перепоховано до парку Вічної Слави [75].

У Москві з іменем М.П. Кирпоноса пов'язаний будинок Воєнної академії ім. М.В. Фрунзе (проїзд Дівоче поле, 4), яку він закінчив у 1927 р. В м. Казань на будинку бувшого військового училища (нині будинок Казанського піхотного училища імені Верховного Совета Татарстана), в якому з 1934 р. працював М.П. Кирпоніс, на його честь встановлена меморіальна дошка [76].

Генерал армії Володимир Якович Колпакчи народився 1899 р. у м. Київ. Учасник 1-ої світової війни, брав участь у громадянській війні. В 1920-30-і роки служив у підрозділах Червоної армії, у 1936–1938 рр. воював на боці республіканських військ в Іспанії. На початку Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу очолив штаб 18-ої армії. У 1942–1945 рр. — командувач арміями Південного, Брянського, Південно-Західного, Калінінського, Сталінградського, Донського, Центрального, 2-го та 1-го Білоруських фронтів. В Берлінській операції 69 армія, якою командував В.Я. Колпакчи, разом з іншими арміями розірвала оборону міста зі сходу. Після війни В.Я. Колпакчи — командувач військами Бакинського, Північного округів. Загинув при виконанні службових обов'язків 17 травня 1961 р. Похований в Москві на Новодівочому кладовищі [77].

Відомим військовим діячем в роки Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу був Андрій Григорович Кравченко — генерал-полковник танкових військ, двічі Герой Радянського Союзу (1944, 1945).

Народився 1899 р. на хуторі Сулимин, нині с. Сулимівка, Яготинського району Київської області. В Червоній армії з 1918 р. Після громадянської війни командував стрілецькими підрозділами, викладав у військовому училищі. У 1923–1928 рр. навчався у Військовій академії імені М.В. Фрунзе в Москві. Брав участь у радянсько-фінській війні. З початку Великої Вітчизняної війни був призначений начальником 18-го механізованого корпусу. З вересня 1941 р. успішно командував танковою бригадою у битві під Москвою. Згодом очолив танкові корпуси, брав участь у Сталінградській битві, форсував Дніпро, успішно діяв під час Корсунь-Шевченківської, Ясько-Кишенівської операцій, визволяв Угорщину, брав участь в розгромі японської Квантунської армії в 1945 р. Після війни командував армією, бронетанковими і механізованими військами ряду округів. З жовтня 1955 р. — в запасі. Помер 18 жовтня 1963 р. Похований в Москві на Новодівочому кладовищі [78].

Одному з перших в СРСР звання двічі Героя Радянського Союзу у 1939 році було присвоєно генерал-лейтенанту авіації Григорію Пантелейовичу Кравченку. Народився Г.П. Кравченко 1912 р. в с. Голубовка тепер Новомосковського району Дніпропетровської області. Служив в льотних частинах Червоної армії з 1931 р. В 1938–1940 рр. бився проти японських військ в Китаї, брав

участь в боях на р. Халхін-Гол та радянсько-фінській війні 1939–1940 рр. У 1941 р. призначений командиром 64-ї авіаційної дивізії. Під час Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу воював на Брянському, Калінінському, Західному, Волховському та Ленінградському фронтах. Командував РВС 3-ї армії, авіаційною групою Ставки Верховного Головнокомандування. Загинув в бою 23 лютого 1943 р. Урна з прахом Г.П. Кравченка вмурована у Кремлівську стіну на Красній площі [79]. В селищі Чкаловське Щольківського району Московської області на будинку по вулиці Леніна, 5, де у 1939–1940 рр. жив герой встановлена меморіальна дошка.

Прославлену плеяду військових діячів разом з О.І. Покришкіним очолив Іван Микитович Кожедуб — маршал авіації, тричі Герой Радянського Союзу (1944, 1944, 1945). Народився 1920 р. у с. Ображіївка, нині Шосткінського району Сумської області. У 1941 р. закінчив Чугуєвську військову авіаційну школу льотчиків.

В Червоній армії з 1940 р. На початку Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу був льотчиком-інструктором в Чугуївському авіаучилищі. З березня 1943 р. — в армійських підрозділах Воронезького, Степового, 2-го Українського та 1-го Білоруського фронтів. За роки війни здійснив 330 бойових польотів, брав участь у 120 повітряних боях, збив 62 ворожих літака.

І.М. Кожедуб — один з найбільш талановитих льотчиків, який розробив ряд ефективних прийомів ведення повітряного бою. Намагався першим нападати на ворога й володіти ініціативою. Після війни — на відповідальних армійських посадах [80]. Помер 8 серпня 1991 р. у Москві. Похований на Новодівочому кладовищі [81]. На будинку в Москві по вул. Сивцев Вражек, 33, де мешкав герой у 1966-1991 р.р. встановлена меморіальна дошка. Його літак «ЛА-7» (бортовий номер 27) експонується в музеї ВПС у Моніно [82].

Немало хоробрих українців брали участь у бойових діях на фронтах Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941–1945 рр. і отримали звання двічі Героїв Радянського Союзу.

Двічі Герой Радянського Союзу (1942, 1943) майор Михайло Захарович Бондаренко народився 1913 р. в с. Богданівка Яготинського району нині Київської області. В армії з 1936 р. До 1937 р. навчався в Харківській військовій авіаційній школі льотчиків. У 1939 р. закінчив Качинське авіаційне училище. Брав участь у радянсько-фінській війні 1939–1940 рр. В роки Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу виявив військову майстерність і мужність, штурмуючи аеродроми, залізничні станції, піхотні підрозділи і техніку ворога. В цілому М.З. Бондаренко за роки війни здійснив понад 230 успішних бойових польотів. Після війни командував авіаційним полком. Трагічно загинув 27 липня 1947 р. на річці Одер у Польщі. Похований на Батьківщині. З його ім'ям пов'язана Військово-повітряна академія (нині ім. Ю.О. Гагаріна) в м. Моніно Московської обл., в якій він навчався у 1943–1946 рр. [83]

Генерал-майор авіації Анатолій Якович Брандіс народився 1923 р. в м. Дніпропетровськ. В Червоній Армії з 1941 р. Закінчив Пермську воєнну школу

пілотів, після війни Воєнно-повітряну академію, Воєнну академію Генштабу. В роки Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу воював на Південному, 4-му Українському і 3-му Білоруському фронтах. Був командиром ескадрильї. Особливо відзначився під час визволення Криму, в Білоруській наступальній операції, при звільненні Кенігсберга. Протягом війни здійснив 227 бойових польотів, знищив значну кількість живої сили та техніки ворога, за що був двічі нагороджений званням Героя Радянського Союзу. Після війни навчався і викладав у військових закладах як кандидат військових наук, доцент. З ім'ям А.Я. Брандіса пов'язана Військово-повітряна академія (нині ім. Ю.О. Гагаріна), де він навчався у 1946–1950 рр. Помер 23 березня 1988 р. у Москві. Похований на Кунцевському кладовищі, вул. Рябінова, 16 [84].

Полковник Дмитро Борисович Глінка народився 1917 р. в с. Олександров Дар тепер Дніпропетровської області. Закінчив Качинську військово-авіаційну школу, після війни — Військово-повітряну академію. 3 січня 1942 р. брав участь у бойових діях на Південно-Кавказькому, 3 і 1 Українських фронтах. Особливо відзначився під час повітряної битви на Кубані. Всього здійснив біля 300 бойових польотів, знищив 50 літаків ворога, за що йому було присвоєно звання двічі Героя Радянського Союзу. Після війни командував авіаполком, працював заступником командира авіадивізії. Помер 1 березня 1979 р. у Москві, похований на Кунцевському кладовищі, вул. Рябінова, 16 [85].

Полковник, двічі Герой Радянського Союзу Василь Ілліч Михлик народився 1922 р. в с. Солдатське, нині Миколаївської області. В Червоній Армії з 1940 р. В роки Великої Вітчизняної війни відважно воював, став майстром штурмових атак. Здійснив 188 бойових польотів. Особливо проявив себе під час боїв на Балтійському морі, у Східній Пруссії.

В Саратові на будинку Вольського вищого військового училища тилу, де працював В.І. Михлик встановлена меморіальна дошка, а на території училища йому споруджений пам'ятник. Похований В.І. Михлик в Москві на Троскуровському кладовищі, пам. 1997 р., вул. Рябінова, 24 [86].

Генерал-майор авіації Петро Опанасович Покришев народився 1914 р. у с. Гола Пристань (нині місто Херсонської області). В Червоній Армії з 1934 р. У 1935 р. закінчив Одеську воєнну школу льотчиків. Учасник радянсько-фінської війни 1940 р. За роки Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу П.О. Покришев особисто знищив 22 ворога та 7 — в групі, за що йому було двічі присвоєно звання Героя Радянського Союзу (1943, 1943). Після війни працював на відповідальних посадах у військах РПО, був начальником Ленінградського аеропорту.

Трагічно загинув 22 серпня 1967 р. в м. Ленінград (нині м. Санкт-Петербург). У Санкт-Петербурзі у сквері по вул. Савушкіна між будинками 64 і 66 встановлений обеліск на честь льотчиків Д. Оскаленка, П. Покришева, О. Савушкіна, які боролися із ворогом під час блокади Ленінграда. В м. Кіровськ, Ленінградської області в музеї-діорамі «Прорив блокади Ленінграда» викарбовані навічно імена Героїв Радянського Союзу, які брали участь у прориві блокади. Серед них ім'я Покришева [87].

Відомим героєм Великої Вітчизняної війни став Олександр Матвійович Матросов. Народився у 1924 р. в Дніпропетровську. Рано втратив батьків, виховувався в Іванівському дитячому будинку Ульяновської області і дитячій колонії м. Уфа. В жовтні 1942 р. призваний до Червоної армії і направлений на навчання в військове училище. В листопаді 1942 р. пішов на фронт і був зарахований рядовим 254 гвардійського стрілецького полку (Калінінський фронт). 23 лютого 1943 р. в бою за с. Чернушки (Псковська область) закрив своїм тілом амбразуру ворожого дзоту, віддав життя, щоб забезпечити успіх наступаючим бійцям. 19 червня 1943 р. йому було присвоєно звання Героя Радянського Союзу (посмертно). У вересні 1943 р. ім'я О. Матросова було присвоєно 254 полку з зарахуванням навіки до списків 1-ої роти полку. В Уфі О. Матросову збудований пам'ятник [88].

По закінченню Другої світової війни і щойно завершеної відбудови народного господарства, особливо у найбільш постраждалих під час війни Україні і Білорусі, між світовими державами — СРСР та США розпочалася боротьба за підкорення космічного простору. Пільот першого космонавта Юрія Гагаріна 12 квітня 1961 р. відкрив нову еру в технологічному розвитку людства — еру космонавтики. Українці здійснили помітний внесок в освоєння космосу.

Серед них — четвертий космонавт Радянського Союзу Павло Романович Попович — льотчик-космонавт, генерал-майор авіації, двічі Герой Радянського Союзу. Народився 1930 р. у м. Узин, Київської області. У 1947 р. закінчив ремісниче училище і 7 класів загальноосвітньої школи в м. Біла Церква на Київщині. В 1947–1951 рр. навчався і мешкав в місті Магнітогорськ, Челябінської області Росії. В Магнітогорську захопився літаками і навчався в аероклубі. Вступив до лав радянської армії у 1951 р. і продовжував навчання у військово-авіаційних училищах у м. Новосибірськ, селищі Возжаївка, вищій офіцерсько-інструкторській школі ВПС в м. Грозний.

У березні 1960 р. зарахований в загін космонавтів. Перший космічний політ здійснив через два роки — 12–15 березня 1962 р. як командир пілотованого корабля «Восток-4». Це був перший космічний політ на двох пілотованих кораблях (кораблем «Восток-3» управляв А.Г. Ніколаєв). За успішне виконання польоту Павлу Поповичу було присвоєно звання Героя Радянського Союзу. Після першого польоту в космос Попович продовжив підготовку в загоні космонавтів. Одночасно закінчив у 1968 р. Військово-інженерну академію ім. М.Є. Жуковського у Москві.

Другий польот у космос П. Попович здійснив у 1974 р. як командир пілотованого космічного корабля «Союз-14» і орбітальної станції «Алмаз» разом із борт-інженером Ю.П. Артюхіним. Другий польот продовжувався понад 15 діб і становив особливий інтерес для оборонного відомства країни. За успішне виконання завдань польоту Попович був нагороджений другою зіркою Героя Радянського Союзу.

В 1977 р. П.Р. Попович захистив дисертацію і отримав звання кандидата технічних наук. У 1978–1989 рр. Павло Романович працював заступником начальника Центру підготовки космонавтів ім. Ю.О. Гагаріна. В ці роки —

депутат Верховної Ради Української РСР 6–11 скликань. З 1989 р. — директор Загальносоюзного науково-дослідного центру «АІУС-агроресурс (нині — Російський інститут моніторинга земель та екосистем). У 1992 р. П.Р. Попович був обраний президентом Академії енерго-інформаційних наук. У серпні 1993 р. Павло Романович вийшов у відставку. Продовжував активну громадську і творчу діяльність як член Спілки письменників, заступник голови правління Радянсько-австрійського товариства дружби тощо [89].

На будівлі адміністративного корпусу Краснодарського аеропорту, де у 1960 р. проходили тренування перші космонавти встановлена меморіальна дошка, на якій серед першопроходців космосу зображений П.Р. Попович.

Помер 29 вересня 2009 р. у Гурзуфі (АРК), похований у Москві. Могила П.Р. Поповича (дялінка 6) на Троєкуровському кладовищі, вул. Рябінова, 24 [90].

Серед членів першого загону космонавтів був і Георгій Тимофійович Береговий — льотчик-космонавт, генерал-лейтенант, двічі Герой Радянського Союзу. Народився 1921 р. в с. Федорівка, Полтавської області. У 1938 р., після завершення навчання у середній школі у м. Єнакієве, залишився працювати на місцевому металургійному комбінаті. У 1938–1941 рр. навчався у Ворошиловградській школі військових льотчиків імені Пролетаріата Донбаса (нині м. Луганськ).

Учасник Другої світової війни з серпня 1942 р. За роки війни здійснив 185 бойових польотів. В одному з повітряних боїв був поранений. 26 жовтня 1944 р. Г.Т. Береговий за мужність і героїзм, виявлені під час виконання бойових завдань, отримав звання Героя Радянського Союзу. В повоєнний період з 1945 р. по 1964 р. Г. Береговий закінчив Вищу офіцерську школу (1945 р.) і працював льотчиком-випробувачем у державному науково-дослідному інституті ВПС ім. В.П. Чкалова. Ним було випробувано понад шістдесят типів літаків. У 1956 р. без відриву від основної роботи закінчив Військово-повітряну академію ім. М.Є. Жуковського у Москві. У 1961 р. йому присуджене звання «Заслужений льотчик-випробувач СРСР».

До загону космонавтів Г.Т. Береговий був зарахований у 1964 р. Г.Т. Береговий став першим, який прийшли в загін космонавтів у званні Героя Радянського Союзу, отриманого за міжність, проявлену в боях під час Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу.

З 26 по 30 жовтня 1968 р. Г.Т. Береговий здійснив космічний польот на кораблі «Союз-3». Протягом польоту вирішував важливі завдання: відпрацьовував систему маневрування корабля на орбіті, проводив ряд технічних експериментів з його обладнанням. За успішне виконання космічного польоту Г.Т. Береговий був нагороджений другою золотою зіркою Героя Радянського Союзу у 1968 р.

З 1969 р. Береговий працював заступником начальника, з 1972 р. — начальником Центру підготовки космонавтів ім. Ю.О. Гагаріна. У 1977 р. отримав звання генерал-лейтенанта авіації. В цей період Георгій Тимофійович був депутатом Верховної Ради СРСР (1970–1982 рр.). З 1987 р. вийшов у відставку. Продовжував активне громадсько-політичне життя. Як кандидат психологічних

наук досліджував проблеми космонавтики й інженерної психології [91]. Помер Г.Т. Береговий 30 червня 1995 р. і похований в Москві на Новодівочому кладовищі (ділянка 11), Лужнецький проїзд, 2 [92]. В селищі Чкаловське Московської області на будинку в якому в 1958-1966 рр. мешкав Г.Т. Береговий по вул. Інститутській, 28, встановлена меморіальна дошка [93].

Підкорення космічного простору не завжди мало позитивні наслідки. Складні випробування лягли на плечі мужніх першопроходців. Серед них — космонавт Георгій Тимофійович Добровольський, Герой Радянського Союзу (помертньо). Народився 1928 р. в Одесі. Після закінчення Одеської школи ВПС і Чугуєвського військово-авіаційного училища працював льотчиком-випробувачем. Згодом закінчив Військово-повітряну академію ім. Ю.О. Гагаріна. В загоні космонавтів з 1963 р. Як командир входив до складу екіпажу космічного корабля “Союз-11”, який був виведений на орбіту 6 червня 1971 р. Космічний корабель здійснив стиковку зі станцією “Салют”. Політ космічного комплексу — орбітальної станції “Салют” і космічного корабля “Союз-11” тривав біля 23 діб. Після завершення програми польоту 30 червня 1971 р. Г. Добровольський, В. Волков та В. Пацаєв загинули, поховані в Москві на Красній площі. Прах Г.Т. Добровольського вмуровано у Кремлівську стіну [94].

Страшною бідою обернулась для народів України, Білорусії, Росії Чорнобильська катастрофа 26 квітня 1986 р. Постраждали поля й ріки, міста і села, а головне — люди, мільйони людей. І зараз 25 років поспіль відчуються її страшні наслідки. Але вони були б ще більш болючішими і вразливішими, якби не звитяга і мужність перших рятувальників. Варто згадати поіменно перших ліквідаторів Чорнобильської катастрофи які віддали життя у боротьбі з цією велетенською катастрофою. Всі вони поховані на Митинському кладовищі в Москві у 1986 році: М. Ващук, В. Ігнатенко, В. Кибенок, В. Правик, М. Титенок, В. Тішура першими взяли на себе відповідальність за гасіння пожежі на четвертому реакторі ЧАЕС. Прийняли радіаційний удар і отримали смертельну дозу радіації. На могили цих мужніх українців кладуть квіти не лише їх рідні і близькі, а пересічні росіяни, які шанують своїх рятувальників.

Микола Васильович Ващук народився 5 червня 1959 р. в с. Велика Хайча Овруцького району Житомирської області. Сержант внутрішніх військ, командир відділення СВПЧ — 6 з охорони м. Прип'ять. Прибув на місце аварії 26 квітня 1986 р. через 12 хвилин після аварії в 1 год. 35 хв., вірно оцінив обставини, організував рятувальників для виконання термінових завдань. Працюючи в умовах високого рівня радіації та високої температури, надихнув відділення на виконання завдань по ліквідації аварії. Отримав завищену дозу радіації. Помер 14 травня 1986 р. [95] Звання Герой України присвоєно 2006 р. (помертньо).

Василь Іванович Ігнатенко народився 13 березня 1961 року в с. Стрижжя Гомельської області (Республіка Білорусь). Після закінчення середньої школи і служби в армії, у 1982 р. поступив на службу в органи внутрішніх справ. Отримав звання старшого сержанта внутрішньої служби. Був призначений командиром відділення СВПЧ-6 з охорони міста Прип'ять. 26 квітня 1986 року,

прибувши на місце аварії після вибуху четвертого реактора Чорнобильської АЕС на чолі відділення, В.І. Ігнатенко зумів правильно оцінити ситуацію, встановити пожежне обладнання на необхідній для гасіння пожежі дистанції. Отримав високу дозу радіації. Помер 13 травня 1986 р. у Москві. Звання Герой України присвоєно 2006 р. (по смертно) [96].

Віктор Миколайович Кибенок народився в с. Івановка Нижньосірогозького району Херсонської області 17 лютого 1963 р. В органах внутрішніх справ з 1980 р., лейтенант внутрішньої служби, начальник караулу ВПЧ–1 з охорони ЧАЕС. Прибув на місце аварії в 1 год. 35 хв. Особистим прикладом показував підлеглим як найкраще виконувати бойові завдання. Отримав високу дозу радіації. Помер 11 травня 1986 р. Звання Героя Радянського Союзу присвоєно 1986 р. (по смертно).

Володимир Павлович Правик народився в м. Чорнобиль Київської області 13 червня 1962 р. В органах внутрішніх справ з 1979 р., лейтенант внутрішньої служби, начальник караулу ВПЧ — 2 з охорони ЧАЕС. Прибув на місце катастрофи першим через 7 хвилин після вибуху, взяв на себе обов'язки керівника ліквідації аварії, отримав високу дозу радіації. Помер 11 травня 1986 р. [97] Звання Героя Радянського Союзу присвоєно у 1986 р. (по смертно).

Микола Іванович Титенок народився 5 грудня 1962 р. в с. Вільча Поліського району Київської області. Старшина внутрішньої служби, пожежний СВПЧ–6 з охорони м. Прип'ять. Прибув вчасно на місце аварії, діяв сміливо й рішуче. Отримав високу дозу радіації. Помер 16 травня 1986 р. [98] Звання Герой України присвоєно 2006 р. (по смертно). На надгробку — гранітна плита з написом «Герой Ураїни» і барельєфне зображення героя з меморіальним написом.

Володимир Іванович Тішура народився 15 грудня 1959 року на станції Северна Гатчинського району Ленінградської області Росії. Закінчив середню школу. Працював вантажником, слюсарем, потім — старшим пожежником відділення СВПЧ–6 з охорони міста Прип'ять. 26 квітня 1986 року, прибувши на місце аварії після вибуху четвертого реактора Чорнобильської АЕС у складі чергового караулу, сержант В.І. Тішура приступив до гасіння пожежі. У приміщеннях з боку пошкодженої частини реактора діяв сміливо і цілеспрямовано. Під час гасіння пожежі отримав смертельну дозу радіації. Помер 10 травня 1986 р. у Москві. Звання Герой України присвоєно 2006 р. (по смертно) [99].

Останнім притулком для героїв-пожежників стала 6-а клінічна лікарня Москви, де лікарі боролися за життя захисників вітчизни. Їх було 28 — перших, хто вступив у боротьбу з вогнем, просякнутим радіацією. Назавжди в пам'яті залишаться імена відважних пожежників: Володимира Правика, Віктора Кибенка, Миколи Вашука, Василя Ігнатенка, Леоніда Телятнікова* Володимира

*Леонід Телятніков (25.01.1951 02.12.2004) Герой Радянського Союзу (1986), генерал-майор внутрішньої служби, помер у 2004 р., похований у Києві на Байковому кладовищі.

Тішури, Миколи Титенка, Бориса Алишаєва, Івана Бутрименка, Михайла Головненка, Анатолія Хахарова, Степана Комара, Андрія Короля, Михайла Криська, Віктора Легуна, Сергія Легуна, Анатолія Найдюка, Миколи Нечипоренка, Володимира Палачеги, Олександра Петровського, Петра Пивоварова, Андрія Половинкина, Володимира Олександровича Прищепи, Володимира Івановича Прищепи, Миколи Руденюка, Григорія Хмеля, Івана Шаврея, Леоніда Шаврея.

В Москві на Митинському кладовищі поховано 27 пожежників і співробітників станції, які загинули під час ліквідації наслідків аварії на ЧАЕС в квітні-травні 1986 р. На честь героїв-ліквідаторів на ділянці 162 створений пам'ятник-меморіал: атомний «гриб», всередині якого фігура людини, що намагається голіруч зупинити біду [100].

На Митинському кладовищі на ділянці 162 у 1994 р. похований ще один ліквідатор аварії на ЧАЕС — Володимир Михайлович Максимчук. Народився 1947 р. в с. Добриводи, Тернопільської області. Працював у Москві начальником спеціалізованої пожежної частини. Отримав звання генерал-майора. В травні 1986 р. був направлений на боротьбу з Чорнобильською катастрофою. Виявив мужність під час гасіння пожежі, що виникла на станції в середині травня і могла обернутися непоправною бідою. У 2003 р. В.М. Максимчуку присвоєно звання Герой Росії (посмертно). У 2007 р. на будинку 2-ї спеціалізованої пожежної частини де працював В.М. Максимчук (Рибников пров.), встановлена меморіальна дошка [101].

Перелік видатних українців, які здійснили вагомий внесок в історію Росії не повний. І він не може бути таким, бо потрібно було б перелічити тисячі прізвищ відомих людей і додати імена мільйонів пересічних українців.

Історична доля тісно пов'язала наші народи. Тривалий всесвітній процес міграції повністю стосується росіян і українців. Без нього неможлива сучасна цивілізація. Немало написано про вплив російської цивілізації на українську, і значно менше — у зворотньому напрямку. А це — могутня течія. Не було б багатьох російських досягнень в галузі економіки, державотворення, військової справи і культури, якби не видатні українці та вихідці з України. Вони входили до складу її політичної і військової еліти, брали активну участь у прогресивних і революційних рухах, мільйони їх віддали своє життя під час багатьох воєн.

Примітки:

1. Памятники архитектуры Московской области. Каталог в 2-х томах. — М., «Искусство», 1975. — Т. 1. — С. 40.

2. Довідник з історії України (А - Я): Посіб. для серед. загально-ноосвіт. навч. закл. / Ред.: І.З. Підкова, Р.М. Шуст. — 2-е вид., доопрац. і доповн.— К.: Генеза, 2002. — С. 223–224.

3. Александров, Юрий Николаевич : История Москвы в памятниках / Юрий Александров. — М. : ИТРК , 2002. — 401 с.

4. Енциклопедія історії України [Текст]: / голова ред. кол. В. А. Смолій; НАН України, Інститут історії України. — К.: Наукова думка, 2003 — Т. 1: А-В. — С. 112.
- 5.«Українці в світі». Данило Апостол.[//ukrainians-world.org.ua/peoples/4a2aa12063bb334/](http://ukrainians-world.org.ua/peoples/4a2aa12063bb334/)
6. Енциклопедія історії України. [Текст]: / голова ред. кол. В. А. Смолій; НАН України, Інститут історії України. — К.: Наукова думка, 2007. — Т.4: Ка-Ком. — С. 40.
7. Там само. — С. 448.
8. Слава українського козацтва. — Мельбурн-Київ: Вид-во „Фортуна”, Австралія, 1999. — С. 271.
9. Уривалкін О.М., Уривалкін М.О. Гетьмани України та кошові Запорозької Січі. — К.: Дакор КНТ. 2008.
10. Гуржій О.І., Чухліб Т.В. 100 великих постатей і подій козацької України. — К.: Арій, 2008. — 450 с.
11. Довідник з історії України (А–Я): Посіб. для серед. загальноосвіт. навч. закл. / Ред.: І.З. Підкова, Р.М. Шуст. — 2-е вид., доопрац. і доповн.– К.: Генеза, 2002. — С. 663.
12. Народжені Україною [Текст]: меморіальний альманах: У 2 т. / гол. ред. О. Оноприєнко. — К. : Євроімідж, 2002. — (Золоті імена України). Т. 2: Л–Я. — К.: [б.в.], 2002. — С. 410–411.
13. Памятники архитектуры Московской области. Каталог в 2-х томах. — М.: «Искусство», 1975. — Т. 1. — С. 8–9.
14. Памятники архитектуры Московской области. Каталог в 2-х томах. — М.: «Искусство», 1975. — Т. 2. — С. 18, 85.
15. Там само. — С. 139.
16. Енциклопедія історії України [Текст]: / голова ред. кол. В. А. Смолій; НАН України, Інститут історії України. — К.: Наукова думка, 2003 — Т. 1: А–В. — С. 211–212.
17. Там само. — С. 211.
18. Енциклопедія історії України [Текст]: / голова ред. кол. В. А. Смолій; НАН України, Інститут історії України. — К.: Наук. думка, 2004. — Т. 2. Г–Д. — С. 159.
19. Там само. — С. 272–273.
20. Декабристы : Биогр. справ. / [АН СССР, Ин-т истории СССР и др.]; Изд. подгот. С.В. Мироненко; Под ред. М. В. Нечкиной; [Ст. С. В. Мироненко, с. 376–398] М.: Наука , 1988 — С. 102–103.
21. Там само. — С. 44–45.
22. Там само. — С. 89.
23. Там само. — С. 170–171.
24. Мемориальные доски Санкт-Петербурга: Справочник. СПб.: «Арт-бюро», 1999. — 607 с. / Интернет портал «Энциклопедия Санкт-Петербурга» — Режим доступа: <http://www.ensspb.ru/ru/>
25. Там само.

26. Гончарук П.С. Історія України: Курс лекцій з найдавніших часів до початку ХХ століття. — К.: Центр навчальної літератури, 2005. — С. 403, 421.
27. Довідник з історії України (А–Я): Посіб. для серед. загальноосвіт. навч. закл. / Ред.: І.З. Підкова, Р.М. Шуст. — 2-е вид., доопрац. і доповн.— К.: Генеза, 2002. — С. 25.
28. Енциклопедія історії України [Текст]: / голова ред. кол. В. А. Смолій; НАН України, Інститут історії України. — К.: Наукова думка, 2003. — Т. 1: А–В. — С. 286.
29. Лебединська Т. Пам'ятні місця Т.Г.Шевченка у Санкт-Петербурзі: Ю.Нежур-біда.— К.: [Укр. міжнар. ком. з питань науки і культури при НАН України], 1994.
30. Енциклопедія історії України: У 8 т. / Ред. кол.: В. А. Смолій (голова) та ін. — К.: Наук. думка, 2004. — Т. 2: Г–Д. — С. 248.
31. Енциклопедія історії України У 8 т. / Ред. кол.: В. А. Смолій (голова) та ін. — К.: Наук. думка, 2008. — Т. 5. Кон-Кю. — С. 468–472.
32. Довідник з історії України (А–Я): Посіб. для серед. загальноосвіт. навч. закл. / Ред.: І.З. Підкова, Р.М. Шуст. — 2-е вид., доопрац. і доповн.— К.: Генеза, 2002. — С. 381–382.
33. Большая Советская Энциклопедия. — 3 е изд. Т.12. — М.: Советская энциклопедия, 1973. — С. 74.
34. Советская военная энциклопедия (далі СВЭ). Т. 5 — М.: «Советская энциклопедия», 1978. — С. 84–85.
35. Советская историческая энциклопедия, т. 9 — М.: «Советская энциклопедия», 1966. — С. 466.
36. Довідник з історії України (А–Я): Посіб. для серед. загальноосвіт. навч. закл. / Ред.: І.З. Підкова, Р.М. Шуст. — 2-е вид., доопрац. і доповн. — К.: Генеза, 2002. — С. 1107.
37. Там само. — С. 458–459.
38. Енциклопедія історії України: У 8 т. / Ред. кол.: В. А. Смолій (голова) та ін. — К.: Наук. думка, 2007. — Т. 4: Ка-Ком. — С. 51–52.
39. СВЭ, Т. 6, М.: 1978. — С. 382.
40. СВЭ, Т. 8, М.: 1980. — С. 216.
41. Видатні діячі науки і культури Києва в історико-краєзнавчому русі України. Біографічний довідник. Частина 1. — К.: 2005. — С. 146–147.
42. Верстюк В.Ф., Пиріг Р.Я. М.С. Грушевський. Коротка хроніка життя та діяльності. — К.: 1996. — 144 с.
43. Вшанування пам'яті першого президента України // Українці Росії. Незалежний сайт діаспори: Кобза. — Режим доступу : <http://kobza.com.ua/content/view/1535/>
44. Костенко І. «Дорогами Михайла Грушевського». Львов — Холм — Москва // День. — № 215. — 23 ноября 2001.
45. Там само.
46. Енциклопедія історії України: У 8 т. / Ред. кол. : В. А. Смолій (голова) та ін. — К.: Наук. думка, 2004. — Т. 2: Г–Д. — С. 232–235.

47. Там само.
48. Довідник з історії України (А–Я): Посіб. для серед. загальноосвіт. навч. закл. / Ред.: І.З. Підкова, Р.М. Шуст. — 2-е вид., доопрац. і доповн. — К.: Генеза, 2002. — С. 879–880.
49. Троицкий Лев Давыдович // Энциклопедия Санкт-Петербурга. — Режим доступа: <http://www.ensspb.ru/ru/>
50. Довідник з історії України (А–Я): Посіб. для серед. загальноосвіт. навч. закл. / Ред.: І.З. Підкова, Р.М. Шуст. — 2-е вид., доопрац. і доповн. — К.: Генеза, 2002. — С. 570–571.
51. Там само. — С. 449.
52. Там само. — С. 277.
53. Рябинин Ю.В. Жизнь московских кладбищ. История и современность / Юрий Валерьевич Рябинин. — М.: Рипол Классик, 2006. — С. 426.
54. Юридична енциклопедія. — К.: Вид-во «Українська енциклопедія ім. М.П. Бажана, 1998. — Т. 1. А–Г. — С. 412
55. Енциклопедія історії України: У 8 т. / Ред. кол.: В. А. Смолій (голова) та ін. — К.: Наукова думка, 2003 — Т. 1: — С. 518
56. Шикман А.П. Деятели отечественной истории. Биографический справочник. Москва, 1997.
57. Большая советская энциклопедия. / Гл. ред. А.М. Прохоров. 3 е изд. — Т. 9. — М.: «Сов. энциклопедия», 1972. — С. 369–370.
58. Довідник з історії України (А–Я): Посіб. для серед. загальноосвіт. навч. закл. / Ред.: І.З. Підкова, Р.М. Шуст. — 2-е вид., доопрац. і доповн. — К.: Генеза, 2002. — С. 307.
59. Подгорный Николай Викторович // Герои страны. — Режим доступа: [http : www.warheroes](http://www.warheroes.ru)
60. Довідник з історії України (А–Я): Посіб. для серед. загальноосвіт. навч. закл. / Ред.: І.З. Підкова, Р.М. Шуст. — 2-е вид., доопрац. і доповн. — К.: Генеза, 2002. — С. 577.
61. Енциклопедія історії України: У 8 т. / Ред. кол.: В. А. Смолій (голова) та ін. — К.: Наукова думка, 2003. — Т. 1. — С. 374.
62. Автоматизированная информационная система «Городской реестр недвижимого культурного наследия города Москвы». — Режим доступа: <http://reestr.answerpro.ru/monument>
63. Большая советская энциклопедия. / Гл. ред. А.М. Прохоров. 3 е изд. — Т. 27. — М.: «Сов. энциклопедия», 1977. — С. 144.
64. Некрополь. Кладбища Санкт–Петербурга. Справочник. — Вып. 1 — Л.: Аврора, 1992. — С. 210.
65. Большая советская энциклопедия. / Гл. ред. А.М. Прохоров. 3 е изд. — Т. 18. — М.: «Сов. энциклопедия», 1974. — С. 169.

66. Енциклопедія історії України: У 8 т. / Ред. кол.: В. А. Смолій (голова) та ін. — К.: Наукова думка, 2003 — Т. 2: — С. 636–637.
67. Довідник з історії України (А–Я): Посіб. для серед. загальноосвіт. навч. закл. / Ред.: І.З. Підкова, Р.М. Шуст. — 2-е вид., доопрац. і доповн. — К.: Генеза, 2002. — С. 954; СВЭ, Т. 8. М., 1980. — С. 43–44.
68. СВЭ, Т. 5. М., 1978 — С. 100–101.
69. Рябинин Ю.В. Жизнь московских кладбищ. История и современность / Юрий Валерьевич Рябинин. — М.: Рипол Классик, 2006. — С. 369.
70. СВЭ, Т.8. М., 1980. — С. 463.; Черняховский Иван Данилович // Герои страны. — Режим доступа : http://www.warheroes.ru/hero/hero.asp?Hero_id=327
71. СВЭ, Т. 5. М., 1978. — С. 408.
72. СВЭ, Т. 7. М., 1979. — С. 202.
73. Рябинин Ю.В. Жизнь московских кладбищ. История и современность / Юрий Валерьевич Рябинин. — М.: Рипол Классик, 2006. — С. 370.
74. СВЭ, Т. 2. М., 1976. — С. 312–313; Еременко Андрей Иванович // Герои страны. — Режим доступа : http://www.warheroes.ru/hero/hero.asp?Hero_id=1739
75. СВЭ, Т. 4. М., 1977. — С. 189.
76. Кирпонос Михаил Петрович // Герои страны. — Режим доступа: http://www.warheroes.ru/hero/hero.asp?Hero_id=1171
77. СВЭ, Т. 4. М., 1977. — С. 244–245.
78. Там само. — С. 414–415.
79. СВЭ, Т. 4. М., 1977. — С. 415.
80. Там само. — С. 226.
81. Рябинин Ю.В. Жизнь московских кладбищ. История и современность / Юрий Валерьевич Рябинин. — М.: Рипол Классик, 2006. — С. 367.
82. Кожедуб Иван Николаевич // Герои страны. — Режим доступа: http://www.warheroes.ru/hero/hero.asp?Hero_id=403
83. СВЭ, Т. 1. М., 1976 — С. 503.
84. Там само. — С. 582; Брандис Анатолий Яковлевич // Герои страны. — Режим доступа: http://www.warheroes.ru/hero/hero.asp?Hero_id=998
85. Глинка Дмитрий Борисович // Герои страны. — Режим доступа: http://www.warheroes.ru/hero/hero.asp?Hero_id=1100
86. Михлик Василий Иллич // Герои страны. — Режим доступа: http://www.warheroes.ru/hero/hero.asp?Hero_id=334
87. Покрышев Петр Афанасьевич // Герои страны. — Режим доступа: http://www.warheroes.ru/hero/hero.asp?Hero_id=345
88. Советская историческая энциклопедия, т. 9 — М.: «Советская энциклопедия», 1966. — С. 183.

89. Попович Павел Романович // Герои страны. — Режим доступа: http://www.warheroes.ru/hero/hero.asp?Hero_id=691
90. Там само.
91. Береговой Георгій Тимофеевич // Герои страны. — Режим доступа: http://www.warheroes.ru/hero/hero.asp?Hero_id=1052
92. Там само.
93. Береговой Георгій Тимофеевич // Герои страны. — Режим доступа: <http://www.warheroes.ru/hero/hero.asp?id=8944>
94. Большая советская энциклопедия. / Гл. ред. А.М. Прохоров. 3 е изд. — Т. 8. — М. : «Сов. энциклопедия», 1972. — С. 373.
95. Чернобыльцы. Книга памяти. 1986–2000. — К., 2001. — С. 21.
96. Ігнатенко Василь Іванович // Герої України. — Режим доступа: <http://ukrgeroes.narod.ru/TishuraVI.html>
97. Чернобыльцы. Книга памяти. 1986–2000. — К.: 2001. — С. 20–21.
98. Там само. — С. 22–23.
99. Тішура Володимир Іванович // Герої України. — Режим доступа: <http://ukrgeroes.narod.ru/TishuraVI.html>
100. Пам'ятник-меморіал. — Режим доступа: <http://www.newsru.ua/press/16mar2011/chernobyl1.html>
101. Прокопенко В.Н. Люди из легенды / Владимир Николаевич Прокопенко/ М.: ОАО «Типография МВД», 2005. — 318 с.; Максимчук Владимир Михайлович // Герои страны. — Режим доступа: <http://www.warheroes.ru/hero/hero>.

Розділ 2

Мистецький потенціал українців у культурному житті Росії

2.1. Культурна спадщина, пов'язана з художниками, скульпторами, архітекторами — вихідцями з України

Україна є батьківщиною багатьох талановитих митців. Щедра природа нашого краю, традиції малярства, розписів, вишиванок, яскраві образи народного мистецтва були підґрунтям для творчості багатьох талановитих митців, художні твори яких завжди відрізнялися неповторним забарвленням та колоритом.

Вплив української культури — образотворчого мистецтва, музики, науки, літератури — починається ще з XIII ст., коли поодинокі українці почали мігрувати на північний схід, тікаючи від монголо-татарської навали (київський митрополит Максим, 1299 р.). За царювання Івана Калити на московських землях — у Москві, Рязані, Твері та ін. — почали оселятись окремі українські ремісники, що брали участь в будівництві оборонних споруд [1].

Протягом XIV–XVI ст. українці з Чернігова, Сіверська, Путивля селилися поблизу оборонних пунктів на Курщині та Воронежчині (Слобожанщина), де працювали при відбудові знищених та при заснуванні нових міст [2].

У XVII ст. переселення українців до Московщини посилюється, особливо після підписання Переяславської угоди. Сюди прямують священики та ченці, вчені, вчителі, митці, перекладачі, літератори, музики, співаки і багато ремісничого люду. Так, у 1645 р. до Москви переїхали з України понад 30 українських учених: філологів, філософів, знавців риторики, музики та ін. У 1652 році до них приєдналися 12 співаків під проводом В. Тернопільського [3]. До речі, як пише І. Огієнко „співаки-українці занесли в Москву й свою співацьку одіж, і ця одіж осталася скрізь по Росії ще й до нашого часу — в кафедральних церквах ще й тепер одягаються в особливу одіж, яку перейнято від українців ще у XVII–XVIII ст.” [4] З другої половини XVII ст. у Москві була заснована українська колонія — Малоросійський двір (тепер вулиця Маросейка)[5].

Значно посилюється вплив українців за царювання Петра I. Крім засланих та інтернованих „мазепинців” та прихильників гетьмана П. Полуботка, багато церковних діячів, філософів, письменників було запрошено до Росії для надання тодішній російській культурі європейської спрямованості. Крім того, розпочалося й будівництво Санкт-Петербурга. Українська діаспора Санкт-Петербурга має давнє глибоке коріння ще за часів заснування Петропавлівської фортеці у 1703 р. та подальшого будівництва міста, яке розгорнулося у 1709–1713 рр. [6] Історичний центр Санкт-Петербурга з архітектурними ансамблями XVIII–XIX століть, такими, як Петропавлівська фортеця, Олександрівська лавра, Смольний інститут, стрілка Василівського острова із будинком Біржі, площа Декабристів з пам'ятником Петру I (1782 р.), вулицями Зодчого Росії і

площами Островського та Мистецтв — включені ЮНЕСКО до списку Всесвітньої спадщини [7]. На їх будівництві працювала велика кількість українців, брали участь ремісники, чия майстерність стала заставою виконання шедеврів архітектури на високому професійному рівні.

Для становлення і розквіту Російської імперії та російської культури український ґрунт був найсприятливіший. Починаючи з історії та назви народу — руський — вона брала звідси найрізноманітніші людські ресурси, таланти й розум. Немає поняття „українська культура в Росії”, бо все, що зроблено українцями на цій землі, а ргіогі вважається надбанням російської культури починаючи від архітектури І. Зарудного та живопису Д. Левицького, А. Лосенка, музики Д. Бортнянського, М. Березовського і до живопису К. Малевича, скульптури О. Архипенка, вокалу І. Козловського та ін.

До міст і містечок Російської імперії одних привозили примусово. Інші спокушалися кращою перспективою. Українство потужно заявило про себе в Петербурзі вже у XVIII ст. Українську культуру та духовність представляло велике розмаїття талантів та обдарувань. Кілька років в придворній капелі співав юний Г. Сковорода, геніальним творцем хорових духовних композицій став М. Березовський. Значний внесок в процес розвитку пластичних мистецтв здійснили народжені в Україні художники, скульптори, архітектори.

В історії російської культури петровська епоха (кін. XVII ст. — поч. XVIII ст.) мала особливе значення. Реформи мали всеосяжний характер і не могли не зачепити культуру. Серед іншого, у 1719 р. була створена Кунсткамера — перший загальнодоступний музей, відкрита астрономічна лабораторія. У 1724 р. заснована Академія наук. Мистецтво розвивалося вже не на церковній, а на світській основі. І в цьому поступі незаперечною є роль українців, які, за висловом Івана Франка „українськими руками прорубали вікно в Європу” [8].

Російське образотворче мистецтво XVIII ст. починається з творчості випускника Києво-Братської колегії архітектора, художника, скульптора Івана Зарудного (рік народження невідомий — 1727 р.). В 1690 році він прибув до Москви, де 1694 р. спорудив дерев’яну тріумфальну арку на честь здобуття Азова, після чого його відрядили за кордон на навчання, звідки він повернувся у 1701 р. За дорученням Петра I Зарудний наглядав за працею всіх художників та іконописців Росії. В Москві він звів церкву архангела Гавриїла (“Меншикова башта”) (1704–1707 рр.) (Чисті пруди, Кривоколінний провулок), церкву Івана-воїна (тепер вул. Димитрова), Спаський собор Заіконоспаського монастиря, де містилася Слов’яно-греко-латинська академія, Тріумфальні ворота в Китай-городі (1721–1723 рр.); в Санкт-Петербурзі — Собор Петропавловської фортеці (1722–1727 рр.). В його творах традиційна ярусна композиція XVII ст. поєднується з елементами бароко. Цікаві також його барочні іконостаси в Петропавловській фортеці [9].

Санкт-Петербург — столиця імперської Росії притягував до себе представників різних народів, зокрема українців. Багато з них пов’язало свою долю з Академією мистецтв. За Петра I запрошені до столиці українські майстри не тільки допомагали створювати нове мистецтво, але й були вчителями росіян. Іншим не менш важливим шляхом одержання фахової підготовки були поїздки

на навчання в Україну. Ще у 1698 році Петро I скаржився патріархові: „Священники у нас грамоте мало умеют... Ежеле бы их... в обучение послать в Киев в школы...” [10].

Ідея започаткування в Росії своєї школи різних мистецтв з'явилася ще за Петра I, який дав вказівку на розробку проекту такої Академії, хоч минуло ще чимало часу, доки вдалося реалізувати цю ідею. Спочатку підготовка майстрів тривала в різних місцях — в Петербурзькій типографії, Оружейній палаті в Москві. Однак необхідність подальшого розвитку художньої школи стала особливо очевидною в середині XVIII ст. І у 1757 році в Петербурзі відбулося відкриття Академії трьох знатних мистецтв.

Споруда Академії на Університетській набережній, 17, яка дуже добре збереглася, була збудована О. Кокоріновим та Ж.-Б. Валлен-Деламотом, скульптором І. Прокоф'євим (скульптурна група «Мінерва») у 1764–1788 роках уже за Катерини II. Головний корпус академії будувався у 1764–1771 рр., 1776–1788 рр. Фасади складаються з рустованого нижнього поверху та об'єднані доричним ордером двох верхніх. Розташована на Василієвському острові, споруда своїм фасадом виходить на Неву. Ця робота знаменує собою перехід від бароко до класицизму. В оформленні інтер'єрів брали участь архітектори О. Михайлов, К. Тон (1817–1837 рр.), після перебудови інтер'єрів 2-ї пол. XIX ст. їх оформлення здійснили архітектори А. Резанов, Ф. Еппінгер, Л. Бенуа, В. Щуко. Будинок реставровано у 1950, 1972–1980 рр. [11]

Вже у 1758 р. стараннями М. Ломоносова та І. Шувалова (президент Академії 1757–1763 рр.) сюди прибула група юнаків, що мали хист до мистецтва (серед них — українець А.П. Лосенко). Викладали в академії спочатку іноземці: скульптор Н. Жилле, живописці С. Тореллі, Ф. Фонтенбассо та ін. У 1764 році Академія трьох знатних мистецтв була перетворена в Російську імператорську Академію мистецтв. З цього часу Академія стає і законодавцем художніх ідей, і навчальним закладом. Із заснуванням Академії епізодичні поїздки її учнів за кордон стають постійною практикою навчання та роботи за кордоном, якими нагороджувалися кращі випускники.

Петербурзька Академія мистецтв відіграла значну роль у житті українців. В різний час в її стінах вчилися, викладали, керували майстернями та навіть всією Академією славетні вихідці з України Дмитро Левицький, Антон Лосенко, Іван Мартос та інші.

Дмитро Григорович Левицький народився в Києві в 1735 р. Приїхав до Петербурга 1758 року. До цього часу він навчався у власного батька — видатного українського гравера Григорія Кириловича, з 1752 року — учень, потім помічник О. Антропова по розписах Андріївської церкви в Києві та Тріумфальної арки в Москві на честь коронації Катерини II (1762 р.).

Д. Левицький відомий своєю портретною творчістю. Перша достовірна робота з тих, що збереглися, портрет архітектора О. Кокорінова, за котрий йому було присвоєно звання академіка (1769–1770 рр. — Російський музей). Тут витримані всі стандарти парадного портрета: на першому плані — плоди трудів — креслення споруди Академії мистецтв. Та ж схема була використана в портре-

тах О. Голіцина (1772 р.) та П. Демидова (1773 р.; обидва — в Третьяковській галереї). У 1771–1781 роках майстер керує портретним класом академії мистецтв. Вершину його творчості складає серія портретів вихованок Смольного інституту (1772–1776 рр.; всі — Російський музей). Класична риторика поз, жестів, атрибутів поєднується з чуттєвістю рококо [12].

До переліку кращих робіт Дмитра Левицького належать камерні погрудні портрети Д. Дідро (1773–1774 рр. — Музей мистецтва та історії, Женева), М. Дьякової (1778 р.), М. Львової (1781 р.), У. Мнішек (1782 р.) (всі — Третьяковська галерея). Камерний портрет М. Новикова без сумніву пов'язаний з масонськими переконаннями художника (в кінці 1790-х він став членом ложі «Помираючий сфінкс»). Остання датована робота майстра — портрет брата, священника Петра Левицького (1812 р. — Третьяковська галерея) [13].

Левицький привніс в мистецтво портрету традиції української парсуни та барокової ікони. Крім споруди Академії мистецтв, з якою було пов'язане все життя художника, в Петербурзі зберігся будинок, де жив Д.Г. Левицький — Васи́лієвський острів, Кадетська лінія (нині С'єздівська лінія), 23 [14].

З 1744 року в Петербурзі жив уродженець славного міста Глухова Антон Павлович Лосенко. Ще хлопчиком його відправили хористом до царського двору. В 1753–1758 рр. навчався в майстерні І. Аргунова, потім в Академії мистецтв, 1760–1769 рр. — стажувався в Парижі та Римі. З Петербурзькою Академією мистецтв пов'язане все життя Лосенка. З 1770 року він її академік і професор, з 1772 р. і до смерті — директор.

А. Лосенко прославився перш за все як видатний представник історичного жанру. Його велика картина „Володимир перед Рогнідою” (1770 р.) стала знаковим явищем в історії російського мистецтва — вперше сюжет з вітчизняної історії піднявся на один щабель з античними та релігійними сюжетами. Саме в цій картині художник поєднує умовно-академічне трактування з намаганням розкрити складний етичний конфлікт. Знані також його портрети діячів російської культури — І. Шувалова, О. Сумарокова (обидва — 1760 р.), Ф. Волкова (1763 р.). Лосенко — „перший досконалий художник нації”, за словами Фальконе, — залишив художні ідеї, які багато в чому визначили подальший розвиток не тільки історичного жанру, а й всього російського мистецтва [15].

Ще один яскравий представник української діаспори в Петербурзі — Володимир Лукич Боровиковський. Народився 1757 року в козацькій сім'ї у Миргороді [16]. Первинну художню освіту отримав у батька — іконописця. Пройшовши військову службу, займався релігійним живописом в традиціях українського бароко («Богоматір з немовлям» (ймовірно, з ікон для миргородської Троїцької церкви), 1784 р. — Музей українського мистецтва, Київ). У 1787 р. написав алегоричні композиції для урочистого оформлення шляху Катерини II до Крима (не збереглися). Згодом переселився до Санкт-Петербурга, де зблизився з видатними інтелектуалами того часу: М.О. Львовим, В.В. Капністом, Г.Р. Державіним, І.І. Хемніцером, став членом Львовсько-Державінського гуртка, засідання якого проходили в будинках Г. Державіна (наб. р. Фонтанки 112, 118), у А. Лосенка (С'єздівська лінія, 23) [17].

З 1792 р. удосконалює майстерність, займаючись у австрійського живописця І.Б. Лампі-батька і користуючись порадами Д. Левицького. Академік Петербурзької Академії мистецтв, з 1802 року — її радник.

Активно втілює досвід барочного мистецтва в релігійних замовленнях (живопис іконостасів Борисоглібського собору в Торжку, 1790–1792 рр. і Іосифовського собору в Могильові, 1793–1794 рр. зберігся лише частково). В ранній петербурзький період створює багато мініатюрних портретів, звичайно написаних маслом, але наслідуючих емалевий живопис («В.В. Капніст», початок 1790-х рр. — Російський музей), а також малоформатних портретних картинок, близьких за стилем до мініатюри («Г.Р. Державін», 1795 р., «Торжковська селянка Христина», бл. 1795 р., обидві — Третьяковська галерея). Характерна для цих образів лірична задушевність, увага до приватного, «природного» життя людини властиві і деяким парадним його портретам (знаменитому портрету Катерини II (1794 р. — Третьяковська галерея), зображеної в домашньому платті на прогулянці в Царскосельському парку). Серед типових робіт цього періоду — портрети Н. Куракиної (1795 р.), О. Арсенєвої (1796 р.), (обидва — Російський музей), М. Лопухіної (1797 р. — Третьяковська галерея) [18]. До числа найефектніших робіт майстра належить портрет Павла I в коронаційному одязі (1800 р. — Російський музей). В 1810-х роках Боровиковський пише все більше групових портретів, що зводять воедино різні покоління (О.І. Безбородько з дочками, 1803 р. — Російський музей), (київський вїйт П. Борщевський, 1818 р.) та ін. Загалом виконав близько 160 портретів [19].

В 1804–1811 рр. створює ряд колористично напружених релігійних образів для Казанського собору в Санкт-Петербурзі. В пізній період В.Л. Боровиковський активно займається викладанням, організувавши у себе вдома (1798–1820 рр. мешкав у будинку по вул. Міліонна, 12) щось на зразок приватної школи (серед його учнів був О.Р. Венеціанов) [20].

Але живописці — українці XVIII ст. в Росії перебували не тільки в Петербурзі. Хочеться згадати надзвичайно цікавого різьбяр і живописця-монументаліста — Силу Михайловича Трусицького. Відомо, що він був сином ремісника-золотаря із Західної України. З кінця XVII ст. працював у Вільні. Близько 1717 р. — в Києві працював над іконостасом Успенського собору Києво-Печерської лаври. Збереглася його робота у Смоленську. Тут він працював у 1732–1740 рр. разом з архітектором І. Шеделем. Створений ним різьблений іконостас для Успенського собору у стилі українського бароко має підпис автора. (Соборна гора, архітектурний ансамбль 1677–1679 рр., реставрація 1732–1740 рр.) [21].

З 1764 року в Петербурзі живе і працює видатний представник класицизму в скульптурі Іван Петрович Мартос. Уродженець м. Ічня, нині Чернігівської області. Походив з українського старшинського роду. Мартос закінчив Петербурзьку Академію мистецтв у 1773 р. За видатний талант був направлений на стажування до Риму. З 1782 року — академік скульптури. У 1785 р. був призначений на посаду ад'юнкт-професор, з 1894 р. — старший професор, з 1799 р. — ад'юнкт-ректор, з 1814 р. — ректор по скульптурі, з 1831 р. — заслужений ректор Академії [22].

Про його творчу зрілість вже у 80-ті роки XVIII ст. свідчать надгробки, які по праву вважаються чи не найкращими взірцями російського меморіального мистецтва нового часу. Варіюючи композиції (в різноманітних сполученнях алегорій та емблем смутку та смерті або алегорій і портретів) І. Мартос створив в цьому жанрі образи, що виразили почуття світлої печалі. Такими є надгробки (здебільшого мармурові) С. Волконської (1782 р. — Третьяковська галерея), М. Собакіної (1782 р.), П. Брюс (1786–1790 рр.) (обидва — Донської монастир, Москва), М. Паніна (1788 р.), О. Куракіної (1792 р.), О. Гагаріної (бронза, 1803 р., усі — в Музей міської скульптури Санкт-Петербурга), Павлу I (1807 р., Павловськ). Майстер виконав також, переважно в 1800-ті роки, багато монументально-декоративних робіт (пластичне оздоблення „Зеленої Ідальні” Катеринівського палацу в Царському селі, Тронного зала Павловського палацу та ін. На особливу увагу заслуговує рельєф „Мойсей здобуває воду у пустелі” на атіку Казанського собору (вапняк, 1804–1807 рр.).

Найвідомішим міським монументом І.П. Мартоса є знаменитий пам’ятник К. Мініну та Д. Пожарському на Красній площі в Москві (1804–1818 рр.). Монументальна поетика громадянської звитяги виражена тут могутнім язиком жестів та поз головних героїв; більш скромні за масштабом рельєфи на п’єдесталі (на фасадному рельєфі серед міщан, що приносили дари на вітвар Вітчизни, художник зобразив і себе з обома синами) емоційно доповнюють основну тему. В композиційно-сюжетному відношенні пам’ятник пов’язаний зі своїм історичним оточенням (спочатку він знаходився навпроти кремлівської стіни). Якщо надгробки Мартоса по-своєму передромантичні, то тут його класицизм виступає в кришталево-чистому вигляді. Із пізніх його робіт — пам’ятник А.-Е. Рішельє в Одесі (1823–1828 рр.) та пам’ятник М. Ломоносову в Архангельську (1826–1829 рр., всі роботи — бронза, граніт) [23].

Помер І. Мартос в Петербурзі в квітні 1835 року. Похований на Лазаревському кладовищі (нині — Некрополь XVIII ст.). На могилі у 1836 р. споруджений пам’ятник (архітектор О.Ф. Мельников) [24].

В XIX ст. „могутнє буття української духовності й культури в епіцентрі імперського життя — явище фундаментального значення. Все інше — як резонувало це духовне багатство в столичному середовищі, в прихильних чи недружніх суспільних колах, як вплинуло на пробудження інтересу до України та її проблем із боку різних верств столичних мешканців — має важливе, але все ж похідне значення” [25].

Непересічною постаттю в культурному процесі української діаспори виступає художник, вихованець Академії мистецтв Іван Максимович Сошенко. Уродженець м. Богуслав (тепер Київської обл.), в 1834–38 рр. Сошенко навчається у Петербурзькій Академії мистецтв. Саме він, зустрівши молодого Т. Шевченка в Літньому саду, познайомив його з Карлом Брюлловим — видатним живописцем. Саме цей крок визначив подальшу долю геніального митця.

У Санкт-Петербурзі зберігся будинок, в якому у 1836 р. мешкав художник І.М. Сошенко, бував Т.Г. Шевченко — вул. Коломенська, 9 [26].

Безперечно, найяскравішою постаттю з українців у Петербурзі був Тарас Григорович Шевченко. З 1831 року Шевченко мешкає у Петербурзі і працює в майстерні живописця–декоратора В. Ширяєва. Разом з майстернею брав участь у розписах Великого Олександринського та Михайлівського театрів [27]. З 1838 року після знайомства через І. Сошенка з К. Брюлловим, В. Григоровичем, В. Жуковським, О. Венеціановим та іншими прогресивними діячами того часу був викуплений з кріпацтва та вступив до Академії мистецтв. Шевченко тішився своїм положення студента, виручючим кипінням ідейного життя Петербурга.

Навчаючись в Академії мистецтв, він не міг не зазнати впливу „блискучого” Карла Брюллова, про що свідчить його „Автопортрет” (1840–1841 рр.). Брюллов прилучив Тараса до університетської науки: „Раз в неделю я приходил слушать лекции профессора Куторги” (курс анатомії, зоології та палеонтології) [28]. Закінчивши академію 1844 року, Шевченко працював у галузі живопису, графіки, досконало володів технікою акварелі, офорта, рисунка олівцем та пером. Живописні роботи Шевченка цього часу „Катерина” (1842 р.), „На пасіці” та „Селянська родина” (обидві — 1843 р.) започаткували реалістичний напрямок в українському образотворчому мистецтві.

З іменем Т.Г. Шевченка в Санкт-Петербурзі пов’язано багато пам’яток. Це й уславлені навчальні заклади: споруда Академії мистецтв, головний корпус, в якому знаходилася остання квартира й майстерня Т.Г. Шевченка (червень 1858 — лютий 1861 рр., тепер меморіальний музей-майстерня Т.Г. Шевченка) — Університетська наб., 17; споруда Медико-хірургічної академії, де у 1840–1845 рр. було створено українське земляцтво, бував Т.Г. Шевченко, ставилась його драма “Назар Стодоля” — вул. Академіка Лебедева, 6; споруда Петербурзького університету, де у 1898 р. було створено Товариство ім. Т.Г. Шевченка — Університетська наб., 7/9. З ім’ям поета пов’язаний Олександринський театр, в художньому оформленні якого у 1837 р. він брав участь разом з вчителем І.Г. Ширяєвим (пл. Островського, 2).(Див. Розділ 4.)

Значна кількість пам’яток в Росії пов’язана з іменем Іллі Юхимовича Рєпіна. Уродженець м. Чугуїв (нині Харківська область), з сім’ї військового поселенця. Перші художні навички отримав в місцевій школі військових топографів. Переїхавши до Санкт-Петербурга, з 1863 р. вчився в малювальній школі Товариства заохочення мистецтв (у тому числі у І. Крамського) і в 1864–1871 рр. — в Академії мистецтв. Як пенсіонер Академії провів 1873–1876 роки в Італії і Франції. 1877 року повернувся до Чугуєва, потім жив у Москві і Петербурзі (з 1882 р.), а з 1900 р. — в Куоккалі (тепер смт. Рєпіно Ленінградської області), в своєму маєтку «Пенати». Був членом Товариства пересувних художніх виставок [29].

Вже перші, ще релігійні картини, виконані за академічними програмами («Іов і його друзі», 1869 р., «Воскресіння дочки Іаїра», 1871 р., обидві — Російський музей) виявляють дивний дар художньо-психологічної концентрації, уміння підпорядкувати всі компоненти образу — уроки старих майстрів, малюнок, колір, композицію — загальній драматичній задачі. «Бурлаки на Волзі»

(1870–1873 рр. — Російський музей) теж пишуться як академічне замовлення. Але Рєпін створює на базі численних натурних етюдів — в основному написаних під час подорожі по Волзі з художником Ф.А. Васильєвим в 1870 році — картину, яка, відразу зробивши молодого майстра знаменитістю, викликає сенсацію. Весь барвистий і композиційний лад картини виражає вже не тільки велич Волги і її трудівників, але саму політичну атмосферу суспільства, його сподівання і тривоги. Проте він залишається блискучим майстром форми, цих самих «узорів», чуйно сприймаючи віяння і імпресіонізму, і символізму. В подальшому художник прагне закріпити успіх «Бурлаків» в драматичних або стихійно-святкових сценах народного життя — таких, як «Проводи новобранця» (1879 р. — Російський музей) і «Вечорниці» (1881 р. — Третьяковська галерея).

Підсумком цих пошуків став новий шедевр — «Хресний хід в Курській губернії» (1880–1883 рр. — Третьяковська галерея). Російська глибинка на картині представлена в розмежуванні соціальних верств, в образах жорсткого протистояння благочинного, пихатого у своєму статку чиновництва й купецтва, та скаліченого, безпритульного, зубожілого, а від того небезпечного люду, що потребує пильного нагляду блюстителів порядку. Розшароване суспільство об'єднане лише християнською ідеєю у вічне життя, але у кожного своя дорога до храму.

Соціальний розлад, хвиля антимонархічного терору, жертвою якого став імператор Олександр II, що росте, примушують художника все частіше замислюватися над темою революції. В картинах «Відмова від сповіді» (1879–1885 рр.), „Не чекали” (1884 р.) «Арешт пропагандиста», 1880–1892 рр., всі — Третьяковська галерея) тема ця втілена з небаченою масштабністю і сміливістю. Сцена вбивства Іваном Грозним свого сина («Іван Грозний і син його Іван», 1885 р. — Третьяковська галерея) викликає у публіки шок, асоціюючись з революційним і контрреволюційним насильством 1880-х років.

Відомо, що в Петербурзькому університеті в 1898 році було створено товариство імені Шевченка «для вспомоществования нуждающимся уроженцам южной России в высших учебных заведениях Петербурга». В спецкурсі професора Петербурзького університету В. Семеновського «Історія селянського питання у зв'язку з історією внутрішнього побуту Росії у XVIII ст. — п. п. XIX ст.» спеціальна лекція була присвячена сучасному положенню українського селянства [30]. Це захоплення українською тематикою не могло не вплинути на такого чутливого художника, як Ілля Рєпін. Ще під час навчання в Академії він був членом українського земляцтва [31]. Вивчаючи історію, побут та культуру українського народу, він неодноразово відвідував Україну, підтримував діяльність рисувальних шкіл М. Мурашка в Києві, М. Раєвської-Іванової в Харкові, Одеської рисувальної школи. Не випадково з'являється цілий ряд його творів на українську тематику: „Українська селянка”(1880 р.), „Вечорниці”(1881 р.), „Портрет Шевченка”(1888 р.) і найвідоміша — «Запорожці пишуть лист турецькому султану» (1878–1891 рр. — Російський музей).

Надзвичайно важливу частину рєпінської спадщини складають його портрети. Це і чудові, гострохарактерні типажні композиції («Мужик з боязких»

(1877, Нижегородський художній музей); «Мужик з лихим оком» і «Прото-диякон» (обидва 1877 р. — Третяковська галерея) і образи видатних діячів культури: «М.І. Пирогов», «М.П. Мусоргський» (1881 р.); «П.А. Стрепетова» (1882 р., всі — Третяковська галерея); портрети Л.М. Толстого, написані під час перебування художника в Ясній Полянні в 1891 р. і пізніше), граціозні світські однофігурні («Баронеса В.І. Іксуль фон Гільдебрандт», 1889 р. — Третяковська галерея) і ефектні багатофігурні портрети («Слов'янські композитори», 1871–1872 рр. — Московська консерваторія; «Урочисте засідання Державної Ради», 1901–1903 рр. — Російський музей).

Репін проявив себе і як високообдарований педагог. Був професором — керівником майстерні (1894–1907 рр.) і ректором (1898–1899 рр.) Академії мистецтв, одночасно викладав в школі-майстерні Тенішевої; серед його учнів — українці М. Пимоненко, О. Мурашко, Ф. Красицький, С. Прохоров та ін.[32]

Найбільше пам'яток, пов'язаних з І.Ю. Репіним, знаходиться в Санкт-Петербурзі: це будинки на Василієвському острові, 5 лінія, 30, в Академічному пров., 1/4; на пл. Репіна (колиш. Калинкінська), 3/5, кв. 1, 5, 43. Добре збереглася садиба І. Репіна, де він жив у 1900–1930 рр. (тепер музей “Пенати”, с. Репіно (колиш. Куоккала), вул. Репіна, 44, там же він і похований. Пам'ятник І. Репіну знаходиться в Москві на площа ім. Репіна (1956, скульптор М.Г. Манізер, архітектор І.Є. Рогожин). Ім'ям Репіна названо Інститут живопису, скульптури та архітектури в Петербурзі [33]. В будинку Академії мистецтв розміщується науково-дослідний музей, в фондах якого зберігаються зібрання учбових та дипломних робіт вихованців Академії та Інституту [34].

Талановитими митцями виявили себе й інші випускники Академії.

Архип Іванович Куїнджі, син шевця, грек за національністю, народився в Маріуполі в 1841 р. Спочатку живопису вчився самостійно, у 1868 р. вступив до Петербурзької Академії мистецтв. В 1878 р. отримав звання «класного художника першого ступеня» за картини «На острові Валаамі», «Чумацький тракт в Маріуполі», «Українська ніч» і «Степ». В ранній період творчості був під впливом І. Айвазовського. Вже перші його картини — «Татарське село при місячному освітленні» та «Ісакіївський собор при місячному освітленні» — говорять про інтерес художника до проблем передачі світла.

В 1875–1879 рр. Архип Іванович був членом Товариства пересувних художніх виставок. В зрілий період творчості, використовуючи світлові ефекти і інтенсивні кольори, зведені до декількох головних тонів, художник прагнув передати найбільш виразні за освітленням стани природи і досягав майже повної оптичної ілюзії освітлення («Українська ніч», 1876 р., «Березовий гай», 1879 р., «Після грози», 1879 р., «Ніч на Дніпрі», 1880 р.). Його картини, перш за все «Ніч на Дніпрі», справили незабутнє враження на сучасників, особливо на художників, принесли Куїнджі широку популярність.

З 1892 р. Куїнджі викладав в Академії мистецтв, з 1894 р. керував пейзажною майстернею; в 1897 р. був звільнений за підтримку студентських хвилювань. Його учнями були К. Богаєвський, М. Реріх, А. Рілов та інші.

В Санкт-Петербурзі збереглася його могила — некрополь майстрів мистецтв, пл. Олександра Невського, 1 (пам'ятник 1914 р., архітектор А. Щусев, скульптор В. Беклемішев, художник М. Реріх, мозаїст В. Фролов).

З Академією мистецтв, а отже з Петербургом пов'язані долі багатьох українських художників — в той час це було єдиний вищий навчальний заклад з образотворчого мистецтва в Російській імперії.

Непересічною особистістю була Марія Дмитрівна Раєвська-Іванова, перша жінка в Росії, яка отримала звання художника (1868 р.).

Марія Раєвська-Іванова народилася 1840 року в с. Гаврилівка, нині Барвінківського р-ну Харківської обл. Одержала домашню освіту. Після цього були п'ять років, що їх вона провела за кордоном — у Франції, Італії, Німеччині, навчалася в приватних студіях живопису та одночасно займалася на курсах з археології. Згодом вивчала курси етнографії, історії мистецтва, зоології, геології, лінгвістики в Сорбонні, університетах Мілану та Праги.

Повернувшись до Росії, молода художниця пробує одержати диплом в Петербурзькій академії мистецтв. Їй випало пройти через теоретичний екзамен, який вона блискуче витримала. Це був безпрецедентний випадок: вперше в Росії жінка була допущена до іспитів в академію, успішно їх склала і одержала диплом художника.

У 1869 році в Харкові вона відкриває першу загальнодоступну художню школу. Тут навчали не тільки живопису, малюнку та скульптурі. З цієї школи виходили іконописці, ретушери, театральні декоратори, архітектори, вишивальниці, креслярі, вчителі малювання. Метод роботи, розроблений Раєвською-Івановою, був визнаний одним з кращих в Росії. Академія мистецтв присвоїла їй звання Почесного вільного учасника. За 27 років школа малювання підготувала сотні випускників. Деякі з них продовжували навчання в Академії. Видатні архітектори та художники О. Бекетов, С. Васильківський, А. Данилевський, П. Кончаловський, П. Левченко, К. Первухін та інші робили свої перші кроки в живопису в школі М.Д. Раєвської-Іванової [35].

Видатним майстром батального живопису був Микола Семенович Самокиш (Самокиша), котрий народився 1860 р. в м. Ніжин (нині Чернігівська обл.). Середню освіту отримав в знаменитій Ніжинській гімназії, в 1879 р. вступив до Петербурзької Академії мистецтв. Вчився в майстерні батального живопису у Б. Віллевальде і П. Чистякова [36]. 1912–1917 рр. — сам вів клас батального живопису в Академії. Одержавши у 1885 р. велику золоту медаль за картину «Російська кавалерія, яка повертається після атаки на ворога в 1812 році», їде пенсіонером до Парижа, в майстерню Детайля. В подальшому працював переважно в батальному та історичному жанрі. Ним також виконана велика кількість рисунків (переважно пером) для різноманітних ілюстрованих видань.

В Академії мистецтв вчився ще один видатний українець — Микола Олександрович Ярошенко. Родом з Полтави, військовослужбовець за освітою та службою (до 1862 року), Ярошенко весь вільний час присвячував мистецтву. Як вільний слухач вчився в Академії мистецтв (1867–1874 рр.). В 1876 році став

одним з керівників Товариства пересувних художніх виставок, постійно виставлявся на виставках пересувників, причому тільки на них. Ярошенко створив виразні портрети-типи, що виражали в художніх образах соціальні та етичні ідеали свого часу («Студент», 1881 р. — Третьяковська галерея; «Курсистка», 1883 р. — Калузький обласний художній музей), а також портрети діячів російської культури, в котрих зміг передати не тільки портретну схожість, але й благородні духовні риси («П. Стрепетової», 1884 р. — Третьяковська галерея; «Г. Успенського», 1884 р. — Єкатеринбурзька картинна галерея; «М. Ге», 1890 р. — Третьяковська галерея та ін.). Одним з перших серед російських художників створив образ робітника («Кочегар», 1878 р. — Третьяковська галерея). Писав також жанрові картини («Ув'язнений», 1878 р., «Всюди життя», 1888 р., обидві — Третьяковська галерея) та пейзажі, в основному присвячені кавказькій природі.

Пам'ятки, пов'язані з Миколою Ярошенко знаходяться в Іжевську — Іжевський збройний завод, де у 1883–1884 рр. перебував у відрядженні М.О. Ярошенко; у Кисловодську — «Біла Вілла» — садиба Ярошків, де художник жив у 1885–1898 рр. (з 1962 р. — художній музей Ярошенка), вул. Ярошенка, 1. Могила художника знаходиться в сквері біля поштамту м. Кисловодськ. В Петербурзі з Ярошенко пов'язана споруда Петербурзького патронного заводу, де протягом 20 років він працював.

Споруда на Університетській набережній, 17, має безпосереднє відношення до біографій майже всіх відомих українських художників ХІХ ст. — поч. ХХ ст., які пройшли через творчі майстерні Петербурзької Академії мистецтв.

Вихованцями Академії були: Микола Дмитрович Кузнецов, живописець, член Товариства пересувних художніх виставок (реалістичні жанрові полотна «Об'їзд володінь», 1879 р., «Портрет П. Чайковського», 1893 р.); Кіріак Костянтинович Костанді, академік Петербурзької Академії мистецтв з 1907 року, пересувник, засновник Товариства південноросійських художників (жанрові картини, просякнуті співчуттям до людей праці «У хворого товариша», 1884 р.); Опанас Георгійович Сластіон (Сластьон), учень І. Крамського та П. Чистякова (1874–1882 рр.), один з засновників українського архітектурного стилю; Петро Олексійович Левченко, пейзажист і рисувальник, член Товариства південноросійських художників; Микола Корнилович Пимоненко, академік Петербурзької Академії мистецтв з 1904 року, член Товариства пересувних художніх виставок (жанрові сцени в опоетизованому вигляді змальовували побут українських селян («За водою», 1893 р.); Григорій Петрович Світлицький, талановитий художник і музикант, учень І. Рєпіна, М. Кузнецова, А. Куїнджі (жанрові картини та пейзажі тематично пов'язані з музичними мотивами).

Вихідцями з України були також художники — представники так званого парадного, „великого” стилю в живописі. І першим тут треба назвати Івана Костянтиновича Айвазовського. Син вірменського купця народився у Феодосії 1817 року. Місце народження обумовило інтереси художника — пейзажний, передусім мариністичний живопис. В Академії мистецтв Айвазовський вчився у М. Воробйова, опановуючи канони західноєвропейської марини. Чисто

романтичне сприйняття, захоплення вічно мінливою стихією моря вповні виявляються в роботах 1840-х років, коли художник завойовує Європу. Ряд зарубіжних академій вибирають його своїм почесним членом, Дж. Тернер в захопленні пише оду на честь однієї з його картин. Найвідоміший твір цього періоду — картина «Дев'ятий вал» (1850 р. — Російський музей). Типова для іконографії романтизму тема подана через сильні світлотіньові ефекти, що посилюють загальне відчуття безмежного бушуючого простору. В кращих картинах І. Айвазовського проступають кращі риси його обдарованості: чутливе розуміння естетики величі, тонка майстерність передачі світла, що пронизує товщу води.

Серед багатьох земних ландшафтів, виконаних Айвазовським, виділяються своїми бравурними панорамними ефектами цикли картин, що навіяні подорожами по Україні та Кавказу (1850–1860-ті рр.). Не один раз він звертався до біблійних, євангельських та античних сюжетів.

Важливу главу в спадщині Айвазовського складає батальний живопис. З 1844 року він був художником головного морського штабу, написав багато значних полотен на теми історії військового флоту («Чесменський бій», 1848 р. — Феодосійська картинна галерея).

Вихованцями Айвазовського були художники-пейзажисти А. Куїнджі, К. Богаєвський.

Представником академічного стилю в живописі другої половини ХІХ ст. був Генріх Іполитович Семирадський. Поляк за національністю, він народився 1843 року в с. Печеніги, Харківської губернії в родині військового. Ще навчаючись в харківській гімназії, Семирадський брав уроки малювання у Д. Безперчого, учня К. Брюллова. Закінчив фізико-математичний факультет Харківського університету і навіть захистив дисертацію на тему „Про інстинкт комах”. Але ні математика, ні ентомологія не стали його долею. 1864 року він вступає до Академії мистецтв спочатку як вільний слухач, а потім як академіст. Вчителями його були Б. Віллевальде та К. Венінг. В 1871 році як пенсіонер Академії Семирадський їде за кордон, спочатку в Мюнхен, потім до Рима, який з того часу стає його постійним місцем перебування.

Твори Г. Семирадського, одного з найбільш блискучих представників пізнього європейського академізму, за життя автора користувалися самим широким глядацьким визнанням. Семирадський відкрито стверджував самоцінність мистецтва, незалежність творчості від сучасних соціальних та політичних доктрин. Не вони, а краса довершеного людського тіла та яскравої південної природи спонукали пензель художника. Цей захват до цього часу зберігають його полотна «Грішниця», 1873 р. (за цю роботу він одержав звання академіка), «Світочі християнства», 1876 р., «Христос у Марфи та Марії», 1887 р., «Фрина на святі Посейдона в Елевзині», 1889 р. та багато інших. В цих полотнах визначились смаки Семирадського: він безумовно відчував потяг до блиску і розкошів античного світу. Такі сюжети давали можливість виявити мистецтво композиції, показати красу та колорит живопису.

Весною 1877 року Рада Академії мистецтв надала Г.І. Семирадському звання професора за те, що „вся его деятельность приносит честь Академии и русскому искусству”. Художник був удостоєний ордена Почесного легіону, Великої золотої медалі на Всесвітній виставці в Парижі, був обраний почесним членом багатьох європейських мистецьких академій.

Г.І. Семирадський брав участь у декоруванні храму Христа Спасителя у Москві (роботи не збереглися). Багато картин художника досі зберігаються в Третяковській галереї, у Львівському, Краківському, Варшавському художніх музеях, в багатьох приватних збірках.

Все життя Семирадський сумував за батьківщиною. В одному з листів батькам він писав: “Удивительное создание человек — уезжает далеко, а ради чего? Стоило услышать стрекотание кузнечиков в Римской Кампании — и оказаться в Харькове?!” [37]

Картина зв'язків українських митців XIX ст. з Петербурзькою Академією мистецтв буде неповною, якщо ми не звернемося до творчості скульпторів та архітекторів, яких теж готували в цих стінах. Хоч їх було не так багато, як живописців, серед них теж зустрічаються примітні особистості. Вище було сказано про І. Мартоса, творчість якого припала на кінець XVIII ст. — п. п. XIX ст.

Дійсним членом Академії по класу скульптури був Леонід Володимирович Позен. Народився 1849 р. в містечку Оболонь, на Полтавщині. Закінчив Полтавську гімназію та юридичний факультет Петербурзького університету. Працював помічником присяжного повіреного. В судах на різних посадах він пропрацював більш, ніж сорок років. В цей час він не полишав спроби займатися скульптурою, переважно з воску. В 1881 р. його спроби побачив видатний російський художник Мясоєдов і запропонував на 10-й виставці Товариства пересувників виставити скульптурну групу «Візник». Успіх був величезний. Власник фабрики художнього литва Верфель зразу ж купив цю групу для відливу її в бронзі і багато років систематично скуповував роботи скульптора. Ці твори продавались по всій Європі. Через це ім'я Позена було відомо не тільки в Росії, але й в Італії, Англії, Німеччині, Голландії, Америці. У 1891 році, працюючи в Петербурзькій прокуратурі, він стає дійсним членом Товариства пересувників, а в 1894 році — дійсним членом Академії мистецтв. Російський критик В. Стасов оцінював творчість митця як новий етап у розвитку російської жанрової скульптури [38].

Позен тяжко пережив смерть свого друга — художника М. Ярошенка, неодноразово ліпив його портрети. В 1912 році бюст його роботи було встановлено на могилі Ярошенка в Кисловодську. В цей час він працює над пам'ятником Гоголю. Через історичні обставини він був встановлений тільки на початку 1920-х років на Гоголівському бульварі в Москві. Помер скульптор 8 січня 1921 року, похований на Смоленському кладовищі в Санкт-Петербурзі [39].

Дуже популярним на порубіжжі XIX — XX ст. був Борис Васильович Едуардс (Едвардс). Народився 1860 року в Одесі в сім'ї англійського комерсанта. Після успішного закінчення Одеської рисувальної школи (1876–1881 рр.) вступив до

Академії мистецтв, але через погіршення здоров'я не закінчив її. Пізніше неодноразово приїздив в Петербург, Москву, вчився в Парижі, в Академії Жюліана. Вивчав також технологію бронзового литва на заводі Барбадєн.

Серед робіт Едуардса — «Катерина» за мотивами поеми Т. Шевченка, портрети: академіків М. Кондакова, Л. Пастера, художника Р. Судковського, скульптора Л. Іоріні, письменників В. Дорошкевича та І. Буніна. Великий успіх принесла скульптору композиція «Мучениця християнства», 1895 р. Вона була закуплена для Академії мистецтв, потім передана в Російський музей, де зберігаються ще чотири роботи майстра [40]. Б. Едуардс створив пам'ятники: Петру I (1903 р.) в Таганрозі (РФ), В. Григоровичу (1892 р.) у Єлисаветграді (нині Кіровоград), О. Пушкіну (1904 р.) та М. Гоголю (1909 р.) в Харкові, О. Суворову в Очакові (1903–1907 рр.) та Ізмаїлі (1911–1913 рр.) (Україна) [41]. У 1919 р. емігрував за кордон. Помер 1924 р. на о. Мальта.

Цікавим митцем показав себе ще один скульптор — Володимир Олександрович Беклемішев. Уродженець Катеринослава (нині м. Дніпропетровськ), Беклемішев вивчав скульптуру в Петербурзькій Академії мистецтв (1878–1887 рр.) у професора М. Лаврецького. Там же був сам професором (з 1894 р.) і пізніше ректором (1900–1902 рр., 1906–1911 рр.). В творчій та педагогічній діяльності сполучав пізньюакадемічні традиції з рисами, близькими мистецтву пересувників („Сільське кохання”, бронза, 1896 р. — Третьяковська галерея; портрет А. Куїнджі, мармур, 1909 р. — Російський музей). Однак, для творів Беклемішева характерне більш живописне, ніж в скульптурі пересувників, трактування форми. У нього вчилися В. Лишев, М. Манізер, Л. Шервуд та інші видатні скульптори радянських часів.

В Росії ним споруджені пам'ятник Єрмаку в Новочеркаську (за проектом М. Мікешина, 1904 р., бронза); в Петербурзі — пам'ятник А. Куїнджі (Некрополь майстрів мистецтв, 1914 р.), С.П. Боткіну (проспект К. Маркса, 1908 р.), надгробок Ф.І. Стравінського (1908 р.). Помер митець 1920 року в м. Новоржев (тепер Псковська обл.), там же і похований.

У Беклемішева вчився ще один український скульптор кін. XIX — поч. XX ст. Федір Петрович Балавенський. 1896 р. він закінчує Київську рисувальну школу М. Мурашка, а в 1903 р. — Петербурзьку Академію мистецтв (клас В.О. Беклемішева). Працював як портретист та монументаліст. Відомий як автор ряду портретів Т. Шевченка, М. Лисенка, І. Котляревського [42]. Разом із скульпторами І. Кавалерідзе, П. Сниткіним та архітектором В. Риковим брав участь у спорудженні пам'ятника княгині Ользі, Андрію Первозванному, Кирилу та Мефодію у Києві (1911 р.). Помер художник в м. Ліанозово (нині — район Москви)

У 1881–1885 рр. в Петербурзькій Академії мистецтв учився український архітектор, харків'янин Олексій Миколайович Бекетов. У 1898 р. там же отримав звання професора. Працював переважно в традиціях класицистичної архітектури та неоренесансу. Основні роботи зосереджені в Харкові (понад 30 споруд), в тому числі забудова площі Тевельова (1898–1907 рр.), корпуси Сільськогосподарського інституту (1907–1912 рр.), споруда банку (1932 р.).

Архітектор Владислав Владиславович Городецький, поляк за національністю, народився 1863 р. в с. Шелудьки, нині Немирівського р-ну Вінницької обл. З 1885 р. по 1890 р. навчався в Петербурзькій Академії мистецтв. Яскравий представник історизму та модерну в українській архітектурі, він залишив чудову пам'ять по собі, створивши непересічні споруди в Україні (особливо в Києві), в Польщі, в Ірані.

Не можна не згадати ще один художній заклад Росії XIX ст. — Московське училище живопису, скульптури та архітектури. З ним пов'язана доля вихідця з України Сергія Івановича Світославського.

Сергій Світославський — представник покоління художників, до якого належать В. Орловський, С. Васильківський, П. Левченко. З їхніми іменами пов'язаний розквіт національного пейзажного живопису другої половини XIX ст. Мистецтво цих майстрів — вияв усвідомленої любові до української землі, її народу. Критерій їхнього світосприйняття — реальний погляд на природу, яка постає у всьому багатстві її проявів та форм. Шлях їхніх зображальних пошуків — оволодіння законами пленерного живопису.

Час змінював особливості живопису Світославського, але не зачіпав головного — майстер до кінця залишався вірним своїм один раз вибраним ідеалам, котрі утверджували красу повсякдення, вірним своєму творчому методу — реалізму.

Світославський називав Москву своєю другою батьківщиною. Тут знаходилося Училище живопису, скульптури та архітектури, де він навчався (1875–1883 рр.), тут проходили виставки пересувників, ідеї котрих він безумовно прийняв. З 1884 року Світославський — експонент, а з 1891 р. — активний член Товариства пересувних художніх виставок.

Викладачі В.Г. Перов, О.К. Саврасов, корифеї пересувництва, вчили молодь не тільки законам майстерності, але й прилучали їх до основ нової естетики, яка піднімала реальний, грубий, „некрасивий” світ в категорію прекрасного, високого мистецтва.

В Москві до Світославського приходять і перше визнання — сам П. Третьяков звертає на нього увагу. Відомий меценат купує з учнівської виставки (1879 р.) роботу митця «З вікон Московського училища живопису». І сьогодні вона експонується в залах Третьяковської галереї серед інших творів майстра.

С. Світославський по декілька років жив у Москві (це відноситься до років його недовгого шлюбу), привозив на пересувні виставки нові картини, зустрічався з товаришами і, звичайно, малював це місто. Одне з найбільш відомих його полотен «Москва. Москворецький міст», про яке так висловився М. Ге: «Вот она матушка Москва, во всей своей откровенности. Серенькая и не во всем опрятная. Как это он ловко и правдиво передал».

Щодо подальшої творчої діяльності митця, яка протікала в основному у Києві, на Куренівці, слід відмітити, що рятуючи юних художників від армії, він спеціально для них організував свою студію. Серед його учнів були двоє друзів. Обидва Олександрі — Богомазов та Архипенко, які принесли славу новому мистецтву вже XX ст., один українському, інший — світовому.

З початком ХХ століття в Росію починається новий приплив українських митців. Це було пов'язане як з бажанням отримати вищу художню чи музичну освіту (вищі художні заклади та консерваторії були тільки в Москві та Петербурзі), так і спробою втекти від переслідувань спочатку столипінської реакції, а згодом від комуністичних репресій.

Творчі осередки створювались в обидвох столицях. Так в Москві заходами І. Алчевського, М. Донця, І. Непомнящого, Ф. Корша та ін. був організований український музично-драматичний гурток „Кобзар”, який урочисто відзначив 50-річчя смерті Т. Шевченка. Функціонувало українське видавництво „Шлях”. Аж до 1934 року існувала письменницька організація та видавництво „СІМ” (Село і місто). В 1930-ті роки до Москви переїжджають Л. Курбас, М. Зеров. О. Довженко та ін. [43]

В кін. ХІХ — на поч. ХХ століття Петербурзька Академія мистецтв усе ще приваблює митців з усіх куточків Російської імперії. Слідом за Миколою Івановичем Мурашком, засновником та керівником Київської рисувальної школи, яка наслідувала принципи пересувників, випускником академії стає його небіж Олександр Олександрович Мурашко. Олександр Олександрович, родом з Києва, навчався спочатку в Київській рисувальній школі М. Мурашка, потім в Петербурзькій Академії мистецтв (у І. Рєпіна) та Мюнхені (у А. Ажбе). В роботах майстра («Похорон кошового», 1900 р., «Дівчина в червоній шляпі», 1902–1903 рр. та ін. вірність натурі сполучається з декоративною експресією кольорів [44].

Академію закінчили також Порфірій Денисович Мартинович, живописець, графік, фольклорист та етнограф; Костянтин Якович Крижицький, пейзажист, один з організаторів Товариства ім. А. Куїнджі; Ілля Максимович Шульга (в 1930-ті роки викладав у Київському художньому інституті, репресований); Карпо Дем'янович Трохименко, народний художник України; Іван Миколайович Шульга, живописець, учень К. Костанді та багато інших [45]. З багатьма випускниками Академії пов'язаний Степан Петрович Яремич, художник (автор картин «Княжа гора під Каневом», «Вид на Дніпро», «Поле», «Українська дівчина» та ін.), мистецтвознавець, з 1918 р. — головний хранитель Ермітажу, з 1930 р. — завідувач реставраційними майстернями Ермітажу, автор досліджень про М. Врубеля, В. Серова, П. Чистякова, М. Ге та ін.

Особливої уваги заслуговує постать Івана Сидоровича Їжакевича. Іван Їжакевич, родом з бідної селянської родини, прожив довге творче життя і залишив свій слід в українському образотворчому мистецтві. Вчився спочатку в іконописній майстерні Києво-Печерської лаври та Київській рисувальній школі М. Мурашка, а потім в Петербурзькій Академії мистецтв. Матеріальні поневіряння не дали змоги талановитому молодіку закінчити повний курс у цьому вищому художньому закладі Росії, але здобуті професійні навички у сполученні з великим талантом та працелюбством допомогли молодому митцеві стати видатним майстром графіки та живопису. Ще в дореволюційний період він стає блискучим ілюстратором таких популярних російських видань, як „Нива”, „Солнце России”, „Живописное обозрение” та ін. Ілюстраціями

переважно до української класики Їжакевич продовжує займатися й після революції.

В Україні Їжакевич також відомий своїми розписами церков та іконами. Збереглися його розписи в Кирилівській церкві, Всіхсвятській та Трапезній церквах Києво-Печерської лаври, Покровської та Борисоглібської церков на Подолі. «Попит на ікони київського письма наприкінці XIX — на початку XX ст. був великий. Час од часу замовлення виконували професіонали високого класу... В числі їх був Іван Їжакевич — остання постать в історії київського іконопису» (П. Білецький). Перше серйозне знайомство Їжакевича із специфікою церковних розписів відбулося ще у 1882–1884 рр., коли він, будучи учнем школи Мурашка, брав участь в реставрації фресок XII ст. в Кирилівській церкві. Однак, лише повернувшись з Петербурга, Їжакевич береться за самостійне виконання історико-релігійних композицій в храмах Києво-Печерської лаври. Виконані майстром розписи Трапезної палати та церкви, Всіхсвятської церкви свідчать про його великий талант монументаліста-декоратора [46].

Пройшов через Академію мистецтв і видатний український живописець Федір Григорович Кричевський.

Кричевський спочатку вчився в Московському училищі живопису, скульптури та архітектури (1896–1901 р.), потім (з 1907 р.) — в Петербурзькій Академії мистецтв у Ф. Рубо. Відвідав Англію, Німеччину, Францію, Італію. У 1913–1917 рр. викладав в Київському художньому училищі, потім — в Українській академії мистецтв і Київському художньому інституті. Роботам майстра притаманна епічність в розкритті народного характеру, широка живописна манера письма, монументалізація форм [47].

Ще один непересічний майстер живопису Петро Петрович Кончаловський, родом з Донбасу, залишив свій яскравий слід в російському мистецтві XX ст.

Петро Кончаловський народився в м. Слов'янськ, нині Донецької обл., в сім'ї книговидавця. В домі свого батька він познайомився з В. Сєровим, К. Корвініним, М. Врубелем, В. Суріковим, на дочці котрого одружився у 1902 році. Вчився в академії Жюліана в Парижі (1897–1898 рр.) та в Петербурзькій академії мистецтв (1898–1907 рр.). Більшу частину життя провів у Москві. Кончаловський був одним із засновників об'єднання „Бубновий валет” разом з І. Машковим організував „Студію малювання та живопису Петра Кончаловського та Іллі Машкова”. Викладав в Московських художніх майстернях та ВХУТЕІНі. Після революції Кончаловський переходить від принципів живопису „Бубнового валета” до більш реалістичної манери, стає одним з провідних майстрів російського радянського живопису [48].

З іменем Петра Кончаловського в Москві пов'язаний цілий ряд об'єктів: будинок на Новинському бульварі, 18, де жив П. Кончаловський (меморіальна дошка); будинок на вул. Велика Садова, 10, в якому розміщувалась його майстерня, де збирались члени товариства художників «Бубновий Валет». Похований майстер на Новодівочому кладовищі.

З «Бубновим валетом» пов'язана творчість елизаветградця Олександра Олександровича Осьмьоркіна.

У 1909–1911 роках Осьмьоркін вчився в Київському художньому училищі у М. Пимоненка, потім в Москві, в студії І. Машкова. З 1913 р. — учасник виставок «Бубнового валета», «Вільного мистецтва», «Мира искусства» та ін. Викладав в Москві у ВХУТЕМАСі–ВХУТЕІНі, в Академії мистецтв в Ленінграді. Відомий витонченими за тональною розробкою творами 1920-х років в дусі фовізму та кубізму, пластичними роботами 1930–1950-х років («Нова Голландія» та ін.) [49].

З Петербургом пов'язане життя видатного графіка Георгія Семеновича Верейського. Народившись в м. Проскурів Подільської губ., Г. Верейський не одержав систематичної художньої освіти. Вчився на юридичних факультетах спочатку Харківського, потім Петербурзького університетів. Все ж декілька років він займався в студії Є. Шрейдера в Харкові, а в Петербурзі — в Новій художній майстерні. Вже тоді він почав працювати як професіонал в журналі „Театр та мистецтво”, публікуючи свої портрети, шаржі та театральні замальовки. Творчі інтереси Верейського визначилися рано: він відмовився від живопису на користь графіки і тяжів до пейзажного жанру та портрету. Володіючи високою професійною та загальною культурою (він дванадцять років був хранителем відділу гравюри в Ермітажі і написав ряд статей), Верейський зумів природно та плідно продовжити класичну традицію в мистецтві ХХ ст. [50] З постаттю Г. Верейського у Санкт-Петербурзі пов'язано декілька об'єктів — пам'яток історії: будинок на Большому проспекті Василієвського острова, 24, де у 1915–1962 рр. жив і працював Г.С. Верейський. На фасаді в 1970 р. встановлена меморіальна дошка (арх. Т.Н. Мілорадович); будинок Художньо-промислової академії (був. Центральне училище технічного малювання барона А.Л. Штиглиця), де у 1918–1919 рр. працював Г.С. Верейський (пров. Соляний, 13). Похований Г.С. Верейський у Санкт-Петербурзі на Богословському кладовищі (вул. Лабораторна, 4).

Казимир Северинович Малевич, один з основоположників супрематизму — авангардної течії в мистецтві ХХ ст. — народився поблизу Києва. Навчався спочатку в відомій школі М. Мурашка, потім в Московському училищі живопису, скульптури та архітектури, Строгановському училищі. В 1907 р. вперше брав участь у виставці Московського товариства художників. Малевич багато працював над полотнами нової живописної системи, яку він назвав „супрематизм” («Чорний квадрат», 1913 р.), принципи котрої викладені ним в брошурі-маніфесті „Від кубізму до супрематизму. Новий живописний реалізм”, а потім в рукописі „Супрематизм. Світ як безпредметність або вічний спокій” (видана в Німеччині німецькою мовою у 1962 році).

Поряд з авангардною творчою діяльністю Малевич багато часу займався громадською роботою (розробив проект створення Нової академії мистецтв, був комісаром з охорони художніх цінностей Кремля, директором Інституту досліджень сучасного мистецтва), багато викладав (у Вітебську разом з М. Шагалом керував майстернею в Народній художній школі, викладав малюнок на архітектурному відділенні Петроградського інституту громадянських інженерів, в Київському художньому інституті). Малевич мав багато експозицій як в Росії, так і за кордоном — в Німеччині, Австрії [51].

Нащадок запорозьких козаків Давид Давидович Бурлюк з Харківської губернії. З десяти років захоплювався живописом, навчався в Казанському та Одеському художніх училищах, пізніше — в Мюнхенській Королівській академії мистецтв та Московському училищі живопису, скульптури та архітектури (разом з В.В. Маяковським), брав участь в багатьох виставках. Енергія Бурлюка, його організаційні здібності та ініціативність допомогли становленню новаторських мистецьких угруповань. В Москві — «Бубновий валет», в Петербурзі — «Спілка молоді», у Владивостоці — «Творчість». В живописі Бурлюк захищав принципи кубізму, в поезії — футуризму. Картини та малюнки майстра розкидані по всьому світу в музеях та приватних збірках. Художник емігрував з революційної Росії. Помер у США 1967 року [52].

Серед художників — вихідців з України, з так званої „черты оседлости“, своїм темпераментом, схильністю до пошуків нового в мистецтві виділяється Натан Ісаєвич Альтман. Майстер народився у Вінниці в 1889 році. Вчився в Одеському художньому училищі та в приватних студіях Парижа та Москви. Молодий майстер ввійшов в число видатних діячів „Єврейського ренесансу“, як прийнято називати художній інтерес, що активно виявився перед революцією, до нового втілення символів та мотивів юдейського релігійного мистецтва та фольклору. У 1916 році він став одним з засновників „Єврейського товариства заохочення мистецтв“. Серед його робіт цього часу — графічні цикли «Єврейська графіка», «Картинки Натана Альтмана», ілюстрації до альманахів „Збірники Сафрут“. Національна романтика в цих творах органічно поєдналась з ритмікою модерну. Він починає послідовно йти до кубізму та футуризму. Одним з кращих живописних творів цього часу є відомий портрет А. Ахматової (1914, Російський музей). З 1916 року Альтман був членом авангардистської «Спілки молоді», близької до анархістів.

Після революції майстер багато працював над оформленням масових дійств, революційних спектаклів, які розгорталися на вулицях Петрограда. Альтман відомий також як художник, котрий виконав з натури кілька портретів В. Ульянова-Леніна.

В 1930-ті роки, в період суворої соцреалістичної регламентації, Альтман шукав прихистку в сценографії. Він працював художником Єврейського камерного театру, Ленінградського драматичного театру ім. О. Пушкіна та ін. [53]. Похований художник в передмісті Санкт-Петербурга, на Комаровському кладовищі [54].

Повною протилежністю Н. Альтману був Ісаак Ізраїлевич Бродський.

Бродський був улюбленим учнем І. Репіна, у котрого він вчився в Академії мистецтв у 1902–1907 рр. Через участь в студентських заворушеннях його виключають з Академії і тільки заступництво І. Репіна та ректора В. Беклемішева дозволили йому її закінчити. Ранні роботи художника приваблюють витонченим кольором, ювелірною проробкою деталей, оптимізмом поетичного світосприйняття («Портрет дружини», 1910 р., «Казка», 1911 р., «Італія», 1911 р.). Ця лінія його творчості повністю вкладається в русло європейського модерну, підвищеною кольоровою та графічною витонченістю.

Після Жовтневого перевороту Бродський відкривається як майстер масштабних багатофігурних полотен («Урочисте відкриття II конгресу Комінтерну», «Розстріл 26-ти бакинських комісарів»). В цих полотнах його метод збагачується суворим історизмом, художня образність — документальністю. Відомо, що для картини Відкриття II конгресу він зробив сотні портретних замальовок. Але головною справою свого життя Бродський вважав свою Ленініану [55]. Його знамениті портрети Леніна, Сталіна, Ворошилова, картина «Ленін у Смольному», стали класикою радянського мистецтва. Вони зробили його дуже популярним, улюбленцем радянської преси. Фактично він був придворним художником Кремля. Його картини експонувалися на всіх радянських виставках, в усіх великих музеях [56].

В Санкт-Петербурзі існує музей-квартира І. Бродського (пл. Мистецтв, 3, кв. 1). Художник похований в Петербурзькому некрополі “Літераторські містки” [57].

Яскравим представником авангарду світового рівня, основоположником модерних стилів в мистецтві був Олександр Порфірович Архипенко. Народився в Києві, в сім’ї професора Київського університету Св. Володимира. У 1902 році вступає в Київське художнє училище, потім продовжує художню освіту в приватних студіях Москви. Не задоволений системою викладання, поїхав до Парижа, де познайомився з Модільяні. В ранніх роботах майстра — захоплення архаїкою (скульптурою стародавнього Єгипту, Ассирії). В 1910-ті роки Архипенко розроблює принцип тривимірного кубізму, заснованому на геометричному спрощенні та динамічних контрастах форм. В кінці кінців він прийшов до безпредметного мистецтва, експериментуючи з різними матеріалами (включаючи скло, целулоїд тощо). Наступний етап — „скульпто-живопис” — крупний рельєф та поліхромія. Стверджуючи принципи кінетичного мистецтва, у 1927 році запатентував механізм, що створює ілюзію руху намальованих об’єктів із заданою швидкістю та ритмом, так звану „архипентуру”. До цього в 1940-і роки він додав серію „світломодуляторів” — напівпрозорих арт-об’єктів із плексигласу, що освітлюються з середини. Поряд з цим Архипенко в цей час не раз звертався і до традиційної скульптури (пам’ятники-бюсти князя Володимира, Т. Шевченка, І. Франка) [58].

Народжений в Україні скульптор Володимир Миколайович Домогацький все дитинство провів у Швейцарії — його батько був українським поміщиком, лікарем за професією. Митець одержав юридичну освіту в Московському університеті, брав приватні уроки у російського скульптора С. Волнухіна. Декілька разів їздив до Парижа, де вивчав європейське мистецтво. Особливо на нього вплинула творчість Огюста Родена та анімаліста Рембрандта Бугатті. Майже всі його твори камерні за своїм характером, розраховані на ліричний, неквапливий діалог з глядачем. Більшість робіт — портрети — В. Ватагіна, М. Семашко, В. Вересаєва, О. Пушкіна, М. Горького. Він також працював у жанрі меморіальної скульптури (надгробки О. Сумбатову-Южину, О. Петрову-Водкіну на Новодівочому кладовищі в Москві. Домогацький вів також наукову роботу — досліджував проблеми технології матеріалів, форми та фактури в скульптурі, питання реставрації [59].

В Москві відомі об'єкти, пов'язані з Домогацьким: меморіальна дошка встановлена на будинку, в якому він жив з 1913 р. (пров. Срібний, 4). Похований В.М. Домогацький в Москві на Новодівочому кладовищі (Лужнецький проїзд, 2.)

Домогацький відомий як викладач: він був професором Московського художнього інституту ім. В. І. Сурикова, його учнем був не менш відомий скульптор Л. Кербель.

Лев Юхимович Кербель народився в містечку Семенівка (тепер Сумська обл.). Після приїзду до Москви вступив у Всеросійську академію мистецтв. Потім в Московський художній інститут ім. В. І. Сурикова. Під час Другої світової війни служив художником на Північному флоті.

Його роботи стоять в багатьох містах Росії. Широко відомі створені Кербелем пам'ятники кораблебудівникам (Річковий вокзал, Москва), професору І. Сеченову, маршалу Ф. Толбухіну, медикам та ополченцям Великої Вітчизняної війни (Москва), татарському поету Габдуллі Тукаю (Казань), основоположнику башкирської літератури Мажиту Гафурі (Уфа), К. Марксу (Москва), монумент „600 років місту Калуга”. Також скульптор створив цілий ряд надгробних пам'ятників (С. Бондарчуку, Е. Тіссе, К. Фурцевій, М. Бабановій, Б. Лавреньову, адміралу А. Головку, Д. Ойстраху та іншим. Остання його робота — монумент героям-підводникам атомоходу Курськ в Москві [60]. Похований майстер на Новодівочому кладовищі в Москві.

Не менш відомим був скульптор Євген Вікторович Вучетич, котрий народився в Катеринославі (нині м. Дніпропетровськ). Він закінчив художнє училище в Ростові-над-Донем. Потім вчився в Ленінградській академії мистецтв. Остаточо сформувався як скульптор, що присвятив себе військовій тематиці в студії ім. М. Грекова, де пропрацював майже двадцять років. Загальновідомий його ансамбль в Трептов-парку в Берліні, меморіал, присвячений перемозі в Сталінградській битві, на Мамаєвому кургані у Волгограді. Вучетич — автор цілого ряду портретів радянських військових діячів, героїв громадянської та Другої світової воєн (зокрема, пам'ятник Ватутіну в Києві). Його твір — алегорична статуя „Перекуємо мечі на орала” (1957) встановлена перед спорудою ООН в Нью-Йорку [61].

Пам'ять про Вучетича відмічена в Ростові-на-Дону меморіальною дошкою на будинку художньої школи, де він вчився (вул. Соціалістична, 77); у Москві — меморіальною дошкою на будинку, в якому він жив у 1972–1974 рр. (пров. Сивцев Вражек, 9), бюстом майстра (вул. Тимирязевська, 27 (1981 р., ск. 3. Азгур). Похований Є.В. Вучетич в Москві на Новодівочому кладовищі [62].

Скульптор Віктор Олександрович Синайський народився в Маріуполі, освіту одержав в Одеському художньому училищі у К. Костанді, у Вищому художньому училищі при Академії мистецтв, потім в майстерні О. Матвєєва. Саме його творчий метод — традиції високої класики плюс сучасне звучання — визначили всю подальші пошуки Синайського: життєва правда, гармонія природних форм і класична завершеність композиції. Майстер працював як в станковій скульптурі („Осовіахімовець”, „Молодий робітник”), так і в монументальній (пам'ятники М. Добролюбову та Ф. Шубіну в Санкт-Петербурзі) [63].

Значну роль в культурі Росії відіграли архітектори — вихідці з України: Борис Михайлович Іофан, відомий такими спорудами, як величезний адміністративно-житловий комплекс — „Будинок на набережній” в Москві, санаторій в Барвісі, проектами радянських павільйонів на виставках в Парижі та Нью-Йорку, комплексів Нафтового та Гірничого інститутів в Москві, житлових масивів Ізмайлово, Мар’їна Роцца; Євген Іванович Катонін — генеральним планом забудови Ленінграда, станції метро „Київська кільцева” в Москві; Георгій Павлович Павлов та Натан Абрамович Остерман — проектами житлових кварталів та окремих будинків в Нових Черемушках, Нових Кузьминках, Теплому Стані.

На особливу увагу заслуговують три майстра — Д. Чечулін, О. Душкін та М. Мінкус.

Дмитро Миколайович Чечулін закінчив архітектурний факультет ВХУТЕІНу, вчився у академіка О. Щусєва. Працював як театральний художник (постановки Большого театру, студії В. Пашенної, театру Мейєрхольда). Архітектурну діяльність починає у 1930-ті роки: будує ряд об’єктів в Куйбишеві, Воронежі, Брянську, Архангельську, бере участь в будівництві Москворецького мосту, театру ім. Мейєрхольда (Концертний зал ім. П. Чайковського), деяких станцій московського метрополітену. Як головний архітектор Москви (1945–1949 рр.) брав активну участь в планах її реконструкції. Часто використовував елементи класичної архітектури. За його проектами був побудований готель „Пекін”, висотний будинок на Котельницькій набережній. З останніх споруд майстра — будинок Рад РРФСР (нині Будинок уряду Росії) [64].

Олексій Миколайович Душкін народився і вчився в Україні, закінчив архітектурно-будівельний факультет Харківського технологічного інституту, вчився у О. Бекетова). З 1932 року — в Москві. Архітектор став широко відомим після будівництва станції метро „Кропоткінська”, яка до цього часу вважається класикою вітчизняного метробудування. Довгі роки Душкін працював в системі Міністерства шляхів сполучення. Ним побудовані споруди вокзалів в Сочі, Сімферополі, Дніпропетровську. В останні роки життя багато викладав в Московському архітектурному інституті [65].

Михайло Адольфович Мінкус народився в сім’ї архітектора. Вже з 18 років брав участь у конкурсах. Вчився на архітектурному факультеті Одеського інституту образотворчих мистецтв, в Академії мистецтв. Мінкус багато працював із зданими старшого покоління (І. Фомінін, В. Щуко). Разом з ними побудував в Москві Великий Кам’яний міст, висотну споруду Міністерства закордонних справ на Смоленській площі, деякі станції метро, житлові будинки на Смоленській набережній, розробив проект опорядження Пушкінської площі та багато ін.[66]

Плеяда видатних майстрів мистецтв, які народилися в Україні залишила помітний слід в формуванні оточуючого простору багатьох населених пунктів інших держав. Створені ними архітектурні ансамблі, художні та скульптурні твори будуть ще довго прикрашати столичні міста та містечки Російської держави.

2.2. Здобутки представників української музичної і театральної мистецької інтелігенції (театри — як пам'ятки історії та культури)

Потужний вплив української музичної культури на росіян починається ще на початку XVII ст. В Україні в цей час значно вдосконалюється церковний спів: спрощений діатонічний лад поступово замінюється ладом гармонійним. В Москві ж, за словами Павла Алепського, співали наздогад низьким грубим голосом.

Вперше з основами сучасної європейської музики Росія познайомилася за працями українського композитора, теоретика музики Миколи Дилецького. Про нього відомо, що він був „жителем града Києва”, закінчив колегію єзуїтів у Вільні, з 1675 року — академік.

З 1677 року М. Дилецький працює в Смоленську, де створює перший у православному світі музичний трактат на засадах західноєвропейської теорії «Ідея Граматики мусікійської». Тут вперше утверджувався сучасний тип нотного запису, новий багатоголосий хоровий спів на гармонійній основі. Запрошений до Москви, він спілкується з тодішньою творчою елітою — поетом і драматургом Симеоном Полоцьким, живописцем Симоном Ушаковим та ін. Знав Дилецький також відомого промисловця Григорія Строганова, який утримував хор і запровадив „київських співаків”, тобто українське багатоголосся. Він спонсорував нове, фундаментальне видання «Граматики». Найпізніша версія цього твору (Санкт-Петербург, 1723 р.) цікава своєю українською мовою[67].

Однак ще до Дилецького український церковний спів став відомим у Москві з приїздом туди 1649 року Єпіфанія Славинецького — ієромонаха, філолога та проповідника; Арсенія Сатановського — „справщика” та перекладача книг, вихованця Києво-Могилянської Академії, ієромонаха Києво-Братського монастиря; Федора Тернопольського „с одинадцятью „спиваков” [68]. Поширенню його впливу сприяли митрополит Никон та сам цар Олексій Михайлович [69]. З того часу експансія української музики, українських голосів в Росії стає постійною і безперервною, починаючи з придворних, патріарших, архієрейських хористів, композиторів церковної, симфонічної музики, оперних співаків і до сучасної естради та поп-культури.

Одне з яскравих обдарувань на ниві музичного мистецтва XVIII ст. — Максим Созонтович Березовський. Родом зі славного міста Глухова (народився 1745 року), можливо вчився в глухівській співацькій школі, згодом у Києво-Могилянській академії. За чудовий голос 1758 р. був запрошений як оперний співак до театру майбутнього імператора Петра III. Пізніше вчився в Італії, де отримав звання капелмейстера в Болонській філармонічній академії (1771 р.).

Відомостей про життя Березовського у першій половині 1760-х років дуже мало. Однак, в другій половині цього десятиліття музикант вже визнаний композитор, котрий досяг творчої зрілості. Ось як пише про нього Я. фон Штелін (академік, редактор «Санкт-Петербургских ведомостей», вихователь Петра III, один з членів керівництва Академії наук) в книзі «Известия о музыке в России»: „... в придворной капелле хор поет традиционные произведения, иногда

мотеты; в присутствии же императрицы, так же как в воскресные праздничные дни, исполняется всегда фигуральная месса. Но чаще, а в большие праздники всегда, без исключения, — псалмы, хвалебные песни и другие тексты исполняются в форме настоящих церковных концертов, сочиненных как итальянскими придворными капельмейстерами, как то Манфредини, почтенным Галуппи, так и украинскими композиторами, прежде бывшими церковными певцами. Среди последних выдвинулся ныне состоящий придворным камерным музыкантом Максим Березовский, обладающий выдающимся дарованием, вкусом и искусством в композиции церковных произведений изящного стиля. В последнем он настолько сведущ, что знает, как нужно счастливо сочетать огненную итальянскую мелодию с нежной греческой. В течение нескольких лет он сочинил для придворной капеллы превосходнейшие церковные концерты с таким вкусом и такой выдающейся гармонизацией, что исполнение их вызвало восхищение знатоков и одобрение двора» [70].

Творчий шлях Березовського продовжувався недовгих 12–14 років і складався з трьох етапів — друга половина 1760-х рр., італійський період (рубіж 1760–1770-х рр.) та середина 1770-х рр.

В ранніх роботах особливо слід виділити манеру вплетіння „українських” обертів в нормативні прийоми мотетного письма — концертах «Господь воцарися» та «Не отвержи мене во старости». Останній є шедевром творчості як самого Березовського, так і всієї російської хорової музики XVIII ст. Синтез українського партеса та італійського концерту створює стиль, який стає еталоном «катеринінського» хорового концерту.

У 1769 р. Березовський їде пенсіонером в Італію. Перша віха в італійському періоді життя Березовського — Болонська філармонічна академія — найзнаменитіший центр музичної освіти.

Відомо також, що в 1772 році композитор жив в Пізі, про що свідчить рукопис його сонати для скрипки і чембало (Національна бібліотека в Парижі). Соната показала, що Березовський був в авангарді художніх пошуків провідних композиторів-сучасників. В 1773 р. він поставив в Ліворно оперу «Демофонт» («Demoofonte»), яка мала грандіозний успіх і приводила у захват всіх знавців і знаменитих музикантів того часу. Цей твір стоїть в одному ряду з італійськими операми Д. Бортнянського і всі вони свідчать про те, що за майстерністю два молодих українських композитори не поступалися кращим представникам сучасних їм західноєвропейських композиторських шкіл.

Талант Березовського та його музичні успіхи зробили його популярним в Італії. Він був удостоєний нечуваних в той час для іноземця почестей та відзнак. Багато музичних академій вибрали його своїм почесним членом, а Болонська академія записала його ім'я золотими буквами на мармуровій дошці і удостоїла титулу почесного академіка.

Про життя Березовського по поверненні в Петербург теж мало що відомо. Останніми його концертами високої художньої вартості були «Господь воцарися», «В началех ты, Господи» и «Да воскреснет Бог» та еталон барочного хорового концерту «Не отвержи мене во время старости» [71]. У 1777 році

Березовський, самотній і злидений, трагічно помирає за загадкових обставин. Похований на старому кладовищі Олександро-Невської лаври в Санкт-Петербурзі [72].

Більш відомий інший українець — Дмитро Степанович Бортнянський. Народився в Глухові 1751 року, пройшов школу придворної співацької капели, стажувався в Італії (Венеція). Саме в Італії Бортнянський здобув міцну композиторську техніку та виявив свій композиторський талант, написавши ряд великих творів, опер, кантат, сонат. Деякі його опери йшли на італійських сценах — «Креонт» (1777 р.), «Алгід» (1778 р.), «Квінт Фабій» (1779 р.) [73]. У 1779, після повернення до Петербурга стає „композитором придворного співочого хору”, а з 1796 року і до кінця життя — директор придворної співацької капели. Його основний здобуток — реформа церковної музики, в якій він органічно поєднав традиції національного хорового мистецтва, самобутнього українського бароко і західноєвропейського класицизму, розвинув жанр циклічного хорового концерту.

Про авторитет Д. Бортнянського як композитора свідчить той факт, що в 1816 році було наказано: «Все, что ни поется в церквах по нотам, должно быть печатное и состоять или из собственных сочинений директора придворного певческого хора Бортнянского, или других известных сочинителей, но сих последних сочинения непременно должны печатаемы быть с одобрения Бортнянского». Для сучасників його твори, пронизані релігійними почуттями, були помітним кроком вперед, але наступники сприймали його музику по-іншому. Стиль церковних творів Бортнянського скоріше гармонійний, ніж контрапунктний. Д. Бортнянський першим зробив спробу гармонізації стародавніх церковних мелодій — ірмоси «Помічник і покровитель», «Нині сили небесні», «Чертог твій» та ін., в яких він тільки приблизно зберіг характер церковних мелодій, надавши їм одного розміру, вклавши їх в рамки європейських тональностей мажору та мінору, ввів акорди. Йому приписують твір під заголовком «Проект об напечатании древнего российского крюкового пения» (надрукований князем П.П. Вяземським в «Приложении к Протоколу Общества Любителей Древней Письменности» 25 квітня 1878 р.) [74]. З творів Д. Бортнянського найбільш популярні концерти: «Гласом моим ко Господу воззвах»; «Скажи ми Господи кончину мою», «Да воскреснет Бог и расточатся врази его», «Коль возлюбленна селение твоя, Господи»; великопостні піснеспіви — «Да исправится молитва моя», «Ныне силы небесные», пасхальні піснеспіви — «Ангел вопияше», «Светися, светися»; гімн — «Коль славен наш Господь в Сионе».

В Петербурзі зберігся будинок, в якому мешкав і працював композитор по вул. Міліонній (був. Халтуріна), 6. Помер у Санкт-Петербурзі 1825 року. Похований Д. Бортнянський на кладовищі Некрополь майстрів мистецтв Олександро-Невської лаври [75].

Перший в Росії театр європейського зразка виник у 1672 році в Москві, при дворі Олексія Михайловича. Для нього навіть було пристосовано приміщення в Кремлі. Грали в основному закордонні актори, сюжети бралися із священної історії. Після смерті Олексія Михайловича (1676 р.) театр був закритий.

У XVIII ст. було ще кілька спроб створити професійний постійний театр (при Університеті, театр Урусова, Петровський театр). У 1824 році для драматичної трупи був перебудований дім купця Варгіна. Це було відкриття Малого театру. Його основоположники — Садовські, М. Щепкін та ін. [76]

В Малому театрі в свій час виступав видатний актор Володимир (Іван) Миколайович Давидов (Горелов) актор, педагог, уродженець Новомиргорода Кіровоградської обл. З 1867 року грав в провінційних театрах, з 1880 р. — в Олександринському театрі в Петербурзі, з 1924 р. — в Малому театрі в Москві. Давидову було притаманне почуття життєвої правди, віртуозне володіння технікою перетворення, майстерність сценічної мови, які дозволяли йому з успіхом виступати в комедіях, драмах, водевілях (Фамусов, «Горе з розуму», Расплюев, «Весілля Кречинського», Мошкін, «Холостяк»). Помер В.Н. Давидов у 23 червня 1925 р., похований у Санкт-Петербурзі на Некрополі майстрів мистецтв (пл. Олександра Невського,1) [77].

Основна діяльність Давидова проходила в столичному Олександринському театрі (нині — Російський академічний театр драми ім. О.С. Пушкіна). Він веде свій початок з 1756 року. У 1832 році для театру було побудоване нове приміщення (архітектор К. Россі) і театр одержав свою назву Олександринський [78].

Справжньою зіркою Олександринки став Мамонт Вікторович Дальський (Нейолов). Він народився в 1865 р. в с. Кантемирівка, нині Чутівського р-ну Полтавської обл., в дворянській родині. Закінчив Київську гімназію, де виявив неабиякий хист до літератури та іноземних мов. Вступив до Харківського університету на юридичний факультет. Але не закінчив його і почав працювати актором в різних провінційних трупах. Слава прийшла до майстра за роль Дона Карлоса в однойменній п'єсі Шиллера, яку він зіграв в театрі О. Горев'ї в Москві. Після цього був прийнятий до Олександринського театру „без дебюту”.

Дальський володів всіма якостями, які необхідні актору-трагіку: яскравою уявою, досконалою зовнішньою технікою.

Покинувши Олександринський театр у 1900 році, М. Дальський багато гастролював в провінції, в приватних театрах. Він зіграв значну роль в становленні сценічної майстерності Ф. Шаляпіна, дружба з яким виникла 1895 року і продовжувалася все життя. Загинув Дальський в Москві 8 червня 1918 року: вирушаючи в гості до Ф. Шаляпіна, зірвався з підніжки трамваю. Похований на Некрополі майстрів мистецтв (бувше Тихвинське кладовище) у Санкт-Петербурзі [79].

Особливе місце серед зіграних Дальским ролей на сцені Олександринки належить ролі Рогожина в «Ідіоті» Ф. Достоевського. В спектаклі грали зірки російського театру — В. Комісаржевська, М. Ходотов, М. Савіна.

Примадонна Олександринки Марія Гаврилівна Савіна (Подраменцова) народилася в м. Кам'янець-Подільський, нині Хмельницької обл., в сім'ї провінційних акторів Подраменцових. На сцені — з семи років. В 15 — вже професійна актриса. В своїх мемуарах «Горести и скитания» (1883, видані в 1927 р.) вона розповіла про свої поневіряння провінційними сценами, про зустрічі з акторами, які замінили їй театральну школу, серед яких А. Шуберт та П. Медведєв,

найсерйозніший та культурний антрепренер тих років. У його трупі вона набула слави. 1874 року М. Савіна дебютувала на сцені Олександринського театру, який став рідним для неї на все життя. Вона зразу ж підкорила столицю і домоглася першості на імператорській сцені [80].

За сорок років на олександринській сцені М. Савіна створила цілу галерею жіночих образів з творів І. Тургенєва, Л. Толстого, Ф. Достоевського, А. Чехова, М. Островського. Її талант вражав сучасників широтою діапазону. Не знаючи кордонів у комедії, вона виявила себе також в драмі, розробивши свої прийоми повсякденного драматизму. Але все це об'єднувалося її невідпорною чарівністю, емоційною привабливістю її художньої особистості та жіночності.

В 1899 році Савіна одержала звання „Заслуженої артистки імператорських театрів”. Але її енергії вистачало не тільки на театр. У 1883 році вона стала секретарем „Общества для пособия сценическим деятелям”, пізніше перетвореного в Російське театральне товариство, головою Ради котрого вона залишалася до кінця життя. Разом зі своїм чоловіком Молчановим і на їхні гроші було створено „Убежище для престарелых сценических деятелей” (нині Дім ветеранів сцени, який носить ім'я М.Г. Савіної) [81].

Розповідь про акторів — українців в Росії була б неповною, якщо не згадати про гастрольні виступи українських труп в двох столицях. В листопаді 1886 року в залі Кононова на Мойці в Петербурзі вперше виступила українська трупа під керівництвом М. Кропивницького з п'єсою «Дай серцю волю — заведе в неволю». В складі трупи були М. Заньковецька, Г. Затиркевич, П. Саксаганський, М. Садовський. Вистави української трупи мали величезний успіх, всі петербурзькі газети писали захоплені статті про українських акторів, в яких Марію Заньковецьку ставили вище за Елеонору Дузе та Сару Бернар [82]. „Слава трупи в Петербурзі росла з кожним днем. Квитки на вистави продавали на тиждень раніше. І вся вулиця Мойка, що вела до театральної каси... була запружена людом всяких рангів, і проїзд по ній припинявся...” [83]. Прекрасно приймав Петербург і трупу М. Старицького з її підкресленим етнографізмом.

Москва також не раз зустрічала українських акторів. Коли 1883 року українським трупам було заборонено давати вистави майже по всій Україні, вони гастролювали в Росії, зокрема в Москві. Найчастіше українці виступали в театрах «Акваріум» та «Ермітаж». Московська театральна громадськість, палко вітаючи трупи П. Саксаганського та М. Кропивницького, відзначала народний реалізм української сцени, що був новим словом і для російського театру тих часів. Коли у 1897 році в Москві зібрався Перший всеросійський з'їзд сценічних діячів, де з доповідями виступили українські актори про становище театру в Україні, пролунав рішучий протест проти загальних і спеціальних репресій щодо українського театру, які практикував царський уряд [84].

Бурхливо зростає в Санкт-Петербурзі XIX ст. українська музика. Спочатку відбулося знайомство публіки з українськими композиціями М. Глінки, а згодом артист Петербурзького Маріїнського театру Семен Степанович Гулак-Артемівський (Артемівський) у 1863 р. представив свою класичну оперу «Запорожець за Дунаєм».

Гулак-Артемівський починав як оперний співак (баритон), а уславився як композитор. Закінчив Київську духовну семінарію, з дитячих років співав в хорах київського митрополита, пізніше в хорі київського вікарія. В 1838 р. зустрівся з М. Глінкою, під його керівництвом готувався до діяльності оперного співака в Санкт-Петербурзі, потім вчився у П. Романі в Італії. В 1841 р. дебютував у Флорентійському оперному театрі. У 1842–1864 рр. — соліст російської оперної трупи, виступав в спектаклях італійської опери, а також як драматичний актор. В 1864–1865 рр. виступав на сцені Большого театру в Москві. Артемівський володів сильним та красивим голосом, мав неабиякий акторський талант [85].

Композиторська діяльність С. Гулака-Артемівського почалася у 1851 р., коли він написав музику до «Картин із степового життя циган» та вокально-хореографічного дивертисменту «Українське весілля». В 1863 р. на сцені Маріїнського театру в Санкт-Петербурзі була поставлена його опера «Запорожець за Дунаєм» (лібрето композитора), в якій партію Карася зіграв сам автор. Публіка була в захваті від музики, побудованої на народно-пісенному фольклорі [86]. Помер співак і композитор у 1873 р., похований у Москві на Ваганьківському кладовищі [87].

Життя багатьох українських співаків пов'язане з Санкт-Петербурзьким Маріїнським театром опери та балету, який був відкритий у 1783 р. як Кам'яний (Большой) театр, з 1860 року — в сучасній будівлі (архітектор А.К. Кавос), тоді ж одержав сучасну назву.

Маріїнський театр відіграв значну роль в розвитку російського оперного та балетного мистецтва. Тут ставилися перші російські опери. Високому професіоналізму колективу сприяла діяльність диригента Е. Направника. На сцені театру виступали видатні уродженці України: С. Гулак-Артемівський, І. Алчевський, Ф. Стравінський, В. Ніжинський [88].

Осип Опанасович Петров з Єлизаветграду (нині м. Кіровоград), видатний бас, з 1830 року співав на петербурзькій оперній сцені (з 1860 — в Маріїнському театрі). Він був першим виконавцем партій Сусаніна та Руслана («Іван Сусанін» та «Руслан і Людмила» М. Глінки), Мельника («Русалка» О. Даргомижського), Варлаама («Борис Годунов» М. Мусоргського).

Іван Олексійович Алчевський, співак (лірико-драматичний тенор), виступав одночасно в Маріїнському та Большому театрах. І. Алчевський закінчив Харківський університет. Співу навчався у свого брата Г. Алчевського, потім в Парижі, в 1908–1910 рр. — співав в «Гранд-Опера». Виступав також як гастролер в різних театрах Росії, Західної Європи та США. Одна з кращих його робіт — партія Германа в «Піковій дамі» П. Чайковського.

Алчевський умів створити закінчені вокально-сценічні образи. Його виконання було сповнене високою художньою культурою, драматичною силою та виразністю. Він володів голосом широкого діапазону, красивого тембру. Був також видатним виконавцем камерної музики [89].

Большой театр в Москві (нині Державний академічний Большой театр) був заснований ще у 1776 році. На сучасному місці театр знаходиться з 1825 року.

Споруда була побудована архітектором О. Бове, а пізніше, в 1856 р., реконструйована А. Кавосом. Вже в цьому будинку ставилися перші опери та балети М. Глінки, О. Даргомижського, П. Чайковського, М. Мусоргського, О. Бородіна, М. Римського-Корсакова, виступали співаки — вихідці з України А. Нежданова, І. Козловський, О. Кривченя й танцівники — О. Лепешинська, В. Ніжинський та ін.

Справжньою окрасою Большого була Антоніна Василівна Нежданова, володарка лірико-колоратурного сопрано чистого та ясного тембру, що зберігало свіжість звучання декілька десятиліть.

У 1899 році А. Нежданова вступає до Московської консерваторії (клас професора У. Мазетті). В Большом театрі виступала близька 30 років (з 1902 р.). Особливо прославилася партіями Антоніди («Іван Сусанін» М. Глінки), Марфи («Царська наречена», «Садко» М. Римського-Корсакова), Віолетти («Травіата» Дж. Верді), Ельзи («Лоенгрін» Р. Вагнера). Неодноразово виступала на сценах Маріїнського театру та Народного дому в Санкт-Петербурзі. Багато концертувала. Її репертуар включав твори старовинної музики, класики, твори сучасних композиторів, романси, народні пісні.

Нежданова — видатний педагог-вокаліст. У 1936 році почала викладати в Оперній студії Большого театру та в оперно-драматичній студії імені К. Станіславського, з 1943 р. — в Московській консерваторії.

В Москві в квартирі на Брюсовому пров., 7, де мешкала співачка створений музей: вокально-творчий кабінет А.В. Нежданової. На будинку встановлена меморіальна дошка. Похована на Новодівочому кладовище [90].

Не менш видатним співаком (ліричний тенор) був Іван Семенович Козловський. В дитячі роки співав у церковному хорі, потім вчився в учительській семінарії в Києві, у 1920 р. закінчив Київський музично-драматичний інститут ім. М. Лисенка. З 1922 року Козловський — соліст Полтавського оперного театру, з 1924 р. — Харківського, 1925–1926 рр. — Свердловського.

1926 року Козловський дебютував в Большом театрі Москви. Він пропрацював тут до 1956 року. Протягом багатьох років блискуче виконував партії Юродивого („Борис Годунов” М. Мусоргського), Ленського («Євгеній Онєгін» П. Чайковського), Берендея («Снігурочка» М. Римського-Корсакова), Альфреда («Травіата» Дж. Верді), Герцога («Ріголетто» Дж. Верді) та ін.

І. Козловський виступав як оперний режисер: концертне виконання опер «Орфей» К. Глюка, «Вертер» Ж. Масне, «Паяци» Р. Леонкавалло.

І. Козловський — артист-легенда в історії російського театру. Легкий, світлий, чарівний тембр його голосу магнетичною силою впливав на глядача. Виконавській манері співака були притаманні тонке нюансування, бездоганна музикальність, художній смак, тонкий психологізм. Багато трактувань його ролей стали хрестоматійними в історії театру.

В Москві з життям та творчістю І. Козловського пов'язаний будинок на Брюсовому пров., 7, в якому він мешкав довгі роки. На фасаді будинку на честь співака встановлена меморіальна дошка. Помер І.С. Козловський у 1993 р. на 94-му році життя. Похований на Новодівочому кладовищі [91].

З 1949 року на сцені Большого театру виступав співак (бас) Олексій Пилипович Кривченя, який прославився партіями в українських операх: Карася, «Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемовського; Тараса, «Тарас Бульба» М. Лисенка; Черевика, «Сорочинський ярмарок» М. Мусоргського.

Видатна українська співачка Соломія Амвросіївна Крушельницька теж залишила свій слід на російській оперній сцені: у 1901–1902 роках вона виступала в Маріїнському театрі в Санкт-Петербурзі.

Протягом 1907–1911 років в Маріїнському театрі виступав видатний танцівник, киянин Вацлав Хомич Ніжинський.

В. Ніжинський народився в сім'ї танцівників, дуже рано почав виступати на сцені. У 1899 році вступив у Петербурзьке театральне училище і зразу ж після закінчення почав свої виступи з провідними балеринами того часу — М. Кшесинською, А. Павловою, Т. Карсавіною.

Повністю його обдарування розкрилося в балетах М. Фокіна під час «Російських сезонів» С. Дягілева в Парижі. Ніжинський став ідолом Парижа після ролей юнака-поета в «Шопеніані», Арлекіна в «Карнавалі», золотого раба в «Шехерезаді» (1910 р.), Петрушки в балеті «Петрушка», Нарциса — «Нарцис» (1911 р.), Дафніса в «Дафнісі і Хлої» (1912 р.). Його називали «найбільшим сюрпризом» першого сезону, про котрого з захопленням писали видатні люди того часу, включаючи О. Родена.

У В. Ніжинського була феноменальна для свого часу техніка, особливо стрибки-польоти. В 22 роки він поставив свій перший балет «Післяполуденний спочинок фавна» (1912 р.) на музику К. Дебюссі, потім «Весну священну» Ф. Стравінського, «Ігри» К. Дебюссі (1913 р.) та «Тіля Уленшпігеля» Р. Штрауса (1916 р.). Ніжинський-хореограф набагато випередив свій час, саме ці його постановки відкрили шлях сучасному балету ХХ ст.

На жаль, більшу частину свого життя танцівник провів за кордоном в лікарнях та санаторіях, страждаючи від невиліковної душевної хвороби [92].

На відміну від В. Ніжинського, доля киянки Ольги Василівни Лепешинської склалася напрочуд вдало. В 1933 році вона закінчила Московське хореографічне училище і за тридцять років виконала майже всі сольні партії балетного репертуару Большого театру. Віртуозний, емоційно насичений танок Лепешинської був повний життєрадісної енергії та розкутості. Балерина надавала перевагу стрімким темпам варіацій, динаміці стрибків та обертів. Їй особисто подобалися комедійні жіночі характери [93].

В революційний та постреволюційний період бурхливо розвивається творчість композиторів-пісенників. Суворі дійсність вимагала оптимістичної бадьорої музики. Такими композиторами виявилися учні московської консерваторії Дмитро Якович та Данило Якович Покрасс. Саме їм належать такі масові пісні, як «Марш Буденного» (1920 р.), «Москва майская» (1937 р.), «Если завтра война» (1938 р.).

Серед митців — театральних режисерів та театральних діячів — з Росією пов'язані непересічні постаті: житомирянин Леопольд (Лев Леопольд Марія) Антонович Сулержицький, помічник К. Станіславського, один з організаторів та керівників першої студії МХАТу (похований на Новодівочому кладовищі);

Олександр Якович Таїров з м. Ромни, один з реформаторів сцени, організатор та керівник знаменитого Камерного театру в Москві (похований на Новодівочому кладовищі); харків'янин Микола Павлович Акімов, організатор Театру комедії в Ленінграді; харків'янин Анатолій Васильович Ефрос, головний режисер Московського театру ім. Ленінського комсомолу, Московського драматичного театру на Малій Бронній, Московського театру драми та комедії на Таганці (похований на Кунцевському кладовищі) [94].

Серед акторів театру — українців за походженням — акторської слави зажили одесит Леонід Миронович Леонідов, котрий з 1903 року працював у Московському художньому театрі, а також знімався у фільмах (зберігся будинок, де жив актор — Брюсов пров., 17 (меморіальна дошка), похований на Новодівочому кладовищі) [95]; Олексій Денисович Дикий з Катеринослава — актор МХАТу та Малого театру (меморіальна дошка на будинку, де він жив — вул. Велика Бронна, 31, похований на Новодівочому кладовищі); киянка Алла Костянтинівна Тарасова, актриса МХАТу, видатна кіноакторка (фільми «Гроза», «Петро I», «Без вини винні» та ін.) (на будинку, де жила актриса меморіальна дошка — Глинищевський пров., 5/7, похована на Введенському кладовищі) [96]; киянка Любов Іванівна Добржанська, актриса Центрального театру Радянської армії (нині Центральний академічний театр Російської армії), непересічна кіноакторка (фільми «Бережись автомобіля», «Іронія долі») (похована на Ваганьківському кладовищі) [97]; Борис Петрович Чирков з с. Лозова-Павлівка (Брянка), нині Луганської обл. — актор Московських театрів ім. Гоголя та ім. Пушкіна, але більш відомий як кіноактор (фільми «Юність Максима», «Повернення Максима», «Виборгська сторона», «Вірні друзі» та ін.) [98].

Бурхливе зростання на початку ХХ ст. інтересу до нового мистецтва — кінематографу — породило і нові професії в творчій сфері: продюсер, кінорежисер, оператор, кіноактор. Одним з перших продюсерів можна назвати Олександр Олексійович Ханжонкова. Почавши як представник іноземної фірми, він скоро налагодив випуск вітчизняних художніх фільмів, організував «Акціонерне Товариство О. Ханжонков» у Москві, яке знімало в основному хронікальні, етнографічні, мультиплікаційні фільми; збудував кіноательє з найновішою для того часу технікою. В Москві збереглася споруда першого кінотеатру в Росії, побудованого Ханжонковим у 1909 році (архітектори М. Благовещенський та Ф. Шехтель). Під керівництвом Ханжонкова починали свою творчу кар'єру П. Чардинін, І. Мозжухін, В. Холодна.

Віра Василівна Холодна (в дівочтві Левченко) народилася в Полтаві. Почала зніматися в кіно з 1914 року. За чотири роки — 1914-1918 рр. — знялася в 35-ти фільмах у режисерів Є. Бауера, П. Чардиніна, В. Висковського, Ч. Сабинського. Її слава в Росії набула величезних масштабів, її ім'я стало загальною назвою, вона стала уособленням не тільки періоду в історії кіно, але й стилю, цілого способу життя. Її особистість не втратила інтересу по сьогодні, її життя овіяне легендами. В кращих своїх фільмах: «Песнь торжествующей любви», «У камина», «Молчи, грусть, молчи...», «Живой труп», «Княжна Тараканова» В. Холодна

проявляє не тільки природну красу, фотогенічність, але й природний та професійний артистизм. Вона була справжньої і єдиною зіркою німого російського кіно [99].

Відомими режисерами стали одесит Роман Лазаревич Кармен та киянин Григорій Михайлович Козинцев.

Г. Козинцев закінчив київську школу живопису, деякий час працював в театрі Соловцова. Потім вчився в Петроградській академії мистецтв. З 1924 року почав працювати в кіно. В перших, ще німих картинах майстра велике значення мав формальний експеримент. В звукових фільмах трилогії про Максима, що зроблена в жанрі історико-революційної епопеї, режисер віддав данину офіційному мистецтву, що не завадило йому зробити ці стрічки видовищними, багато в чому новаторськими.

Г. Козинцев був неперевершеним майстром екранізації. Безсумнівним шедевром стала його екранізація повісті М. Гоголя “Шинель” (1926 р.), яка з дивовижною виразністю розповіла про самотність “маленької” людини у світі казенного Санкт-Петербурга. У фільмах “Гамлет” (1964) та “Король Лір” (1970 р.) майстер знайшов цікаві пластичні рішення, що поєднували тонку стилізацію з історичною достовірністю.

Григорій Козинцев подовгу жив як в Москві, так і в Ленінграді (нині Санкт-Петербург). Похований в Некрополі “Літераторські містки” в Санкт-Петербурзі [100].

Та найтрагічніша доля спіткала в Росії найвидатнішого українського театрального режисера Леся Курбаса.

Леся Курбас — основоположник національного українського модерного театру ХХ ст. Його знаменитий театр «Березіль» (1922-1933 рр.) став розвідником у світі нової театральної мови, нової семіотики. Художній шлях Курбаса — це шлях від експериментального політичного театру до театру філософського. Леся Курбас синтезує містерію з театром новітніх інтелектуальних технологій і чуттєво-психологічних осяянь. Його кращі вистави: «Макбет» У. Шекспіра, «Гайдамаки» Т. Шевченка, «Газ» Кайзера, «Джیمмі Гігінс» Сінклера; вистави за п'єсами видатного українського драматурга Миколи Куліша та ін. Гуманістична етика його театру, його альтернативні духовні смисли, акценти на національних культурних пріоритетах і відкритість естетикам Заходу і Сходу стали звинуваченням митцю. В жовтні 1933 року, після кількарічного цькування, Курбас на запрошення мистецького керівника Державного Єврейського театру Соломона Міхоелса виїхав до Москви з метою поставити на сцені «Короля Ліра» У. Шекспіра (будинок театру не зберігся, нині на цьому місці побудований Театр на Малій Бронній, вул. М. Бронна, 4, буд. 2). По дорозі до театру його було заарештовано, а згодом заслано на північ до Соловецької тюрми ОГПУ[101]. Влітку 1937 року наркомом внутрішніх справ Єжовим було підписано наказ №00447 з вимогою «закончить операцію по репресированию (расстрелу) наиболее активных контрреволюционных элементов, находящихся в тюрьмах ГУГБ ». Для соловецької тюрми була визначена кількість у 1200 в'язнів, яких необхідно винищити. Третього

листопада “на честь ювілею Великої Жовтневої революції” в урочищі Сандормох біля Медвеж’єгорська в’язнів, серед яких був Лесь Курбас, було розстріляно[102]*.

У 1920–1930 рр. чимало естрадних виконавців з України виїхало до Росії.

Корифеєм радянської естрадної пісні був Ісаак Йосипович Дунаєвський. Закінчивши Харківську консерваторію, Дунаєвський починає писати музику до театральних вистав і в 1924 році приїжджає до Москви, де працює в естрадному театрі «Ермітаж», потім в театрі сатири. З 1932 року пише музику до кінофільмів («Веселі хлоп’ята», «Цирк», «Волга-Волга», «Кубанські козаки»). Після війни Дунаєвський плідно працює в жанрі оперети: «Вільний вітер», «Біла акація», «Женихи» стали класикою радянського мистецтва

І. Дунаєвський, автор 11 оперет, 3 балетів, музики до 28 кінофільмів та біля 100 пісень. На будинку, де жив композитор (Кутузовський проспект, 27), встановлена меморіальна дошка. Помер митець 1955 року в Москві, похований на Новодівочому кладовищі [103].

Найбільш популярними співаками в СРСР перед та після Другої світової війни були одесит Л. Утьосов, чернігівчанин М. Бернес та харків’янка К. Шульженко. Саме їм вдалося поєднати глибоку ліричність своїх пісень з пропагандистським напрямком радянської пісні.

Леонід Осипович Утьосов, естрадний співак, кіноактор, керівник музичного колективу. Почав свої виступи на естраді 1911 року. В 1920-ті роки перепробував багато естрадних колективів, театрів, неодноразово знімався в кіно. У 1929 році в Ленінграді дебютував театралізований джаз Утьосова з програмою „Теа-джаз”. Це був зовсім новий для естради того часу жанр. Утьосов поєднував диригування з концерансом, танцями, співами, грою на скрипці, декламацією. Але справді величезна популярність прийшла до артиста після виходу кінофільму «Веселі хлоп’ята», де він зіграв головну роль і виконав пісні, що визначили характер радянської пісня на багато років.

Актор багато подорожував по Радянському Союзу, але переважно жив у Москві. Зберігся будинок, де жив співак — Старопименовський пров. (до 1993 р. — вул. Медведєва), 16.

Марк Наумович Бернес, естрадний співак, кіноактор, теж зажив слави після зйомок у кінофільмах («Людина з рушницею», «Два бійця» та ін.), де він також виконував основні пісні. Одними з кращих в його виконанні стали пісні «Тучи над городом встали», «Любимый город», «Путь-дорожка фронтовая», «Враги сожгли родную хату», «Я люблю тебя, жизнь», «Хотят ли русские войны?», «Темная ночь», «Шаланды полные кефали...», «Спят курганы темные», «С чего начинается родина?», «Сережка с Малой Бронной...», «Если бы парни всей земли», «Журавли». Своєю задушевною манерою виконання Бернес зумів надати цим пісням особливу щирість.

В Москві співак жив у будинку по вул. Садово-Сухаревська, 19/23. Похований на Новодівочому кладовищі.

* Трагічна доля Л. Курбаса розкрита у 5 розділі цієї роботи

Непідробною любов'ю слухачів старшого покоління користувалася естрадна співачка, актриса театру та кіно Клавдія Іванівна Шульженко. Спочатку працювала в Харківському драматичному театрі. Брала уроки вокалу в Харківській консерваторії. З 1929 р. виступала в Ленінградському мюзик-холі. Спеціально для неї Д. Шостакович пише дві пісні «Ах, как приятно вечером» та «Милый, видишь там и тут». Під час війни співачка була в блокадному Ленінграді, дала 500 концертів для військовиків. В репертуарі співачки з'явилася пісня „Синенький платочек”, котра стала однією з найпопулярніших в роки війни. Похована співачка в Москві на Новодівочому кладовищі [104].

В 1960-1970-ті роки відомим стає киянин Ян Абрамович Френкель. Надзвичайно популярною була його музика та пісні до драматичних спектаклів, кінофільмів: «Калина красная» (1963), «Русское поле» (1967), «Журавли» (1969), «Для тебя» (1976) та ін.

Одним з основоположників радянської джазової школи був уродженець Запоріжжя Олександр Наумович Цфасман. Ним написано безліч оркестрових п'єс, пісень, музики до кінофільмів. Помер Цфасман у Москві. Похований на Ваганьківському кладовищі.

Надзвичайної популярності в ХХ ст. набуває так звана авторська пісня. Найяскравішим представником цього жанру в першій половині ХХ ст. став киянин, співак-шансонє, поет, композитор, артист Олександр Миколайович Вертинський. З молодих років захоплювався театром, літературою, був знайомий з поетами М. Кузьмінім, В. Ельснером, художниками О. Осьмьоркіним, К. Малевичем, М. Шагалом, Н. Альтманом.

Після переїзду до Москви Вертинський грав в маленьких студіях, знімався в кіно. Великий вплив на нього справили поезоконцерти Ігоря Северяніна. Вертинський виконував свої вірші, покладені на музику, яку сам і писав. Цикли віршів народжувалися як „варіації на тему”, для них характерне перенесення людських емоцій на неживі предмети, використання екзотичних назв («Маленький креольчик», «Лилоый негр», «Ваши пальцы пахнут ладаном» (присвячена Вірі Холодній), «Сероглазочка», «Минуточка», «Я сегодня смеюсь над собой», «За кулисами», «Дым без огня», «Панихида хрустальная», «Безноженка», «Бал господень», «Пес Дуглас», «О шести зеркалах», «Jameis», «Я маленькая балерина» та ін.). При цьому в своїх віршах він намагався показати, що ніким не зрозуміла, самотня людина беззахисна перед обличчям величезного безжалесного світу. Він позбавився традицій російського романсу, які вже стали рутинною і запропонував естраді авторську художню пісню[105]. В Санкт-Петербурзі на вул. Садова, 12 зберігся будинок, де у 1915 р. в театрі мініатюр «Павільйон де Парі» дебютував О.М. Вертинський. Під час гастролей до міста на Неві співак часто зупинявся у готелі «Європейський» (нині Гранд-готель «Європа») на вул. Михайлівській, 1/7 і виступав у Театрі естради (нині Санкт-Петербурзький театр естради) на вул. Б. Конюшенній, 27. В Москві також зберігся будинок, пов'язаний з театральним життям О. Вертинського — це будинок по вул. Петровській лінії, 2 (Петровка, 18 / вул. Неглинна, 19), в якому розміщувався «Петровський театр мініатюр», де він виступав до 1917 р.

Після довгих років життя за кордоном, у 1943 р. О. Вертинський повертається в СРСР, але не дивлячись на велику популярність серед населення, він не може виступати у великих містах, його платівки не виходять, його не записують на радіо. Помер митець в Москві в 1957 р., похований на Новодівочому кладовищі[106].

Цей невеликий огляд творчості вихідців з України протягом XVII–XX ст. свідчить про їхній незаперечний внесок в створення саме російської культури. Багато вихідців з України були в Росії вченими, викладачами, священиками, літераторами, художниками, театральними діячами, займалися кіномистецтвом. Пам'ять про них зберігають їхні твори, споруди, в яких вони жили, працювали, сиділи в тюрмах, їхні могили. І тут пошукова, просвітницька робота української діаспори стає незамінною. Справа держави, її наукових та культурних інституцій запропонувати напрямки подальшої роботи по виявленню, вивченню, каталогізації та публікації і пропаганді пам'яток, що пов'язані з культурою України за її межами.

Примітки:

1. Винниченко І. До питання розселення українців в державах колишнього СРСР // Українська діаспора. — К. — Чикаго, 1992. — Ч. 1. — С. 20.

2. Там само. — С. 22.

3. Винниченко І. До питання розселення українців в державах колишнього СРСР // Українська діаспора. — К. — Чикаго. — 1992. — Ч. 1. — С. 21.

4. Огієнко І. І. Українська церква: Нариси з історії Української православної церкви: У 2 т.: Т. 1–2. — К.: Україна, 1993. — С. 244

5. Трощинський В. П. Шевченко А. А. Українці в світі / В. П. Трощинський, А. А. Шевченко. — К.: Вид. дім Альтернатива, 1999. — С. 237.

6. Народная энциклопедия «Мой город». Санкт Петербург — Режим доступу: www.mojgorod.ru Санкт-Петербург

7. Города России. Санкт-Петербург. — Режим доступу : www.rubicon.ru.

8. Шишов І. Самозахист на чужині (з московської україніки) / Українська діаспора. — № 1. — Київ–Чикаго, 1992. — С. 48.

9. Грабарь И. И. П. Зарудный и московская архитектура первой четверти XVIII века / В кн. Русская архитектура первой половины XVIII века. — М., 1954. — С. 39–92; Грабар І. Архітектурні взаємозв'язки України з Росією // Пам'ятки України. 1995 — № 1. — С. 82–92.

10. Огієнко І. І. Українська церква: Нариси з історії Української православної церкви. У 2 т. Т. 1–2. — К.: Україна, 1993. — С. 234.

11. Памятники истории и культуры Санкт-Петербурга, состоящие под государственной охраной. Справочник. — СПб. : Артбюро, 2000. — С.79

12. Семчишин Мирослав. Тисяча років української культури. — Нью-Йорк–Париж–Сідней–Торонто, 1985. — С. 200–202.

13. Левицький Дмитро Григорович // Большая энциклопедия Кирилла и Мефодия, Автор: Кирилл и Мефодий, Формат: ISO, Размер: 9 Гб, Год издания: 2009 / [Електронний ресурс]: КМ.ру; Семчишин Мирослав. Тисяча років української культури, — Нью-Йорк–Париж–Сідней–Торонто, 1985. — С. 200–202.
14. Памятники истории и культуры Санкт-Петербурга состоящие под государственной охраной. Справочник. — СПб : Артбюро, 2000. — С. 82
15. Семчишин Мирослав. Тисяча років української культури. — Нью-Йорк–Париж–Сідней–Торонто, 1985. — С. 202.
16. Кравченко В. Абетка для «старшого брата». Короткий словник українських діячів, що зробили внесок в просвітлення Росії у ХУІІ–ХУІІІ в.в.
17. Боровиковский В.Л. // Новый художественный Петербург: Справочно-аналитический сборник Общ. ред. и сост.: О. Лейкинд, Д. Северюхин. — СПб.: Изд-во им. Н. И. Новикова, 2004. — 628 с.
18. Семчишин Мирослав. Тисяча років української культури. — Нью-Йорк–Париж–Сідней–Торонто, 1985. — С. 201–202.
19. Підкова І.З., Шуст.Р.М. Довідник з історії України. Т.1 (А-Й) — К.: Вид-во «Генеза», 1993. — С. 66.
20. Семчишин Мирослав. Тисяча років української культури. — Нью-Йорк–Париж–Сідней–Торонто, 1985. — С. 202.
21. Трусницький Сила Михайлович. Митці України. Енциклопедичний довідник [за ред. А.В. Кудрицького]. — К. : Вид. «Українська енциклопедія» імені М.П. Бажана, 1992. — С. 587–588.
22. Тимофієнко В. Зодчі України кінця ХУІІІ — початку ХХ ст. Біографічний довідник. — К.: НДІТІАМ, 1999. — С. 243.
23. Там само.
24. Мартос І.П. // Новый художественный Петербург : Справочно-аналитический сборник Общ. ред. и сост.: О. Лейкинд, Д. Северюхин. — СПб.: Изд-во им. Н. И. Новикова, 2004. — 628 с.
25. Мегеря О., Чуприна В., Стеблина О. Українська культура в Санкт-Петербурзі ХІХ століття. Українська діаспора в Росії: стан, проблеми, перспективи. (Матеріали науково-практичної конференції, 22.12.2003.) К., 2004. — С. 76.
26. Лебединська Т. Пам'ятні місця Т.Г. Шевченка у Санкт-Петербурзі: Ю.Нежурбіда. — К.: [Укр. міжнар. ком. з питань науки і культури при НАН України], 1994.
27. Шевченко Тарас Григорович. Митці України. Енциклопедичний довідник [за ред. А.В. Кудрицького]. — К. : Вид. «Українська енциклопедія» імені М.П. Бажана, 1992. — С. 643–648; Семчишин Мирослав. Тисяча років української культури. Нью-Йорк–Париж — Сідней — Торонто, 1985. — С. 244–246.
- 28 Шевченко Т. Г. Художник. Твори в п'яти томах. — К.: Дніпро, 1978. — Т. 4. — С. 127.
29. Рєпін Ілля Юхимович. Митці України. Енциклопедичний довідник [за ред. А.В. Кудрицького]. — К.: Вид. «Українська енциклопедія» імені М.П. Бажана, 1992. — С.491–492

30. Швидкий В. П. Олександр Лотоцький: учений, громадський діяч, політик (1890–1930-ті рр.). — К.: Ін-т історії України НАН України, 2002. — С. 85.
31. Ілля Рєпін / Народжені Україною: меморіальний альманах: У 2 т. / гол. ред. О. Оноприєнко. — К.: Євроімідж, 2002 — (Золоті імена України). Т. 2: Л–Я. — К.: [б.в.], 2002.
32. Рєпін Ілля Юхимович. Митці України. Енциклопедичний довідник [за ред. А.В. Кудрицького]. — К.: Вид. «Українська енциклопедія» імені М.П. Бажана, 1992. — С. 491–492
33. 225 лет Академии художеств СССР. Каталог ретроспективной выставки. — Т. 1–2. — М.: 1983.
34. Там само.
35. Марія Раєвська-Іванова / Українці в світі. — Режим доступу : <http://www.ukrainians-world.org.ua/ukr/peoples/f0602e0cc42693b5/>
36. Микола Самокиш. Народжені Україною [Текст] : меморіальний альманах: У 2 т. / гол. ред. О. Оноприєнко. — К.: Євроімідж, 2002. — (Золоті імена України). Т. 2: Л–Я. — К.: [б.в.], 2002.
37. Веле Штыльвелд. Генрих Семирадский и его светлая память. — Режим доступу: www.Statya.RU
38. Леонід Позен. Народжені Україною. К., 2002; Семчишин Мирослав. Тисяча років української культури. — Нью-Йорк–Париж–Сідней–Торонто, 1985. — С. 356.
39. Художники. Позен Леонид. Авторский проект Дмитрия Карасюка. — Режим доступу: Philatelia.Ru
40. Художники. Эдуардс Борис. Авторский проект Дмитрия Карасюка. — Режим доступу: Philatelia.Ru
41. Митці України. Енциклопедичний довідник [за ред. А.В. Кудрицького]. — К.: «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 1992. — С. 234
42. Балавенський Федір Петрович. Митці України. Енциклопедичний довідник [за ред. А.В. Кудрицького]. — К.: «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1992. — С. 43; Семчишин Мирослав. Тисяча років української культури. — Нью-Йорк — Париж — Сідней — Торонто, 1985. — С. 356.
43. Шишов І. Самозахист на чужині (з московської україніки) / Українська діаспора. — № 1. — Київ–Чикаго, 1992. — С. 51–52.
44. Семчишин Мирослав. Тисяча років української культури. — Нью-Йорк–Париж–Сідней–Торонто, 1985. — С. 403; Александр Мурашко. — Режим доступу: <http://www.oval.ru/enc/204211208.html>
45. Митці України: Енциклопедичний довідник [за ред. А.В. Кудрицького]. — К.: «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 1992. — 848 с.
46. Дегтярев Михаил. Последний из могикан киевской иконописи. — Режим доступу: <http://www.zerkalo-nedeli.com/nn/show/200/17650/>
47. Кричевский Федор Григорьевич. — Режим доступу: <http://www.bs35.mnogosmenka.ru/bs350466/bs350472.h...> www.bs35.mnogosmenka.ru

48. Кончаловский Петр Петрович. Современный Энциклопедический словарь. — Режим доступа: <http://profputevki.ru/show/5570/> - profputevki.ru

49. Осмеркин Александр Александрович. — Режим доступа: <http://www.newhermitage.ru/index.phtml/rus/gorod/3...> www.newhermitage.ru

50. Верейский Георгий Семенович. Биографии русских художников. — Режим доступа: http://sadvsky.org/r/biography_rus/hudojnik_38.html

51. Шикман А.П. Деятели отечественной истории. Биографический словарь-справочник. В 2-х кн. — Кн. 2. — М.: Изд-во «АСТ-ЛТД», 1997.

52. Шикман А.П. Деятели отечественной истории. Биографический словарь-справочник. В 2-х кн. — Кн. 1. — М.: Изд-во «АСТ-ЛТД», 1997; Русские писатели и поэты. Краткий биографический словарь. Давид Бурлюк. — М., 2000.

53. Соколов М. Альтман Натан Исаевич. Большая энциклопедия Кирилла и Мефодия. — [Электронный ресурс]: КМ.ру

54. Кобак А. В., Пирютко Ю. М., Нырков А. А. Комаровский некрополь: Материалы к ист. описанию // Памятники истории и культуры Петербурга: Исслед. и материалы. СПб: КГИОП, 1997. Вып. 4. — С. 405–461.

55. Поликарпов В. Бродский Исаак Израилевич. 1984. Сто памятных дат. Художественный календарь. Ежегодное иллюстрированное издание. — М.: 1984.

56. Залесский К.А. И.И. Бродский // Империя Сталина. Биографический энциклопедический словарь. — М. : Вече, 2000.

57. Кладбища Москвы и Санкт-Петербурга. — Режим доступа: <http://cemeterys.msk.ru/page-84.html>

58. Олександр Архипенко. Народжені Україною [Текст]: меморіальний альманах: У 2 т. / гол. ред. О. Оноприенко. — К.: Євроімідж, 2002 — (Золоті імена України). — Т. 1: А–К. — К.: [б.в.], 2002. — 896 с.

59. Домогацкий Владимир Николаевич. Биографии русских художников. — Режим доступа: http://sadvsky.org/r/biography_rus/hudojnik_69.ht...sadvsky.org

60. Кербель Лев Ефимович. Визуальный словарь. — Режим доступа: <http://vslovar.org.ru/v2/24531.html> - vslovar.org.ru

61. Вячеслав Румянцев. Биографический указатель. Вучетич Евгений Викторович. — Режим доступа: <http://hronos.km.ru/biograf/vuchetich.html>)

62. Рябинин Ю.В. Жизнь московских кладбищ. История и современность / Юрий Валерьевич Рябинин. — М.: Рипол Классик, 2006. — С. 418.

63. Виктор Александрович Синайский. Биографии русских художников. — Режим доступа: http://sadvsky.org/r/biography_rus/hudojnik_210_p... - sadovsky.org 3

64. Резвин В. А. Чечулин Дмитрий Николаевич. Большая энциклопедия Кирилла и Мефодия. — [Электронный ресурс]: КМ.ру

65. Резвин В. А. Душкин Алексей Николаевич. Большая энциклопедия Кирилла и Мефодия. — [Электронный ресурс]: КМ.ру

66. Резвин В. А. Минкус Михаил Адольфович. Большая энциклопедия Кирилла и Мефодия. — [Электронный ресурс]: КМ.ру

67. Семчишин Мирослав. Тисяча років української культури. Нью-Йорк–Париж–Сідней–Торонто. 1985. — С. 167; Микола Дилецький. Народжені Україною. Меморіальний альманах. У 2-х т. — К.: ЄВРОІМІДЖ, 2002. — Т. 1.

68. Дикий А. Неизвращенная история Украины-Руси, том I, Нью-Йорк. 1960. Украинские Страницы. <http://www.ukrstor.com/История национального движения Украины 1800–1920-ые годы>.

69. Шишов І. Самозахист на чужині (з московської україніки). Українська діаспора. № 1. Київ–Чикаго.: 1992. — С. 48.

70. Штелин Я.Я. Известия о музыке в России / Пер. Б.И. Загурского // Штелин Я. Музыка и балет в России XVIII века. — Л.: Муз. издат., 1935. — С. 59-60.

71. Рыцарева М.Г. Максим Созонтович Березовский. Музыкальный Петербург. Энциклопедический словарь. 18 век. Кн. 1. — СПб.: 2000. — С. 121–124.

72. Максим Березовський // Народжені Україною. Меморіальний альманах. У 2-х т. — К.: ЄВРОІМІДЖ, 2002. — Т. 1. — С. 214-215

73. Семчишин Мирослав. Тисяча років української культури. — Нью-Йорк–Париж–Сідней–Торонто, 1985. — С. 207.

74. Бортнянский Дмитрий Степанович. Энциклопедический словарь Брокгауза и Эфрона, 1890–1907.

75. Некрополь. Кладбища Санкт-Петербурга. Справочник. Выпуск 1. СПб: «Аврора». — 1992. — С. 33

76. Московский Малый театр. Большая энциклопедия Кирилла и Мефодия. — [Электронный ресурс]: КМ.гу

77. Некрополь. Кладбища Санкт-Петербурга. Справочник. Выпуск 1. СПб.: «Аврора». — 1992. — С. 35

78. Ленинградский академический театр драмы им. А.С. Пушкина (в1832–1920 — Александринский театр // Большая советская энциклопедия. / Гл. ред. А.М. Прохоров. 3 е изд. — Т. 14. — М. : «Сов. энциклопедия», 1973. — С. 317.

79. Некрополь. Кладбища Санкт-Петербурга. Справочник. Выпуск 1. — СПб.: «Аврора», 1992. — С. 35

80. Синдаловский Н.А. Петербург. Путеводитель. — СПб. : «НОРИНТ», 2003. — С. 98.

81. Светаева М.Г. Савина Мария Гавриловна. Большая энциклопедия Кирилла и Мефодия. — [Электронный ресурс]: КМ.гу

82. Дорошкевич О. Українська культура в двох столицях Росії (історико-літературний нарис). — К.: 1945. — С. 23.

83. Садовський М.К. Мої театральні згадки. — К. : 1930. — С. 19.

84. Дорошкевич О. Українська культура в двох столицях Росії (історико-літературний нарис). — К.: 1945. — С. 34–35.

85. Гулак-Артемівський Семен Степанович // Митці України: Енциклопедичний довідник. [За ред. А.В. Кудрицького]. — К.: «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 1992. — С. 193–194.

86. Сергійчук Володимир. Що дала Україна світові. — К. : ПП Сергійчук М.І., 2008. — С. 454
87. Ваганьковское кладбище. — М.: 2003. — С. 5.
88. Нижинский Вацлав Фомич. Большая Энциклопедия Кирилла и Мефодия. КМ.ru
89. Яголим Б. Вдохновенный мастер (Жизнь и творчество И. А. Алчевского). «Советская музыка». — № 10. — 1949.
90. Пескова М.В. Нежданова Антонина Васильевна. Большая энциклопедия Кирилла и Мефодия. — [Электронный ресурс]: КМ.ru
91. Пескова М.В. Козловский Иван Семенович. Большая энциклопедия Кирилла и Мефодия. — [Электронный ресурс]: КМ.ru
92. Майнище В.А. Нижинский Вацлав Фомич. Большая энциклопедия Кирилла и Мефодия. — [Электронный ресурс]: КМ.ru
93. Белова Е.П. Ольга Васильевна Лепешинская. Большая энциклопедия Кирилла и Мефодия. — [Электронный ресурс]: КМ.ru
94. Большая энциклопедия Кирилла и Мефодия. — [Электронный ресурс]: КМ.ru
95. Энциклопедический словарь. М.: «Большая Советская энциклопедия», 1954. — Т. 2. — С. 250.
96. Рябинин Ю.В. Жизнь московских кладбищ. История и современность/Юрий Валерьевич Рябинин. — М.: РИПОЛ классик, 2006. — С. 451
97. Могилы знаменитостей. — Режим доступа: <http://m-necropol.narod.ru/dobrjanskaya.html>
98. Гаджинская Н.Д. Чирков Борис Петрович // Большая Советская Энциклопедия. Т. 29 — М. : 1978. — С. 210
99. Вера Холодная: К 100-летию со дня рождения. М.: «Искусство», 1995. — С. 258–262
100. Горелова В.Э. Козинцев Григорий Михайлович. Большая энциклопедия Кирилла и Мефодия. — [Электронный ресурс]: КМ.ru
101. За матеріалами книги Неллі Корнієнко “ЛЕСЬ КУРБАС: репетиція майбутнього”. “Факт”.: К., 1998; Семчишин Мирослав. Тисяча років української культури. — Нью Йорк–Париж–Сідней–Торонто, 1985. — С. 459–460.
102. Соловецкие острова. Духовное, культурное и природное наследие. Труды МАКЭ под ред. В.П. Боярского, В.П. Столярова. — М.: 2006. — С. 620
103. Исаак Дунаевский. Биография. — Режим доступа: <http://music.km.ru/>
104. Картозия Н. Шульженко Клавдия Ивановна. Большая энциклопедия Кирилла и Мефодия. — [Электронный ресурс]: КМ.ru
105. Секачева Е.Р. Вергинский Александр Николаевич. Большая энциклопедия Кирилла и Мефодия. — [Электронный ресурс]: КМ.ru
106. Кладбища Москвы и Санкт-Петербурга. — Режим доступа: <http://cemeterys.msk.ru/page-84.html>

Розділ 3

Формування освіти, науки, культури в Росії за участю вчених і педагогів — вихідців з України (пам'яткознавчий аспект)

3.1. Вищі і середні навчальні заклади Росії як пам'ятки видатним діячам — вихідцям з України

В сучасних умовах відбувається усвідомлення суспільством того, що духовні вади розпочинаються з руйнування культурних пластів, створених попередніми поколіннями. З'являється розуміння необхідності збереження культурного довкілля. Пам'ятка, як поняття, вживається для визначення сукупності історико-культурних компонентів, які відтворюють історичні події, нагадують про минуле та відбивають естетичні смаки, що панували в суспільстві на різних етапах його розвитку.

Українська культурна спадщина не обмежується нерухомими об'єктами, які зберігаються на території держави, а розташована на території інших держав. Пам'ятки, пов'язані з життям та діяльністю видатних діячів науки та культури знаходяться в багатьох країнах світу. Це пов'язано з глибокими культурними традиціями, які склалися між Україною та іншими країнами протягом багатьох століть.

Цінність культурної спадщини полягає в можливості наочно продемонструвати історичні реалії шляхом ознайомлення громадськості з об'єктами — свідками історичного буття й творчої наснаги видатних представників української політичної, наукової, культурної еліти. Ступінь важливості вивчення пам'яток, пов'язаних з представниками українського походження за кордоном визначається тим, що знищення протягом ХХ століття нерухомих об'єктів в Україні привело до втрати цінного автентичного матеріалу, який був пов'язаний з життям і діяльністю провідних діячів української історії та культури. Тому збережені матеріальні об'єкти на теренах зарубіжних країн дають можливість відтворити життєвий шлях багатьох відомих українців. На відміну від звичайних об'єктів нерухомості кожен об'єкт культурної спадщини є унікальним, має індивідуальні особливості, що формують його історико-культурний потенціал, який є складовою національного багатства країни. Втрата об'єкта культурної спадщини не може бути відновлена, тому недооцінка, або несвоєчасна оцінка об'єкту як пам'ятки завдають значних матеріальних і духовних втрат для суспільства. В багатьох країнах світу це вважається одним із тяжких злочинів перед суспільством.

Завдання теми спонукає до всебічної популяризації пам'ятних місць, об'єктів культурної спадщини, що знаходяться поза межами держави і пов'язані з представниками наукової еліти — вихідцями з України.

Метою дослідження є виявлення пам'яток історії, пов'язаних з українськими творчими особистостями. Об'єктом дослідження є нерухомі пам'ятки культурної спадщини на теренах Російської Федерації. Предметом дослідження є

освітні заклади і наукові установи, пов'язані з життям та творчістю видатних представників української науки і культури. Визначення цих об'єктів як пам'яток історії надає можливість більш конкретно ознайомитись з певним періодом життя видатних представників історії та культури, які народилися в Україні, але за різних обставин певний час навчалися і працювали в інших країнах. Вхідження до складу Російської імперії спричинило те, що українці невпинно просувались на російські терени і потроху переносили туди свою культуру: заклали основи російської науки, освіти, літератури, пластичних мистецтв, музики.

Університети.

У вищих учбових закладах Росії в різні роки XVIII–XX ст. навчалися і працювали видатні науковці, літератори, громадсько-політичні діячі — вихідці з України. Симптоматично, що М. Ломоносов, який 1734–1735рр. студювався у Києво-Могилянській Академії, став на чолі створення першого в Росії Московського університету 25 січня 1755 р. при підтримці й допомозі гетьмана України Кирила Розумовського. Той новий елемент, що з кінця XVI ст. і особливо у XVII ст. з'явився в московській російській культурі і насамкінець узяв гору над нею, були освіта та література, музика та образотворче мистецтво, що розвинулися в Україні. Як пише академік А. Пипін „К половине XVII века в Москве было наконец понято, что...нужны настоящие ученые люди: у себя дома таких людей не было; их стали призывать из Киева” [1]. Українців так часто кликали до Росії, що в 1745 р. для тих, кого викликали встановили постійну таксу прогонних від Києва [2].

Московський університет від заснування мав три факультети: філософський, юридичний і медичний. Спочатку розміщувався в будинку головної аптеки на Красній Площі (на місці історичного музею) і в садибі П.І. Репніна [3].

Куратором університету був призначений обер-камергер, просвітитель Іван Шувалов [4]. Серед перших професорів Московського університету XVIII ст. був і народжений в Україні Семен Юхимович Десницький — професор, доктор, колезький асесор, член Російської Академії [5]. С. Десницький народився бл. 1740 р. в Ніжині на Чернігівщині в сім'ї священника. З дитинства виявив здібності до навчання і першу освіту отримав у Троїце-Сергієвій лаврі, в подальшому обрав вивчення світських наук. С.Ю. Десницький був не тільки першим професором права, а й першим українцем, який виказав високу ступінь обдарованості, що притаманне багатьом вихідцям з українських земель, які не залишилися обабіч історії, а внесли свій творчий доробок у розвиток не тільки України, а й інших країн. Одним з перших студентів університету був видатний історик, археограф М.М. Бантиш-Каменський. Народжений у м. Ніжин Чернігівської губернії 1737 року, у дворянській родині. Початкову освіту здобув у Ніжинській грецькій школі. Навчання продовжив у Київській духовній академії, а потім в щойно організованому Московському університеті, який закінчив у 1762 р. [6] Нажаль, споруда університету, в якій навчався М.М. Бантиш-Каменський, навчався і викладав

С.Ю. Десницький не збереглася. Тепер на цьому місці розташований будинок Історичного музею.

Монументальна споруда університету була побудована у 1782–1793 рр. за проектом архітектора М.Ф. Казакова в стилі класицизм (вул. Мохова, 9). Після пожежі 1812 р. архітектор Доменіко Жилярді перебудував його в стилі ампір, при цьому зберіг основні параметри і структуру первісної споруди [7]. У 1833 р. університетом був придбаний будинок і садиба Д.І. і А.І. Пашкових, що розташовані на вул. Моховій, 11. У 1837 р. у частині будинку, що виходила на вул. Велику Никитську, була розміщена церква Св. Тетяни, покровительки університету і всіх студентів. Саме в день святої Тетяни 25 січня 1755 р. був підписаний царських наказ про утворення університету. Будинок, перебудований (арх. Є.Д. Тюрін, реконструйований за проектом архітектора Биковського, який прибудував монументальний корпус бібліотеки). Перед будинком встановлений пам'ятник М.В. Ломоносову (1957 р., скульптор І.І. Козловський) У 1949–1970 рр. для МДУ побудований новий комплекс на Воробйових горах, до складу якого увійшли 27 основних будівель, спортивний майданчик, ботанічний сад, парк. (1949-1953 рр., архітектори Л.В. Руднев, С.Є. Чернишев, П.В. Абросимов, В.Н. Насонова. У 1953 р. встановлений пам'ятник Ломоносову (скульптор Н.В. Томський). Біля головного входу — меморіальна дошка П.Г. Петровському. В 1970-1978 рр. до комплексу було добудовано два учбових корпусу гуманітарних факультетів [8].

Значна кількість науковців, які вийшли з України склали плеяду видатних викладачів Московського університету за 250 років його існування. На початку ХІХ ст. в Російській імперії була проведена реформа системи освіти. У 1802 р. було утворене Міністерство народної освіти, встановлені «Правила народного просвещения» (1803 р.) і устава навчальних закладів. Учбові заклади розділялися на 4 розряди: приходські школи, волосні училища, гімназії, ліцеї і університети. Доступ до навчання розподілявся за становим принципом [9]. В Україні — Кременці, Ніжині, Одесі були створені вищі навчальні заклади, які об'єднували гімназичний і університетський курси. Випускники цих привілейованих ліцеїв продовжували освіту в університетах Росії [10].

Так, в Московському університеті в 1831-1834 рр. навчався, з 1847 по 1859 рр. працював професором, в 1859-1868 рр. завідував типографією університету історик-славіст, член-кореспондент Петербурзької АН (1854) О.М. Бодянський [11].

Бодянський Йосип (Йосиф) Максимович народився в 1808 р. у м. Варва Полтавської губернії в сім'ї священика. Після закінчення Полтавської духовної семінарії, продовжив навчання на славістичному відділенні філософського факультету Московського університету (1831–1834 рр.). В 1837 р. захистив магістерську дисертацію і став першим в Росії магістром слов'янських мов. Екстраординарний (з 1842 р.), ординарний (з 1847 р.) професор університету. З 1837 р. член Товариства ОИДР (Общество исследователей древностей Российских), у 1845-1848 рр. та 1857-1877 рр. — його секретар і редактор «Чтений ОИДР». Ним була підготовлена і опублікована велика кількість

пам'ятників давньоруської літератури, в тому числі «Житие Бориса и Глеба», «Житие Феодосия Печерского», матеріали про діяльність Кирила і Мефодія. У 1848 р. за публікацію в «Чтениях ОИДР» перекладу творів англійського посла в Московії Дж. Флетчера «О государстве русском» (1591 р.), в якому імператор Микола I знайшов «оскорбительные для России, русских монархов и русской церкви отзвыы», Бодянський був знятий з посади редактора, звільнений з університету, журнал був закритий. За рік повернувся до викладацької діяльності. З 1859 р. — завідувач типографії університету. Відстоював університетську автономію, що не відповідало офіційним поглядам російських чиновників на розвиток освіти, тому у 1868 р. змушений був залишити університет [12].

У 1820-1823 рр. в Московському університеті навчався, з 1833 р. працював професором природознавець, історик, фольклорист, письменник, М.О. Максимович. М. Максимович народився в 1804 р. на хуторі Тимківщина, нині с. Богуславець Черкаської області. За вимогами часу він був людиною енциклопедичних знань — природознавцем, географом, істориком, філологом. У Московському університеті навчався на словесному і природничому відділах філософського факультету, згодом опанував навчання на медичному факультеті. З 1926 р. працював викладачем ботаніки і завідувачем ботанічним садом, з 1833 р. — отримав звання професора Московського університету. Професор, член-кореспондент Петербурзької АН (1871 р.), перший ректор новоутвореного Київського університету Св. Володимира, який очолював у 1834–1835 рр. [13]. Його наукові праці присвячені розробці проблем археології, історичної географії, історії України XVI–XVIII ст., історіографії. Започаткував видавництво альманахів: «Денница», «Киевлянин», «Украинец», надрукував зібрані ним і оброблені три збірки українських народних пісень. Належав до істориків ліберального напрямку. До цієї плеяди відноситься й економіст, історик М.І. Туган-Барановський (1865-1919 рр.), який викладав в Московському університеті у 1895–1899 рр. [14].

Серед викладачів гуманітаріїв пореформеного періоду заслуговує на увагу Агатангел Юхимович Кримський — видатний сходознавець, історик, мовознавець, академік АН УСРР (1919 р.), який у 1892-1898 рр. вивчав славістику і історію Сходу. В студентські роки брав участь у написанні хрестоматії з історії середніх віків, займався перекладацькою діяльністю, бо з дитинства був обізнаний на багатьох європейських і східних мовах. Був головою відділу Близького та Середнього Сходу в «Энциклопедическом словаре» видавництва «Брокгауз-Ефрон». У 1895 р. видав збірку прозових і поетичних творів «Повісті та ескізи українського життя» [15].

В університеті довгі роки — з 1906 до 1942 р. — на історичному факультеті викладав історик-медієвіст (з 1914 р. — професор), академік АН СРСР (з 1929 р.) Д.М. Петрушевський. Народився в с. Кобріново Черкаської області у 1863 р. Вищу освіту здобув у Петербурзькому університеті. Головні напрями його наукових досліджень стосувалися соціально-економічної історії Англії середніх віків [16].

В Московському університеті навчався і викладав історик, академік АН СРСР Б.Д. Греков. Постать цього вченого, організатора науки заслуговує на особливу увагу. Народився в Миргороді у сім'ї дрібного чиновника. Закінчив класичну гімназію в м. Радом (Польща). Навчався у Варшавському університеті (1901-1905 рр.) і Московському університеті, який закінчив 1907 року. В університеті визначився як послідовник медієвіста Д.М. Петрушевського, в подальшому створив школу істориків, яка визначала напрями розвитку радянської медієвістики. Досліджував соціально-економічні відносини і культуру Київської Русі. В радянські роки викладав у вузах Пермі, Сімферополя, Ташкента. Був професором Ленінградського (нині Санкт-Петербурзького) і Московського університетів. З 1935 року працював в дослідних інститутах Академії наук СРСР [17].

В різні роки в університеті навчалися: у 1888-1892 рр. майбутній хімік-органік, академік О.Є. Чичибабін; астроном, академік Ф.О. Бредіхін; в 1871 р. — український колекціонер, меценат і археолог Б.І. Ханенко.

В тяжких умовах опинилася професура вищих учбових закладів Росії після більшовицького перевороту жовтня 1917 р. Громадянська війна, голод, ідеологічне непримирення з представниками старої Росії, встановлення диктатури викликали обурення і не сприймалися великою кількістю викладачів і студентів університетів. За таких обставин професори університетів змушені були емігрувати до інших країн, що нанесло вагомий збиток розвитку наукового потенціалу як Росії, так і України.

Одним з них був філософ, письменник, публіцист, громадський діяч М.О. Бердяєв. Микола Олександрович народився 1874 р. у Києві. Вихованець Володимирського кадетського корпусу міста Києва. З 1894 р. навчався в Київському університеті Св. Володимира на природничому, згодом на юридичному факультетах. У 1898 р. був виключений з університету за участь в соціал-демократичному русі. З 1902 р. перейшов на позиції релігійної філософії. В 1905–07 рр. редагував релігійно-філософські журнали „Новый путь” і „Вопросы жизни”. Після революції 1905–1907 рр. виступав проти російського радикалізму різних толків. Написав праці «Философия свободы» (1911 р.), «Смысл творчества». Не прийняв захоплення влади більшовиками в жовтні 1917 р., засуджував більшовицький терор. Однак це не завадило Бердяєву проявляти виняткову публічну активність: у 1917–1922 рр. він читав лекції в Московському університеті, у 1918–22 р. — організував в Москві «Вільну академію духовної культури» в будинку по вул. Поварській, 8 [18]. Саме в цей час розвиває філософське вчення про примат культури над цивілізацією, про співвідношення політики і культури в суспільній практиці. В статті «О культуре» Бердяєв писав: «В жизни общественной духовный примат принадлежит культуре. Не в политике и не в экономике, а в культуре осуществляются цели общества. И высоким качественным уровнем культуры измеряется ценность и качество общественности» [19]. Також ним була визначена важливість спадковості істинної культури на відміну від тогочасних пролетарських закликів до перетворення всього старого світу на руїну в ім'я примарного майбуття.

Європейської слави принесли йому праці: «Философия неравенства» (1923 р.), «Новое средневековье. Размышление о судьбе России и Европы» (1924 р.). Усвідомлення трагічного досвіду російської революції та тенденцій світового, зокрема, європейського розвитку привело філософа до думки про вступ людства в сакральну епоху «нового середньовіччя», яка характеризується релігійним відродженням, зіткненням християнських і антихристиянських ідей [20]. У 1922 р. М.О. Бердяєв був висланий більшовицьким урядом за межі РСФРР і довгі роки еміграції провів у Німеччині. Згодом переїхав до Франції, де і помер 24 березня 1948 р. у Кламарі [21].

На заміну старої професури до Москви були запрошені молоді викладачі. Так, до Московського університету в 1925-1931 рр. на кафедру фізіології був запрошений з Саратовського університету фізіолог, професор, майбутній академік О.О. Богомолець та інші представники, які склали гордість української і російської науки [22].

Українська діаспора в Санкт-Петербурзі має давнє глибоке коріння. Санкт-Петербург в історичній ретроспективі “постає не тільки зловісним символом гнобительської політики царського самодержавства щодо “нерусских” народів, а й пам’ятним культурним центром, який плідно сприяв тодішньому культурному і суспільно-політичному процесу українського національного відродження” [23].

Одне з провідних місць серед пам’яток, пов’язаних з розвитком науки як Російської імперії в цілому, так і України, займає Імператорський Санкт-Петербурзький університет, заснований у 1817 р. Комплекс університету розташований по Університетській набережній 7/9, Менделєєвській лінії, 2. До архітектурного комплексу університету входять: Будинок дванадцяти колегій з садом і огорожею побудований 1722–1742 рр. архітектором Д. Трезіні, з 1734 р. разом із архітектором М. Земцовим. Частково перебудований в 1834–1838 роках архітектором А. Щедріним. До комплексу входять Ректорський флігель 1794 р. (будинок Пушилової), перебудований в 1840–1842 рр. (арх. А. Щедрін), Ботанічна аудиторія з оранжересю 1867 р. (арх. І. Горностаєв), будинок Хімічної лабораторії 1893–1894 рр. (арх. А. Красовський), Фізичний інститут 1898–1900 рр. (арх. І. Коковцев, Н. Віташевський), «Олександрівська колегія» (гуртожиток університету) 1881–1882 рр. (арх. Л. Бенуа, Р. Гедике). Комплекс включено до Державного реєстру культурної спадщини Російської Федерації [24].

В університеті у XIX–XX ст. працювали й навчались видатні представники науки та культури — вихідці з України: у 1880–1882 рр. викладав доцент, філолог, мовознавець П.Г. Житецький; у 1845–1847 рр. працював письменник П.О. Куліш. В університеті навчалися: у 1853–1858 рр. історик О.М. Лазаревський; у 1858–1861 рр. правознавець, етнограф, фольклорист П.П. Чубинський; у 1911–1916 рр. історик, громадський діяч О.І. Баранович.

Непересічна особистість, один з перших дослідників виробничих сил російської Півночі, розробник методів статистичного аналізу, наукових принципів систематизації етнографічного матеріалу Павло Платонович Чубинський

народився в незаможній дворянській родині на хуторі поблизу м. Бориспіль на Київщині [25]. Навчався в 2-й Київській гімназії, а потім на юридичному факультеті Санкт-Петербурзького університету. Після захисту дисертації повернувся в Україну. Крім викладацької діяльності займався збиранням фольклорного матеріалу на Київщині. Слід додати, що його захоплення етнографією виявилось ще під час навчання в Санкт-Петербурзі. Перші свої розвідки він опублікував у 1861–1862 рр. в ж. «Основа», який був осередком української громади. Просвітницька діяльність, захоплення українською тематикою викликало невдоволення влади. За складання «обурливих пісень і прокламацій», а також за відвідини могили Т. Шевченка, йому було призначено сім років заслання. В 1862 році П. Чубинського було вислано з України і доправлено на північ Архангельської губернії в містечко Пінєги [26]. Саме в ці роки, займаючи різні посади (секретар Архангельського губернського управління, редактор місцевих губернських відомостей), він провів низку етнографічних, статистичних, юридичних досліджень. Це дало йому змогу написати цілий ряд робіт з оцінки економіки регіону та аналізу його подальшого розвитку. За наукову роботу з дослідження економіки Півночі був нагороджений срібною медаллю Російського географічного товариства (РГТ). Після завершення строку заслання повернувся в Україну. Як член РГТ розпочав плідну роботу з етнографічно-статистичного вивчення українських земель південно-західного регіону [27].

З життям та діяльністю П. Чубинського в Санкт-Петербурзі пов'язані: будинок на набережній р. Фонтанки, 117, який належав Міністерству шляхів сполучення, де у 1877 р. він жив і працював, а також «будинок Котоміна» на Невському проспекті, 18, де в квартирі 25 у липні–грудні 1878 р. перебував П.П. Чубинський [28]

Відомо, що в Петербурзькому університеті студентська молодь створила „гурток Шевченка”, де представники різних національностей висловлювали своє захоплення засланим поетом.

В Петербурзькому університеті в різні роки працювали: історик, публіцист, редактор газети «Голос» (1871–1884 рр.) В.О. Більбасов; професор етнограф, чл.-кор. Академії наук СРСР (1924 р.) Л.Я. Штернберг; з 1903 р. — історик мистецтва, професор Д.В. Айналов.

Дмитро Васильович Айналов народився в 1862 р. в м. Маріуполь, нині Донецької області в купецькій родині. Вищу освіту здобув на історико-філологічному факультеті Новоросійського університету в м. Одеса. Навчався також в Санкт-Петербурзі та за кордоном. Його перша наукова розвідка була присвячена мозаїкам і фрескам Софійського собору в Києві. В 1890 р. Д. Айналов розпочав викладацьку діяльність і став приват-доцентом Казанського університету (вул. Кремлівська, 18), де працював до 1902 р. З 1903 р. професор Айналов розпочав викладати в Петербурзькому університеті і працював на кафедрі історії мистецтв до кінця життя. Багато уваги приділяв дослідженню і популяризації пам'яток вітчизняної старовини. Як член Московського археологічного товариства у 1899–1900 рр. наглядав за перебігом реставраційних робіт настінного живопису XVI ст. в Успенському соборі Свяжського монастиря

поблизу Казані [29]. Також був членом Товариства любителів стародавньої писемності, Церковно-археологічного товариства при Київській духовній академії. Основні наукові розвідки вчений присвятив аналізу впливів візантійського мистецтва на розвиток інших культур. В його працях естетичне осмислення пам'яток мистецтва розглядається в контексті їх історико-культурного середовища. Основні роботи вченого: «Эллинистические основы византийского искусства» (1900 р.), «Византийская живопись XIV столетия» (1917 р.), «История русского монументального искусства» (в 2-х томах, 1932–1933 рр.) та ін. Розроблені ним принципи аналізу художньо-стильових особливостей пам'яток візантійської культури лягли в основу досліджень середньовічного мистецтва багатьох вчених ХХ ст. [30]

Помер Д.В. Айналов у 1939 р., похований на некрополі «Літераторські містки» (частина Волковського кладовища, Розтанний проїзд, 7а) [31].

Учнем Д.В. Айналова був історик мистецтва, педагог, громадський діяч К.В. Широцький. Після навчання у Кам'янець-Подільській духовній семінарії 1906 року вступив до історико-філологічного факультету Санкт-Петербурзького університету. 1907 року став на чолі організації і діяльності гуртка українознавства на факультеті, де розпочав досліджувати і пропагувати українську культуру і мистецтво. Після закінчення університету 1912 року отримав стипендію на здобуття професорського звання. У 1915 р. — став приват-доцентом кафедри історії мистецтв. Читав лекції з історії українського мистецтва в клубі «Громада». Брав активну участь у діяльності українських громадських та видавничих товариств, політичних організацій Санкт-Петербурга [32].

Перебуваючи в Санкт-Петербурзі, вчений уважно вивчав творчість Т.Г. Шевченка як художника. В 1913–1914 рр. опублікував цикл статей на цю тему: «Шевченко — художник», «Т. Шевченко як ілюстратор», «Портретные произведения Т. Шевченко». Його наукові розвідки досі вважаються одним з найцікавіших досліджень художньої спадщини Т. Шевченка [33]. Найґрунтовніше дослідження К. Широцького «Очерки по истории декоративного искусства Украины. Художественное убранство украинского дома в прошлом и настоящем», надруковане у 1914 році, присвячено комплексному аналізу образотворчих елементів українського народного інтер'єру. У подальших дослідженнях порушував проблеми національного стилю в мистецтві, аналізував особливості розвитку українського стінопису в XVI–XVII ст. тощо [34].

Серед викладачів високого рівня у різних галузях знань можна назвати історика, етнографа, архівіста, літературознавця, громадського діяча О.С. Грушевського. Народився в Ставрополі 1877 року в українській родині. Після закінчення Владикавказької класної гімназії та історико-філологічного факультету Київського університету Св. Володимира, був залишений професорським стипендіатом. Студюювався в учбових закладах Австрії, Німеччини. У 1907–1908 роках став приват доцентом Новоросійського університету в Одесі. Після року викладання у Московському університеті 1909–1910 рр., понад сім років (1910–1917 рр.) викладав у Санкт-Петербурзькому університеті. Тут був співкерівником студентського гуртка українознавства [35].

З Петербурзьким університетом пов'язані імена математиків: М.В. Остроградського [36], академіка С.Н. Бернштейна [37], академіків В.П. Лінника [38] та Ю.В. Лінника [39].

В університеті також працювали історик-медієвіст Д.М. Петрушевський, астрономи Д.М. Абашев, О.М. Савич. З ім'ям останнього також асоціюється Пулковська обсерваторія, де він працював понад сорок років з 1839 р. — моменту заснування обсерваторії — до 1880 р. Споруда обсерваторії побудована на початку XIX ст. за проектом архітектора О.П. Брюллова (брата художника К.П. Брюллова) [40].

Багато років творчого життя провів в стінах університету М.С. Державін — історик, філолог, етнограф, славіст, ректор Петербурзького університету. Микола Севастьянович народився в 1877 р. в с. Преслав Таврійської губернії, нині Запорізької області в родині вчителя. Навчався в Петербурзькому університеті в 1896–1897 рр. і в Ніжинському історико-філологічному інституті у 1897–1900 рр. У 1900–1907 рр. працював викладачем в гімназіях Тифліса (нині Тбілісі), збирав етнографічний матеріал народів Кавказу.

З 1912 р. розпочинається петербурзький період життя М. Державіна. Він обіймає посаду приват-доцента, а після захисту магістерської дисертації у 1917 р. — професора Петербурзького університету. В 1922–1925 рр. Микола Севастьянович займає посаду ректора університету, з 1925–1928 рр. — декан факультету мови та літератури, 1925–1949 рр. — зав. кафедрою слов'янської філології. Залишив по собі значну наукову спадщину — понад 500 наукових праць, присвячених проблемам історії, культури, літератури, етнографії. У спадщині вченого чимало статей про Т. Шевченка та його оточення [41].

В роки, коли ректором працював М.С. Державін, в університеті у 1924–1929 рр. навчався майбутній фізик, академік В.П. Глушко, у 1919–1929 рр. викладав фізику член-кореспондент О.І. Тудоровський. Взагалі Петербурзький університет славився підготовкою фахівців з природознавчих і технічних дисциплін високого гатунку.

Серед найстаріших університетів Росії одне з провідних місць займає Казанський університет. Заснований у 1804 р. за наказом імператора Олександра I як Імператорський Казанський університет. Складався з чотирьох факультетів: історико-філологічного, фізико-математичного, медичного і юридичного. Головний будинок університету на вул. Кремлівській, 18 побудовано 1825 року за проектом архітектора П.Г. П'ятницького. У 1830–1842 рр. відбувалося будівництво університетського комплексу: будинок бібліотеки, хімічної лабораторії, анатомічного театру, астрономічної обсерваторії, клініки за проектом архітектора Коринфського. (1953 року споруджено хімічний корпус, 1972 — фізичний корпус). В університеті виникло й розвинулося багато напрямів розвитку науки під головуванням М.І. Лобачевського, який у 1827–1846 рр. був ректором цього вузу [42]. У 1996 році за Наказом Президента РФ весь комплекс Казанського державного університету включений до Державного зводу особливо цінних об'єктів культурної спадщини Російської Федерації [43].

З Казанським університетом пов'язані студентські роки вченого, лікаря-гігієніста, засновника школи сучасної епідеміології Дмитра Дмитровича Бекарюкова. Народився майбутній вчений в 1861 р. у с. Василівка на Харківщині. Слухав лекції у Харківському університеті. У 1884–1886 рр. продовжив навчання в університеті м. Казань. Отримав медичну освіту і працював у Харкові. З 1898 р. проживав у Москві. Похований в Москві на Новодівочому кладовищі (Лужнецький проїзд, 2)[44].

У 1863–1871 рр. в університеті викладав біохімік, член-кореспондент Петербурзької Академії наук (1898 р.) О.Я. Данилевський.

Олександр Якович Данилевський народився у 1838 р. в Харкові. Навчався на медичному факультеті Харківського університету, який закінчив у 1860 р. Через три роки отримав посаду професора в Казанському імператорському університеті (вул. Кремлівська, 18). В цей період займав активну громадянську позицію щодо прогресивних викладачів і студентів університету, в стінах якого завжди вирували антиурядові настрої. У 1871 р. разом з іншими викладачами відмовився від посади професора на знак протесту проти переслідувань прогресивного вченого-анатома П.Ф. Лесгафта. У 1872–1892 рр. працював у навчальних закладах Росії — у Воронежі, Санкт-Петербурзі, за кордоном — у Німеччині та Швейцарії. Після повернення у 1885 р. з-за кордону в Україну розпочав викладацьку діяльність в Харківському університеті. В цей період разом з братом, відомим фізіологом, професором Харківського університету В.Я. Данилевським заснував перший в Російській імперії журнал з питань фізіології «Физиологический сборник», перші два тома якого були надруковані у 1888–1891 рр. В 1892 р. отримав посаду професора Санкт-Петербурзької Медико-хірургічної академії, де працював до 1910 р. Наукова діяльність Данилевського зосередилась на дослідженні хімії білків, ферментів, проблем харчування. Запропонував теорію будови білкової молекули — «теорію елементарних рядів». Вперше розробив метод адсорбції ферментів підшлункової залози, який у подальшому був застосований при створенні ряду фармакологічних препаратів [45]. У 1898 р. О. Данилевський був обраний членом-кореспондентом Петербурзької Академії наук. В кінці XIX ст. О.Я. Данилевський створив першу в Росії наукову школу біохіміків.

З Казанським університетом пов'язане навчання і перший досвід наукової діяльності історика Нечкіної Мілиці Василівни. Народилася в м. Ніжин 1899 року в сім'ї інженера-технолога. В 1917 р., закінчивши гімназію з золотою медаллю, поступила на історичне відділення історико-філологічного факультету Казанського університету. Після закінчення якого у 1921 р. була залишена в університеті для підготовки до набуття професорського звання, що стало початком її наукової і викладацької діяльності. У 1924 р. переїхала до Москви [46].

Одним з вищих учбових закладів Російської імперії початку XX століття був Саратовський університет. У 1909 році за наказом імператора Миколи II був заснований Саратовський Імператорський Миколаївський університет у складі двох факультетів: юридичного і камерного.

Серед перших викладачів вузу був професор О.О. Богомолець — видатний вчений-патофізіолог, державний і громадський діяч, організатор науки, академік ВУАН (1929), президент АН УРСР (1930–46), академік АН СРСР (1932) та багатьох іноземних академій, з 1944 р. Герой Соціалістичної праці. Народився в м. Київ у Лук'янівській тюрмі, де перебувала його мати за участь у народницькому русі Південноросійського робітничого союзу [47]. Навчався в Ніжинській, Кишинівській та 1-й Київській гімназіях. Продовжував освіту у Київському та Новоросійському (м. Одеса) університетах. 1909 року захистив докторську дисертацію з медичних наук у Медико-хірургічній академії Санкт-Петербурга. У 1911 р. був запрошений на посаду професора Саратовського університету, де працював до 1925р. [48] Створив школу патофізіологів. Його праці сприяли розвитку всіх напрямів ендокринології, дослідженням в галузі імунітету та алергії.

Після промислового перевороту середини XIX ст., відміни кріпацтва, реформ 1860-х років Російська імперія зробила могутній прорив в економічному розвитку. Для забезпечення зростання промислового потенціалу, яким ознаменувався початок XX ст., а також переоснащення армії і флоту виникла нагальна потреба у підготовці досвідчених фахівців з різних галузей господарства. До столичних вузів технічного напрямку потяглася й українська молодь. Цьому сприяла лібералізація освітніх закладів, які розширили можливості для навчання громадян різних соціальних категорій.

Природознавчі та політехнічні інститути.

В контексті досліджуваної теми не можна залишити поза увагою Санкт-Петербурзький Політехнічний інститут імператора Петра Великого. Комплекс інституту міститься за адресою вул. Політехнічна, 29 і розташований між вулицями Гідротехніків, Гжатська, Фаворського.

Інститут пов'язаний з іменем видатного фізика, професора, члена-кореспондента АН СРСР (1933 р.) Д.А. Рожанського.

Дмитро Аполлінарійович Рожанський народився 1882 р. в Києві, в сім'ї інженера-технолога. Після закінчення Петербурзького університету в 1904 р., залишився в ньому на кафедрі фізики (до 1907 р.). В цей період також працював лаборантом у Електромеханічному інституті. В 1908 р. вів наукову роботу в Геттінгені у професора Симона. В 1911 р. захистив магістерську дисертацію. В 1911–1921 рр. — викладач Харківського університету (з 1914 р. — завідувач кафедри). У 1921–1923 рр. — науковий співробітник радіолабораторії в м. Нижній Новгород.

З 1923 р. Д. Рожанський став професором Політехнічного інституту, а також викладав у Ленінградському фізико-технічному інституті. Його наукові праці, які стосувалися вивчення електричного струму в газах, радіофізики, радіолокації не втратили своєї актуальності й тепер. Розробив катодний осцилограф. Досліджував розповсюдження коротких і ультракоротких радіохвиль. Створив школу радіофізиків (Ю.Б. Кобзарьов, Д.С. Штейнберг та ін.).

З політехнічним інститутом пов'язане ім'я видатного фізика Абрама Федоровича Іоффе. З 1906 р. він — старший лаборант Петербурзького політехнічного інституту, де захистив магістерську (1913 р.) і докторську (1915 р.) дисертації, був обраний професором фізики цього інституту. У 1919–1940 рр. — декан фізико-механічного факультету Політехнічного інституту. Паралельно викладав фізику в Гірничому інституті.

У відповідь на виклики розвитку промисловості і транспорту в інституті виникали нові технічні школи. В галузі розробки і методів використання нових видів транспорту виявив себе вчений — транспортник Дмитро Петрович Великанов, який викладав в інституті і створив свою наукову школу [49].

В Санкт-Петербурзі особливої популярності набув Гірничий інститут, який був створений у 1866 р. на базі Гірничого училища (1773 р.). Головний комплекс з класними, лабораторними, офіцерськими і столовими на набережній Лейтенанта Шмідта, 45, побудований у XVIII ст. В 1806–1811 рр. об'єднаний і перебудований за проектом архітектора А. Вороніхіна [50]. В 1820 р. споруджений ще один корпус архітекторами А. Штаубертом, А. Постниковим. 1942 р. споруда зазнала руйнування, 1948–1953 рр. — реставрована (архітектори А. Ротач, художники Н. Перцев, Я. Казаков). Перед портиком головного будинку встановлені скульптурні групи: «Геракл і Антей» і «Викрадення Прозерпіни» 1809–18 рр. скульпторів В. Демут-Малиновського, С. Пименова, виготовлені різьбярем С. Сухановим [51].

В інституті навчався палеонтолог, академік О.О. Борисяк; навчався і працював з 1928 р. до 1941 р. геолог, член-кореспондент АН УРСР, академік СРСР В.С. Соболев; у 1920–40 рр. викладав фізик, академік АН СРСР А.Ф. Іоффе.

Засновник вітчизняної школи палеонтології О. Борисяк народився у 1872 р. у м. Ромни, тепер Сумської обл. Геолог, палеонтолог, академік Академії наук СРСР (1929 р.), Лауреат державної премії СРСР (1942 р.). Після закінчення навчання в інституті більшість життя провів у Москві. О.О. Борисяк заснував перший Палеонтологічний інститут Академії наук у 1930 р., директором якого він був до кінця життя. У Москві по вул. Профсоюзній, 123 на будинку Інституту, де працював О. Борисяк, встановлена меморіальна дошка. Вчений керував створенням палеонтологічного музею ім. Ю. Орлова, який розмістив експозицію у Москві по вул. Теплий стан.

Геолог, академік АН УРСР (1951 р.) і АН СРСР (1958 р.) В. Соболев народився в 1908 р. у м. Луганськ. Його праці з мінералогії гірничих порід були удостоєні Державної премії СРСР (1950 р.) та інших високих нагород того часу. Його теоретичні наукові праці лягли в основу практичної діяльності з видобутку і переробки силікатів.

Всесвітньовідомий фізик Абрам Федорович Іоффе — зачинатель досліджень напівпровідників, академік АН СРСР (1925 р.; академік РАН з 1920 р.), віцепрезидент АН СРСР (1927–1929 рр., 1942–1945 рр.). Член-кореспондент Геттингенської (1924 р.), Берлінської (1928 р.) Академії Наук. Почесний доктор Каліфорнійського університету (1928 р.), Сорбонни (1945 р.), університетів Граца (1948 р.), Бухареста і Мюнхена (1955 р.). Почесний член Американської академії

наук і мистецтв в Бостоні (1958 р.) і ряду інших академій. А.Ф. Іоффе народився в 1880 р. в м. Ромни, нині Полтавської області. Освіту отримав у Петербурзькому технологічному інституті, який закінчив у 1902 р. Будинок цього інституту розташований на Московському проспекті № 26 — побудований 1829–1831 рр. (арх. О.І. Постніков), добудований 1897–1899 рр. (арх. О.П. Максимов) — включений до списку пам'яток історії та культури Санкт-Петербурга [52].

Абрам Федорович був справжнім організатором науки в СРСР. Герой Соціалістичної праці (1955 р.). Лауреат Державної премії СРСР (1942 р.) і Ленінської премії (1961 р., посмертно). Він брав активну участь у створенні фізико-технічних інститутів в Томську, Харкові, Дніпропетровську, Свердловську. Довгі роки Іоффе був незмінним директором створеного ним фізико-технічного інституту (МФТІ), а також підготував кадри і очолив ще два академічних інституту — Агрофізичний інститут (1932 р.) та Інститут напівпровідників АН СРСР (1955 р.).

Московський фізико-технічний інститут (МФТІ) розташований в м. Долгопрудне, Московської обл. (Інститутський пров., 9), заснований у 1951 р. на базі фізико-технічного факультету Московського університету (з 1946 р.). Навчання в інституті побудоване на зв'язку фундаментальної загально-теоретичної і інженерної освіти з науково-дослідною роботою студентів в базових лабораторіях, НДІ і КБ (так звана система «фізтех»), серед яких більше 100 провідних дослідницьких організацій та науково-виробничих об'єднань Росії.

Освітні й наукові традиції інституту пов'язані з діяльністю видатних науковців. Серед вчених, народжених в Україні, з інститутом пов'язані такі знакові постаті, як фізик, академік АН СРСР (1958 р.) В.П. Глушко; конструктор ракетно-космічних систем, академік АН СРСР (1958 р.) С.П. Корольов; фізик, академік АН СРСР (1975 р.) А.П. Александров. З 1992 р. Інститут отримав статус державного університету [53]. Серед випускників інституту 50 членів РАН.

Фізик, вчений-конструктор, засновник вітчизняного ракетобудування, двічі Герой Соціалістичної Праці (1956, 1961) Валентин Петрович Глушко народився в м. Одеса у 1908 р. Освіту отримав у Ленінградському (нині Санкт-Петербурзькому) університеті, де навчався у 1924–1929 рр. В.П. Глушко став конструктором першого в світі електротермічного ракетного двигуна та перших паливних ракетних двигунів. Лауреат Ленінської премії (1957 р.) та Державної премії СРСР (1967 р., 1984 р.). Помер в Москві у 1989 р. З його іменем пов'язаний не тільки будинок Московського фізико-технічного інституту в Долгопрудному Московської області, де він працював з 1951 р., а й будинок у Москві, де він жив, т. зв. «Будинок уряду» на Берсеневській набережній, 20. Пам'ятник В.П. Глушко встановлений на Проспекті Миру у Москві на Алеї космонавтів.

Сергій Павлович Корольов народився в м. Житомир у 1906/07 р. Вчений, конструктор, академік АН СРСР (1958 р.), двічі Герой Соціалістичної Праці (1956 р., 1961 р.), лауреат Ленінської премії (1957 р.). Під його керівництвом створені балістичні і геофізичні ракети, перші штучні супутники Землі, супутники різноманітного призначення («Електрон», «Молния-1», «Космос»,

«Зонд» та ін.), космічні кораблі «Восток», «Восход», на яких вперше в історії здійснений космічний політ людини й вихід людини у відкритий космічний простір. Складний життєвий шлях пройшов Сергій Павлович. У роки тотальних репресій він був заарештований і у 1938-у році ув'язнений в Бутирській тюрмі. Декілька років потому відбував покарання в таборах ГУЛАГу. Звільнення його було дещо обмеженим, тому що судилося йому у 1942–1945 рр. працювати у закритому КБ заводу № 16 в м. Казань. Тепер на прохідній заводу встановлена меморіальна дошка на честь Корольова (ск. М.М. Гасимов). В Москві меморіальною дошкою відзначений будинок, в якому жив С.П. Корольов (пров. Останкінський, 2/28). Тепер в квартирі створений музей прославленого вченого і конструктора. На Алеї космонавтів в Москві на проспекті Миру йому встановлено пам'ятник. Помер С.П. Корольов в Москві і похований на Красній площі. Урна з прахом у Кремлівській стіні [54].

Академік АН СРСР (1953 р.), тричі Герой Соціалістичної Праці (1954 р., 1960 р., 1973 р.) Анатолій Петрович Александров народився в с. Тараща Київської області у 1903 р. Освіту отримав у Київському університеті, який закінчив у 1930 р. На запрошення А.Ф. Іоффе переїхав до Ленінграда (нині Санкт-Петербург), де займався діелектриками. Основні його наукові розвідки здійснені в галузі ядерної фізики, фізики твердого тіла. Александров один із засновників фізики полімерів, ядерного реакторобудування. З 1951 р. Анатолій Петрович працював в МФТІ. З іменем А.П. Александрова пов'язана Президія Академії наук СРСР, будинок якої розташований на Ленінському проспекті, 32-а в Москві. У 1976 р. Александров був обраний Президентом АН СРСР і працював в цьому будинку до 1986 р. Його науково-технічні розробки з питань діелектриків, електричним і механічним властивостям полімерів були удостоєні багатьох Державних премій СРСР. А.П. Александров нагороджений Золотою медаллю ім. І.В. Курчатова (1968 р.), ім. М.В. Ломоносова (1978 р.), ім. С.І. Вавилова (1978 р.). Він започаткував створення ядерних реакторів, якими оснащувалися спочатку атомні підводні човни, криголами, пізніше — електростанції. Йому належить створення системи атомної енергетики в СРСР. Тому так болісно сприйняв катастрофу на Чорнобильській станції, бо це сталося на його рідній землі і причиною трагедії був реактор, розробці якого він присвятив багато років свого життя. Після Чорнобильської катастрофи А.П. Александров залишив посаду президента АН СРСР. В Москві А.П. Александров мешкав у будинку по вул. Піхотній, 30. Помер у 1994 р. у Москві, похований на Митинському кладовищі (П'ятницьке шосе, 6-км.)

Інститути.

З освітніми закладами Санкт-Петербурга пов'язана викладацька діяльність математика, академіка Петербурзької академії (1830 р.) М.В. Остроградського. Михайло Васильович народився в с. Пашенна, тепер Полтавської області у 1801 р. Після закінчення Харківського університету, де він навчався у 1816–1820 рр., продовжив здобувати освіту в Паризькому університеті (1822–1828 рр.), де слухав лекції О. Коші, П. Лапласа, Ж. Фур'є [55].

Ім'я цього видатного математика з 1828 р. пов'язано з Морським кадетським корпусом (заснованим у I-й чв. XVIII ст., побудований 1796–1799 рр., арх. Ф. Волков) на вул. Лейтенанта Шмідта, 17 [56]; Інститутом корпусу інженерів шляхів (з 1830 р.); Головним педагогічним інститутом (з 1832 р.); Головним інженерним училищем (з 1840 р.); Головним артилерійським училищем (з 1841 р.) [57], в яких він викладав точні науки. Крім викладацької діяльності займався науковими розвідками з математичного аналізу, теоретичної механіки, математичної фізики. Відомий роботами з теорії чисел, алгебри, теорії ймовірностей. В царині математичного аналізу є таке поняття, як формула Остроградського (1836 р., опубліковано 1838 р.). Теоретичні напрацювання вченого були покладені в основу розвитку військової, зокрема гарматної техніки.

В цьому сенсі значення мали праці з теорії руху сферичних снарядів у повітрі, впливів пострілів на лафет гармати тощо. Вченому належить ряд популярних статей, педагогічних досліджень, написання підручників, які не втратили своєї ваги дотепер. Остроградський був членом багатьох іноземних академій [58].

В Санкт-Петербурзі зберігся будинок купця Бопрє кінця XVIII ст. (за адресою Большой проїзд, 30), в якому в XIX ст. знаходився Патріотичний інститут. Головний об'єм — три корпуси. 1819 р. надбудований, пристосований для інституту, 1823–1825 рр. — розширений архітектором А. Михайловим 2-м, 1828–1829 рр. — надбудований четвертий поверх, перебудовані два корпуси архітектором А. Штаубертом [59]. В ньому в 1831–1834 рр. викладав всесвітню історію видатний письменник, представник української і російської культури М.В. Гоголь [60]. Тут, на одній з його лекцій був присутній О.С. Пушкін і схвально про неї відгукувався. Пізніше Гоголь отримав посаду ад'юнкт-професора кафедри загальної історії Петербурзького університету, де викладав курс стародавньої історії [61].

Про захоплення Гоголем всесвітньою історією, зокрема міфологією, блискуче знання мистецтва та культури античності яскраво свідчать його науково-популярні статті з історичної тематики, які вийшли у збірнику «Арабески» у 1835 р.: «О средних веках», «О преподавании всеобщей истории», «Взгляд на составление Малороссии», «Мысль о географии», «О малороссийских песнях», «Просвещение» та інші. В листі до М. Погодіна від 1 лютого 1833 Микола Васильович повідомляв, що задумав написати велику працю — загальну історію та загальну географію у кількох томах під назвою «Земля и люди». Саме в ці роки Гоголь зібрав матеріал про козацькі часи в Україні, які згодом лягли в основу історичного епосу «Тарас Бульба» [62].

Серед науковців чільне місце займають представники педагогічної науки, які здійснили значний внесок в розбудову освітніх закладів й реформування шкільної освіти після революційних потрясінь першої половини XX ст.

Антон Семенович Макаренко, який розробив основу розвитку педагогіки в нових постреволуційних умовах. Педагог і письменник А.С. Макаренко народився у 1888 р. в м. Білопілья, Сумської області. Після закінчення

Кременчуцького училища і педагогічних курсів у 1905 р., працював вчителем в Україні. В 1917 р. отримав освіту в Полтавському учительському інституті. Після руйни громадянської війни, яка прокотилася територією України з нищівною силою, залишивши по собі багато сиріт і безпритульних дітей, А. Макаренко став на чолі створення трудових колоній для неповнолітніх правопорушників. З 1937 року жив у Москві. Досвід трудового виховання, свої погляди на реформування системи підготовки педагогічних кадрів виклав у творах «Педагогическая поэма» (1933–1935 рр.), «Книга для родителей» (1937 р.), «Флаги на башнях» (1938 р.) та ін. [63] В м. Смоленськ зберігся будинок Педагогічного інституту (вул. Пржевальського, 4), де у 1937 р. читав лекції А.С. Макаренко. На будинку за ініціативи викладачів і студентів встановлена меморіальна дошка [64]. Помер А.С. Макаренко в Москві, похований на Новодівочому кладовищі, Лужнецький проїзд, 2.

Академії.

Аналізуючи життя Санкт-Петербурга у другій половині XIX ст. не можна не згадати слова Є. Гребінки, який ще у 1834 році назвав Петербург „колонией образованных малороссиян” [65]. Так, у будинку Санкт-Петербурзької Медико-хірургічної академії (нині Воєнно-медична академія, вул. Академіка Лебедева, 6) вперше вихідці з України створили українське земляцтво, яке об’єднало різночинну студентську молодь і згодом стало основою громадівського руху у Санкт-Петербурзі. У 1840–1845 рр. на зустрічах з земляками бував Т.Г. Шевченко, спеціально для самодіяльного театру він переклав російською мовою драму “Назар Стодоля”, яка з успіхом йшла у стінах академії у виконанні членів земляцтва. Тут навчався майбутній лікар А.О. Козачковський. Саме в стінах академії у 1841 р. він познайомився з Т.Г. Шевченком й довгі роки був у дружніх стосунках з поетом.

В академії також здобували освіту і працювали: вчений-ветеринар, академік Петербурзької Академії наук Х.Г. Бунге; у 1802–1807 рр. навчався і в 1807–1849 рр. працював вчений-ветеринар А.І. Петров; у 1924–28 рр. працював український мікробіолог, епідеміолог, професор, академік (1922 р.) і президент АН України (1928–1929 рр.), академік АН СРСР (1929 р.), засновник кафедри бактеріології в Петербурзькому університеті Д.К. Заболотний [66]. З 1892 р. по 1910 р. в академії викладав біохімік, член-кореспондент Петербурзької Академії наук (1898 р.) О.Я. Данилевський [67].

Художні і мистецькі вищі навчальні заклади.

В XIX ст., дякуючи різноплановості талантів та занять української діаспори в Санкт-Петербурзі можемо говорити вже про національну культуру в цьому місті. Це не просто діяльність колонії земляків, що займаються просвітництвом серед самих себе. Українську діаспору в Санкт-Петербурзі представляють багато митців — художників, скульпторів, архітекторів, музикантів, співаків. Всі вони гуртувались навколо навчальних та наукових закладів, театрів. (Див. Розділ 2).

В середині — другій половині XIX ст. Москва частково повертає собі роль другої після Петербурга культурної столиці. Поряд з цілим рядом навчальних закладів, театрів, музичних салонів в Москві розвивається і художня освіта.

Не можна не згадати ще один центр вищої художньої освіти Росії — Московський художній інститут ім. В.І. Сурікова. Ще 1825 року С. Строганов заснував Школу малювання у відношенні до мистецтв та ремесел. У 1832 році виникає художній гурток, котрий в 1843 році був перетворений в Училище живопису та скульптури. В 1866 році, після приєднання Палацового архітектурного училища, виникає Училище живопису, скульптури та архітектури, котре в 1918 році було перетворено в 2-і Вільні художні майстерні, а пізніше — в Московський художній інститут ім. В.І. Сурікова та Московський архітектурний інститут. З Московським училищем живопису, скульптури та архітектури пов'язані роки навчання С.І. Світославського, К.С. Малевича, Д.Д. Бурлюка (Див. Розділ 2.1).

Крім того, з училищем тісно пов'язані наукові здобутки відомого історика мистецтва і архітектури, шевченкознавця, академіка ВУАН (з 1922 р.) Олексія Петровича Новицького. Майже 20 років з 1898 р. до 1918 р. він служив бібліотекарем цього училища. Народився Олексій Петрович 1862 року в Сибірську. Походив з давнього українського козацького роду. Освіту отримав у Московському Миколаївському лицейі та на математичному факультеті Московського університету (1882-1886 рр.) [68] Під час навчання захопився гуманітарними науками, слухав лекції з історії. Першими його історичними розвідками стали дослідження української національної культури. Новицький тісно співробітничав із Українським шкільним союзом у Москві, який надрукував його конспект курсів з історії мистецтва та літератури. За ініціативою науковця при Московському товаристві слов'янських культур при ньому була організована українська секція. Ініціював відзначення 50-х роковин з дня смерті Т.Г. Шевченка. Брав активну участь у багатьох товариствах Москви і Києва. У 1817–1818 роках займався питаннями повернення в Україну реліквій, вивезених до Росії за часів Катерини П. З 1918 року жив в Україні [69].

Серед мистецьких навчальних закладів особливу увагу слід приділити Всеросійському державному інституті кінематографії імені С.О. Герасимова (ВДІКу) [70]. Історично склалося, що кіномитці з України стояли у витоків створення російського і радянського кінематографа, працювали на кіностудіях Москви та Ленінграда. Багато з них викладали у ВДІКу. Інститут був започаткований у 1919 році як школа із підготовки акторів-натурщиків фільмів тоді ще німого кіно. Він розмістився в стінах звичайного шкільного закладу того часу по вул. Вільгельма Піка № 3. З 1923 р. — Державний технікум кінематографії (ГТК), у 1934 — стає Вищим державним інститутом кінематографії типу галузевої академії, 1992 року — перейменований на Всеросійський державний інститут кінематографії ім. С.О. Герасимова [71].

Інститут всі роки розміщувався в стінах одного будинку, який пам'ятає роки, коли в ньому викладали кіномитці з України: Олександр Довженко, О. Каплер, Роман Кармен, Сергій Бондарчук, навчалися Григорій Козинцев, Григорій

Чухрай. За 90-літню історію інститут став одним з провідних вузів Радянського Союзу і Російської Федерації. Для українців цей навчальний заклад важливий тим, що з ним пов'язані імена ушлюблених фахівців кінематографії світового рівня, які репрезентують українську культуру, її естетичні погляди і етичні норми.

Генієм кінематографу ХХ століття вважається кінорежисер, художник, письменник, громадський діяч, лауреат Державної премії (1941, 1949 р.), лауреат Ленінської премії (1959 р., посмертно) Олександр Петрович Довженко. З 1926 року він провідний режисер-постановник на кіностудіях Одеси, Києва, Москви. Його німі фільми «Звенигора» (1928 р.), «Арсенал» (1929 р.), «Земля» (1930 р.) позначені тенденціями до подовження кадру, опорою на внутрікадровий (природний) рух, що зовсім нетипово для радянського кіно. Саме в «Землі» з максимальною повнотою втілені ідеали Довженка щодо первооснов людського буття.

В 1933 році, рятуючись від репресій проти національної інтелігенції, Довженко покидає Україну і переїздить до Москви. Тут на студії „Мосфільм” знімаються його фільми «Аероград» (1935 р.), «Щорс» (1939 р.). Подальші кінематографічні задуми: «Україна у вогні» (1943 р.), «Життя і цвіту» (1948 р.), «Мічурин» (1949 р.) або нищилися, або безжалісно спотворювалися. Працював над кіносценаріями до фільмів «Прощай, Америко!», «Поема про море», «Золоті ворота», «Зачарована Десна», «Потомки запорожців», «Тарас Бульба», «Повісті полум'яних літ» [72]. Остання робота Довженка — сценарій фільму «Поема про море», був екранізований його дружиною Ю. Солнцевою.

Після сумнозвісних Постанов ЦК ВКП(б) 1946 року «О журналах «Звезда» и «Ленинград», «О репертуаре драматических театров и мерах по его улучшению», «О кинофильме «Большая жизнь» та інших, які посилювали ідеологічний тиск на всі галузі культурного життя, О.П. Довженко опинився в опалі, як і багато інших діячів культури. Це значно ускладнило організацію зйомок нових фільмів.

Останні роки життя присвятив викладацькій діяльності. З 1949 року Олександр Петрович викладав курс режисури у Вищому державному інституті кінематографії. Тут у 1955 році він отримав звання професора [73]. На будинку, де в 1942–1956 рр. жив режисер, встановлена меморіальна дошка (Кутузовський просп., 22). Помер О.П. Довженко у Москві в 1956 р., так і не отримавши дозволу повернутися в Україну. Похований на Новодівочому кладовищі [74].

Роман Лазаревич Кармен — режисер і оператор документального кіно, відомий фільмами «Суд народів» (1947 р.), «Серце Корвалана» (1975 р.), двох фільмів 20-серійної кіноепопеї «Велика Вітчизняна». Викладав в Державному інституті кінематографії. Похований на Новодівочому кладовищі.

Сергій Федорович Бондарчук відомий однаково і як актор, і як режисер. Учасник Другої світової війни, він у 1948 році закінчив акторський факультет ВДІКу. З тих пір почалася його блискуча акторська кар'єра. Тонкий психологізм та м'яка артистичність притаманні багатьом його ролям (Тарас Шевченко, «Тарас Шевченко», Димов, «Попрыгунья», Безухов, «Война и мир», Соколов, «Судьба человека», Астров, «Дядя Ваня», Монтанеллі, «Овод»). Але все ж майстра тягнуло до режисури. Першим його фільмом стала стрічка «Судьба человека» (1959 р.). «Война и мир» стала однією з наймасштабніших екрані-

зацій в історії кіно [75]. Саме тут він зарекомендував себе як талановитий майстер постановки масових батальних сцен. Ще раз Бондарчук підтвердив це своє уміння у фільмі «Ватерлоо». Володар багатьох радянських та іноземних нагород (в тому числі і американського «Оскара»), С. Бондарчук багато часу присвячував викладацькій діяльності. З 1971 року він керував акторсько-режисерською майстернею у ВДІКу [76]. Помер С. Бондарчук у Москві, похований на Новодівочому кладовищі [77].

Учасником Другої світової війни також був Григорій Наумович Чухрай. Він закінчив режисерський факультет ВДІКу, деякий час працював на Київській кіностудії, з 1955 року — на «Мосфільмі», де зняв свій перший фільм «Сорок перший» (1956 р.), що став знаковим для радянського кіно в період відлиги. Тріумфальним була і його наступна стрічка «Балада про солдата» (1961 р.). Інші роботи майстра, на жаль, не сягнули висот його ранніх стрічок. Творчий застій Чухрай надолужував громадською, адміністративною та викладацькою діяльністю (член журі Московського кінофестивалю, секретар Співки кінематографістів, викладач у ВДІКу). Похований на Ваганьківському кладовищі [78].

Музичні навчальні заклади.

В ХІХ ст. поряд з вищими художніми закладами (Петербурзькою Академією мистецтв та Московським училищем живопису, скульптури та архітектури) виникають і музикальні навчальні заклади — консерваторії, які готували музикантів-виконавців, композиторів, музикознавців. Українці гуртуються також навколо музикальних навчальних закладів — консерваторій.

У 1862 році була відкрита Петербурзька консерваторія ім. М. Римського-Корсакова, у 1866 р. — Московська консерваторія.

У витоків Петербурзької консерваторії стояв Антон Григорович Рубінштейн, піаніст, композитор, викладач, засновник Російського музичного товариства (1859 р.). Народився 1829 р. у с. Вихватинець Подільської губернії. Надзвичайно популярними були його опери «Демон», «Нерон». Консерваторією він керував у 1862–1867рр., з 1887–1891 рр., був директором, диригентом оркестру та викладачем. У Великому залі консерваторії встановлений бюст майстра (скульптор Л. Бернштам) [79].

Московська консерваторія — осередок навчання та викладацької діяльності музикантів і музикознавців — вихідців з України

Киянин Рейнгольд Морицович Глієр закінчив Московську консерваторію 1900 року і викладав в ній з 1913 року (паралельно з викладанням в Київській консерваторії). Відомий своїми класичними балетами «Червоний мак», 1927 р., «Мідний вершник» 1949 р., оперою «Шахсенем», 1927 р. та ін. творами. Більшу частину життя прожив у Москві, похований на Новодівочому кладовищі (бюст-надгробок — скульптор М. Анікушин, 1961 р.) [80].

В Московській консерваторії (вчилися у Петербурзькій) викладали: катеринославець Лев Петрович Штейнберг, автор таких творів, як опера «Десять днів, що сколихнули світ», балет «Міра», численних симфоній та кантат; крім композиторства, активно займався диригуванням — з 1928 р. по 1945 р. —

диригент Большого театру; глухівчанин Юрій Олександрович Шапорін (опера «Декабристи» (1953 р.), ораторія «Сказание о битве за русскую землю» (1944 р.), симфонія-кантата «На полі Куликовому» (1939 р.). Похований композитор на Новодівочому кладовищі [81].

Видатний композитор-новатор Сергій Сергійович Прокоф'єв народився в с. Сонцівка (нині с. Красне, Червоноармійського району Донецької обл.). Почав займатися музикою з п'яти років. У 1902-1903 рр. — брав приватні уроки у Р. Глієра. З 1904 р. — в Петербурзькій консерваторії. Вчився у М. Римського-Корсакова (інструментовка), О. Лядова (композиція), А. Єсипової (фортепіано). В зухвало-новаторських фортепіанних творах 1908–1914 рр. простежується близькість Прокоф'єва до раннього російського авангарду. В більш зрілих творах майстер збагачує гармонію засобами розширеної тональності і поєднує її зі зворушливим ліричним мелосом, суворою класичністю структур. Такими є його класичні твори: опери «Гравець» (1916 р.), «Любов до трьох апельсинів» (1919 р.), «Вогненний ангел» (1927 р.), «Семен Котко» (1939 р.), «Війна і мир» (1943 р.; 2-я редакція, 1952 р.); балети «Ромео та Джульєтта» (1936 р.), «Попелюшка» (1944 р.), кантата «Олександр Невський» (1939 р.), симфонічна казка «Петя і вовк» (1936 р.) [82].

В Москві з пам'яттю С. Прокоф'єва пов'язані будинки, де він жив (вул. Земляний вал, 14–16 та Камергерський пров., 6/5) [83]. Музей С. Прокоф'єва розміщений в дитячій музичній школі №1 (Токмаковський пров., 8). Біля школи на його честь споруджений пам'ятник. Похований композитор на Новодівочому кладовищі [84].

Видатним музикантом — піаністом, педагогом, музикознавцем, професором Московської консерваторії був Генріх Густовович Нейгауз. Народжений у Єлизаветграді (нині Кіровоград) в сім'ї піаністів, диригентів, композиторів, він навчався спочатку у батька, потім у піаніста і педагога Леопольда Годовського, вчився композиції у П.Ф. Юона. У 1912–1914 рр. займався в Школі вищої майстерності при Віденській Академії музики та сценічних мистецтв. Концертну діяльність розпочав з дев'яти років.

Нейгауз продовжив та розвинув романтичну традицію європейського „великого піанізму” в ХХ столітті. Особливо важливі його художні досягнення в інтерпретації музики ХІХ — початку ХХ ст. (твори Р. Шумана, Ф. Ліста, Ф. Шопена, Й. Брамса, К. Сен-Санса, О. Скрябіна, М. Мясковського, С. Прокоф'єва, Д. Шостаковича, М. Рegera, С. Франка).

Нейгауз створив власну піаністичну школу. Він справив значний вплив як артистична особистість та педагог на формування кількох поколінь музикантів. З його класу вийшли піаністи найрізноманітніших виконавчих манер — С. Ріхтер, Е. Гілельс, Н. Гутман, Я. Зак, В. Горностаєва, Л. Наумов, Б. Маранц, В. Крайнев, О. Наседкін, О. Любимов. Свої принципи розуміння музики та її інтерпретації він виклав в своїй знаменитій праці „Про мистецтво фортепіанної гри”. Свою виконавську та педагогічну діяльність Нейгауз не припиняв до самої смерті. Похований митець на Новодівочому кладовищі [85].

Еміль Григорович Гілельс, один з найвидатніших піаністів ХХ ст., народився в Одесі, в бідній єврейській родині. З 5 до 14 років навчався грі на фортепіано у Якова Ткача (учня Рауля Пуньо). Розкрила талант музиканта відомий педагог Берта Михайлівна Рейнґбальд, по класу котрої він закінчив в 1935 р. Одеську консерваторію. Свій перший сольний концерт Гілельс дав у 13 років. Вдосконалюючись у 1935-1938 рр. в школі вищої майстерності при Московській консерваторії у Г. Нейгауза, Гілельс стрімко розкрив свої рідкісні можливості як унікальний віртуоз, яскрава індивідуальність. З 22 років він сам викладає в Московській консерваторії. Але все ж основною для Гілельса залишається концертна діяльність. Його інтерпретації сонат Л. Бетховена, Ф. Шопена, Ф. Ліста, Й. Брамса, П. Чайковського, Н. Метнера, С. Рахманінова увійшли в золотий фонд світового виконавства. В Москві з Е. Гілельсом пов'язаний будинок, де він жив (вул. Тверська, 25/9). Похований піаніст на Новодівочому кладовищі [86].

Інший учень Нейгауза — Святослав Теофілович Ріхтер — народився в Житомирі, дитячі та юнацькі роки провів в Одесі. Спочатку вчився у свого батька, піаніста та органіста, і тільки в 22 роки вступив до Московської консерваторії. Декілька поколінь музикантів та любителів музики запам'ятали Ріхтера не тільки як геніального піаніста, а й як носія найвищого артистичного та морального авторитету, уособлення сучасного універсального музиканта-просвітителя. Репертуар Ріхтера включав музику різних епох, від Й. Баха й Г.Ф. Генделя до Ф. Стравінського, П. Хіндеміта, Б. Бріттена і Дж. Гершвіна. Його вищі виконавські досягнення пов'язані з творчістю Й. Гайдна, Л. Бетховена, Ф. Шуберта, М. Мусоргського, К. Дебюссі, Б. Бартока, С. Прокоф'єва, Д. Шостаковича [87]. Помер майстер 1989 року, похований на Новодівочому кладовищі.

Разом з Ріхтером часто концертував великий скрипаль, один з творців радянської скрипальської школи одесит Давид Федорович Ойстрах, з 1932 року — соліст Московської філармонії, професор Московської консерваторії, лауреат багатьох міжнародних премій, та катеринославець Леонід Борисович Коган, видатний представник радянської скрипальської школи. З ними в Москві пов'язані житлові будинки (вул. Земляний вал, 14–16 (меморіальна дошка на честь Д. Ойстраха) та Брюсов пров., 8/10 (меморіальна дошка на честь Л. Когана). Обоє поховані на Новодівочому кладовищі

Одним з викладачів консерваторії був Климент Васильович Квітка — правознавець, етнограф, музикознавець. Народився в 1880 р. в Києві. Після закінчення юридичного факультету Київського університету плідно працював на ниві правознавства. Основними його уподобаннями на початку ХХ ст. були дослідження конституційного і виборчого права. Ще в студентські роки захопився збиранням музичного фольклору, згодом опублікував ряд науково-літературних праць. У 1933–1934 рр. працював професором Московської консерваторії, був репресований і в 1934–1935 рр. відбував покарання в Карагандинському управлінні таборів. Після повернення із заслання був співробітником Науково-дослідного музичного інституту в Москві, а з 1937 р. до

1953 р. очолював Кабінет для вивчення музичної творчості народів СРСР [88]. Помер 19 вересня 1953 р., похований на Новодівочому кладовищі (Лужнецький проїзд, 2).

Навчальні заклади середньої освіти.

Небагато залишилось будинків середніх навчальних закладів, пов'язаних з певним періодом життя видатних представників української діаспори. Так в далекій від України Удмуртії в с. Ува Увинського району, на будинку школи, де у 1942–1944 рр. працював педагог В.О. Сухомлинський встановлена меморіальна дошка [89]. Василь Олександрович Сухомлинський — педагог, член-кореспондент АПН РСФСР (1957 р.), член-кореспондент АПН СРСР (1968 р.), заслужений учитель УРСР (з 1958 р.). Народився в 1918 р. в с. Василівка Кіровоградської області. В 1939 р. закінчив Полтавський педагогічний інститут. Працював учителем в с. Василівка Кіровоградської області. Учасник Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941–1945 рр. Василь Олександрович воював на Західному і Калінінському фронтах з вересня 1941 р. Був тяжкого поранений під час бою за с. Клепініно біля Ржева 9 лютого 1942 р. Після тривалого лікування в евакошпиталі, в липні 1942 р. був призначений директором середньої школи і викладачем російської мови і літератури в селищі Ува, де працював до березня 1944 р. На весні 1944 р. повернувся в Україну. До кінця життя працював директором Павлишської середньої школи. Автор 41 монографії і брошури, понад 600 статей, біля 1200 художніх творів для дітей [90].

Ще один середній навчальний заклад, який зберігає пам'ять про видатного діяча, народженого Україною — скульптора Є.В. Вучетича — це будинок художньої школи в м. Ростов-над-Доном, де він вчився у 1925–1930 роках (Університетський пров., 113). Тут на честь митця встановлена меморіальна дошка.

3.2. Російські наукові установи, пов'язані з діяльністю видатних українських вчених

Наукові установи природничого і технічного профілю.

З початку 20-х років ХХ ст. у зв'язку з реорганізацією освітніх закладів, наукові дослідження концентруються головним чином в галузевих інститутах та інститутах Академії наук. Освоєння нових технологій вимагало диференціації, виокремлення певних напрямів наукового розвитку в самостійні одиниці. Створювалися технічні КБ, які працювали над вирішенням проблем оснащення армії новітньою зброєю. Такі інститути мали закритий характер. В їх стінах збирався весь цвіт науки. Одним з таких інститутів став Інститут біохімії імені О.М. Баха Російської Академії наук (РАН), розташований на Ленінському просп., 33 у Москві, який був організований у 1935 р., з 1944 р. носить ім'я О.М. Баха [91].

Біохімік і фізіолог рослин, засновник школи біохіміків, академік АН СРСР (1929 р.), Герой Соціалістичної Праці (1945 р.) Олексій Миколайович Бах

народився у 1857 р. в м. Золотоноша, нині Черкаської області. У 1875 р. поступив до Київського університету Св. Володимира, звідки був виключений за участь у народницькому русі. В 1878–1881 рр. перебував у засланні. В 1885 р. емігрував до Європи, де займався науковою діяльністю. У 1917 р. повернувся до Москви і вже у 1918 р. організував Центральну хімічну лабораторію в Москві, яка згодом стала Фізико-хімічним інститутом імені Л.Я. Карпова. У 1920 р. створив Біохімічний інститут Наркомздоров'я, а в 1935 р. разом з А.П. Опаріним організував Інститут біохімії АН СРСР, в якому О.М. Бах працював директором до кінця життя [92]. Того ж року Бах був обраний президентом Всесоюзного хімічного товариства ім. Д.І. Менделєєва. Основні наукові праці присвячені питанням асиміляції вуглецю зелених рослин, дослідженню окисдно-відновлювальних процесів в живих клітинах. Запропоновані ним методи дослідження ферментів лягли в основу нового напрямку — технічної біохімії. Лауреат Ленінської премії (1926 р.), Державної премії СРСР (1941 р.). На будинку Інституту біохімії ім. О.М. Баха РАН (Ленінський проспект, 33) і на споруді Фізико-хімічного інституту ім. Л.Я. Карпова (вул. Воронцово поле, 10) встановлені меморіальні дошки на честь академіка.

Вагомий внесок у розвиток фізики і практичного використання відкриттів у створенні нової техніки для промисловості, сільського господарства зроблений науковцями Інституту фізики ім. А.Ф. Іоффе, який знаходиться у Санкт-Петербурзі. За ініціативою А.Ф. Іоффе — фізика, творця фізичної школи — в жовтні 1918 р. був створений фізико-технічний відділ у Рентгенологічному і радіологічному інституті в Петрограді, який був реорганізований у 1923 р. в Фізико-технічний інститут (тепер імені Іоффе).

На будинках інститутів, де працювали видатні вчені встановлені меморіальні дошки. Так, наприклад, пам'ятна дошка встановлена на будинку Інституту проблем еволюційної морфології і екології (Ленінський просп., 33) на честь зоолога, академіка АН СРСР (1974 р.) М.С. Гілярова. В цьому інституті він працював з 1934 р. Меморіальна дошка також встановлена на споруді Науководослідного Фізико-хімічного інституту (Воронцовське поле, 10). на честь засновника наукової школи фізикохіміків, академіка АН СРСР (1953 р.), Героя Соціалістичної Праці (1966 р.) В.О. Каргіна [93].

Пам'ятник-бюст на честь лікаря, основоположника мікробіології Миколи Федоровича Гамалєї встановлений біля корпусу 2-го Медичного інституту (ск. С.Я. Ковнір, Н.А. Максименко, арх. Є.П. Вулих) [94]. Доцільно було б відзначити меморіальною дошкою діяльність видатного конструктора авіаційних двигунів Архіпа Михайловича Люльки. До пам'яток історії відноситься будинок НПО «Сатурн», в якому працював А.М. Люлька — площа ім. Академіка Люльки [95].

Наукові установи гуманітарного профілю.

В системі Російської Академії наук (до 1991 — Академії наук СРСР) створювались не тільки технічні і природознавчі відділення і інститути, а й інститути гуманітарного профілю. Так у 1936 р. був створений Інститут історії АН

СРСР, який у 1968 р. розділився на Інститут всесвітньої історії і Інститут Російської історії АН СРСР. В цих інститутах працювали: історики, академіки АН СРСР, які народилися і виховувалися в Україні, а реалізували свої здібності за її межами і склали славу Російської історичної науки. До таких видатних вчених належать Б.Д. Греков, М.В. Нечкіна, Є.В. Тарле.

Греков Борис Дмитрович народився в 1882 р. у Миргороді на Полтавщині. З Борисом Дмитровичем пов'язано багато навчальних закладів у Москві, Санкт-Петербурзі, Пермі. Він проявив себе і як талановитий викладач, і як науковець, який визначив цілий напрямок у науці, і як організатор наукової й педагогічної діяльності. Його ім'я навічно вкарбовано в історію Московського університету, де він навчався і викладав (вул. Мохова, 9). З ним пов'язана історія Пермського університету, де у 1916-1921 рр. викладав професор Б.Д. Греков і де ним у 1916 р. була створена кафедра Стародавньої і нової історії Росії. На честь цього на історичному факультеті університету встановлена меморіальна дошка (вул. Букирева, 15). В Санкт-Петербурзі Б.Д. Греков виступив організатором педагогічної освіти і створив педагогічний інститут (нині Російський державний педагогічний університет ім. О.І. Герцена (наб. р. Мойки, 48, 50, корп. 2, 52, 54, вул. Казанська, 7). Крім того, у Санкт-Петербурзькому університеті ним була започаткована історична школа з дослідження середньовіччя, а також він брав активну участь у роботі Історичного товариства (Університетська наб., 7/9). У 1930-х рр. Б.Д. Греков працював у Ленінградському інституті історії, філософії і лінгвістики (ЛІФЛІ) (Університетська наб., 11) [96]. Протягом багатьох років, з 1938 до 1953 рр. Б.Д. Греков керував Інститутом історії АН СРСР (вул. Волхонка, 14) (нині Інститут російської історії РАН, з 1960 р. розташований на вул. Дмитра Ульянова, 19). Помер у 1953 р. у Москві, похований на Новодівочому кладовищі [97].

В Інституті історії СРСР АН СРСР (тепер Інституту Російської історії РАН (вул. Дмитра Ульянова, 19) у 1935–1982 рр. працювала історик, академік АН СРСР (1958 р.), видатна дослідниця декабристського руху М.В. Нечкіна, одночасно у 1934–1954 рр. викладала в Московському університеті. Вчений і педагог Нечкіна створила власну історичну школу і стала крупним організатором історичної науки [98].

З Інститутом історії АН СРСР пов'язане наукове життя відомого історика, академіка АН СРСР (з 1927 р.), спеціаліста з історії Франції Є.В. Тарле, який працював в ньому з 1937 р. Тут ним були написані наукові праці: «Жерминаль и прериаль» (1937 р.), «Нашествие Наполеона на Россию. 1912» (1938 р.), «Крымская война» т.1-2 (1941–1943 рр.) та історичні біографії «Наполеон», «Галейран», «Нахимов». Брав участь у підготовці колективної праці «История дипломатии». Лауреат Державної премії СРСР (1942 р., 1943 р., 1946 р.).

З ім'ям видатного історика-сходознавця, академіка АН СРСР (1966 р.) О.А. Губера пов'язані декілька академічних інститутів — у 1938–1945 рр., 1957–1968 рр. працював в Інституті історії АН СРСР, у 1950–1956 рр. — (з 1954 р. — директор) в Інституті сходознавства АН СРСР, з 1968–1971 рр. —

в Інституті всесвітньої історії АН СРСР. В 1956-1962 рр. — головний редактор журналу „Новая и новейшая история”. На жаль жодної меморіальної дошки не встановлено на вшанування пам’яті цих видатних істориків.

Серед академічних інститутів гуманітарного профілю виділяється всесвітньо-відомий Інститут російської літератури АН СРСР (Пушкінський дім) в Санкт-Петербурзі. Тут, з 1934 р. до 1954 р. працювала відомий літературознавець, історик-славист, член-кореспондент АН СРСР В.П. Адріанова-Перетц. З 1934 р. старший науковий співробітник Відділу давньоруської літератури, у 1947–1954 рр. — завідувач Сектором давньоруської літератури, одночасно у 1950–1951 рр. — Сектором фольклору [99]. Основні наукові розвідки здійснила в галузі давньоруської літератури. Досліджувала «Слово о полку Ігоревім», «Повість Временних літ», «Задонщина». Досліджувала історичні повісті, історію російського і українського театру, вивчала сатиричні твори, складала бібліографічні праці [100]. У дослідженнях Варвари Павлівни значне місце займала українознавча тематика. Вона була членом Товариства дослідників української історії, письменства і мови, організованого в Ленінграді (тепер Санкт-Петербурзі). У своїх дослідженнях відзначає вплив української народної творчості на формування місцевих літературних традицій в контексті історичного розвитку культури українського і російського народів [101].

Визначення і дослідження освітніх закладів і накових устнов як пам’яток історії, пов’язаних з представниками української творчої інтелігенції за кордоном, зокрема в Росії, дає можливість простежити розвиток наукового потенціалу кожної з країн.

Примітки:

1. Пыпин А. История русской литературы. — Т. 2. — С. 316, 324, 298.
2. Огієнко І. І. Українська церква: Нариси з історії Української православної церкви: у 2 т.: Т. 1–2. — К.: Україна, 1993. — С. 263.
3. Александров, Юрий Николаевич: История Москвы в памятниках / Юрий Александров. — М.: ИТРК, 2002. — С. 188.
4. Знаменитые россияне XVIII–XIX веков. — СПб., 1996. — С. 121
5. Грацианский П.С. Десницкий. — М., 1978. — С. 24.; Борис Старцев. В первую „десятку”// Итоги. № 49 (235) 6 декабря 2005
6. Видатні діячі науки і культури Києва в історико-краєзнавчому русі України. Біографічний довідник. Частина 1. — К.: 2005. — С. 63
7. Там само.
8. Александров, Юрий Николаевич: История Москвы в памятниках / Юрий Александров. — М.: ИТРК, 2002. — С. 188–189.
9. История Украинской ССР: В 10-ти т.: Т. 4. Украина в период разложения и кризиса феодально-крепостнической системы. Отмена крепостного права и развитие капитализма (19 в.) / Б.С. Абалихин и др.; Ред. Ю.Ю. Кондуфор. — К: Наук. думка, 1983. — С. 202.

10. Там само, — С. 208.
11. Кондрашов Н.А. Осип Максимович Бодянский / Кондрашов Н. А. — М.: Изд-во Моск. гос. ун-та, 1956. — 87 с.; Булахов М.Г. Восточнославянские языковеды. Биобиблиографический словарь, т. 1, Минск: Изд-во БГУ, 1976. — 320 с.
12. Булахов М.Г. Восточнославянские языковеды. Биобиблиографический словарь, т. 1, Минск: Изд-во БГУ, 1976. — С. 54, 56
13. Видатні діячі науки і культури Києва в історико-краєзнавчому русі України. Біографічний довідник. Частина 2. — К.: 2005. — С. 16.
14. Там само. — С. 287–288
15. Там само
16. Петрушевський Д.М. Украинская Советская Энциклопедия. : [В 12-ти т.] Т. 7. Молекула - Остит / глав. ред Бажан М.П. [и др.] — К.: Главная редакция УСЭ, 1982 — С. 236
17. Плахонін А.Г. Греков Борис Дмитриевич. // Энциклопедія історії України: У 8 т. / Ред. кол.: В. А. Смолій (голова) та ін. — К.: Наукова думка, 2004 — Т. 2. — С. 189.
18. Москва. Энциклопедия. — М., 1997. — С. 256.
19. Н.А. Бердяев «О культуре» // Бердяев Н.А. Философия творчества, культуры и искусства: В 2 т. — М., 1994.)
20. Москва. Энциклопедия. — М.: 1997. — С. 256.
21. Сербиненко В.В. Бердяев Микола Олександрович // Энциклопедія історії України: У 8 т. / Ред. кол. : В. А. Смолій (голова) та ін. — К. : Наукова думка, 2003 — Т. 1: А–В. — С. 224
22. Денисенко Г.Г. Богомолец Олександр Олександрович // Энциклопедія історії України: У 8 т. / Ред. кол. : В. А. Смолій (голова) та ін. — К. : Наукова думка, 2003 — Т. 1: А–В. — С. 316.
23. Сарбей В.Г. Петербург в контексті історії українського національного відродження кінця XVIII — початку XX ст. // Історія України. — 1998. — № 37. — С. 2.
24. Памятники истории и культуры Санкт-Петербурга. — СПб: Артбюро, 2000. — С. 78.
25. Видатні діячі науки і культури Києва в історико-краєзнавчому русі України. Біографічний довідник. Частина 2. — К.: 2005. — С. 270.
26. Там само.
27. Там само. — С. 271
28. Чубинский Павел Платонович. «Энциклопедия Санкт-Петербурга» — Режим доступу: [http://www. encspb.ru/ru/](http://www.encspb.ru/ru/)
29. Видатні діячі науки і культури Києва в історико-краєзнавчому русі України. Біографічний довідник. Частина 1. — К.: 2005. — С. 34–35.
30. Там само.
31. Некрополь. Волковское кладбище. Литераторские мостки: Режим доступу: <http://www.volkovka.ru/nekropol?start=20>

32. Видатні діячі науки і культури Києва в історико-краєзнавчому русі України. Біографічний довідник. Частина 2. — К.: 2005. — С. 294
33. Там само. — С. 295
34. Там само. — С. 296
35. Видатні діячі науки і культури Києва в історико-краєзнавчому русі України. Біографічний довідник. Частина 1. — К.: 2005. — С. 163
36. Гнеденко Б.В., Погребыский И.Б. Михаил Васильевич Остроградский / Ленинград. Энциклопедический справочник. — М.-Л., 1957. — С. 287
37. Кізченко В.І. Бернштейн Сергій Натанович // Енциклопедія історії України: У 8 т. / Ред. кол.: В. А. Смолій (голова) та ін. — К.: Наукова думка, 2003. — Т. 1: — С. 242
38. Лінник Володимир Павлович. «Энциклопедия Санкт-Петербурга» — Режим доступу: <http://www.ensspb.ru/>
39. Лінник Юрій Володимирович. «Энциклопедия Санкт-Петербурга» — Режим доступу: <http://www.ensspb.ru/>
40. Тимофієнко В.І. Зодчі України кінця XVIII — початку XX століття. Біографічний довідник. К. : НДІТІАМ, 1999. — С. 56
41. Комаренко Т.О. Державін Микола Севастьянович// Енциклопедія історії України: У 8 т. / Ред. кол.: В. А. Смолій (голова) та ін. — К.: Наукова думка, 2004 — Т. 2: — С. 348.
42. Большая советская энциклопедия. / Гл. ред. А.М. Прохоров. 3 е изд. — Т. 11. — М.: «Сов. энциклопедия», 1972. — С. 140
43. Казанский государственный университет. — Режим доступу: Официальный сайт. <http://www.KSU.ru/id.php>
44. Бекарюков Дмитрий Дмитриевич // Кладбища Москвы и Санкт-Петербурга. Режим доступу: <http://cemeterys.msk.ru/page-84.html>
45. Данилевский Александр Яковлевич// Большая советская энциклопедия. / Гл. ред. А.М. Прохоров. 3 е изд. — Т. 7. Гоголь-Дебит — М.: «Сов. энциклопедия», 1972. — С. 527
46. Милица Васильевна Нечкина (1901–1985) // Материалы к библиографии ученых СССР. Сер. истории; Вып.17. — М.: Наука, 1987. — 137 с.; Российские женщины и европейские университеты // Российские женщины и европейская культура: Тез. докл., 13–15 дек. 1993 г. / Рос. АН. СПб.науч. центр; СП б. фонд им. М.В.Ломоносова. — СПб.: 1993. — С. 7–9.
47. Денисенко Г.Г. Богомолец Олександр Олександрович // Енциклопедія історії України: У 8 т. / Ред. кол. : В. А. Смолій (голова) та ін. — К. : Наукова думка, 2003 — Т. 1: А–В. — С. 316.
48. Піцик Н.О. Олександр Олександрович Богомолец. — К.: 1979. — С. 18.
49. Украинская советская энциклопедия: [В 12-ти т.] Т. 2. Боронование — Геродот / глав. ред. Бажан М.П. [и др.] — К.: Главная редакция УСЭ, 1979. — С. 64.
50. Тимофієнко В.І. Зодчі України кінця XVIII — початку XX століття. Біографічний довідник. К. : НДІТІАМ, 1999. — С. 80

51. Памятники истории и культуры Санкт-Петербурга. — СПб: Артбюро, 2000. — С. 72
52. Там само. — С.27.
53. Карлов Н.В. Московский физико-технический институт // Энциклопедия Москвы. — 2000.
54. Абрамов А. С. У кремлевской стены. — 3-е изд., доп — М.: Политиздат, 1980.
55. Гнеденко Б. В. Михаил Васильевич Остроградский: (Очерк научной и педагогической деятельности). — М.: 1984.
56. Памятники истории и культуры Санкт-Петербурга. — СПб.: Артбюро, 2000. — С. 71.
57. Там само — С. 160.
58. Гнеденко Б. В., Погребынский И. Б. Михаил Васильевич Остроградский, М., 1963; Народжені Україною [Текст]: меморіальний альманах: У 2 т. / гол. ред. О. Оноприєнко. — К.: Євролідж, 2002. — (Золоті імена України). Т. 2: Л–Я. — К.: [б.в.], 2002. — С. 280–281.
59. Памятники истории и культуры Санкт-Петербурга. — СПб.: Артбюро, 2000. — С. 75.
60. Там само. — С. 85.
61. Кулікова Л.Б. Гоголь Микола Васильович //Енциклопедія історії України. — К., 2004. — Т. 2. — С. 131–132.
62. В. Щербина. Н.В. Гоголь // Н.В.Гоголь. Собрание сочинений в восьми томах. — М., 1984. — С. 16
63. Ніжинський М.П. Життя і педагогічна діяльність А.С. Макаренка. — К., 1967. — 187 с.
64. Материалы Свода памятников истории и культуры (МСПИК) РСФСР. Смоленская область. М., 1977. — С. 130
65. Марголис Ю.Д. Т.Г. Шевченко и Петербургский университет. — Л.: 1983. — С. 19.
66. Ленинград. Энциклопедический справочник. — М.-Л.: 1957. — С. 53
67. Там само.
68. Видатні діячі науки і культури Києва в історико-краєзнавчому русі України. Біографічний довідник. Частина 2. — К.: 2005. — С. 97.
69. Там само. — С. 98.
70. З 2008 року — Всеросійський державний університет кінематографії ім. С.О. Герасимова
71. ВГИК. — Режим доступу: <http://www/vgik-edu.ru/index.php?id=historyinformation>.
72. Марочко В.І. Довженко Олександр Петрович // Енциклопедія історії України: У 8 т. / Ред. кол.: В. А. Смолій (голова) та ін. — К.: Наукова думка, 2004 — Т. 2: — С. — С. 426–427.
73. Москва. Энциклопедия. — М., 1997. — С.256.

74. Семчишин Мирослав. Тисяча років української культури. — Нью-Йорк–Париж–Сідней–Торонто. 1985. — С. 460–462.
75. Горелова В.Э. Бондарчук Сергей Федорович. Большая энциклопедия Кирилла и Мефодия. — [Электронный ресурс]: КМ.ру
76. Єфіменко Г.Г. Бондарчук Сергій Федорович // Енциклопедія історії України: У 8 т. / Ред. кол.: В. А. Смолій (голова) та ін. — К.: Наукова думка, 2003 — Т. 1: — С. 337
77. Рябинин Ю.В. Жизнь московских кладбищ. История и современность / Юрий Валерьевич Рябинин. — М.: Рипол Классик, 2006. — С. 414
78. Ваганьковское кладбище. — М.: 2003. — С. 68
79. Соловьев Н. Ф. Рубинштейн Антон Григорьевич. Энциклопедический словарь Брокгауза и Эфрона. 1890–1907.
80. Глиэр Рейнгольд Морицович. Большая энциклопедия Кирилла и Мефодия. — [Электронный ресурс]: КМ.ру
81. Шапорін Юрій Олександрович. Штейнберг Лев Петрович. Митці України: Енциклопедичний довідник. / Упоряд. : М.Г. Лабінський, В.С. Мурза. За ред. А.В. Кудрицького. — К.: «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 1992.
82. Акопян Л.О. Прокофьев Сергей Сергеевич. Большая энциклопедия Кирилла и Мефодия. — [Электронный ресурс]: КМ.ру
83. Автоматизированная информационная система «Городской реестр недвижимого культурного наследия города Москвы». — Режим доступа: <http://reestr.answerpro.ru/monument/?all=1&order=0&desc=0.E>
84. Могилы знаменитостей. — Режим доступа: <http://m-necropol.narod.ru/prokofyev.html>
85. Петрушанская Е. М. Нейгауз Генрих Густавович. Большая энциклопедия Кирилла и Мефодия. — [Электронный ресурс]: КМ.ру
86. Петрушанская Е. М. Гилельс Эмиль Григорьевич. Большая энциклопедия Кирилла и Мефодия. — [Электронный ресурс]: КМ.ру
87. Акопян Л.О. Рихтер Святослав Теофилович. Большая энциклопедия Кирилла и Мефодия. — [Электронный ресурс]: КМ.ру
88. Усенко І.Б. Квітка Климент Васильович // Енциклопедія історії України: У 8 т. / Ред. кол.: В. А. Смолій (голова) та ін. — К.: Наукова думка, Т. 4. — К.: 2007. — С. 164.
89. Увинская школа в годы войны. — Народное образование. — № 5. — 1975. — С. 35–36.
90. Дзеверин А. Выдающийся советский педагог // В.А. Сухомлинский. Избранные произведения в пяти томах., т. 1. — К.: 1979. — С. 7,11
91. Бах Л.А., Опарин А.И., А.Н. Бах. Биографический очерк. К 100-летию со дня рождения. 1857 — 1957. — М.: 1957.
92. Там само.
93. Валентин Алексеевич Каргин. — М.: 1960.
94. Москва. Энциклопедия. — М.: 1997

95. Большая советская энциклопедия. / Гл. ред. А.М. Прохоров. 3 е изд. — Т. 15. — М.: «Сов. энциклопедия», 1974.; Москва. Энциклопедия. М.: 1997. — С. 115–116

96. Санкт-Петербург. Энциклопедия. 2-е изд., испр. и доп. — СПб: ООО «Бизнес-пресса»; М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2006. — 1024 с.: ил., карты / Интернет портал «Энциклопедия Санкт-Петербурга»: [Электронный ресурс]: <http://www.ensspb.ru/ru/>

97. Рябинин Ю.В. Жизнь московских кладбищ. История и современность / Юрий Валерьевич Рябинин. — М.: Рипол Классик, 2006. — 464 с.

98. Шикман А.П. Деятели отечественной истории. Биографический словарь-справочник. В 2-х кн. — М.: Изд-во «АСТ-ЛТД». 1997. — С. 91.

99. Дробленкова Н.Ф. В.П. Адрианова-Перетц — преподаватель и редактор // Труды Отдела древнерусской литературы. — СПб., 1958. — Т. XIV. — С. 26–28.

100. Еремин Н.П. Очерк научной деятельности чл.-корр. АН СССР В. П. Адриановой-Перетц // Труды Отдела древнерусской литературы. — СПб.: 1958. — Т. XIV. — С. 28–32.

101. Видатні діячі науки і культури Києва в історико-краєзнавчому русі України. Біографічний довідник. Частина 1. — К.: 2005. — С. 32–33.

Розділ 4

Творчий шлях видатних письменників з України на теренах Росії, відтворений через пам'ятки

Культурну спадщину України складають нерухомі пам'ятки історії та культури — будинки, архітектурні споруди, пов'язані з діяльністю державних діячів, творчістю видатних українських науковців, освітян, митців, монументи на їх честь, а також місця їх поховання. Пам'ятки історії та культури належать до тих надбань, які впливають на почуття, етику і мораль людини фактом існування. Різні люди залежно від освіти, загальної культури, фахової підготовки, напрямку мислення, одну і ту ж пам'ятку сприймають по-різному. В цілому нерухомі пам'ятки є важливою частиною розвитку культури, сприяють формуванню особистості, значною мірою визначають духовний потенціал нації.

Вивчення нерухомих пам'яток й пов'язаних з ними подій дає можливість більш детально й об'ємно простежити віхи життя не тільки окремої людини, а й вивчити взаємовідносини та фактори формування єдиного культурного простору.

На теренах Російської Федерації збереглося чимало пам'яток історії, пов'язаних з життям і творчістю видатних письменників, поетів — вихідців з України. До пам'яток історії відносяться: житлові будинки, в яких мешкали видатні літератори; будинки, в яких організовувалися літературні салони або гуртки; будинки, де працювали, або готелі, в яких зупинялися літератори; типографії, де друкувалися літературні твори; місця поховань відомих письменників.

Крім того, на честь видатних поетів, письменників встановлюються монументи. Так, наприклад, в Україні на честь письменників О.С. Пушкіна, Максима Горького, Володимира Маяковського встановлено понад 100 пам'ятників в різних населених пунктах. В Росії встановлені пам'ятники Т.Г. Шевченку в Москві, Санкт-Петербурзі, Орську, Оренбурзі, М.В. Гоголю — у Москві і Санкт-Петербурзі, Лесі Українці — у Москві. Цікаво, що це перший пам'ятник в Росії видатній письменниці, встановлений у 2003 році.

Однією з форм увічнення видатних осіб за радянських часів стало встановлення пам'ятних дошок, багато з яких виконані на високому художньому рівні і самі по собі вже представляють певний інтерес як пам'ятки мистецтва. Але й тут є свої недоліки. Наприклад, за підрахунками дослідника В.І. Винниченка у Санкт-Петербурзі налічується 70 історичних будинків, пов'язаних з життям та творчістю Т.Г. Шевченка. За нашими дослідженнями меморіальна дошка встановлена тільки на одному з них, який і увійшов до державного

реєстру з охорони пам'яток Санкт-Петербурга [1]. Решта залишилась поза увагою російських пам'яткоохоронців.

Метою роботи є визначення пам'яток, пов'язаних з письменниками і поетами з України, висвітлення подій їх життя і творчості в період їх перебування в Російській державі.

Формування літератури, як самостійного виду мистецтва спостерігається з кінця XVII ст. В Україні і в Росії вона почала звільнюватися від церковно-релігійної ідеології й все більше набувала риси світського характеру. Створювалися нові (у порівнянні з літописними традиціями) жанри й стильові форми літературних творів. Письменники цієї епохи тлумачили не тільки морально-етичні християнські принципи, а й торкалися актуальних питань просвітництва і формування основ розвитку суспільства і світської влади. Саме з цих часів склалося парадоксальне протиріччя у відношеннях влади і літераторів. З одного боку літератори виступали як архітектори громадської думки і світочі духовних основ суспільства, з іншого — викликали підозру з боку можновладців щодо впливу на настрої і уподобання громадян.

Епоха Просвітництва разом із неперевершеними постатями М. Ломоносова, Д. Фонвізіна, Н. Новікова, О. Радищева, подарувала таких видатних українських просвітителів, як Лазар Баранович (2-а пол. XVII ст.), І. Галятовський, С. Яворський, Ф. Прокопович. В першій половині ХУІІІ ст. формується мемуарно-історична проза, основою якої стала усна народна творчість. Так виникли казацькі літописи Самовидця (1702 р.), Г. Грабянки (1710 р.), С. Величка (1728 р.).

Одним з перших в кінці XVII ст. на шлях формування основ світської літератури став політичний і церковний діяч Лазар Баранович. Його проповіді, звернення, повчання: «Меч духовный», «Трубы словес проповедных» мали значний вплив на формування нових форм літературної творчості і вже виходили за межі суто церковних догматів.

Значною постаттю в Російській імперії часів Петра I був Феофан Прокопович — політичний, церковний діяч, філософ, поет, перекладач, просвітитель. Феофан Прокопович (світське ім'я Єлезар) народився 1681 р. у Києві в родині купця. Рано осиротів і був взятий на виховання до дядька по матері, який на той час мав посаду намісника Київського Братського монастиря та виборного ректора Києво-Могилянської колегії. У 1688 р. Прокопович був відданий до початкової школи при Братському монастирі на три роки. Згодом вступив до Києво-Могилянської колегії. Після закінчення якої виїхав до Львова, де викладав поезику і риторик у школі і згодом став її префектом. Прийняв греко-католицьку віру і ім'я Самійло. З 1696 р. навчався у колегії Св. Афанасія у Римі, мандрував країнами Європи, де і перейнявся ідеями гуманізму, просвітництва і реформації, які потім проповідував усе життя [2]. У 1702 році приїздить до Почаєва, знов приймає православ'я. У 1704 р. повертається до Києва і постригається у ченці, приймаючи ім'я Феофан. З 1705 р. по 1709 р. викладає у Києво-Могилянській академії. У 1705 році написав віршовану “трагікомедію” “Володимир”, присвячену запровадженню християнства на Русі, яка при-

вернула увагу Петра I. У 1706 році зустрічається з Петром I, на честь якого проголошує промову. Після Полтавської битви у присвяті Петру I виголосив панегирик „Епінікіон”, який був надрукований російською та латинською мовами. У 1711 р. стає ігуменом Братського монастиря та ректором Києво-Могилянської академії, де працює до 1716 р.

Феофан Прокопович розділяв ідеї філософських вчень Р. Декарта, Дж. Локка, Ф. Бекона, був прибічником геліоцентричної теорії М. Коперника і Г. Галілея, написав 7 трактатів з богослов'я. У 1716 р. був викликаний Петром I до Петербурга, де став найближчим радником царя. У 1718 р. став єпископом Псковським. Брав участь у реформуванні церкви, склав статут духовної колегії — «Духовний регламент», суть якого — у скасуванні патріаршества й підкорення церкви колегіальному управлінню на чолі з царем. У 1721 р. став одним з віцепрезидентів Синоду, виїжджав з Петром I до Москви, де роз'яснював суть церковної реформи. Після смерті царя зазнав переслідувань. У 1726 р. його було звинувачено у еретизмі. Підтримав Катерину I, яка призначила його віцепрезидентом Синоду, згодом підтримав Анну Іоанівну та режим Е.Й. Бірона. На схилі життя згуртував навколо себе А. Кантемира, В. Татищева, М. Ломоносова [3]. На власні кошти створив і розмістив у своєму будинку школу для бідних і осиротілих дітей. Помер у Новгороді, похований у Новгородському Софійському соборі [4].

Центром тяжіння української інтелектуальної еліти в Росії з XVIII ст. був Санкт-Петербург. З часу проголошення міста столицею імперії (1713 р.) в ньому почала послідовно складатися традиція культурного розвитку українських осередків, яку можна означити головними віхами: видання “Енеїди” І. Котляревського (1798 р.), якою зачитувався весь петербурзький світ, не інакше, як впізнаючи в художніх гротескних образах провідних можновладців тогочасного суспільства. Наступними етапами стали — “видання граматики української мови О. Павловського та першого збірника українського пісенного фольклору в записах М. Цертелєва (1819 р.), діяльність Є. Гребінки (30-ті рр. XIX ст.), видання “Кобзаря” Т.Г. Шевченка (1840 р.), видання українського альманаху “Ластівка” (1841 р.), видання Марко Вовчок збірки українських оповідань (1857 р.), організація петербурзької громади (П. Куліш, М. Костомаров 50–60 рр. XIX ст.), діяльність української громади, очолюваної О. Лотоцьким (поч. XX ст.)” [5]. Зауважимо, що вказані етапи не охоплюють всього комплексу культурно-громадських українсько-російських зв'язків, а виступають, як головні віхи культурного процесу взагалі. Якісний аналіз української діаспори Санкт-Петербурга, визначення перспектив її розвитку можна здійснити безпосередньо знайомлячись з життям та діяльністю провідних представників української інтелектуальної еліти.

Перша половина XIX століття вважається золотою епохою розвитку літератури в Росії. Вона освячена іменами видатних письменників і поетів. О.С. Пушкін і М.В. Гоголь, М.Ю. Лермонтов і Т.Г. Шевченко — знакові постаті літературного процесу цього періоду. Поетичні твори і проза опановують суспільством різноманітністю тем і жанрів. Панегирики і оди на честь монарших

осіб відходять у минуле. Замість них настає епоха романів у віршах, історичних епічних творів, іронічно-романтичних поем.

Культурні процеси, які відбуваються у суспільствах різних країн впливають на розвиток культури кожної з них. Розвиток літературної творчості стосується не тільки України, як частин Російської імперії того часу, а й виходить далеко за її кордони. В Польщі творить романтичний Адам Міцкевич, у Великій Британії — саркастичний Дж.Н.Г. Байрон і епічний В. Скотт, в Німеччині — філософсько-естетичний Й.В. Гете, у Франції — драматичний В. Гюго і пісимістичний А. Вінї. Їх творами захоплювалися і в Росії, і в Україні. До речі, Й.В. Гете у 1827 р. був обраний почесним членом ради Харківського університету [6]. Українці були добре обізнані з літературними творами європейських письменників. Наприклад, вже у 1828р. на сцені Харківського театру був театралізований роман Вальтера Скотта «Айвенго» (1820 р.) [7]. Англійський і шотландський письменник В. Скотт започаткував жанр історичного роману. в п.ч. XIX ст., який з'єднав строге вивчення історичних фактів, критичний аналіз подій з поетичним натхненням і творчою здатністю створювати з них живу картину. Сучасники справедливо називали його творцем нового роду поезії.

Історизм став основою написання багатьох творів того часу. Першим до нього звернувся М.В. Гоголь при написанні історичного епосу «Тарас Бульба». А перший історичний роман з'явився в українській літературі в 1857 р., коли була надрукована «Чорна Рада» П. Куліша. В основу твору покладений реальний історичний конфлікт влади в Україні та роль, яку відіграла ніжинська рада 1663 р. в житті українського народу.

Помітне місце у вітчизняній літературі як історичний романіст посідає М.І. Костомаров. Його твори: «Сын» (1865 р.) про повстання С. Разіна, «Кудеяр» (1875 р.) — історична хроніка часів Івана Грозного, «Черниговка. Быль второй половины XVIII века» (1881 р.) та інші відзначаються майстерним вплетенням художньої вигадки у канву справжніх історичних подій.

Всі вказані письменники на той час жили і творили в Санкт-Петербурзі. Збереглися будинки, де вони працювали, в яких розміщувались редакції журналів та типографія.

Письменник Микола Васильович Гоголь народився в 1809 р. в маєтку Великі Сорочинці (нині село Полтавської області). Походив зі старовинного козацько-старшинського, згодом дворянського роду Гоголів-Яновських. Освіту здобув у Ніжинській гімназії вищих наук (1821–1828 рр.). В 1828 р. поїхав до Петербурга в надії зробити кар'єру державного службовця. Його сподівання виявилися марними, але знайомство з рутинним життям чиновників було ним покладено в основу багатьох сатиричних творів [8].

Санкт-Петербург не дуже приваблював вразливого Гоголя своїм казенно-чиновницьким духом, атмосферою підозри і наклепництва. Не забуваймо, що на той час, коли він приїхав до Санкт-Петербурга самодержавна влада тільки що пережила потрясіння виступу декабристів на Сенатській площі в грудні 1925 р. Тому кожний з дворян, особливо з України, яка завжди вирізнялася

своїм вільнодумством, викликав підозру. Крім того, перша його поема «Ганц Кюхельгартен» (1929 р.) не отримала позитивної оцінки критики. Єдине, що утримувало його певний час в місті були знайомства з провідними російськими письменниками і поетами того часу, зокрема з О.С. Пушкіним. Літературне визнання М.В. Гоголь здобув після опублікування циклу повістей «Вечера на хуторі близ Диканьки» (1831–1832 рр.), в яких створив поетичний образ України. Його творчість високо оцінив О.С. Пушкін [9]. В 1935 р. була надрукована історико-епічна повість Гоголя «Тарас Бульба», присвячена боротьбі українського народу проти панування іноземців. Того ж року були надруковані збірки «Миргород» і «Арабески».

В Санкт-Петербурзі до цього часу збереглися будинки, де мешкав М.В. Гоголь по вул. Гоголя, (б. М.Морська), 17, кв. 19; вул. Міщанській (Плеханова), 39; вул. канал Грибоедова, 69/18. На честь письменника встановлені пам'ятники: Бюст М.В. Гоголя (1896 р., ск. В.П. Крейтан) в Олександрівському саді. Через 100 років, у 1997р. пам'ятник письменнику був споруджений на вул. Мала Конюшенна [10]

У 1936 р. Микола Васильович виїхав за кордон, де мешкав з невеликими перервами до 1848 р. Подорожував по Австрії, Франції. Довгий час жив в Італії, в Римі. Це місто було найулюбленішим для Гоголя. Не випадково в 2003 р. в Римі, біля готелю, в якому жив Гоголь встановлений пам'ятник письменнику (ск. Зураб Церетелі) [11]. Саме в Римі Гоголь написав роман «Мертвые души», який не втратив своєї актуальності до сьогодні.

До Санкт-Петербурга М. Гоголь більше не повертався, надаючи перевагу провінційній на той час Москві. В Москві збереглося чимало будинків, пов'язаних з життям та діяльністю Гоголя. Будинок, в якому жив М.В. Гоголь у 1839–1840 рр. під час свого приїзду до Росії — вул. Погодинська, 10/12. У Москві завжди замкнений Гоголь вів доволі активне світське життя. Він бував у літературних салонах, підтримував творчі контакти з провідними російськими діячами культури, про що свідчать збережені пам'ятки історії: будинок, в якому в гостях у видатного актора М.С. Щепкіна бував М.В. Гоголь — пров. Великий Каретний, 16; будинок, в якому бував М.В. Гоголь у поета І.І. Дмитрієва — Спиридоновка, 17; будинок, в якому в гостях у С.П. Шевирьова бували М.В. Гоголь, П.М. Садовський та ін. — пров. Дегтярний, 4.

Найбільший інтерес представляє будинок, в якому в 1848 — 1852 рр. жив і помер М.В. Гоголь (будинок А.С. Талізїна) — Никитський бульвар, 7а. Двоповерховий будинок побудований на початку ХІХ ст. в стилі класицизм. Тут взимку 1848р. на першому поверсі в двох кімнатах оселився Гоголь. В цьому будинку відбулося знайомство відомого письменника з І.С. Тургенєвим, якого привів актор М. Щепкін.

В цьому ж будинку в ніч з 11 на 12 лютого 1852 р. М.В. Гоголь спалив рукопис завершеного другого тому «Мертвых душ», з цього часу він впав в повну апатію, відмовився від лікарської допомоги і вранці 21 лютого 1852 р. помер [12].

Відспівували М.В. Гоголя в церкві Св. Тетяни, — вул. Велика Никитська, 1. Поховали письменника на погості Данилова монастиря. В 1931 р. у зв'язку з руйнацією монастиря за наказом більшовицького уряду прах було перепоховано на території Новодівочого кладовища [13].

В будинку, де мешкав М.В. Гоголь останні роки свого життя створений меморіальний кабінет. На стіні будинку, що виходить на Никитський бульвар встановлена меморіальна дошка. У дворі встановлений один з найкращих пам'ятників письменнику (скульптор Н.О. Андреев). У 1956 р. його перенесли у двір будинку з Арбатської площі, де він був споруджений до сторіччя з дня народження письменника. Натомість був встановлений новий пам'ятник, який повинен був показати життєрадісного і невгамовного письменника-сатирика. Так, в 1952 р. на Арбатській площі був встановлений пам'ятник М.В. Гоголю — статична фігура „во фронт” з сяючою посмішкою (скульптор Н.В. Томський, архітектор Л.Г. Голубовський) [14].

З Росією пов'язано ім'я В.І. Даля. Знаний в основному, як упорядник „Толкового словаря живого велико русского языка”, Володимир Іванович був ще й самобутнім літератором, його літературний псевдонім — Козак Луганський. Народився в 1801 р. в с. Луганський Завод (нині м. Луганськ). У 1826–1829 рр. навчався на медичному факультеті Дерптського (Тартуського) університету, після закінчення якого працював лікарем в Умані та Кам'янці-Подільському в Україні. Тут збирав фольклорні, етнографічні матеріали, які пізніше лягли в основу його літературних та лексикографічних творів. Викликають інтерес його твори з української тематики: казка «Відьма», переказ «Упир», оповідання «Небувале в бувалому» [15]. Від 1833 року — чиновник в Оренбурзі, Санкт-Петербурзі, Нижньому Новгороді. В Нижньому Новгороді на будинку по вул. Лядова, 25, де мешкав В.І. Даль, встановлена меморіальна дошка. Після виходу у відставку в 1859 р., В. Даль присвятив себе літературній праці, основну увагу зосередивши над тлумачним словником російської мови (бл. 200 тис. слів), матеріали до якого збирав майже 50 років. Словник надрукований в 1863-1866 рр. складався з 4-х томів. В 1863 р. В.І. Даль був обраний почесним членом Петербурзької Академії наук. Виступав з рецензіями на твори українських письменників, зокрема Квітки-Основ'яненка, перекладав їх твори. Був знайомий з Т.Г. Шевченком. Помер в Москві в 1872 р., похований на Ваганьківському кладовищі [16].

Особливу увагу привертають будинки, пов'язані з життям та творчістю поетів, письменників, вчених, громадсько-політичних діячів, які збереглися до нашого часу й входять в межі історичного центру Санкт-Петербурга. Саме тут відбувались події, які викликали їх натхнення, або навпаки, приводили до творчих колізій.

Літературні процеси першої половини ХІХ ст. неможливо уявити без творчості Т.Г. Шевченка. Його могутній талант як поета і письменника сформувався саме в Санкт-Петербурзі. Збереглося чимало будинків, в яких жив, гостював або тимчасово перебував Т.Г. Шевченко. Будинок Демідова, в якому

у 1858 р. працював В.М.Білозерський, тут бував Т.Г. Шевченко (Невський проспект, 54)

Будинок XVIII ст. по вул. Коломенській, 9, в якому в 1836 р. мешкав художник І.М. Сошенко, бував Т.Г. Шевченко. Будинок к. XVIII ст., в якому у 1838 р. мешкав поет і художник Т.Г. Шевченко (Василієвський острів, 3^їздівська лінія, 13) 3 листопада 1838 р. до лютого 1839 р. митці разом проживали за адресою: 4 лінія Василієвського острова, 47 [17].

Будинок Кононової, що знаходиться на 7 лінії Василієвського острова, став наступним помешканням для Т.Г. Шевченка, в якому він провів три місяця з лютого по травень 1839 р., а червень-жовтень того ж року поет мешкав у Будинку Арена (7 лінія Василієвського острова, 4). На будинку Костюріна (5 лінія Василієвського острова, 8), в якому Т.Г. Шевченко жив досить тривалий час, до сторіччя з дня смерті поета була встановлена меморіальна дошка з написом: «В этом доме в 1840–1844 гг. жил великий украинский поэт, революционный демократ Тарас Григорьевич Шевченко. Здесь созданы поэмы “Сон”, “Гайдамаки”» [18].

В Санкт-Петербурзі збережені культові споруди, пов'язані з ім'ям поета: церква Симеона і Анни, яку відвідував Т.Г. Шевченко — вул. Мохова, 46 (1731–1734 рр., архітектор В. Масленіков); церква на території Академії мистецтв, де 28 лютого 1861 р. було відспівано Т.Г. Шевченка — Університетська наб., 17 [19].

До наших днів на Набережній Фонтанки, 16 зберігся сумнозвісний адміністративний корпус III відділення власної його імператорської величності канцелярії, куди у 1847 р. на допити привозили членів Кирило-Мефодіївського товариства: В.М. Білозерського, М.І. Гулака, М.І. Костомарова, П.О. Куліша, а також Т.Г. Шевченка, який товаришував з цими блискучими представниками української інтелігенції першої половини XIX ст. Участь у цьому товаристві кожному з них коштувала позбавлення волі на різні строки, а в подальшому постійного контролю за діяльністю у зв'язку з неблагонадійністю. М.І. Гулак у 1847–50 рр. перебував ув'язнення у Шліссельбурзькій фортеці, а потім був висланий до Пермі. Гірше за всіх був покараний Т.Г. Шевченко, якого позбавили громадянських прав і відправили у 10-річне заслання простим солдатом до Оренбурга [20].

Не за власним бажанням художник і поет залишив по собі пам'ять ще в багатьох російських містах. Саме через заслання „із заборонаю писати і малювати” з іменем Т.Г. Шевченка в Оренбурзі пов'язані будинки, в яких він бував у 1847, 1849–1850 рр. До нашого часу збереглися: будинок № 29 по вул. 8 Марта, в якому зупинявся в 1847 р., 1849–1850 рр. Т.Г. Шевченко [21]; будинок, в який був доставлений 9 червня 1847 р. Т.Г. Шевченко (ордонансгауз) (вул. Советська, 3); будинок, в якому бував Шевченко у 1849–1850 рр. (вул. Советська, 2); будинок, в якому на гауптвахті у квітні-травні 1850 р. Т.Г. Шевченко перебував під арештом. 1989 року тут відкрито музей-гауптвахту Т.Г. Шевченка (вул. Советська, 24). На всіх будівлях споруджені меморіальні дошки. Також меморіальним знаком визначене

місце будинку, в якому в 1850 р. мешкав Т.Г. Шевченко (вул. Казаковська, 43).

Пам'ятки та пам'ятні місця, пов'язані з періодом солдатчини в житті поета зберігаються в Орську. Тут меморіальні знаки встановлені на місці плацу, де у 1847–1848 рр. відбував солдатську службу Т.Г. Шевченко (пл. Б. Хмельницького) та на місці казарми 5 лінійного батальйону окремого Оренбурзького корпусу, де у 1847–1848 рр. жив Т.Г. Шевченко (нині кінотеатр «Октябрь»). Також зберігся будинок, в якому мешкав Т.Г. Шевченко у 1857–1858 рр.

Меморіальні дошки також встановлені в містах і містечках Оренбурзької області, де під час воєнної служби перебував Т.Г. Шевченко: в м. Бузулук, в с. Нежинка; в м. Соль-Ілецк та в с. Островное [22]. Десятирічне заслання не підірвало могутнього духу кобзаря. Там він продовжував таємно писати літературні твори, які пізніше увійшли в збірку поезій «Захалаявна книжечка».

У Нижньому Новгороді на будинку, де з січня по 8 березня 1858 року мешкав Т. Шевченко під час повернення із заслання в очікуванні дозволу на в'їзд до Санкт-Петербурга, встановлена меморіальна дошка (вул. Фігнер, 2) [23]. До Нижнього Новгорода Тарас Григорович прибув на пароплаві «Князь Пожарский» 20 вересня 1857 року. Спочатку він зупиняється в будинку керівника пароплавством «Меркурий» М.О. Брилкина, розташованого на Верхньо-Волзькій набережній, 2, в помешканні архітектора П.А. Овсяннікова (будинок не зберігся). Нові друзі підтримували митця під час його п'ятимісячної вимушеної зупинки в місті, де він очікував на дозвіл до в'їзду у Санкт-Петербург. В Нижньому він зустрічався з В.І. Далем, П.І. Мельниковим-Печерським, з декабристом І.А. Анненковим, актором М.С. Щепкіним. В цей період поет пише ряд творів: «Неофіти», «Юродивый», «Доля», «Муза», «Слава», закінчує повість «Матрос» [24].

В Москві в будинку (Воротніковський пров.), в якому жив актор М.С. Щепкін 12 березня 1858 р. зупинявся Т. Шевченко, повернувшись із заслання. Тут ним був написаний знаменитий графічний портрет актора [25].

На честь митця встановлені пам'ятники та пам'ятні знаки. Пам'ятники Т.Г. Шевченку встановлені в Орську на пл. Шевченка (1959 р., скульптор Л.М. Писаревський, архітектор М.К. Габелко), у Москві на набережній ім. Шевченка (1964 р., скульптори М. Грицюк, Ю. Сенкевич, А. Фуженко; архітектори А. Сницарів, Ю. Чеканюк). 2000 року в Санкт-Петербурзі встановлений пам'ятник Т.Г. Шевченку на площі Шевченка (ск. Лео Мол (Л.Г. Молодожанин), арх. С.П. Одновалов) [26]. Пам'ятний знак — камінь від Товариства ім. Т.Г. Шевченка у Санкт-Петербурзі встановлений на місці першого поховання Т.Г. Шевченка на березі р. Смоленки у 1989 р. — вул. Камська, 24 [27]. Без сумніву, постать Тараса Шевченка найбільш повно відтворена в пам'ятках історії та культури на теренах Російської Федерації.

Після повернення із заслання Т.Г. Шевченко ще з більшою наснагою береться до роботи в Академії мистецтв, де йому була надана квартира

після присудження звання академіка (див. Розділ 3), а також поринає в вир культурного життя Санкт-Петербурга. Будинок, в якому після повернення гостював Т.Г. Шевченко у російського письменника І.С. Тургенєва у 1858 р. розташований по вул. Велика Конюшенна, 13, у так званому “Будинку Вебера” [28]. Тут він познайомився з письменницею Марко Вовчок. У будинку на Невському проспекті, № 81 Т.Г. Шевченко гостював у свого друга О.С. Афанасьєва-Чужбинського, який мешкав тут у 1859–1860 рр. [29]

О.С. Афанасьєв-Чужбинський (нас. прізвище Афанасьєв) — російський і український письменник, мовознавець, історик, етнограф. Олександр Степанович народився в 1817 р. у Лубенському повіті Полтавської губернії. Освіту здобув в 1829–1835 рр. в Ніжинському ліцеї. У 1836–1843 рр. служив у Белгородському уланському полку. В 1843 р. познайомився з Т.Г. Шевченком і в 1845–1847 рр. супроводжував його в подорожі по Україні. З 1947 р. служив в канцелярії воронезького губернатора. Брав участь в етнографічній експедиції морського міністерства по Півдню Росії. Після повернення жив в Санкт-Петербурзі, де в 1864 р. заснував газету „Петербургский листок”, 1873 р. — відповідальний редактор сатиричного журналу „Искра”, а також інспектор шкіл грамотності, завідувач музею Петропавловської фортеці [30]. Перші його вірші українською мовою були надруковані в 1838 р. Автор етнографічної праці «Поездка в южную Россию» (ч. 1–2, 1861 р.), «Очерки прошлого» (ч. 1–4, 1863 р.), романа «Петербургские игроки» (ч. 1–4, 1871–1872 рр.). Йому належать «Воспоминания о Т.Г. Шевченко» (1861 р.). Склав «Словарь малорусского наречия» (1855 р.), перекладав поезії Адама Міцкевича, твори Віктора Гюго. Помер у 1875 р. і похований в Санкт-Петербурзі на кладовищі Олександро-Невської лаври.

При дослідженні пам’яток історії в Санкт-Петербурзі, Василієвський острів вбачається найулюбленішим місцем української письменницької еліти. Тут жили: у 1834–1848 рр. поет, письменник Є.П. Гребінка (Василієвський острів, 4 лінія, б. 49); у 1860 р. проживав М.М. Лазаревський (Василієвський острів, 5 лінія, 4); історик М.І. Костомаров (Василієвський острів, 9 лінія, 4) та інші представники української інтелігенції. Також зберігся на Василієвському острові будинок, в якому з 1909 по травень 1917 рр. жив і працював учений, громадський діяч О.Г. Лотоцький по Тучкову провулку №11 [31].

Євге Павлович Гребінка — байкар, письменник, перекладач, педагог, громадський діяч. Народився на хуторі Убіжище, нині с. Мар’янівка Полтавської області. Походив зі старовинного козацько-старшинського роду Граб’янок. Закінчив в 1831 р. Ніжинську гімназію вищих наук. На початку 1834 р. переїхав до Санкт-Петербурга, працював чиновником і водночас викладав у кількох військових навчальних закладах. У 1834 р. опублікував «Малоросійські приказки» (1834 р.). Відвідував літературні салони, де познайомився і підтримував дружні творчі стосінки з багатьма діячами російської культури і лутератури — О.С. Пушкіним, Ф.П. Толстим, М.І. Глінкою, В.О. Жуковським, К.П. Брюлловим та іншими [32]. Переклав українською мовою поему О.С. Пушкіна „Полтава”. Створив гурток української літературно-мистецької

інтелігенції. Через художника І. Сошенка познайомився з Т.Г. Шевченком, сприяв визволенню його з кріпацтва, допоміг видати „Кобзар” (1840 р.) [33]. У 1841 р Є. Гребінка підготував і видав один з перших українських альманахів „Ластівка”, в якому помістив твори Шевченка. В Санкт-Петербурзі Гребінкою написані: історична повість «Ніжинський полковник Золотаренко» (1842 р.), роман «Чайковський», романтична поема «Богдан», низка поезій, переспівів українських і російських народних пісень, деякі з них («Очи черные», «Помню я еще молодухой была») стали романсами й піснями. Помер Є. Гребінка в 1848 р. в Санкт-Петербурзі. Похований в с. Мар’янівка в Україні.

Значний внесок у розвиток української літератури належить письменнику, мовознавцю, літературному критику, видавцеві Пантелеймону Олександровичу Кулішу. Народився в 1819 р. у містечку Вороніж, нині Шосткинського р-ну Сумської області. Навчався на філософському та юридичному факультетах Київського університету Св. Володимира. Перші оповідання писав російською мовою. Почав друкуватися в 1840 році. З 1840 по 1845 рр. — працював вчителем в Луцьку, Києві, Рівному. В 1845–1847 рр. — працював викладачем в Санкт-Петербурзькому університеті. В ці роки написав історичний роман „Чорна рада, хроніка 1663 р.” [34]. За участь у Кирило-Мефодіївському товаристві був заарештований і засланий до Вологди (заслання замінили службою в м. Тула). Після повернення з Тули в 1860 р. П. Куліш організував в Санкт-Петербурзі типографію. Будинок, в якому в 1860–1862 роках розміщувалась типографія П.О. Куліша, розташований по вул. Вознесенського 38/4. Це українське видавництво в Петербурзі було одним з прогресивніших. Засноване у 1857 р. П. Кулішем (виконував в основному редакційну роботу, друкарнею завідував Д. Каменецький). Тут був надрукований роман «Чорна рада» П. Куліша (1857 р.), «Народні оповідання» Марка Вовчка (1857 р.), «Кобзар» Т. Шевченка (1860 р.), «Українські оповідання» О. Стороженка (1863 р.), оповідання «Не так ждалося, да так склалося» П. Кузьменка (1861 р.), твори Г. Квітки-Основ’яненка та ін. Випущено «Граматку» П. Куліша (1857 р.), «Сочинения и письма Гоголя» (т. 1-6, «Основа» 1861–1862 рр.; за безпосередньою участю П. Куліша), «Искра» (1859 р.).

Видавництво відіграло помітну роль у розвитку літературного процесу в Україні 50-60-х рр. ХІХ ст. Припинило свою діяльність в кінці 1860-х рр. у зв’язку з посиленням царської реакції після придушення польського повстання [35].

З 1863 р. Пантелеймон Куліш працював на державній службі у Варшаві. З 1883 р. — пішов у відставку і переїхав до України. Оселився на хуторі Мотронівка, нині Чернігівської області, де помер у 1897 р.

Ще один будинок, пов’язаний з видавничою діяльністю представників української громади Санкт-Петербурга, розташований в Аптекарьському провулку, 4. В ньому у 1858–1860 рр. працював В.М. Білозерський, тут збиралася редакція часопису “Основа”, до складу якої входили П.О. Куліш, М.І. Костомаров та інші. Знаний у столиці, як будинок принца Ольденбургського, він був осередком справжнього культурницького подвижництва, наполегливої творчої роботи

цілої когорти талановитіших представників української інтелігенції. Редакція часопису працювала ще за адресою — “Будинок Хіоні Матушевич” по вул. Соціалістичній, 12. Часопис виходив щомісяця з січня 1861 р. до вересня 1862 р. Редактором його був В.М. Білозерський. На сторінках журналу були надруковані українською мовою твори Т.Г. Шевченка, Марко Вовчок, Л. Глібова, С. Руданського, А. Свидницького, А. Стороженка, а також наукові розвідки українських вчених-істориків В.Б. Антоновича, П.С. Єфименка, М.І. Костомарова з етнографії та народної творчості.

На сторінках друкувались полемічні статті М.І. Костомарова, П. Куліша про значення самостійності для малоросів, що ніяк не сприймалося офіційними колами ні поляків, ні великоросів. Із закриттям часопису, Костомаров продовжив вивчення архівних джерел та старовини і повністю відійшов від сучасних йому проблем [36].

Друга половина XIX ст. стала руйнівним періодом для української літератури. Перший удар по україномовним виданням здійснив Валуєвський циркуляр 1863 р. Це було розпорядження міністра внутрішніх справ Валуєва про заборону друкування українською мовою наукових, навчальних та релігійних книг. Дозволялося публікувати „тільки такі твори цією мовою, які належать до красного письменства”, але цензура використовувала циркуляр як привід для всіляких обмежень українського слова. Впровадження циркуляру супроводжувалося закриттям в Україні недільних шкіл та адміністративним висланням окремих громадських і культурних діячів, таких як О. Кониський, П. Чубинський, П. Єфименко за межі України [37]. Продовженням такої дискримінаційної політики царського уряду став Емський акт 1876 р. За цим актом заборонялося писати і друкувати українською мовою не тільки наукові праці, а й хідожні твори. Це змусило багатьох україномовних письменників шукати можливості для публікацій за кордоном, емігрувати за межі імперії, або перейти на друкування своїх творів російською мовою.

Початок XX с. в літературі вирізняється різноманітністю стилів, жанрів в прозі, пошуком нових форм в поезії. Срібний вік літератури, як цей період характеризується у літературних критиків. Період декаденства, як його характеризують історики. В Росії вирізнялися символізм А. Белого, футуризм В. Маяковського, акмеїзм О. Блока, авангардизм В. Хлебнікова. В Україні колористичний символізм О. Олеса та П. Тичини, панфутуризм М. Ірчана та Ю. Яновського, неокласицизм М. Зерова та М. Рильського. Організуються літературні гуртки, об'єднання. Поезія виходить за межі салонів і набуває бурхливого розвитку на демократичній основі.

Серед письменників, народжених в Україні і зв'язаних з Росією, на початку XX ст. починається творчий шлях А. Ахматової (А. Горенко)

Анна Андріївна Ахматова (справжнє прізвище Горенко) — письменниця, поет. Народилася в 1889 р. поблизу Одеси (Великий Фонтан).

В 1906–1907 рр. навчалась в Фундуклеївській гімназії в Києві, в 1908–1910 рр. — на юридичному відділенні Київських вищих жіночих курсів. В 1910 р. вийшла заміж за поета М. Гумільова і в 1911–1912 рр. подорожувала

з ним за кордоном. Після повернення деякий час, до народження сина Лева (майбутнього відомого історика і етнолога), продовжувала навчання в Петербурзі, де відвідувала жіночі історико-літературні курси М.П. Раєва. Перші збірки віршів «Вечер» (1912 р.), «Четки» (1914 р.) виявили її як талановиту і самобутню поетесу [38]. В ці роки Ахматова тяжіла до акмеїзму. Тематика багатьох віршів 1907–1914 рр. навіяна спогадами про Україну: цикл «Киевская тетрадь», цикл «У самого моря» присвячений враженням від перебування в Криму написані в 1914 р. В ці роки переклала російською мовою поетичну збірку Івана Франка «Зів'яле листя», вірші українського поета Павла Усенка. Поетеса не сприйняла Жовтневого перевороту 1917 р. Її чоловіка, поета М. Гумільова розстріляли більшовики за підтримку Білого руху. Багато віршів того періоду відображають розлад з революцією і мали прихильників серед російської інтелігенції.

До 1923 р. Ахматова панувала в поезії і мала великий вплив на молодих поетів. В Москві і Санкт-Петербурзі збереглися будинки, в яких мешкала Анна Ахматова в буремні роки російської революції і громадянської війни. В Москві це будинок по 3-му Зачатьєвському провулку, в якому в 1918 р. жила А.А. Ахматова, а також будинок на вулиці Велика Ординка, 17. Тепер тут створений «Ахматовский культурный центр». Пам'ятник встановлений у Москві. В Санкт-Петербурзі збереглося чимало пам'яток історії, пов'язаних з життям і творчістю поетеси: будинок на Тучковому провулку, 17, в якому Ахматова жила у 1912–1914 рр.; будинок на вул. Халтуріна, 5/1, так званий Мармуровий палац в якому Ахматова жила у 1919–1921 рр.; будинок на набережній Фонтанки, 34 (Фонтанний будинок), в якому жила і працювала А.А. Ахматова в 1918 р., 1924–1952 рр. На будинку в 1989 р. встановлена меморіальна дошка і створений музей А. Ахматової. Музей «Срібний вік», присвячений творчості Анни Ахматової створений на вул. Автовській, 14. Пам'ятник А.А. Ахматовій споруджений у 1989 р. біля Смольного інституту (пл. Пролетарської Диктатури, Смольний проїзд, 1). Пам'ятник поетесі роботи скульптора В.І Трояновського, архітектора В.С. Васильковського встановлений у 1991 р. до сторіччя з дня її народження біля гімназії № 209 на вул. Восстанія, 8 [39]. Пам'ятник А.А. Ахматовій відкритий 5 березня 2006 р. у парку Шереметьєвського палацу. Скульптори А.В. Іванов, М.Ш. Цхададзе, архітектор В.Б. Бухаєв [40].

Від середини 1920-х до середини 1930-х років — період творчого мовчання. В роки Другої світової війни Анна Ахматова створила вірші, сповнені патріотизму і громадянської лірики.

В 1946 р. А. Ахматова разом з письменником М. Зошенко була піддана несправедливій критиці і надовго усунута від літературного процесу. Лише з другої половини 1950-х років почала знову друкуватися. Остання збірка, надрукована за рік до смерті Анни Андріївни — «Бег времени. Стихотворения. 1909–1965». Автобіографічний цикл віршів «Реквием» (1935–1940 рр.) про жертви репресій 1930-х років був надрукований лише в 1987 р. В «Поэме без героя» (1940–1965 рр.) надрукованій в 1976р. висвітлено епоху «срібного

віку» [41]. Писала статті про О.С. Пушкіна, займалась перекладами світової класичної літератури. Померла в 1966 р., похована в передмісті Санкт-Петербурга на Комаровському кладовищі, вул. Озерна, 52. На могилі 1968 р. встановлений пам'ятник роботи скульпторів А.М. Ігнат'єва та В. Смирнова.

На відміну від Анни Ахматової, для якої 1920-ті роки стали періодом творчого мовчання, інші поети і письменники молодого покоління приїхали підкорювати Москву. Література цього періоду вирізняється особливим гротеском і кількістю захоплених революційною романтикою молодих авторів. Зі срібним віком в літературі було покінчено, настав вік серпа, молота і наковальні. До столиці Радянського Союзу — Москви переїздива велика група письменників, які розпочинали свій творчий шлях в Україні. Бурхлива видавнича діяльність, можливості столичного міста як культурного центру, приваблювали молодих письменників, особливо з Одеси. Провінційна Одеса була колискою цілої плеяди гумористів і сатириків, початок творчості яких співпав з періодом НЕПу.

На Камергерському провулку в будинку № 2 з 1931 року мешкали письменники і поети Е.Г. Багрицький, В.М. Інбер, Ю.К. Олеша, М.А. Светлов та ін. На честь М.А. Светлова на фасаді будинку встановлена меморіальна дошка (ск. В.Є. Цигаль, арх. Ю.Є. Гальперін) Нині в будинку розміщується Всеросійська академія живопису, скульптури та архітектури [42].

З початку 1920-х років популярністю користувалася газета Міністерства шляхів сполучення «Гудок». Редакція знаходилась в будинку по Китайському проїзду, 9/5. Щоденні випуски газети вимагали великої згуртованості колективу редакції і творчої наснаги авторів. З 1923 р. постійним співробітником газети став Валентин Катаєв. У 1920-ті рр. велику популярність набула четверта полоса «Гудка», яка була заповнена сатиричними матеріалами: байками, фельетонами, написаними молодими співробітниками газети І. Ільфом, Є. Петровим, В. Катаєвим, Ю. Олешею.

Олеша Юрій Карлович — письменник. Народився в Єлизаветграді, нині Кіровоград. В 1916–1918 рр. навчався на юридичному факультеті Новоросійського університету (м. Одеса). Перші публікації його творів з'явилися в 1918 р. З 1922 р. мешкав у Москві. В 1923–1929 рр. працював в газеті «Гудок» під псевдонімом Зубило. В 1924 р. Олеша написав роман-казку «Три толстяка» (одноіменний фільм, 1967 р.), роман «Зависть» (1927 р.), де відтворив епоху індустріалізації в її протиріччях з духовним світоглядом людини. В 1931 р. надрукував збірку «Вишнёвая косточка», а на сцені театру ім. Вс. Мейєрхольда відбулася прем'єра його п'єси «Список благодіяний». У 1934 р. завершив кіносценарій «Строгий юноша». Виступав зі статтями, нарисами, спогадами. З другої половини 1930-х років його твори не публікувалися. Помер в 1960 р. в Москві. Похований на Новодівочому кладовищі біля могили Е. Багрицького [43].

Катаєв Валентин Петрович — письменник, драматург, кіносценарист. Народився в 1897 р. в м. Одеса., брат Є.П. Петрова. З 1922 р. мешкав у Москві.

З 1923 р. співробітник газет «Гудок» (Китайский проїзд, 9/5), «Правда», «Труд», «Рабочая газета». У 1920-ті рр. опубліковані його романи «Повелитель железа» (1924 р.), «Остров Эрендорф» (1924 р.). На московських сценах йшли комедії Катаєва «Растратчики» (1928 р.) і «Квадратура круга» (1928 р.).

В Москві були написані найбільш відомі його твори — роман-хроніка «Время, вперёд!», трилогія „Волны Чёрного моря” («Белеет парус одинокий», 1936 р., «Хуторок в степи», 1956 р., «Зимний ветер», 1960-1961 рр.). В роки Великої Вітчизняної війни він пише повість «Сын полка» (1945 р., Державна Премія СРСР, 1946 р.). У 1955–1961 рр. Катаєв — головний редактор журналу «Юность». Пише оповідання, кіносценарії, мемуари. Літературне життя Москви 1920-х рр. відтворив в мемуарно-художньому творі «Алмазный мой венец» (1978 р.) [44]. Останні роки життя В. Катаєв мешкав у будинку по Лаврушинському провулку, 17 (другий кооперативний будинок Союзу письменників СРСР) наподалік від Трет'яковської галереї. Помер В.П. Катаєв у 1986 р. в Москві. Похований на Новодівочому кладовищі.

До когорти прославлених письменників і драматургів світового рівня належить Михало Опанасович Булгаков. Народився в м. Київ 1891 року. В 1901–09 рр. навчався в 1-й Київській гімназії. У 1916 р. закінчив медичний факультет Київського університету. Під час Першої світової війни служив у військових госпіталях в Саратові (1914 р.), Києві (1915 р.), Кам'янці-Подільському та Чернівцях (1916 р.). У 1916–1917 рр. працював земським лікарем у с. Нікольське Смоленської губернії. Вперше приїхав до Москви у листопаді 1917 р. і зупинявся на квартирі свого родича відомого лікаря Н.М. Покровського (прототип професора Преображенського з повісті «Собачье сердце») в будинку на розі вул. Пречистенка і Обухова провулка (Чистого провулка). У 1918-1919 рр. мешкав у Києві. У 1919 р. був мобілізований в армію Директорії УНР, у вересні того ж року — в Добровольчу армію, відправлений на Північний Кавказ [45].

Від 1921 р. оселяється у Москві. Тут ним написані основні літературні твори. Тут він отримав посаду секретаря Головополітпросвіти при Наркомосвіти, який розміщувався на Сретенському бульварі, 6. З 1921 р. по 1924 р. мешкав з дружиною по вул. Велика Садова, 10 у квартирі 50, потім 34. Тепер тут створений музей під назвою „Нехорошая квартира”. Тут в 2004 р. був встановлений пам'ятник М.О. Булгакову. Булгаков-пам'ятник сидить на стільці. Пояснюючи задум, директор Культурно-просвітницького центру Світлана Костіна підкреслює: «Пам'ятник виконаний в класичній манері, ніякого kota й примуса» [46].

В наступні роки М. Булгаков мешкав за різними адресами: на Великій Никитській, в Обуховому провулку, Малому Лаврушенському провулку, але будинки від тих часів не збереглися. У 1921–1926 рр. Булгаков співробітник багатьох московських газет і журналів, таких як «Накануне», «Гудок», «Рабочий», «Медицинский работник» (де вперше були надруковані «Записки юного врача»), «Россия» и «Возрождение» (надрукував «Записки на манжетах», роман «Белая гвардия»).

У 1926 р. в Малому художньому академічному театрі (МХАТ) була поставлена п'єса Булгакова «Дни Турбиных», у 1926-1929 рр. в Театрі-студії Євг. Вахтангова йшла п'єса Булгакова «Зойкина квартира».

З 1926 року він знаходився під пильним наглядом ОГПУ-НКВД. Тогочасна малоосвічена пролеткультівська критика навішувала на нього ярлики у типовому стилі тодішнього політичного жаргону: «новобуржуазное отродье, брызжущее отравленной, но бессильной, слюной на рабочий класс и его коммунистические идеалы». Під час обшуку, який стався у 1926 році, в нього були вилучені всі його рукописи і щоденники. Йому вдалося повернути їх лише ціною відмови від протестів. У лютому 1929 року були зняті з репертуару всі його п'єси, і до весни 1930 р. він дійшов до межі відчаю.

28 березня 1930 р. М. Булгаков пише «Листа до уряду СРСР», де просить уряд «наказати мені в терміновому порядку залишити межі СРСР», або ж — «дати роботу за спеціальністю», хоча б робітником сцени. У відповідь 18 квітня 1930 року він дочекався дзвінка від Сталіна, який, «зглянувшись» на злиденне існування письменника, пообіцяв йому повернення на сцену його п'єс, і навіть — роботу асистентом режисера у МХАТі. В 1930 р. Булгаков працював в Центральному театрі робітничої молоді, який розміщувався по вул. Мала Никитська, 6.; в 1930–1936 рр. — у МХАТі асистентом режисера. У 1932 р. до МХАТу було повернено давно зняту з афіші п'єсу «Дни Турбиных». З 1936 р. Булгаков працює у Большому театрі як лібретист і перекладач. В цей період М. Булгаков часто читав свої твори на квартирі у письменника С.С. Заяїцького в будинку по провулку Малий Знаменський, 7, а також в літературному гуртку П.Н. Зайцева по провулку Староконюшений, 5; на квартирі Н.Н. Пяжнина (так звані п'яжнинські читання, Савельєвський пров., 12); бував в Клубі театральних працівників, будинок якого знаходиться за адресою Старопименовський пров., 7б. Але його твори ніде не друкували. Одна з методик вилучення талановитих і непересічних особистостей було їх замовчування з боку влади і підлеглих їй контрольованих друкованих засобів.

Лише робота над романом «Мастер и Маргарита», розпочата 1928 року, відволікала від отруйної думки про безглуздість подальшого існування. І от 15 червня 1938 року він завершив начорно останній розділ роману. Ще майже два роки він продовжував правити і доповнювати рукопис, стоячи на порозі смерті, згасаючи від родової хвороби — склерозу нирок. Майже сліпий, він перетворився, по суті, на «живий труп», що ледве ворухив вустами. Помер Майстер 10 березня 1940 р. у Москві. Після кремації його прах поховали на Новодівочому кладовищі, Лужнецький проїзд, 2 [47].

Довгий час поховання не мало могильного каменя. Одного разу в майстерні цвинтарних гранильників вдова Булгакова побачила величезний чорний камінь (який називався «Голгофа»), який колись лежав на могилі Гоголя. Прах Гоголя в 1930-ті роки було перенесено з Данилова монастиря на Новодівоче кладовище, а до чергового ювілею автора «Мертвих душ» скульптор Томський зробив бюст Гоголя з написом: «Від радянського уряду». А чорний граніт, з могили Гоголя поклали на могилу Булгакова. [48].

Перемога радянської влади в Україні призвела до того, що всі досягнення в галузі українізації були визнані контрреволюційними, націоналістичними та ворожими народу. Бували випадки, коли вживання української мови та вишиваної сорочки могли стати вагомими аргументами для звинувачення в петлюрівщині, і людину могли просто розстріляти. Але масове поширення повстанського руху в Україні примусили більшовиків переглянути свою національну політику в Україні, й не тільки в Україні. У 1923 р. було ухвалено рішення про коренізацію в національних республіках, в Україні вона легально отримала назву українізації. Насправді, імперські амбіції більшовицької влади не збігалися із прагненням народів до самоідентифікації і влада не збиралася впроваджувати курс на самовизначення «всерйоз та надовго». В той же час націонал-комуністи в Україні наївно повірили в довготривалість цієї політики і ретельно взялися запроваджувати її в життя. Радянська українізація пройшла три етапи: 1) початок — 1923–1925 рр.; 2) піднесення — 1925–1928 рр.; 3) згортання — 1928–1933 рр. («постишевщина»). Її послідовно здійснювали наркоми освіти УСРР Г. Гринько (1920–1925 рр.), О. Шумський (1925–1927 рр.), М. Скрипник (1927–1933 рр.).

Українізація, запроваджена українськими національними урядами, а згодом радянська українізація, спричинила національний ренесанс, який охопив усі галузі української культури. Але вже 1933 року більшовики розпочали тотальний наступ на українську культуру, який супроводжувався винищенням української інтелігенції. Досягнення українізації були зведені майже нанівець. З подачі українського літератора Ю. Лавріненка період цей увійшов в історію, як період «Розстріляного Відродження» [49].

Воєнно-комуністичний наступ 1930-х років, що прийшов на зміну українському відродженню 1920-х років, відзначався потужною ідеологізацією всіх сфера життя суспільства, суворим контролем за діяльністю високоінтелектуальних осіб, діячів культури та мистецтва, заборонаю різних релігійних течій, руйнуванням храмів, відкиданням тих напрямів суспільної, історичної, філософської думки, що виходили за рамки класового підходу та ідеологічних догм «соціалістичного реалізму».

Поступово від переслідування окремих людей зміцнілий тоталітарний режим перейшов до репресій щодо цілих народів, які «логічно» вписувались у сталінську концепцію загострення класової боротьби в процесі соціалістичного будівництва і «повзучих націоналістичних ухилів» [50].

«Етнічний ренесанс» в Україні поступово зводиться нанівець. Державна етнополітика зазнає кардинальних змін. Під час «інтернаціоналізму» тоталітарний режим розпочинає насильницьку асиміляцію та русифікацію етнічних спільнот.

Громадяни України різних національностей підлягають репресії лише за ознакою їхніх політичних та релігійних переконань, соціальної або етнічної приналежності, мови спілкування, місця проживання. Найбільш характерними проявами сталінського режиму щодо українців були:

— ліквідація інститутів національно-культурного розвитку (навчальних та культурно-просвітних закладів, видавництва);

— пропагандистські компанії з метою формування у суспільній свідомості образу «ворога», негативні соціально-психологічної установки щодо певних груп, заклики до боротьби з шкідництвом різних верств населення;

— арешти, заслання та масове знищення у концтаборах учасників неіснуючих «націоналістичних» та «контрреволюційних» організацій;

— масові депортації та позбавлення на новому місці проживання умов для національно-культурного розвитку так званих спецпереселенців [51].

Виселяли українських „куркулів” у 1929–1930 рр., „сепаратистів” у 1930-ті рр., бувших білогвардійців, а згодом всі підозрювані режимом були означені загальним терміном — „вороги народу”. І все це відбувалося під тріскучими лозунгами миру і братерства з усіма народами світу. До Сибіру, Далекого Сходу на лісоповали в сибірськи концентраційні табори виселялися цілими сім’ями. Значна частина української інтелігенції загинула в тюрмах і таборах ГУЛАГу. (Див. Розділ 5)

Після розвінчання культу особи Сталіна і засудження масових репресій 30-х років ХХ ст., в середині 1950-х років в основній масі інтелектуальної української еліти з’явилися сподівання на демократизацію суспільства. Але період «відлиги» швидко змінився новим наступом командно-адміністративної системи по всіх напрямках економічного, соціального, культурного життя в СРСР. Влада вже не вдавалася до масових необґрунтованих репресій, але використовувала такі методи придушення молодої демократії, як замовчування носіїв нових ідей, висилка за кордон «неугодных» представників творчої інтелігенції, заборону публікацій творів письменників, які не потурали інтересам владних структур, твори яких не відповідали ідеологемі побудови комуністичного суспільства. Це породило спротив серед демократично налаштованої частини творчої інтелігенції, який згодом виокремився в дисидентський рух з його правозахисною спрямованістю. Особливого розвитку цей рух набув на початку 1970-х років у відповідь на шалений опір влади проявам інакомислення і виступам частини свідомих українців на захист національних інтересів українського народу. Яскравим представником цього періоду став поет, літературознавець, перекладач, науковець Василь Стус. Трагічна доля цього талановитого письменника, життя якого обірвалося у колонії суворого режиму для політв’язнів в Сибіру, стає ніщивним вироком комуністичному володоруванню як в Україні, так і в Росії.

Василь Семенович Стус народився в 1938 р., у с. Рахнівка, Гайсинського р-ну Вінницької області. Юнацькі роки провів у Донбасі, навчаючись у школі № 75 в м. Сталіно (нині Донецьк), а потім на філологічному факультеті Донецького педагогічного інституту. Після отримання вищої освіти працював вчителем української мови та літератури на Кіровоградщині. У 1959–1961 рр. служив в лавах радянської армії, після чого працював два роки викладачем мови і літератури у м. Горлівка. Його перші поетичні твори були надруковані в газеті «Літературна Україна» у 1959 р. з передмовою до них видатного українського поета Андрія Малишка [52]. В 1963 р. після праці на шахті «Октябрьская», розпочав літературну діяльність як редактор газети «Социалистический

Донбасс» в м. Донецьк. В листопаді 1963 р. В.С. Стус поступив до аспірантури Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка АН УРСР у Києві. У 1965 р. після виступу з протестом у Київському кінотеатрі «Україна» на захист української тематики у творах митців, зокрема, заарештованого і підданого остракізму І. Світличного був не тільки виключений з аспірантури, а й підпав під особливий контроль органів державної безпеки. Тому й не побачили світ його збірки віршів 1965 року «Круговерть», «Зимові дерева». У відкритих листах до Спілки письменників, Центрального Комітету Компартії, Верховної Ради Стус критикував панівну систему, що після відлиги стала повертатися до тоталітаризму, відновлення культу особи та порушення прав людини, протестував проти арештів у середовищі своїх колег.

Перший арешт Василя Стуса відбувся у січні 1972 року. Судилище над поетом проходило 31 серпня — 7 вересня 1972 р. у Київському обласному суді [53]. За вироком суду за «антирадянську агітацію і пропаганду» він був позбавлений волі на 5 років й обмежений в правах на 3 роки. Весь термін ув'язнення перебував у концтаборах Мордовії. Більшість віршів, що Стус писав у концтаборі, вилучалася і знищувалась, лише деякі потрапили на волю через листи до дружини. Від 5 березня 1977 р. перебував на засланні в селищі ім. Матросова Тенькінського району Магаданської області. Працював учнем проходчика гірської підземної ділянки та машиністом скрепера на рудні ім. Матросова об'єднання «Северовостокзолото». Жахливі умови утримання в колонії та важка праця на рудні підірвали здоров'я Василя Семеновича.

У серпні 1979 р. він повернувся до Києва [54]. Не пройшло й року після повернення, як відбувся другий арешт письменника 14 травня 1980 р. За цей час він став членом правозахисної організації — Українська Гельсинська група. В кінці вересня 1980 р. відбувся суд, на якому поета було засуджено до десятирічного ув'язнення та п'яти років заслання. За вироком суду нескорений поет був доправлений до виправної колонії ВС-389/36 («Перм-36») у Пермській області в с. Кучино, де він у 1980–1985 рр. відбував покарання як політв'язень. Умови утримання тут були дуже важкими: постійні утиски адміністрації, позбавлення побачень, хвороби. У 1982 р. режим для Стуса був призначений найжорсткіший. Його на рік посадили в одиночну камеру. На початку 1983 р. тримав голодування 18 діб. І в цих умовах багато писав. Приблизно 250 віршів, написаних верлібром, і 250 перекладів мали скласти книгу, названу ним «Птах душі». Але все написане негайно конфіскувалося. Доля цих текстів досі невідома. У 1983 р. Стусу вдалося передати на волю текст під назвою «З таборового зошита». Після його опублікування на Заході, особливо після висунення Генріхом Бьоллем (1985) творчості Василя Стуса на здобуття Нобелівської премії, тиск на нього посилювався. 28 серпня 1985 р. за вигаданим приводом Стус черговий раз був кинутий до карцеру, де оголосив голодування «до кінця». Загинув у карцері в ніч з 3 на 4 вересня 1985 р. [55] Рідним не дозволили перевезти прах в Україну. Василь Стус був похований на сільському кладовищі с. Кучино. Збереглося місце першого поховання поета [56].

Лише в період «перебудови» 19 листопада 1989 р. прах поета, разом із загиблими в неволі Олексою Тихим і Юрієм Литвином був перевезений в Україну. Похований на Байковому кладовищі в Києві. Збірки його поезій почали виходити масовими тиражами, вірші публікували в багатьох часописах. В цей період Україна відкрила для себе талановитого поета, борця за права людини і громадянина. У 1991 р. В.С. Стус став першим лауреатом Національної премії імені Тараса Шевченка (посмертно) в незалежній Україні. У 2005 р. йому було присвоєно звання Герой України (посмертно). У 1995 році на місці політколонії «Перм-36», в якій помер Василь Стус створений меморіальний музей історії політичних репресій і тоталітаризму[57].

Історія українського дисидентського опору 60-80-х рр. ХХ ст. ще потребує свого дослідження і виявлення тих місць, де перебували в ув'язненні, відбували покарання, куди були примусово переміщені, закатовані до смерті народжені в Україні громадяни, чіми руками і на чіих кістках була створена могутність Радянського Союзу за часи тоталітаризму.

Примітки:

1. Винниченко І. Українці в Санкт-Петербурзі. — К.: Геопринт, 2002. — 90 с.
2. Гудзик К. Феофан Прокопович — «архітектор перебудови»...Петра І / Україна Incognita // День. №2 5, 8 лютого 2002
3. Феофан Прокопович // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона: В 86 томах. — СПб. : 1890-1907. — Т. 35. — 1902.
4. Енциклопедія українознавства: Словникова частина. Т. 6 / Головн.ред. В. Кубійович. — Перевидання в Україні. — К.: Глобус, 1996. — С. 2353–2354.
5. Швидкий В.П. Олександр Лотоцький: учений, громадський діяч, політик (1890–1930 ті рр.). / Василь Швидкий — К.: Ін-т історії України НАН України, 2002. — С. 50
6. Якимович Т.К. Гете Иоганн Вольфганг // Украинская Советская Энциклопедия.: [В 12-ти т.] — Т. 3. Героизм - Желанное / глав. ред Бажан М.П. [и др.] — К.: Главная редакция УСЭ, 1980 — С. 9
7. Ремізов Б. Вальтер Скотт на Україні // Всесвіт. — № 12. — 1971. — С. 54–58.
8. Вересаев, Викентий Викентьевич (1867–1945.): Гоголь в жизни Сист. свод подлин. свидетельств современников / В. Вересаев; [Вступ. ст. Ю. Манна; Авт. коммент. Э. Безносос] — Харьков: Прапор, 1990 — 678 с.
9. Белинский В.Г. Избранные статьи. Пушкин. Лермонтов. Гоголь. — М.: 1970.
10. Невское время No 225(1628) 9 декабря 1997 г.
11. Звездный бульвар. — 1997
12. Александров, Юрий Николаевич: История Москвы в памятниках / Юрий Александров. — М.: ИТРК, 2002. — С. 316.

13. Рябинин Ю.В. Жизнь московских кладбищ. История и современность / Юрий Валерьевич Рябинин. — М.: Рипол Классик, 2006. — С. 388.
14. Александров, Юрий Николаевич : История Москвы в памятниках / Юрий Александров. — М.: ИТРК, 2002. — С. 316
15. Матеріали до біографій етнологів та народознавців України. — Київ-Запоріжжя, 2001 р. — С. 43.
16. Єненко Ю. Слово про Козака Луганського. — Луганськ, 1994.; Ваганьківське кладовище. Путівник. — М.: 2004.
17. Винниченко І. Українці в Санкт-Петербурзі. — К.: Геопринт, 2002. — 90 с.
18. Памятники истории и культуры Санкт-Петербурга. — СПб, 2000. — С. 63.
19. Лебединська Т. Пам'ятні місця Т.Г. Шевченка у Санкт-Петербурзі. — К.: 1994.
20. Зайончковский П. А. Кирилло-Мефодиевское общество. — М., 1959.; Памятники украинской культуры Санкт-Петербурга. — К.,1998.
21. Оренбургская Шевченковская энциклопедия. — Режим доступа: <http://www.orenburg.ru/culture/encyclop/tom1/p3-mem.html> Ч. 3. — 2000 р.
22. Большаков Л.Н. «Оренбургская Шевченковская энциклопедия» — Режим доступа: http://kraeved.opck.org/biblioteka/enciklopedii/ose/predislovie_chast_1.php
23. Памятники истории и культуры Горьковской области. Справочник. — Горький: Волго-Вятское книжное издательство. — 1987. — С. 81.
24. Там само.
25. Щепкин, Михаил Семенович / Большаков Л.Н. «Оренбургская Шевченковская энциклопедия» — Режим доступа: <http://kraeved.opck.org/biblioteka/enciklopedii/ose/sch.php>
26. Памятники Санкт-Петербурга: справочник. — СПб. : Артбюро, 2002. — С. 191.
27. Лебединська Т. Пам'ятні місця Т.Г.Шевченка у Санкт-Петербурзі. — К.: 1994.
28. Там само.
29. Быков П., Силуэты далекого прошлого. — М.-Л.: 1930.
30. Брега Г.С. Афанасьев-Чужбинський О.С. // Енциклопедія історії України: У 8 т. / Ред. кол.: В. А. Смолій (голова) та ін. — К. : Наукова думка, 2004. — Т. 2: — С. 153.
31. Швидкий Василь. Олександр Лотоцький : учений, громадський діяч, політик (1890–1930 рр.) — К.: Інститут історії України НАНУ, 2002. — С. 50.
32. История Украинской ССР: В 10-ти т.: Т. 3: Освободительная война и воссоединение Украины с Россией. Начало разложения феодализма и зарождение капиталистических отношений (2-я половина 17 в / В.И. Борисенко и др.; Ред. Ю.Ю. Кондуфор. — К: Наук. думка,1983. — С. 229.
33. Герасимова Г.П. Гребінка Євген Павлович // Енциклопедія історії України: У 8 т./ Ред. кол.: В. А. Смолій (голова) та ін. — К.: Наукова думка, 2004 — Т. 2: — С. 188.

34. Жулинський М.Г., Нахлік Є.К. Куліш Пантелеймон Олександрович // Українська літературна енциклопедія: в 5 т. / відп. ред. І. О. Дзевєрін [та ін.]; НАН України, Інститут літератури ім. Т.Г. Шевченка. — К.: «Укр. енциклопедія» ім. М.П. Бажана. — Т. 3: К–Н., 1995. — С. 95–99.

35. Книга і друкарство в Україні. — К.: 1965; Історія української дожовтневої журналістики, Львів : 1983.

36. Бернштейн М., Журнал «Основа» і український літературний процес кінця 50–60 років XIX ст. — К.: 1959.

37. Чайковський А.С., Щербак М.Г. За законом і над законом. З історії адміністративних органів і поліцейсько-жандармської системи в Україні (XIX–поч. XX ст.). — К.: 1996. — С. 28.

38. Біографія Анни Ахматової / Сайт Анна Ахматова — Режим доступу: <http://anna.ahmatova.com/biograf.htm>

39. Пам'ятники Санкт-Петербурга: справочник. — СПб.: Артбюро. — 2002. — С. 146: ил.

40. Безрукова Л. Поетеса жила на Фонтанке // Труд. — 2006. — 4 марта

41. Ковпак Л.В., Петровський О.І. Ахматова Анна Андріївна // Енциклопедія історії України: У 8 т. / Ред. кол. : В. А. Смолій (голова) та ін. — К. : Наукова думка, 2003 — Т. 1 : — С. 155.

42. Давыдова И.Л. Камергерський переулок // Энциклопедия Москвы, Ч. 4. — 2000. Режим доступу : <http://moscow.stolnygrad.ru/moscowbooks-04/moscowbooks-032.html>

43. Русские советские писатели-прозаики. Библиографический указатель, Т. 3. — Л.: 1964.

44. Галанов Б.Е., В. Катаев. Очерк творчества. — М.: 1982.

45. Федорова Л.Д. Булгаков Махайло Опанасович // Енциклопедія історії України: У 8 т. / Ред. кол.: В. А. Смолій (голова) та ін. — К.: Наукова думка, 2003 — Т. 1: А–В. — С. 402.

46. Демократична Україна. — Режим доступу : <http://dua.com.ua/2005/25/arch/3.shtml>

47. Яновская Л. М.: Творческий путь Михаила Булгакова / Лидия Марковна Яновская — М. : Сов. писатель, 1983. — 319 с.; Соколов Б., Энциклопедия Булгаковская / Б.В. Соколов. — М.: Локид; Миф, 1996. — 586 с.

48. Шестаков А. Страсті за Михайлом. Уклін великому киянину Михайлу Булгакову з нагоди його дня народження // Україна Молода. — № 087 за 14.05.2005. — Режим доступу: <http://umoloda.kiev.ua/number/427/265/15397//>

49. Лекції по історії української культури. — Режим доступу: <http://5ka.ru/41/8191/1.html>

50. Три порога смерті: письменники України — жертви сталінських репресій. — К.: 1991.

51. Там само.

52. Оліфіренко В. Василь Семенович Стус // Література рідного краю. Ред. Вадим Оліфіренко. — Режим доступу: <http://www.donbaslit.skif.net/tvorchist/Stus.html>

53. Судебные процессы в Киеве. — Хроніка. — № 24. — Режим доступу: <http://www.memo.ru/history/diss/chr/chr27.htm>

54. Короткі біографічні відомості // Василь Стус. Листи до рідних. — Режим доступу: <http://www.madslinger.com/stus/lysty-do-ridnyh/>

55. Там само.

56. Жертвы политического террора в СССР. — Режим доступу: <http://lists.memo.ru/index18.htm>; Компьютерная база данных “Памятники жертвам политических репрессий на территории бывшего СССР” составлена Музеем и общественным центром “Мир, прогресс, права человека” имени Андрея Сахарова при поддержке Агентства США по международному развитию (USAID), Фонда Джексона (США), Фонда Сахарова (США) — Режим доступу: <http://www.sakharov-center.ru>

57. Жертвы политического террора в СССР. — Режим доступу: <http://lists.memo.ru/index18.htm>

Розділ 5

Українська інтелігенція на Соловках (репресоване відродження)

На відстані 65 кілометрів від материка, на 65-й паралелі північної широти знаходиться в Білому морі Соловецький архіпелаг (сучасна Архангельська область, РФ), який складається з низки островів. Він розташований у північній частині Онезької губи за півтори сотні від Полярного кола. Найбільший острів — Великий Соловецький (завдовжки 25 км і завширшки 16 км) — решта островів, серед яких Анзерський острів, менші за розмірами. Ще до заснування Соловецького монастиря Анзерський острів був пристанищем для суден промисловиків і торговців, про місцеві рибальські тоні й солеварні відомо з XVI ст. В XVI ст. на узбережжі затоки — Троїцької губи — збудовані перші дерев'яні культові споруди. На місці кам'яної церкви, збудованої в той час, через сто років споруджений новий восьмигранний храм. Храм і прибудований до нього двоповерховий келійний корпус (1801–03) склали архітектурний комплекс Троїцького скиту. За чотири кілометри від Троїцької губи на горі Голгофа (107 м. над рівнем моря) в XIX ст. монахи заснували чернече поселення — Голгофо-Розп'ятський скит. Перша церква в поселенні збудована в XVIII ст., в 1828 р. споруджена п'ятиглава Церква Розп'яття (заввишки та завдовжки понад 30 м.), яка вінчає г. Голгофу. На схід від затоки збереглася цікава історична пам'ятка — так зване містечко Петра 1. Це десятиметрова тригранна піраміда, яку заради забави склали з дикого каменю російські вояки влітку 1702 р., коли поблизу Анзера стояла на якорі царська флотилія. З трьох штучних пірамід до наших днів залишилася одна [1].

Наприкінці XV ст. на Соловках (Секірна гора) заснований чоловічий монастир Св. Зосима, Саватія і Германа. В 1582-94 рр. збудована Соловецька фортеця, яка відноситься до регулярних фортець, розрахованих на кругову оборону з використанням артилерії [2]. З XVI ст. Соловки стають форпостом Московії, а пізніше Російської імперії на Далекій Півночі. На вершині гори в 1860 р. споруджена двоповерхова мурована церква Архангела Михаїла і Вознесіння, яку в 1930-ті роки перетворили на штрафний ізолятор. Монастир був не тільки „обителлю”, в якій спасалися у суворому посту й молитвах православні подвижники, а й місцем, де тримали злочинців проти московської віри й держави [3].

На острові Анзер містився один із так званих політичних скитів, знаходився табірний пункт „Анзер”, де за часів масових репресій утримували політичних в'язнів, які жили в бараках, землянках, холодних келіях [4]. В тридцять років двадцятого століття на Соловках був створений табір особливого призначення

(СЛОН), з 1937 р. — в'язниця, де відбували покарання відомі українські діячі, звинувачені у контрреволюційній діяльності [5].

Важливу роль у галузі національних відносин відіграла політика „коренізації”, офіційно запроваджена в 1923 р. 12 з'їздом РКП (б). В Україні за нею закріпилися назва „українізація”, яку, на думку вітчизняних науковців, зокрема Я. Дашкевича, більш доцільно вважати дерусифікацією. Ця політика виходила з того, що царська Росія експлуатувала неросійські народи, і у спадщину від неї СРСР дістав фактичну економічну та культурну нерівність між російськими і неросійськими народами. Саме тому було вирішено прискорити розвиток неросійських республік, передбачалась їх індустріалізація, підготовка кадрів з представників корінних національностей, поширення освіти рідними мовами, розвиток національних культур, видавничої справи тощо. В той же час радянська політика „коренізації” для більшовицького керівництва була лише вимушеним заходом, одним із засобів зміцнення влади, а не метою діяльності. Намагання центру зміцнити свій вплив в Україні зустрілося з прагненням національно свідомих сил протистояти тиску централізаторської політики, зберегти своє національне обличчя. Оскільки декларовані гасла „українізації” відповідали настроям і прагненням, які виявилися в ході національної революції 1917–1921 рр., вона була загалом прихильно зустрінута в українському суспільстві і сприяла піднесенню національної самосвідомості.

„Українізація”, яку проводили національні уряди, була однією із складових мети, до якої вони прагнули у своїй державотворчій діяльності. За короткий час перебування при владі національних урядів українська мова стала мовою законодавства, адміністрації, були створені національні військові підрозділи, взято курс на „українізацію” освіти, значно зросло число періодичних видань українською мовою, зроблені перші кроки для забезпечення розвитку української літератури, театрального мистецтва, науки. На початок 1930-х років російські театри були фактично витіснені з України. Центральні театральні приміщення перейшли до українських труп. Значний прорив відбувся у книговидавничій справі, зростанні українського періодичного друку. На 1 листопада 1925 р. російські газети мали тираж лише 369 тис., а українські сягнули 439 тис. [6] Значні досягнення були у науковій сфері — передусім це стосувалося гуманітарної сфери — історичних, економічних, демографічних й географічних досліджень [7]. Цьому сприяла діяльність наркома освіти УСРР М. Скрипника, який вважав, що Україна повинна і в змозі мати свою власну мову, літературу, мистецтво. Він виявив надзвичайну активність у ході запровадження національної політики в освіті, особливо в мовній політиці, підготовці та ухваленні українського правопису. Не залишилися поза увагою наркома освіти УСРР українці за межами України, його стараннями на території Російської Федерації було створено близько 500 українських шкіл та 2 технічні вузи [8].

Звичайно, така діяльність М. Скрипника в національній політиці викликала шалений опір з боку центральних органів влади. Об'єктом атаки під час проведення кампанії боротьби із „скрипниківщиною” став насамперед Наркомат освіти та вся система культури, освіти та науки. Протягом лише 1933 р. в

обласних управліннях народної освіти за політичними мотивами змінено 100 % керівництва, в районних — 90%, всі вони були піддані різним формам репресій. Серйозно постраждала Всеукраїнська академія наук, в першу чергу Інститут наукової мови, серед співробітників якого поширилися пошуки націоналістів. Не було сфери, в якій би не вели жорстоку боротьбу проти „націонал-ухильництва” чи „націоналізму”. Тотальної чистки зазнали Наркомат юстиції, видавництво „Української радянської енциклопедії”, Палата мір і вагів, кіностудія, музеї багатьох міст України, Київське музейне містечко, бібліотеки республіки, Геодезичне управління, Державні курси українізації ім. К.Маркса, Інститут української культури ім. Д.І. Багалія, Інститут ім. Т.Г.Шевченка, Інститут радянського права у Харкові та інші культурні та наукові установи. До постановки заборонили 200 „націоналістичних” творів і 20 „націоналістичних” перекладів світової класики. У жовтні 1933 р. було усунуто від керівництва театром „Березіль” Л. Курбаса, в грудні він був заарештований і звинувачений в участі в „Українській військовій організації” [9]. 1933 р. ознаменувався першими арештами серед письменників, лише за період з грудня 1932 р. по травень 1937 р. репресовано 71 українського письменника. На думку деяких дослідників, під час сталінських беззаконь, репресіям піддано близько 500 письменників, які жили і працювали в Україні, більшість з них загинули у тюрмах і таборах так і не дочекавшись свободи [10].

Головне вістря індустріалізації, забезпечення промислових центрів робочою силою, продовольством, тогочасним сучасним устаткуванням, яке можна було придбати за кордоном на кошти, отримані від продажу хліба, було направлено проти села. Терор голодом 1932–1933 рр. став передвісником великого терору в Україні, в жорнова якого потрапили мільйони людей. Вбивство С.М. Кірова в листопаді 1934 р. знаменувало новий етап у літописі репресій. Його жертвами стали представники української інтелігенції. Нагнітання атмосфери загальної істерії, формуванню загальної громадської думки в країні повинні були служити сфабриковані органами НКВС справи „Українського національного центру” (1932), „Української військової організації” (1933 р.), „Об’єднання українських націоналістів” (1934 р.), „Контрреволюційної боротьбистської організації” (1935 р., 1937 р.), „Української контрреволюційної націоналістичної організації” (1936 р.), за якими проходили представники української інтелігенції, діячі партійного і державного керівництва.

В Києві у найкоротші строки було викрите т. зв. „Об’єднання українських націоналістів”, на меті якого було повалення радянської влади шляхом здійснення терористичних актів. 18 грудня 1934 р. членам „української групи терористів”, серед яких були письменники, політичні діячі, митці, був винесений вирок. З 37 осіб було засуджено до розстрілу 28 [11]. На додаткове слідство були направлені справи А. Крушельницького, Ю. Бачинського, В. Мисика та ін. У березні 1934 р. розпочате попереднє слідство у справі відомого письменника М. Вороного, котрому інкримінувалась участь не тільки в уряді Української Народної Республіки, а й „Українському національному центрі”. На початку грудня 1934 р. органами НКВС України були проведені арешти у справі

т. зв. „Контрреволюційної боротьбистської організації”. Серед заарештованих і засуджених до різних термінів позбавлення волі були сімнадцять чоловік, у тому числі Г. Епік, Л. Ковалів, О. Ковінька, М. Куліш, М. Любченко, В. Підмогильний, Є. Плужник та ін. Традиційними були звинувачення засуджених у „контрреволюційній та троцькістській агітації”. В умовах розгортання масової кампанії по боротьбі з „класовими ворогами” удосконалювався репресивний апарат, зорієнтований на масовий характер каральних заходів. Нехтування юридичними нормами, спрощення процедурних питань перетворювало його в грізну і в той же час безконтрольну зброю політичної системи. Списки осіб, що підлягали репресіям, у відповідності з наказами НКВС СРСР від 30 липня, 11 серпня та 20 вересня 1937 р. розглядалися „трійками” і „двійками” у складі наркомів внутрішніх справ республіки чи начальників обласних управлінь НКВС спільно з прокурорами республіки чи областей. Існував також порядок розгляду справ без виклику звинувачених та свідків до суду т. зв. „вищою двійкою” за участю голови Верховного Суду СРСР та Прокурора СРСР. Розправа з колишніми противниками, опозицією, будь-яким інакомисленням стали в цей період буденним явищем [12].

Протягом 1937–1938 рр. в Україні заарештовано 267579 громадян [13]. За деякими даними, з весни 1937 р. внаслідок різних операцій НКВС в таборах опинилось 700–800 тис. осіб [14]. Величезну кількість ув’язнених перевели до розширених таборів — монстрів, збільшили лісозаготівлі, які не потребували високої кваліфікації в’язнів і водночас охоплювали значну їх кількість. До „першочергових об’єктів будівництва, здійснюваного в системі НКВС” було віднесено будівництво тюремних корпусів для утримання засуджених [15].

Велика кількість представників української інтелігенції — політиків, учених, письменників, діячів культури, священослужителів — була вислана на північ до Соловецького концтабору. 1937 р. став переломним у долях багатьох в’язнів-українців. Українці перебували на особливому обліку серед соловецьких в’язнів і були об’єктом окремої уваги спеціальних підрозділів ГУЛАГу, зокрема секретно-політичного відділу 3-ї частини 8-го Соловецького відділення НКВС [16]. З початком 1937 р. у документах НКВС з’являються повідомлення про „контрреволюційні” організації в’язнів у таборах, що готували „терористичні акти проти вождів партії та уряду”. В одному документі йшлося про існування „фашистської” організації на Соловках. У багатьох в’язнів сталінських таборів терміни ув’язнення добігали кінця найближчим часом. Необхідно було прийняти рішення, що робити з в’язнями, адже їхній вихід на волю був небажаний. Вони багато знали про реальні механізми функціонування репресивно-каральної системи та про табірні умови. Страту в’язнів СТОНу обумовила спеціальна директива наркома внутрішніх справ СРСР, прийнята 16 серпня 1937 р. Московське керівництво ухвалило рішення про проведення у двомісячний термін операції по репресіям найбільш активних контрреволюційних елементів, засуджених за шпигунську, диверсійну, терористичну, повстанську й бандитську діяльність, ведучих в тюрмах активну антирадянську діяльність, формальним приводом для чого стало створення нових справ, тепер уже „табірних” [17].

У документі, складеному навесні 1956 р., йдеться про механізм, за яким здійснювалися репресивні акції проти соловецьких в'язнів: „Щодо осіб, які перебували в ув'язненні у Соловецькій тюрмі чи Соловецьких ВТТ, попереднє розслідування не проводилось, а їх питання за агентурними даними, або за довідкою по старій слідчій справі виносилося на засідання Особливої трійки, яка і ухвалювала своє рішення” [18]. Понад 130 наших співвітчизників, безпідставно звинувачених у шпигунсько-терористичній діяльності та створенні на Соловках контрреволюційної організації „Всеукраїнський центральний блок”, було вивезено на узбережжя Повенецької затоки Онезького озера. Найбільший тюремний етап — 1116 в'язнів — було вивезено в урочище Сандармох під Медвеж'єгорськ (Карелія, РФ), де 27 жовтня — 4 листопада 1937 р. було знищено 1116 осіб (район 19-го км автошляху Медвеж'єгорськ — Повенець [19]. Серед тих, кому винесли смертний вирок, була велика група українців — М. Зеров. М. Куліш, Л. Курбас, А. Крушельницький, М. Ірчан-Баб'юк, С. Рудницький, М. Яворський та ін. Всього в урочищі Сандармох знищено близько дев'яти тисяч чоловік [20]. Загалом на території Карелії виявлені десятки місць розстрілів і поховань, де страчені і поховані за роки репресій сотні тисяч людей.

509 соловецьких в'язнів, серед яких теж було багато відомих українців, були розстріляні в січні 1938 р. у пустощі Койранкангас поблизу Токсово (на північ від Санкт-Петербурга, РФ) [21]. У цьому етапі СТОНу були письменник В. Вразлиивий-Штанько, журналіст М. Любченко, літературознавець М. Нарушевич, викладач Київського університету А. Лебідь, професор-медик В. Удовенко.

Багато років символом політичних репресій були й донині залишаються Соловки. Табір на островах ліквідовано в 1939 р. Винятково важливу роль у розгортанні процесу реабілітації жертв політичних репресій відіграли XX з'їзд КПРС, а також прийняті згодом політичні і правові рішення. Відповідно до них на початок 1962 р. в Україні було переглянуто 64181 справу, число громадян, яким повернуто добре ім'я, становило 113160 чоловік [22]. На жаль, подальший процес реабілітації громадян дещо загальмувався. Лише в умовах незалежної Української держави відкрилася можливість для об'єктивного дослідження однієї з найбільш трагічних сторінок нашої історії. 12 лютого 1997 р. робоча колегія Міжнародного товариства „Меморіал” прийняла рішення про проведення в 1997 р. Днів пам'яті, присвячених 60-літтю „великого терору” 1937 р. в СРСР.

Зеров Микола Костянтинович — літературознавець, перекладач, поет, педагог. Народився 1890 р. в м. Зіньків на Полтавщині. Про початок навчання Зеров подає подробиці в автобіографії, датованій 24 лютого 1924 р.: „Учився спочатку в городській школі, під батьковою ферулою, досить суворою — в одній групі з Павлом Губенком (котрий тоді ще не був Остапом Вишнею), Михайлом Тархановим (відомим московським художником-графіком) та Сергієм Подгаєвським — маляром бурлюківської банди і футуристом.” [23]

М. Зеров навчався в Охтирській гімназії (1900-1903), а досягши тринадцятилітнього віку вступив до 1-ї Київської гімназії, яка вважалася одним із найповажніших навчальних закладів. Після закінчення гімназії 1908 р. вступив на історико-філологічний факультет Київського університету Св. Володимира, під

час навчання в якому написав працю про літопис Г. Граб'янки, відзначену спеціальною медаллю [24]. 1914–1917 рр. викладав у чоловічій і жіночій гімназіях м. Златополь (нині в складі м. Новомиргород). При чоловічій гімназії був організований гурток прихильників письменства, який видавав збірники „На пути к искусству”, в якому було вміщено один з перших перекладів М. Зерова — „Антична медаль” з Леконт де Ліля [25].

1917–1920 рр. викладав латину і був секретарем педагогічної ради у 2-й Українській гімназії ім. Кирило-Мефодіївського братства. Від березня 1919 р. до початку 1920 р. редагував бібліографічний журнал „Книгар”, за його підписом вийшли числа 19–31. Микола Зеров входив до елітарного гуртка діячів української культури, що об'єднувалися навколо Георгія Нарбута. До нього входили В. Модзалевський, Л. Курбас, П. Тичина, які друкувалися в „Літературно-науковому віснику”. Тут були надруковані перші переклади М. Зерова з Вергілія, Овідія й Бодлера. В 1920 р. у видавництві „Друкар” вийшла в світ його „Антологія римської поезії” з перекладами з Вергілія, Катулла, Горация, Пропорція, Овідія й Марціала.

Від жовтня 1920 р. до початку 1923 р. викладав у Баришівській соціально-економічній школі, від жовтня 1923 р. по осінь 1934 р. — професор української літератури Київського інституту народної освіти — КІНО (так звався тоді Київський університет), 1 жовтня 1930 р. — завідувач кафедри української літератури. Від жовтня 1930 р. до жовтня 1933 р. — професор Київського інституту лінгвістичної освіти, де з осені 1932 р. призначений завідувачем кафедри теорії та історії перекладу [26].

Крім викладання в КІНО, М. Зеров читав лекції в 2-й торговельно-промисловій школі (до грудня 1926 р.), Київському кооперативному технікумі (до травня 1925 р.), вів спецкурси з української літератури в Київському археологічному інституті (1924 р.), залізнично-експлуатаційному технікумі (грудень 1925 р. — вересень 1928 р.), вечірньому освітянському університеті (1931–1933 рр.). Лекції він читав артистично, спеціально вправляючись в ораторському мистецтві.

Крім педагогічної роботи М. Зеров займався науковими дослідженнями, перекладами з давньоримської, західноєвропейських та російської мови. Коло наукових інтересів М. Зерова надзвичайно широке. Автор статей про П. Куліша, А. Свидницького, М. Старицького, Лесю Українку, Ю. Федьковича, М. Черемшину, Я. Щоголіва та інших письменників ХІХ ст., які друкувалися у вигляді передмов до видань „Книгоспілки”. Частина з них увійшла до збірника „Від Куліша до Винниченка” (1929 р.), були підготовлені дві книжки — з 1861 р. до 1900р., і з 1900 р. до 1917 р. [27] Видав начерки курсу „Нове українське письменство” (вип. 1, 1924 р.) та записи лекцій „Українське письменство ХІХ в.” (1928 р.). Нариси про сучасних йому письменників В. Еллана, М. Рильського, В. Сосюру, П. Тичину увійшли до книги „До джерел” (1926 р.). Вважався ідейним лідером літературної групи неокласиків (М. Драй-Хмара, Ю. Клен, М. Рильський, П. Филипович).

27 квітня 1935 р. Микола Зеров був заарештований і звинувачений разом з М.М. Вороним, А.Д. Лебедем, Б.К. Митькевичем, П.П. і Б.К. Филиповичами у

приналежності до терористичної організації, за що було призначено покарання до 10 років ВТТ [28]. Табірний стаж М. Зерова рахувався від 16 травня. Після кількадечного перебування у сумнозвісній Медвежій Горі (Біломорсько-Балтійський канал), він був переведений до Соловецького табору. Разом з ним там перебували М. Ірчан, О. Слісаренко, Г. Епик, Лесь Курбас. Спочатку його влаштували прибиральником господарчих служб, потім перевели до табірної бібліотеки в якості бібліографа, де він навіть читав лекції. Вночі, від одинадцятої години до п'ятої ранку, коли в'язні спали, він сидів у кутку біля нар і перекладав римських поетів, зробив кілька перекладів О.С. Пушкіна [29]. Серед книг йому трапився власний переклад „Бориса Годунова”, який був виданий в Києві за підписом Б. Петрушевського (1937 р.) [30]. Читав „Енеїду” Вергілія у власному перекладі, охоче допомагав всім вивчати латинську мову. Учений і поет він творив навіть в табірних умовах, вражаючи всіх своєю ерудицією, незламним духом. Влітку 1937 р. багатьох в'язнів, у тому числі М. Зерова перевели з табору до новозбудованої тюрми. Книги і всі папери, у тому числі рукопис були конфісковані, заборонено користування читальною і бібліотекою, які були закриті [31].

Згідно рішення особливої трійки УНКВС Ленінградської області від 9 жовтня 1937 р. страчений в урочищі Сандармох поблизу м. Медвеж'єгорськ (нині місто Республіки Карелія, РФ) у проміжок від 27 жовтня до 4 листопада 1937 р. [32]

Епик Григорій Данилович — письменник, драматург. Народився 1901 р. в с. Кам'янка під Катеринославом у робітничій сім'ї. Освіта обмежилася сільською школою. Працював у залізничних майстернях, в конторі, відвідував „Просвіту”. Особливу роль у формуванні його поглядів відіграли „Кобзар” Т. Шевченка, твори Б. Грінченка, історичні романи Д. Яворницького. В роки громадянської війни пішов добровольцем до 1-го Новомосковського повстанського полку, але прослужив недовго, тому що захворів на тиф. По закінченню війни служив в міліції, Кам'янському ревкомі інструктором політпросвіти, був головою повітового виконкому, працював у культвідділі окружкому партії на Полтавщині. Протягом 1924—1926 рр. очолював видавництво „Червоний шлях” у Харкові, а з 1933 р. цілком присвятив себе творчій праці. Г. Епик був членом літературної групи „Плуг”, але з кінця 1925 р. порвав з нею і перейшов до ВАПЛІТЕ, де став однодумцем М. Хвильового, М. Куліша. М. Ялового. У повістях „Восени”, „Без ґрунту” він різко критикував комуністів-переродженців, бюрократів. В романі „Перша весна”, який побачив світ у розпал суцільної колективізації 1931-го, показав опір селянства цій антинародній політиці.

З кінця 1920-х років розпочалася розправа над представниками національної інтелігенції. Під час чистки партійних лав у червні 1934 р. його виключено з КП(б)У за „опір лінії партії в літературі” й „підтримку націоналістичних елементів”, а через п'ять днів його взяли під варту [33]. Епик проходив за справою „контрреволюційної боротьбистської організації”, яка нібито замислювала терор проти партії та уряду УСРР. Під тиском слідства морально надломлений письменник „зізнався”, що був членом „української контрреволюційної націоналістичної організації, що мала завдання боротися з радянською владою, аж до

індивідуального терору...” [34]. Він був засуджений до 10 років позбавлення волі. Покарання письменник відбував на Соловках. Прагнучи хоч якось домогтися поблагливості він почав писати твори на тему колективізації і боротьби з куркульством, але ці твори на злобу дня були піддані різкій критиці членів літературного гуртка політичних в’язнів. Не допоміг навіть надісланий до Москви текст новел „Соловецкие рассказы”, після чого у письменника наступила глибока депресія. 3 листопада 1937 р. Г. Епіка страчено в урочищі Сандармох [35].

Ірчан Мирослав (справжні прізвище, ім’я та по батькові — Баб’юк Андрій Дмитрович; ін. псевдоніми — Абба, Б’юк, Ропша та ін. — поет, прозаїк, публіцист, драматург, перекладач, літературознавець, журналіст, історик, видавець. Народився 1897 р. в с. П’ядики (нині село Коломийського р-ну Івано-Франківської обл.). Із семи років почав складати пісні. Навчався в коломийській гімназії, у 1914 р. закінчив учительську семінарію у Львові, тоді ж став друкуватися. Від початку Першої світової війни 1914 р. пішов добровольцем до Легіону українських січових стрільців. 1917 р. видав у Львові першу книгу нарисів і новел „Сміх Нірвани”. В лютому 1920 р. перейшов з Української Галицької армії до Червоної армії, де служив у складі 1-ї галицької бригади УСС. 1922–1923 рр. вчився в Празькому університеті, з осені 1923 р. — у Вінніпезі (Канада) редагував прокомуністичні журнали „Робітниця” і „Світ молоді”, активно друкувався. Секретар філії літературного об’єднання „Гарт”, засновник і режисер робітничо-театральної студії. 1929 р. повернувся в Україну. В Харкові очолив літературне об’єднання „Західна Україна”, редагував його однойменний орган і журнал „Сільський театр”. Працював над історією канадського робітничого руху. Заарештований в 1933 р. як „агент німецького фашизму” за контрреволюційну діяльність в Західній Україні. Автор близько 25 книжок прози, 13 п’єс, у тому числі 2 — для дітей, спогадів “Трагедія 1 травня” (1923 р.) і “В бур’янах” (1925), віршів, літературознавчих статей та перекладів з німецької, польської, чеської та російської мов. Твори Ірчана було заборонено видавати, а вже видрукувані вилучалися з бібліотек. Улітку 1934 р. в Соловецьких таборах перебував Л. Курбас і М. Ірчан. З ініціативи табірної адміністрації місцева культвиховна частина спробувала залучити їх до громадсько-масової роботи. Вони брали участь у клубній роботі і виконували роботу лісових сторожів [36]. Страчений в урочищі Сандармох. Реабілітований в 1956 р. [37]

Куліш Микола Гурович (5.12.–3.11.1937) — видатний український драматург, публіцист, громадський та культурний діяч. Народився 1892 р. у с. Чаплинка Таврійської губернії (нині с-ще Херсонської обл.). Навчався в народній школі, з 1905 р. — в Олешківському (нині м. Цюрупинськ) 8-класному училищі, з 1908 р. — у гімназії, де почав писати сатиричні твори. Учасник Першої світової війни, після закінчення 1915 р. Одеської школи прапорщиків воював на передовій. Учасник революційних подій і громадянської війни в Україні. З лютого 1918 р. — голова Ради робітничих і солдатських депутатів в Олешках. Після демобілізації керував органами народної освіти в Олешківському повіті, редагував газету „Червоний шлях” у Зінов’євську (нині Кіровоград). Від 1921 р. — на цивільній службі в народстві, з кінця 1922 р. — інспектор шкіл в Одесі.

1924 р. опублікував п'єсу „97”, в якій розповів про голод 1921–22 рр. на Херсонщині. Постановка цього твору та п'єси „Комуна в степах” (1925 р.) на харківській сцені принесли Кулішу успіх і загальне визнання. 1925 р. був запрошений О. Шумським до Харкова на посаду інспектора Наркомосу УСРР. Переїзд до столиці дав новий поштовх творчості, тут він зблизився з М. Хвильовим, Л. Курбасом та іншими діячами української культури, став членом літературних об'єднань: „Гарту”, згодом „ВАПЛІТЕ” (1926–28 рр. — її президент), „Пролітфронту” (1929 р.). Засновник і член Українського товариства драматургів і композиторів (1926–1931 рр.), виступив одним із творців нового українського театру. Учасник театрального диспуту 1929 р., боронив Л. Курбаса як свого однодумця від нападок партійної критики. Творчою вершиною, найвищим досягненням М. Куліша стали п'єси, поставлені в театрі „Березіль” Л. Курбасом: „Народний Малахій” (1928 р.), „Мина Мазайло” (1929 р.), а також „Патетична соната” (поставлена О. Таїровим у московському Камерному театрі 1931 р.). Тема п'єс — облудність ідеалів комуністичної революції, пристосуванство і фальш міщанського середовища. „Патетична соната” (1929 р.) присвячена боротьбі трьох сил — комуністичної, білогвардійської і національно-патріотичної у 1917–1918 рр. Автор віршів, кіносценарію „Парижком”, близько 40 статей на культурно-освітню тематику, 15 п'єс, з яких 9 були поставлені за життя драматурга і згодом заборонені, 3 — заборонені репертуарним комітетом.

14 червня 1934 р. М. Куліш виключений з партії як контрреволюціонер, у грудні 1934 р. був заарештований у Москві. За звинуваченням у належності до Всеукраїнського боротьбистського терористичного центру був засуджений до 10 років ув'язнення з суворою ізоляцією, яке відбував на Соловках. Хворий на туберкульоз, позбавлений права на прогулянки і медичну допомогу, Куліш був страчений в урочищі Сандормох поблизу м. Медвеж'єгорськ (Республіка Карелія, РФ) за вироком особливої трійки УНКВС Ленінградської області (постанова №87 від 9 жовтня 1937 р.) [38].

Курбас Лесь (справжнє ім'я та по-батькові Олександр-Зенон Степанович — актор, режисер театру і кіно, теоретик, організатор і реформатор українського театру, драматург, публіцист, перекладач, Народний артист УСРР (1925 р.). Народився 1887 р. у м. Перемишль (нині м. Пшемисль, Польща) в акторській родині. Після домашнього навчання й підготовки до школи склав іспити і був зарахований до 3-го класу Тернопільської української гімназії. Відвідував аматорський гурток в гімназії. 1906 р. побачила світ в „Літературно-науковому віснику” його перша публікація. Після закінчення гімназії 1907 р. вступив на філологічний факультет Віденського університету, де почав вивчати германістику і славістику. Водночас навчався в драматичній школі при Віденській консерваторії, відвідував вистави видатного трагіка німецької і австрійської сцени, першого актора Бургтеатру Й. Кайнца. У 1908 р. переїхав до Львова, де продовжив навчатися у Львівському університеті [39]. Восени 1909 р. організував власний драматичний гурток при Львівському університеті, 1911 р. деякий час студіював у Віденській драматичній школі. Влітку 1911 р. Курбаса було запрошено до гуцульського театру „Верховина” Г. Хоткевича, де він працював одним із режисерів [40].

В 1934 р. був заарештований видатний український режисер, реформатор театру Лесь Курбас, звинувачений в буржуазному націоналізмі. Він був відправлений на Соловки, де утримувався на загальних роботах [41]. Дещо згодом переведений до так званої Медвежої Гори (нині Медвеж'єгорськ), де була театральна сцена і не такі умови, як на островах. Режисер прагнув втілити в життя свій творчий задум — до 100-річчя з дня народження О.С. Пушкіна поставити в табірному театрі „Скупого лицаря”, але це тривало недовго [42].

Улітку 1937 р. особлива трійка УНКВС Ленінградської області засудила одним списком 1825 осіб Соловецької тюрми особливого призначення до смерті. У списку значилося і прізвище Леся Курбас. Вирок був виконаний восени цього ж року в урочищі Сандормох поблизу м. Медвеж'єгорськ (Республіка Карелія, РФ).

У свідоцтві виданій вдові В. Чистяковій вже через кілька років після смерті її чоловіка значилося, що Курбас помер 15 листопада 1942 р. від „крововиливу у мозок”. Реабілітований 31 січня 1957 р. за відсутністю складу злочину [43].

Крушельницький Антін Владиславович (псевдоніми і криптоніми — Антін Володиславич, Л. Журбенко, Педагог, Не педагог, Спокійненський, А.К., та ін.) — письменник, критик, редактор, видавець, перекладач, педагог, громадський і політичний діяч. Народився 1878 р. у м. Ланьцуг (нині Жешувське воєводство, Польща). Навчався в Перемишльській (нині м. Пшемисль, Польща) гімназії, по закінченню якої 1898 р. вступив до Львівського університету на філософський факультет. 1899 р. видав першу збірку оповідань „Пролетарі”, почав писати на педагогічні теми. Активний діяч самостійницької групи „Молода Україна” та Української радикальної партії. Друкувався в „Літературно-науковому віснику” (1900–1913 рр.) та газеті „Буковина” (1901 р.). Займався педагогічною діяльністю у Станіславі, Коломиї, Стрию, Ужгороді, Рогатині, Ярославі, де працював викладачем та директором гімназії. Один із відомих діячів культурно-освітнього руху в Галичині наприкінці ХІХ — початку ХХ ст., брав активну участь у заснуванні осередків „Просвіти” та спортивних філій молодіжних товариств „Січей” і „Соколів”, виступив з ініціативою створення педагогічного товариства „Учительська громада”. 1915 р. обраний бургомістром м. Городенка. В роки української революції 1917–1921 рр. у 1918 р. став членом Української національної ради ЗУНР, від квітня 1919 р. очолював Міністерство освіти УНР за часів Директорії в уряді Б. Мартоса. З 27 жовтня 1919 р. змушений емігрувати до Відня, де займався в основному літературною діяльністю. У 1928 р. повернувся в Галичину. 1929–33 рр. редагував журнал радянофільського спрямування „Нові шляхи” і „Критика” (1933 р.). З часу перебування в Західній Україні зазнавав постійних переслідувань з боку польських властей. У травні 1934 р. на запрошення уряду УСРР переїхав з родиною до Харкова. Прийняв радянське громадянство, отримав посаду в редакції „Української радянської енциклопедії”.

Невдовзі, після арешту його синів Тараса і Івана у листопаді 1934 р. А. Крушельницький був заарештований з іншими двома синами і донькою за звинуваченням у контрреволюційно-терористичній діяльності. На судовому процесі 13–15 грудня 1934 р. Тарас та Іван Крушельницькі разом із відомими

письменниками Г. Косинкою, Д. Фальківським. О. Влизьким звинувачені у керівництві підпільною націоналістичною організацією, зв'язках з ОУН, були засуджені до смертної кари і 17 грудня 1934 р. розстріляні. А. Крушельницький після перегляду його справи в березні 1935 р. був засуджений до 10 років позбавлення волі в таборах суворого режиму з конфіскацією майна. Покарання відбував на Соловках. 23 жовтня 1937 р. трійка УНКВС по Ленінградській області засудила його (на той час психічно хворого), його синів — Остапа і Богдана, доньку — Володимир у числі 1825 в'язнів Соловецької тюрми особливого призначення до смерті. Літературна спадщина А. Крушельницького — десятки прозових творів, п'єс, перекладів, літературно-критичних та науково-педагогічних праць, публіцистичних статей, рецензій — і саме ім'я були на довгі роки вилучені з українського літературного процесу. Посмертно реабілітований у жовтні 1957 р. [44]

Пилипенко Борис Кузьмич — український художник, етнограф, мистецтвознавець. Народився 1892 р. у Чернігові. Після закінчення Чернігівської гімназії в 1911 р. вступив на юридичний факультет до Київського університету Св. Володимира, який закінчив в 1918 р. Матеріальні нестатки змушували постійно шукати заробітків, він працював у банку, у статистичному бюро Чернігівського губернського земства. Наукову роботу розпочав у Чернігівській вченій архівній комісії під керівництвом В.Л. Модзалевського, де збирав матеріали про українське народне мистецтво, знімаючи копії з хатніх розписів, орнаментів керамічних виробів, вишивок, килимів, упорядковував архів Музею В. Тарновського. Член Чернігівського товариства художників (1912 р.), як художник яскраво вираженого етнографічного напрямку брав участь у багатьох художніх виставках [45]. В 1920 р. інструктор Чернігівського губернського комітету охорони пам'яток мистецтва і старовини, багато зробив для створення Чернігівського етнографічного музею, з 1922 р. став його завідувачем. Брав участь у організації Чернігівського музею культів, який сформувався на базі збірок єпархіального „древнехранилища” та пам'яток, вилучених із церков Чернігівщини. Після злиття музейних осередків міста в єдиний Чернігівський державний музей Б.К. Пилипенко до початку 1926 р. був завідувачем етнографічним відділом. Досліджував пам'ятки Батурина, Любича, Сосниці, Чернігова, сіл Городянського повіту, зокрема народного дерев'яного зодчества, шиття, вивчав виготовлення писанок, історію кустарних промислів, іконографію гетьмана України І. Мазепи [46]. В активі Б. Пилипенка — вивчення ярмарок, обслідування чернігівських печер, підготовка описів і креслень найбільш визначних культурних пам'яток, в 1925 р. видання альбому „Ксилографію Чернігівського державного музею”. Керівник етнографічної секції Чернігівського наукового товариства (1923-1925 рр.), успішно працював на освітянській ниві [47].

У 1926 р. переїхав до Харкова, де очолив відділ побуту й ідеології Всеукраїнського соціального музею ім. Артема у Харкові. Восени 1926 р. Б.К. Пилипенко став аспірантом етнологі — краєзнавчої секції кафедри історії української культури ім. Д.І. Багалія, при допомозі якого активізував власну наукову роботу і був затверджений науковим співробітником кафедри. Поєднавав

наукову роботу з громадськими обов'язками. В 1926–1927 рр. він обраний головою Харківської філії Асоціації художників Червоної України (1926–1927 рр.), з квітня 1928 р. — очолив президію цієї творчої організації. Автор праць: „Нові печери Чернігівщини” (1928 р.), „Еволюція млина та млинарства на Чернігівщині” (1930 р.), основу якої стала наукова робота на тему „Млинарство на Чернігівщині”, підготовлена під керівництвом Д. Багалія.

З 1927 р. повернувся до музейної діяльності, яка завжди цікавила вченого. Він — завідувач етнографічного відділу Харківського історико-художнього музею, 1929–1933 рр. — співробітник Всеукраїнського історичного музею ім. Т.Г. Шевченка у Києві. Діапазон його інтересів надзвичайно широкий. В кінці 1920-х років він захопився дослідженням скла й історією його виробництва, брав участь у дослідженні промисловості України. Особисто виїздив в польові експедиції. За 40 днів 1932 р. експедиція на чолі з Б.К. Пилипенком обстежила 112 населених пунктів Правобережного Полісся, пройшовши відстань в 2518 км. Члени експедиції зібрали цінні відомості з історії місцевої промисловості, техніки, окремих підприємств, придбано для музею 475 експонатів, низку архівних документів, виготовлено 359 креслень та фотографій пам'яток [48].

Заарештований 25 лютого 1933 р. і звинувачений в участі в міфічній Українській військовій організації, в 1934 р. за недоведеністю складу злочину звільнений з в'язниці під підписку про невіїзд з Києва. В липні 1934 р. його справа взагалі була припинена. Поновився на роботі у Київському історичному музеї, 1934-1935 рр. — співробітник Всеукраїнського музейного містечка. Вдруге заарештований у квітні 1935 р. і звинувачений у проведенні підпільної терористичної діяльності з метою створення самостійної Української держави з фашистським ладом, підготовкою терористичних актів проти партійних і державних діячів України, назвавши в числі перших можливих жертв П.П. Постишева та С.В. Косіора. Засуджений Військовим трибуналом Київського військового округу від 14 лютого 1936 р. до семи років виправно-трудових таборів. Покарання відбував у Соловецькому таборі. 9 жовтня 1937 р. судова трійка УНКВС Ленінградської області засудила Б.К. Пилипенка до розстрілу. Розстріляний в урочищі Сандормох [49].

Підмогильний Валеріан Петрович — український письменник і перекладач. Народився 1901 р. в с. Чаплі на Катеринославщині. Після закінчення Катеринославського реального училища вступив на математичний факультет Київського університету, але через нестатки не зміг завершити навчання. Працював учителем, підробляв у секції художньої пропаганди губернського відділу народної освіти в Павлограді. У 1921 р. переїхав до Києва. Працював бібліотекарем Книжкової палати, вчителем у залізничній школі, редактором видавництва „Книгоспілка”. З 1926 р. вступив до творчих об'єднань „Ланка”, „Марс”. Брав участь у виданні літературного альманаху „Вир революції” (1921 р.), друкувався в „Жовтні”, журналах „Нова громада”, „Життя й революція”. В 1920-х належав до літературних об'єднань АСПИС (1923-1924 рр.), „Ланка” та „МАРС”. Підмогильний — один із найвизначніших українських новелістів ХХ ст. Автор збірок оповідань: „В епідемічному бараці” (1922 р.), „Повстанці і інші опові-

дання” (1923 р.), „Військовий літун” (1924 р.), „Третя революція” (1926 р.) та ін., в яких відтворював революційні події в Україні, долю українського села в період „воєнного комунізму”, голод 1921-1922 рр., повоєнне життя української інтелігенції. Вершиною творчості письменника вважається роман „Місто” (1928 р.), присвячений висвітленню складних взаємин міста й села в 1920-х роках. Роман зазнав різких звинувачень з боку офіційної критики у зневазі нової культури і свідомому протиставленні села місту. У 1930 р. вийшов останній твір В. Підмогильного — роман „Невеличка драма”. Спільно з Є. Плужником Підмогильний уклав словник „Фразеологія ділової мови” (1926 р.).

В умовах наступу ідейно-політичної реакції, коли від письменників вимагали писати на теми класової боротьби в усіх сферах життя, творчість В. Підмогильного перетворилася на об’єкт критики як „шкідницька література”. Письменника відмовлялися друкувати, вивели з редколегії часопису „Життя і революція”. Єдине, що залишалось — це переклади О. Бальзака, Д. Дідро, Г. Мопассана, А. Франса та ін., які відіграли значну роль у розвитку української літературної мови 1920-х років [50]. Заарештований 8 грудня 1934 р. в будинку творчості „Слово” під Харковом. Остання праця „Повість без назви” — залишилася незавершеною. За справою так званої контрреволюційної боротьбистської організації разом з В. Підмогильним проходили Микола Куліш, Євген Плужник, Григорій Епик, Василь Вражливий, Микола Любченко та ін. 28 березня 1935 р. Підмогильний та ще 14 чоловік були засуджені до 10 років позбавлення волі в соловецьких таборах [51]. 9 жовтня 1937 р. ухвалено рішення про розстріл особливою нарадою УНКВД по Ленінградській області [52]. Посмертно реабілітований у серпні 1956 р. [53]

Плужник Євген Павлович (літ. псевд. Кантемірянин) — український поет. Народився 1898 р. у слободі Кантемірівка Богучарського повіту Воронежської губернії (тепер Кантемірівський р-н, Воронежська обл. РФ). Деякий час навчався у Воронежській гімназії, з якої виключений за участь у нелегальних гуртках. Пізніше навчався у Ростові, Києві — зоотехнічному інституті, з 1921р. — у Київському музично-драматичному інституті ім. М. Лисенка. Працював учителем на Полтавщині. Літературну діяльність розпочав на початку 1920-х років. Друкувався в журналах „Глобус”, „Нова громада”, „Червоний шлях”, „Життя й революція”. У середині 1920-х років видав перші поетичні збірки: „Дні” (1926 р.) і „Рання осінь” (1927 р.). Поезії Плужника притаманний глибокий ліризм, драматизм почуттів, майстерна поетична мова. Входив до літературних об’єднань АСПИС (1923–1924 рр.), „Ланка” та „МАРС”. Працював над „Антологією української поезії” (1930–1932 рр.), перекладав твори М. Гоголя, А. Чехова, М. Шолохова та ін. Автор збірки поезій „Рівновага” (1933 р.), роману „Недуга” (1928 р.), п’єс: „Професор Сухороб” (1929 р.), „У дворі на передмісті” (1929 р.), „Болото”, віршованої п’єси „Змова в Києві”, спільно з В. Підмогильним уклав словник „Фразеологія ділової мови” (1926 р.). У 1934 р. заарештований НКВД і звинувачений у приналежності до націоналістичної терористичної організації. У березні 1935 р. разом з Г. Епіком, М. Кулішем, В. Підмогильним і В. Ковінькою та ін. засуджений на 10 років ув’язнення. Є. Плужник хворів на туберкульоз і

табірні умови остаточно підірвали здоров'я видатного українського поета. Помер 2 лютого 1936 р. на Соловках [54]. Реабілітований у серпні 1956 р. [55]

Рудницький Степан Львович — український географ. Народився 1877 р. в місті Перемишлі (нині місто в Польщі) у Східній Галичині в родині учителя гімназії. У 1895 р. закінчив IV-ту гімназію у Львові й вступив на філософський факультет Львівського університету, де успішно студіював класичну та слов'янську філологію, германістику, географію, історію. Слухав лекції М. Грушевського та відомого географа А. Ремана. Після закінчення університету викладав географію в гімназіях Львова і Тернополя. Продовжував навчання у Львівському університеті, де він відвідував лекції з геології, мінералогії, зоології, ботаніки, астрономії тощо. В 1901 р. здобув науковий ступінь доктора філософії, в цьому ж році став членом НТШ, де займався підготовкою збірників „Математично — природописно — лікарської секції” [56]. Протягом 1903–1904 рр. спеціалізувався з географії і геології у Віденському університеті. В 1908–1918 рр. — доцент кафедри географії Львівського університету. В роки Першої світової війни працював в 1914–1915 рр. військовим географом при австрійському генеральному штабі і до 1917 р. жив у Відні. Після проголошення Західно-Української Народної Республіки (ЗУНР) у листопаді 1918 р. С. Рудницький був заарештований польською владою і усунений з університетської кафедри та інтернований. В 1921–1922 рр. професор Академії зовнішньої торгівлі у Відні, 1921–26 рр. працював професором економічної географії Українського Вільного Університету у Празі, одним із організаторів якого був. Водночас був членом Географічного інституту ЧСР [57]. На початку 1926 р. на запрошення уряду УСРР повернувся в Україну і жив в Харкові і Києві. Займався науковою роботою. Спочатку він працював професором у Геодезичному і землеустрійному інституті, а також керівником секції географії і картографії Науково-дослідної кафедри географії й антропології Харківського ІНО (Інститут народної освіти до 1934 р., нині Харківський національний університет ім. Каразіна). Один із фундаторів Українського науково-дослідного інституту географії і картографії, директором якого працював з жовтня 1927 р. до березня 1933 р. Приїзд С.Л. Рудницького був неприхильно сприйнятий керівництвом ВУАН, зокрема її віце-президентом С.О. Єфремовим, який упереджено ставився до учнів М.С. Грушевського, особливо вихідців з Галичини. Лояльне ставлення до радянської влади робило його ворогом в очах старої професури. Додавалася складна обстановка в Інституті географії та картографії, що створювалася інтригами учнів і аспірантів ученого. Він змушений був подавати у відставку з посади директора Інституту, але вона не приймалася. Внаслідок цих обставин С.Л. Рудницький мав наміри залишити радянську Україну і виїхати за кордон до Німеччини і працювати на будь-якій науковій посаді. Але цього не сталося із-за погіршення стану здоров'я [58]. У 1929 р. він цілком заслужено був обраний дійсним членом ВУАН. За таких складних обставин Рудницький зробив дуже багато для української географії та картографії. Завдяки підтримці Наркома освіти України М.О. Скрипника йшли підготовчі роботи по створенню Українського географічного музею при Українському географічному інституті, була складена карта

етнографічного розселення українського народу, яка була визнана недостатньо обґрунтованою статистичними даними [59].

С. Рудницький перший створив українську національну географію, підготував і видав низку праць, присвячених характеристиці всіх українських земель, перший опрацював українську географічну термінологію. Монографічні праці С. Рудницького присвячені морфології України, зокрема Українських Карпат. Учений написав понад 70 наукових праць і статей по географії, у тому числі з методики та історії географії, з історії України — за доби Козаччини [60].

21 березня 1933 р. за звинуваченням у причетності до Української військової організації С.Л. Рудницький був заарештований. Під шаленим тиском слідства С. Рудницький визнав свою належність до міфічної організації. Звівши на себе наклеп, С.Л. Рудницький не віддався беззастережно на поталу слідству. Він рішуче відкидав звинувачення у шпигунстві та зв'язках з німецьким консульством у Харкові, шкідництві та шпигунській діяльності в царині географії та особливо картографії.

23 вересня 1933 р. судова трійка при Колегії ДПУ України, розглянувши справу С.Л. Рудницького, прийняла ухвалу про позбавлення волі у місцях, підпорядкованих ОДПУ, терміном на п'ять років. 30 жовтня він був у супроводі спецконвою відправлений до Свирлагу ОДПУ в Лодейне Поле (Ленінградська обл.). Протягом 1933–1935 рр. перебував у Свирлазі, з 1936 р. відбував покарання на Соловках, де працював лікарем. Незважаючи на вкрай складні умови табірної життя, С. Рудницький продовжував наукову роботу і підготував два рукописи наукових досліджень: „Геоніомія” (324 ст.) та „Ендогенна динаміка земної кори” (1200 ст. з малюнками, кресленнями), які були конфісковані, після звернення до начальника Головного управління таборів НКВС СРСР за вказівкою керівника ГУЛАГу частину рукописів було повернуто С.Л. Рудницькому [61].

Восени 1937 р. С. Рудницький, термін покарання якого вичерпувався навесні 1938 р., чекав звільнення. 9 жовтня 1937 р. його разом з групою „українських буржуазних націоналістів” у позасудовому порядку особливою трійкою УНКВС Ленінградської області було засуджено до вищої міри покарання — розстрілу. Вирок було виконано 3 листопада 1937 р. — рівно за місяць до 60-річчя науковця [62].

Филипович Павло Петрович — український поет і літературознавець. Народився 1891 р. у с. Кайтанівка Звенигородського повіту Київської губернії (нині Катеринопільський р-н Черкаської обл.). Навчався у Златопільській гімназії та у Колегії Павла Галагана у Києві, по закінченню якої вступив на історико-філологічний факультет Київського університету Св. Володимира. Паралельно отримував освіту на правознавчому факультеті. Перші праці почав друкувати російською мовою у 1910 р. під псевдонімом П. Зорев у журналах: „Вестник Европы”, „Заветы”, „Куранты”. Ранні поезії позначені впливом символізму. Публікувався у збірнику „Музагет”, що об'єднував поетів-символістів. Перша значна наукова праця — „Жизнь и творчество Е. Баратынского” (1917 р.). З 1917 р. — приват-доцент Київського університету, 1920-1933 рр. — професор Інституту народної освіти (нині Київський національний університет імені Тараса Шевченка). Член комісії ВУАН зі складання біографічного словника

українських діячів, секретар історико-літературного товариства при ВУАН, редактор різних наукових збірок. Автор збірок поезій „Земля і вітер” (1922 р.), „Простір” (1925 р.). Належав до літературної групи неокласиків. Вважав, що для гармонійного розвитку національної літератури необхідне підґрунтя класичного світового письменства, не сприймав кон’юнктурної офіційної ідеологічної лінії в тогочасній поезії, виступав за підвищення культурного та художнього рівня літературних творів.

Поетична творчість П. Филиповича відзначається культурологічною насиченістю, осмисленням загальнолюдських етичних та естетичних цінностей. Здійснив переклади з французької мови Ш. Бодлера, П. Верлена, П.Ж. Беранже, з російської — твори Є. Баратинського, В. Брюсова, О. Пушкіна. Літературознавчі праці П. Филиповича присвячені західноєвропейській літературі, сучасному українському літературному процесу. П. Филипович — автор статей про О. Кобилянську, М. Коцюбинського, О. Олеся, Лесю Українку, І. Франка, представників молодшої української поезії: М. Рильського, Я. Савченка, М. Семенка, П. Тичину. Один із фундаторів сучасного шевченкознавства, автор спеціальних наукових досліджень: «Шевченко і романтизм» (1924 р.), «Шевченко і Гребінка» (1925 р.), «Шевченко і декабристи» (1926 р.), «До студіювання Шевченка та його доби» (1925 р.). Своїми працями заклав наукові основи українського літературознавства [63].

Восени 1934 р. заарештований органами НКВС, звинувачений у причетності до терористичної групи і засуджений до страти. 4 лютого 1936 р. вирок замінено на 10-річний термін ув’язнення у ВТТ [64]. Після перебування у сумнозвісній Медвежій Горі (Біломорсько-Балтійський канал), восени 1936 р. він був переведений до Соловецького табору. 9 жовтня 1937 р. постановою особливої трійки УНКВС Ленінградської області П.П. Филипович був засуджений до розстрілу [65].

Яворський Матвій Іванович — український історик. Народився 1884 р. (за ін. даними 1885 р.) у с. Корчми Сокальського повіту на Львівщині. Після закінчення гімназії навчався на юридичному факультеті Львівського університету, після закінчення якого в 1910 р. вивчав право у Віденському університеті. 1912 р. написав першу дослідницьку працю „Соціальні основи підліткової злочинності”, після захисту якої одержав ступінь доктора політичних наук [66]. Починаючи з 1902 р. М. Яворський брав активну участь у національному русі української громадськості Східної Галичини, який був спрямований проти галицьких москвофілів і польської шляхти. Належав до Русько-Української радикальної партії. У роки Першої світової війни служив в австрійській армії: 1914–16 рр. — хорунжий 34-го австрійського піхотного полку, з 1917 р. — військовий перекладач, працював у штабі військового уповноваженого австрійського уряду при Українській Центральній Раді, згодом — при уряді гетьмана П. Скоропадського. Після проголошення Західноукраїнської Народної Республіки у листопаді 1918 р. повернувся до Галичини, служив у військовій жандармерії Української галицької армії (УГА) [67]. Належав до числа офіцерів, які готували перехід УГА на бік Червоної армії й створення Червоної Української

галицької армії (ЧУГА), але через хворобу безпосередньої участі у переговорах не брав. Після одужання його було призначено начальником політшколи червоних старшин у Києві. У квітні 1920 р. М.І. Яворський вступив до лав більшовицької партії. На початку травня 1920 р. виїхав до Москви, згодом — до Казані, де перебували запасні частини Червоної армії. Наприкінці серпня 1920 р. повернувся в Україну. Викладав в Інституті народної освіти та Центральній партійній школі у Харкові. Протягом 1921–1922 рр. — уповноважений Комуністичної партії Східної Галичини (з 1923 р. — Комуністична партія Західної України) при ЦК КП(б)У. У кінці 1922 р. при Укрголовпрофосвіті Наркомосу України було створено Інститут марксизму і марксознавства, куди на кафедру історії української культури перейшов працювати М.І. Яворський [68]. 1924 р. призначений заступником, 1926–1929 рр. — в.о. завідувача Управління науковими установами в Україні (Укрнаука) при Наркоматі освіти УСРР. Один із організаторів Українського товариства істориків-марксистів. Яворський першим з українських істориків створив узагальнений курс історії України на методологічних засадах марксизму [69].

Автор перших в українській історіографії марксистських підручників з історії України, праць з історії громадських рухів та революції в Україні, численних статей в спеціалізованих журналах. Яворський вів боротьбу проти „української буржуазної історіографії”, головним чином проти школи М. Грушевського. У грудні 1928 р. Яворському надано ступінь доктора історичних наук без захисту дисертації за опублікованими працями. 1928 р. розпочалася критика Яворського російськими істориками-марксистами, зокрема М. Покровським, за „націоналістичні перекинуття”. Його було звинувачено у підміні класового підходу „формально-націоналістичним”, запереченні ним існування великої української буржуазії, надання українській соціал-демократії революційних рис, недооцінці діяльності більшовицької партії в Україні в дожовтневий період. Боротьба з „яворщиною” стала одним з напрямів ліквідації української національної історіографії в УСРР. У червні 1929 р. М.І. Яворський обраний дійсним членом ВУАН. У лютому 1930 р. виключений з партії та звільнений від обов’язків у ВУАН. Виїхав з України до Ленінграда, де був у 1931 р. заарештований органами ГПУ. Був звинувачений в належності до неіснуючої організації „Українського національного центру”, який нібито являв собою „блок українських антирадянських партій, окремих груп, формувань та колишніх членів контрреволюційного уряду в Україні — Центральної Ради”. 7 лютого 1932 р. у судовому засіданні Колегії ОГПУ М.І. Яворський був засуджений до 6 років позбавлення волі. Покарання відбував у Соловецьких таборах.

Для М.І. Яворського ув’язнення на Соловках стало тяжким випробуванням. Під час ув’язнення виступав з різкою критикою комуністичної партії і її керівника Йосипа Сталіна за їх злочинну політику, зокрема до українців. 9 жовтня 1937 р. постановою особливої трійки УНКВС Ленінградської області М.І. Яворський був засуджений до вищої міри покарання — розстрілу — за „націоналістичну й антирадянську діяльність серед в’язнів”. 3 листопада того ж року був страчений [70]. Реабілітований в 1989 р. [71]

Розслідування злочину тоталітарного режиму, скоєного над українською інтелігенцією й приховуваного понад 70 років, проводять українське і російське товариства «Меморіал». Вивчаються архіви, проводяться розкопки на місці трагедії.

На сучасному етапі досліджень в урочищі Сандормох виявлено понад сто братських могил, в яких поховано понад 1111 громадян, які були етаповані із Соловецького табору до Карелії. До пункту призначення їх не довели. Розстріляли на етапі [72].

Пам'ятне місце розстрілу, розташоване в районі 19-го кілометру дороги Медвеж'єгорськ — Повенець. Зафіксовано 150 ям, розміром 4x4 м, в яких здійснювалися масові поховання жертв політичних репресій [73], де тепер знаходиться меморіальне кладовище. На кладовищі збудовано і освячено православну каплицю на честь Георгія Побідоносця. Неподалік від неї хрест, пов'язаний вишитим рушником — данина пам'яті представників української інтелігенції — учасників акції „Покаяння”, проведеної в 1997 р.

Біля входу на меморіальне кладовище в Сандармосі встановлено гранітну брилу з барельєфом (скульптор Г. Салтун) і написом: «Люди, не убивайте друг друга» [74].

Примітки:

1. Веденєєв Дмитро, Шевченко Сергій. Українські Соловки. — К.: "ЕксОб", 2001. — С. 30–31.

2. Во отца Оксана моря... Книга паломника Соловецкой обители. — Спасо-Преображенский Соловецкий Ставропигиальный мужской монастырь. — Общество сохранения літературного насліддя — М., 2008. — С. 118.

3. Підгайний Семен. Українська інтелігенція на Соловках. Недостріляні. — К.: Видавничий дім „Києво-Могилянська академія”, 2008. — С. 10.

4. Веденєєв Дмитро, Шевченко Сергій. Українські Соловки. — К.: "ЕксОб", 2001. — С. 25–28.

5. Там само. — С. 79.

6. „Українізація” 1920-30-х років: передумови, здобутки, уроки. — К.: 2003. — С. 138, 149.

7. Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст. — К.: 1997. — С. 126.

8. Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ–ХХ ст. Історичні нариси . — К.: Наукова думка, 2002. — С. 432.

9. Там само. — С. 435.

10. Там само. — С. 438.

11. Ковтун Г.К., Войналович В.А., Данилюк Ю.З. Масові незаконні репресії 20-х–початку 50-х років на Полтавщині // Реабілітовані історією. — Київ — Полтава: Рідний край, 1992. — С. 18.

12. Там само. — С. 20.

13. Там само. — С. 21.

14. Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ–ХХ ст. Історичні нариси. — К.: Наукова думка, 2002. — С. 457.

15. Там само. — С. 459–460.
16. Там само — С. 472.
17. Веденєєв Дмитро, Шевченко Сергій. Українські Соловки. — К.: ”ЕксОб”, 2001. — С. 52.
18. Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ–ХХ ст. Історичні нариси . — К.: Наукова думка, 2002. — С. 473–474.
19. Веденєєв Дмитро, Шевченко Сергій. Українські Соловки. — К. : ”ЕксОб”, 2001. — С. 39.
20. Там само. — С. 69.
21. Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ–ХХ ст. Історичні нариси . — К.: Наукова думка, 2002. — С. 474–475; Веденєєв Дмитро, Шевченко Сергій. Українські Соловки. — К.: ”ЕксОб”, 2001. — С. 77.
22. Ковтун Г.К., Войналович В.А., Данилюк Ю.З. Масові незаконні репресії 20-х–початку 50-х років на Полтавщині // Реабілітовані історією. — Київ — Полтава: Рідний край, 1992. — С. 44–45.
23. Білокінь С.І. Закоханий у вроду слів. М. Зеров. Доля і книги . — К.: „Час”, 1990. — С. 7.
24. Енциклопедія історії України: У 8 т. / Ред. кол.: В. А. Смолій (голова) та ін. — К. : Наукова думка, 2005 — Т. 3: — С. 354.
25. Білокінь С.І. Закоханий у вроду слів. М.Зеров. Доля і книги. — К.: „Час”, 1990 — С. 9.
26. Енциклопедія історії України: У 8 т. / Ред. кол. : В. А. Смолій (голова) та ін. — К. : Наукова думка, 2005 — Т. 3: — С. 354.
27. Білокінь С.І. Закоханий у вроду слів. М.Зеров. Доля і книги . — К.: „Час”, 1990. — С. 18.
28. Остання адреса. До 60-річчя соловецької трагедії. — Т. 1. К.: Вид-во „Сфера”, 1997. — С. 38, 315.
29. Остання адреса. До 60-річчя соловецької трагедії. — Т. 3. К.: Вид-во „Сфера”, 1999. — С. 370–371.
30. Остання адреса. До 60-річчя соловецької трагедії. — Т. 1. К.: Вид-во „Сфера”, 1997. — С. 35–36.
31. Остання адреса. До 60-річчя соловецької трагедії. — Т. 2. К.: Вид-во „Сфера”, 1998. — С. 263–264.
32. Остання адреса. До 60-річчя соловецької трагедії. — Т. 1. К.: Вид-во „Сфера”, 1997. — С. 137, 172.
33. Веденєєв Дмитро, Шевченко Сергій. Українські Соловки. — К. : ”ЕксОб”, 2001. — С. 99.
34. Там само. — С. 100.
35. Там само. — С. 101.
36. Веденєєв Дмитро, Шевченко Сергій. Українські Соловки. — К.: ”ЕксОб”, 2001. — С. 62.
37. Герасимова Г.П. Ірчан Мирослав // Енциклопедія історії України: У 8 т. / Ред. кол.: В.А. Смолій (голова) та ін. — К.: Наукова думка, 2005 — Т.3 : — С. 535–536.

38. Герасимова Г.П. Куліш Микола // Енциклопедія історії України. — Т. 5. — К.: Наук. думка, 2008. — С. 466–467; Довідник із історії України. — К.: Генеза, 2002. — С. 381.
39. Енциклопедія історії України: У 8 т. / Ред. кол.: В. А. Смолій (голова) та ін. — К.: Наукова думка, 2008 — Т. 5. — С. 514.
40. Довідник з історії України (А - Я): Посіб. для серед. загальноосвіт. навч. закл. / Ред.: І.З. Підкова, Р.М. Шуст.— 2-е вид., доопрац. і доповн. — К.: Генеза, 2002. — С. 384.
41. Веденєєв Дмитро, Шевченко Сергій. Українські Соловки. — К.: "ЕксОб", 2001. — С. 63.
42. Там само. — С. 38.
43. Герасимова Г.П. Курбас Лесь // Енциклопедія історії України: У 8 т. / Ред. кол.: В.А. Смолій (голова) та ін. — К.: Наукова думка, 2008. — Т. 5. — С. 514–516.
44. Довідник з історії України (А–Я): Посіб. для серед. загальноосвіт. навч. закл. / Ред.: І.З. Підкова, Р.М. Шуст. — 2-е вид., доопрац. і доповн.— К.: Генеза, 2002. — С. 377; Герасимова Г.П.Крушельницький Антін Владиславович // Енциклопедія історії України: У 8 т. / Ред. кол. : В. А. Смолій (голова) та ін. — К.: Наукова думка, 2008. — Т. 5. — С. 425–427.
45. Нестуля О.О. Мистецтво було його мрією (Б.К. Пилипенко) Репресоване краєзнавство (20–30-ті роки). „Рідний край”. — Київ: Хмельницький редакційно-видавничий відділ, 1991. — С. 239.
46. Енциклопедія українознавства. — Т. 6. Словникова частина. Видавництво „Молоде життя”, 1973. Перевидання в Україні. — Львів, 1996. — С. 2045.
47. Нестуля О.О.Мистецтво було його мрією (Б.К.Пилипенко) Репресоване краєзнавство (20–30-ті роки). „Рідний край”. — Київ: Хмельницький редакційно-видавничий відділ, 1991. — С. 240.
48. Там само. — С. 242.
49. Верба І. Пилипенко Борис Кузьмич // Довідник з історії України (А–Я): Посіб. для серед. загальноосвіт. навч. закл. / Ред.: І.З. Підкова, Р.М. Шуст.— 2-е вид., доопрац. і доповн. — К.: Генеза, 2002. — С. 573–574; Нестуля О.О. Мистецтво було його мрією (Б.К. Пилипенко) Репресоване краєзнавство (20–30-ті роки). „Рідний край”. — Київ: Хмельницький редакційно-видавничий відділ, 1991. — С. 243.
50. Довідник з історії України (А–Я): Посіб. для серед. загальноосвіт. навч. закл. / Ред.: І.З. Підкова, Р.М. Шуст.— 2-е вид., доопрац. і доповн. — К.: Генеза, 2002. — С. 578.
51. Веденєєв Дмитро, Шевченко Сергій. Українські Соловки. — К.: "ЕксОб", 2001. — С. 95.
52. Остання адреса. До 60-річчя соловецької трагедії. — Т. 1.— К.: Вид-во „Сфера”, 1997. — С. 178.
53. Там само. — С. 316.
54. Довідник з історії України (А - Я): Посіб. для серед. загальноосвіт. навч. закл. / Ред.: І.З. Підкова, Р.М. Шуст. — 2-е вид., доопрац. і доповн. — К.: Генеза, 2002. — С. 583–584.
55. Остання адреса. До 60-річчя соловецької трагедії. — Т. 2. — К.: Вид-во „Сфера”, 1998. — С. 88–89.

56. Кубийович В. Рудницький Степан // Енциклопедія українознавства. — Т. 7. Словникова частина. Видавництво „Молоде життя”, 1973. Перевидання в Україні. — Львів, 1998. — С. 2631–2632.

57. Нестуля О.О. Фундатор української географічної науки (С.Л.Рудницький) // Репресоване краєзнавство (20–30-ті роки). „Рідний край”. — Київ : Хмельницький редакційно-видавничий відділ, 1991. — С. 122.

58. Там само. — С. 124.

59. Там само. — С. 125.

60. Кубийович В. Рудницький Степан // Енциклопедія українознавства. — Т. 7. Словникова частина. Видавництво „Молоде життя”, 1973. Перевидання в Україні. — Львів, 1998. — С. 2632.

61. Нестуля О.О. Фундатор української географічної науки (С.Л. Рудницький) // Репресоване краєзнавство (20–30-ті роки). „Рідний край”. — Київ: Хмельницький редакційно-видавничий відділ, 1991. — С. 127.

62. Там само. — С. 128.

63. Роздольська І. Филипович Павло Петрович // Довідник з історії України. — Видання друге, доопрацьоване і доповнене. — К.: „Генеза”, 2002. — С. 996.

64. Остання адреса. До 60-річчя соловецької трагедії. — Т. 1. К.: Вид-во „Сфера”, 1997. — С. 46.

65. Там само. — С. 188.

66. Рубльов О.С. Матвій Іванович Яворський // Зневажена Клію. — К.: 2005. — 565.

67. Грицак Я. Яворський Матвій // Довідник з історії України (А–Я): Посіб. для серед. загальноосвіт. навч. закл. / Ред.: І.З. Підкова, Р.М. Шуст.– 2-е вид., доопрац. і доповн. — К.: Генеза, 2002. — С. 1117.

68. Рубльов О.С. Матвій Іванович Яворський // Зневажена Клію. — К.: 2005. — С. 584–585.

69. Грицак Я. Яворський Матвій // Довідник з історії України (А–Я): Посіб. для серед. загальноосвіт. навч. закл. / Ред.: І.З. Підкова, Р.М. Шуст.– 2-е вид., доопрац. і доповн. — К.: Генеза, 2002. — С. 1117.

70. Рубльов О.С. Матвій Іванович Яворський // Зневажена Клію. — К.: 2005. — С. 568

71. Грицак Я. Яворський Матвій // Довідник з історії України (А–Я): Посіб. для серед. загальноосвіт. навч. закл. / Ред.: І.З. Підкова, Р.М. Шуст.– 2-е вид., доопрац. і доповн. — К.: Генеза, 2002. — С. 1117.

72. Лесь Танюк. Етичні колізії на звуженій сцені (з уроків Розстріляного Відродження). — Режим доступу: <http://memorial.org.ua/education/frameset.htm>

73. Остання адреса. До 60-річчя соловецької трагедії. — Т. 1. К.: Вид-во „Сфера”, 1997. — С. 28–29.

74. Веденєєв Дмитро, Шевченко Сергій. Українські Соловки. — К.: ”ЕксОб”, 2001. — С. 69.

ПІСЛЯМОВА

Видатні українці здійснили значний внесок в цивілізаційний процес, в його різні напрямки — науку, культуру, духовний розвиток, державництво. Вивчення і дослідження української культури, створеної не одним поколінням українців на батьківщині і за кордоном, дозволяє розширити наші знання про поступ українців у світовій культурі, розбудову своєї держави, їхні досягнення у всіх сферах буття. Важливу роль в опануванні здобутків культури відіграє історико-культурна спадщина, зафіксована в численних пам'ятках. Підвищення інтересу суспільства до своїх витоків, осмислення історичного досвіду, набутого українським народом у минулому, стимулює дослідження історії культури, актуалізує потребу суспільства у вивченні і пізнанні життя і діяльності українців в Україні і за кордоном

З переліку видатних українців, які мешкали й творили в Росії, видно, що вони внесли значний вклад в розвиток культури, мистецтва, науки, не лише Російської імперії і Радянського Союзу, а й світової цивілізації. Вони пам'ятали своє українське коріння, цікавилися життям рідної України. Діяльність видатних діячів, які мали відношення до України за походженням або проживанням, засвідчує наскільки значним був їх внесок в російську культуру. Це стосувалося науки, освіти, літератури, музичної та художньої творчості, військової справи та державництва. Російська культура завдяки ним отримала значне творче поповнення, засяяла новими фарбами. Від цього виграла обидві культури, як російська, так і українська. Не треба безумовно ідеалізувати і виписувати ці процеси лише світлими фарбами. Не слід приховувати і імперський тиск і вплив на Україну, його негативні наслідки. Разом з тим у взаємовпливу обох культур було чимало конструктивного, але цей позитивний процес скоріше йшов поза межами офіційних доктрин і керівних органів, так би мовити не завдяки, а всупереч цензурі, циркулярам, номенклатурним настановам.

Немало написано про вплив російської цивілізації на українську, і значно менше — у зворотньому напрямку. А це — могутня течія. Не було б багатьох російських досягнень в галузі економіки, державотворення, військової справи і культури, якби не видатні українці. Представлений текст показує як ще з пракозацьких часів українці впливали на побудову Російської держави. Вони входили до складу її еліти, брали активну участь у прогресивних і революційних рухах, досить чисельні вони були у верхівці військових, мільйони їх віддали своє життя під час багатьох воєн.

Немає поняття „українська культура в Росії”, бо все, що зроблено українцями на цій землі, а ргіогі вважається надбанням російської культури. Однак, навіть побіжний огляд творчості багатьох митців незаперечно свідчить про величезний внесок саме української культури, мистецтва, музики в створення російської культури, надання їй динамічного поштовху, зближення з культурою Західної Європи і нарешті перетворення її на культуру світового масштабу.

Цей огляд може слугувати першою спробою накреслити подальші напрямки вивчення пам’яток, пов’язаних з українцями в Росії. Деякі з цих напрямків почали реалізуватися. Якщо некрополі, основні споруди, пам’ятники та пам’ятні місця, музеї Москви та Санкт-Петербурга більш-менш досліджені самими росіянами і ці роботи можуть бути доступними, то більша частина Росії (Північ, Південь, Урал та Зауралля, Сибір, Далекий Схід) залишаються terra incognita. І тут пошукова, просвітницька робота української діаспори стає незамінною. Справа держави, її наукових та культурних інституцій запропонувати напрямки подальшої роботи по виявленню, вивченню, каталогізації, публікації досліджень та пропаганді пам’яток, що пов’язані з культурою України за її межами.

Системне збереження історичних об’єктів неможливе без їх дослідження, реєстрації, класифікації і систематизації, що є необхідною умовою і інструментом їх збереження. На жаль, цей напрямок і досі залишається без належної уваги з боку відповідних установ. Визначення програм з вивчення вітчизняної культури потребує створення інформаційних баз даних, зокрема комп’ютерних, про пам’ятки усіх видів і типів як в Україні, так і за її межами. Досить перспективним уявляється інформаційний потенціал історичних пам’яток, систематизований за певними ознаками, параметрами і періодами розвитку культури.

Робота може по новому висвітлити ряд теоретичних питань і сприяти вирішенню практичних завдань. Матеріали роботи можна використати при доопрацюванні проекту державної програми з охорони української культурної спадщини за кордоном.

Концептуальні положення, викладені в роботі, можуть бути використані при дослідженні і вивченні пам’яток української культурної спадщини за кордоном, зокрема при підготовці багатотомного енциклопедичного видання «Зводу пам’яток історії та культури України».

Робота може бути використана при підготовці освітніх та науково-методичних програм з історії та культури України. Напрацювання авторів можуть бути застосовані в роботі Фонду культури, УТОПІКу, громадської організації «Меморіал», громадських об’єднань української діаспори.

В цілому, культурна спадщина в кожній з країн вважається частиною культурно-соціальних ресурсів. Своєчасне визначення, поцінування та дбайливе використання цих ресурсів несе країнам економічну користь. Збереження об’єктів історико-культурного значення цілком можливо поєднати з поліпшенням умов економічного піднесення місцевостей з низьким рівнем промислового або сільськогосподарського потенціалу. Розвиток сучасної індустрії туризму має щільний зв’язок із збереженням культурної спадщини в кожній з країн. При

цьому відслідковується взаємовплив процесів поживлення туристичного бізнесу та стану збереження пам'яток історії та культури.

Таким чином, розглянуто досить широке коло питань. Автори спробували відповісти своїм конкретним дослідженням наскільки українська культура вплинула на процеси формування російської культури, зокрема через творчу працю її кращих представників на теренах Росії. Очевидно слід охарактеризувати ці стосунки, не як впливи, або взаємовпливи, а як фактори єдиного культурного потоку із заходу на схід, який сприяв формуванню загальних моральних норм, етичних принципів, естетичних уподобань як складових загальнолюдських цінностей.

В. Є. Герасимчук
Т. І. Катаргіна

КАТАЛОГ-ДОВІДНИК

Пам'ятки та пам'ятні місця, пов'язані
з політичними, державними, військовими діячами,
видатними представниками культури, науки,
мистецтва України в Російській Федерації

Передмова

Пам'ятки історії та культури кожного народу є своєрідним історичним джерелом, яке несе інформацію про життя і творчість видатних представників науки, культури, мистецтва, державних і громадських діячів. Крім писемних джерел протягом століть створюються нерухомі пам'ятки археології, історії, архітектури, монументального мистецтва, які зберігають інформацію та залишаються свідками життя і творчості історичних осіб. Вивчення нерухомих пам'яток й пов'язаних з ними подій дає можливість більш детально й об'ємно простежити віхи життя не тільки окремої людини, а й вивчити взаємовідносини та фактори впливу кожної з культур одна на одну.

Україна виступає як метрополія для східної й західної діаспор. Вони в свою чергу мають різні ступені, форми, методи, термін виникнення та зв'язки з метрополією. Формування діаспори проходило різними шляхами: вона пов'язана і з міграцією частини населення, і з захопленням сусідніми державами окремих українських земель, і з процесами примусового переселення, депортацій, репресій. Класичною формою діаспори є міграція, котра в середовищі українців розпочалася давно.

Однією з перших міграційних хвиль був вплив українців у Туреччину та країни Західної Європи після Полтавської битви (1709 р.), друга — після скасування Гетманщини та руйнації Запорозької Січі. Саме тоді українське козацтво мусило залишити Україну та оселитися на Кубані та в районах Тереку. За наказом Катерини II запорожці отримали землі на Кубані на сорок куренів. В місті висадки козаків Чорноморської Січі у 1792 р. в Тамані на Кубанщині до сторіччя цієї події в 1911 р. встановлений пам'ятник Запорозьким козакам [1]. Щодо селянських мігрантів, то вони оселялися в Надволжі та Поураллі. Таким чином, міграцію мешканців України на території, які складала Російську імперію, а згодом — Радянський Союз, поділяють на кілька етапів: перший — XVII ст.–п.п. XIX ст.; другий — кінець XIX ст.–поч. XX ст.; третій — середина XX ст., четвертий — післявоєнний період XX ст.

За останніми даними Російської статистичної агенції, загальна кількість українців, які мешкають в Російській Федерації, складає 2 млн 944 тис. [2] Місця компактного проживання українців розподіляються в практично по всій території Росії — від Карелії до Камчатки. В Російській Федерації діють понад 90 українських громадсько-культурних об'єднань в багатьох регіонах країни, серед яких: Товариство української культури Карелії, Товариство ім. Т.Г. Шевченка (Санкт-Петербург), «Перевесло» (Вороніж), Новоросійське культурно-

просвітницьке товариство «ГУК», Товариство української культури Кубані (Краснодар), Центр української культури м. Сочі, “Промінь” (Самара), “Кри- ниця”, “Кобзар” (Уфа), “Вербиченька” (Казань) та інші. Український культур- ний центр в Москві був створений за постановою урядів Москви і України у 1993 році. Протягом п’яти років відбувалась реконструкція його приміщення на вул. Арбат. Офіційно Український дім відкрився 27 листопада 1998 року.

За сучасними етнологічними теоріями всі українці і особи українського походження складають український етнос, хоча кожній із його складових притаманний різний ступінь етнічної самосвідомості. «Науковці користуються для визначення цього феномена такими термінами: зарубіжні українці ” (з конкретизацією країни, наприклад, канадські, американські українці тощо); “особи (громадяни) українського походження” (наприклад, американці українського походження); “українці в країні проживання” (в Росії, Молдові) “вихідці з України та їх нащадки” (в першому випадку йдеться про тих, хто народився в Україні; в другому — про тих, хто народився в країні проживання чи емігрував туди з третьої країни, але не народжений в Україні)[3]. До цього слід додати ще й етнічних українців, народжених в інших країнах.

Українська культурна спадщина не обмежується нерухомими об’єктами, які зберігаються на території держави, а виходячи за кордони, розташована на теренах інших держав.

До каталогу включені нерухомі пам’ятки, пов’язані з життям та діяльністю в Росії видатних представників історії та культури, які народилися в Україні, але певний час, а й навіть усе життя провели в Росії, чий творчий доробок збагатив культури обох країн або вплинув на розвиток суспільства на певному історич- ному етапі.

До каталогу включені понад 850 пам’яток історії та культури, пов’язаних з життям та діяльністю 338 осіб — військових, державно-політичних та громад- ських діячів, видатних представників науки, освіти, культури та мистецтва — вихідців з України.

Примітки:

1. Памятник первым Запорожцам, высадившимся в Тамани. Режим доступа: <http://www.taman-azov-more.ru/index.php/dostp/14-zaparozci.html>

2. Российская перепись в этническом измерении./ Режим доступа: http://www.zlev.ru/39_36.htm#_ftnref1

3. Українці за межами України // Історія України: Нове бачення. Навчальний посібник / Під ред. Смоля В.А. — К.: Наукова думка, 2000. — С. 432.

Персоналії	Центри	Пам'ятки, пам'ятники, пам'ятні місця
А*		
Авербах Михайло Йосипович 29 (17).05. 1872, Маріуполь, нині Донецької обл. — 29.07. 1944, Москва, офтальмолог, акад. АН СРСР (1939)	Москва	Московський університет, медичний факультет якого у 1895 р. закінчив М.Й. Авербах — вул. Мохова, 9; Московський Науково-дослідний інститут очних хвороб ім. Гельмгольца, де у 1903–1944 рр. працював М.Й. Авербах — вул. Садово-Черногрязська, 14/19; Пам'ятник-бюст М.Й. Авербаха на території інституту очних хвороб ім. Гельмгольца (1952, ск. С.Д. Меркуров); П'ятий (Голіцинський) корпус 1-ї міської клінічної лікарні ім. М.І. Пирогова, де працював М.Й. Авербах, мем. дошка — Ленінський просп., 8; Могила М.Й. Авербаха — Введенське кладовище, вул. Налична, 1
Адріанова-Перетц Варвара Павлівна 12.05 (30.04). 1888, Ніжин, нині Чернігівської обл. — 06.06. 1972, Ленінград, нині Санкт-Петербург, історик літератури, чл.- кор. АН СРСР (1943)	Санкт-Петербург; Передмістя Санкт-Петербурга Комарове	Будинок Інституту літератури АН СРСР (Пушкінський дім), де у 1931–1972 рр. працювала В.П. Адріанова-Перетц — наб. Макарова, 4; Могила В.П. Адріанової-Перетц — Комаровське кладовище, вул. Озерна, 52 а
Айналов Дмитро Власович 20 (08).02. 1862, Маріуполь, нині Донецької обл. — 12.12. 1939, Ленінград, нині Санкт-Петербург, історик мистецтва, чл.-кор. Петерб. АН (1914)	Казань Санкт-Петербург	Казанський державний університет (нині Казанський (Приволзький) федеральний університет), в якому в 1890–1902 рр. працював приват-доцент Д.В. Айналов — вул. Кремлівська, 18; Будинок Петербурзького університету, де у 1903–1939 рр. працював професор Д.В. Айналов — Університетська наб., 7/9; Могила Д.В. Айналова, пам. 1952 — Некрополь «Літераторські містки», частина Волковського кладовища, Розтанний проїзд, 7а

Персоналії	Центри	Пам'ятки, пам'ятники, пам'ятні місця
<p>Акімов Микола Павлович 16 (03).04. 1901, Харків — 06.09. 1968, Москва, художник, режисер, нар. артист СРСР (1961)</p>	<p>Москва;</p> <p>Санкт-Петербург</p>	<p>Будинок Державного академічного театру ім. Є. Вахтангова, де у 1932 р. працював М.П. Акімов — вул. Арбат, 26;</p> <p>Олександринський театр (Державний академічний театр драми ім. О.С. Пушкіна), в якому в 1922–1960 рр. працював М.П. Акімов — пл. Островського, 2;</p> <p>Театр комедії ім. М.П. Акімова, де у 1935–1949, 1955–1968 рр. головним режисером працював М.П. Акімов — Невський просп., 56;</p> <p>Будинок, де у 1945–1967 рр. жив М.П. Акімов, мем. дошка (1970, арх. Ж.М. Вержбицький) — пров. Кирпичний, 1/4;</p> <p>Могила М.П. Акімова, (пам. 1974, граніт. стела з барельєфом, ск. Г.В. Хонін, арх. В.М. Черкаський) — Некрополь «Літераторські містки», частина Волковського кладовища, Розтанний проїзд, 7а</p>
<p>Александров Анатолій Петрович 13.02 (31.01) 1903, с. Тараща, нині місто Київської обл. — 03.02. 1994, Москва, фізик, академік АН СРСР (1953), президент АН СРСР (1975–1986)</p>	<p>Москва</p> <p>Московська обл. Долгопрудне</p> <p>Санкт-Петербург</p>	<p>Будинок Президії Російської Академії наук, де у 1976–1986 рр. працював А.П. Александров — Ленінський просп., 32-а;</p> <p>Будинок, в якому жив А.П. Александров — вул. Піхотна, 30;</p> <p>Могила А.П. Александрова — Митинське кладовище, П'ятницьке шосе, 6-км.;</p> <p>Бюст А.П. Александрова — Сосновий бор біля Ленінградської АЕС;</p> <p>Московський фізико-технічний інститут (МФТІ), де з 1951р. працював А.П. Александров — Інститутський пров., 9;</p> <p>Фізико-технічний інститут ім. А.Ф. Іоффе РАН, де працював А.П. Александров — вул. Політехнічна, 26;</p> <p>Санкт-Петербурзький державний політехнічний університет, де у викладав А.П. Александров — вул. Політехнічна, 29</p>
<p>Алчевський Іван Олексійович 27 (15).12. 1876, Харків — 10.05 (27.04). 1917, Баку (похований у Харкові), оперний співак</p>	<p>Москва</p> <p>Санкт-Петербург</p>	<p>Будинок Большого оперного театру, де у 1910–1914 рр. солістом виступав І.О. Алчевський, організував музично-драматичне товариство «Кобзар» — Театральна пл., 1;</p> <p>Будинок Маріїнського театру, де у 1901–1902 рр. працював І.О. Алчевський — Театральна пл., 1</p>

Персоналії	Центри	Пам'ятки, пам'ятники, пам'ятні місця
<p>Альошин Павло Федотович 28 (15).02. 1880, Київ — 07.10. 1961, Київ, архітектор, педагог, доктор архітектури (з 1946 р.), дійсний член Академії архітектури УРСР (1945–1958), почесний член Академії будівництва і архітектури УРСР (1958 р).</p>	<p>Санкт- Петербург</p>	<p>Інститут громадянських інженерів (нині Санкт-Петербурзький інженерно-будівельний державний університет), який у 1904 р. закінчив П.Ф. Альошин — вул. 2-а Красноармійська, 4;</p> <p>Будинок Петербурзької Академії мистецтв, де навчався і у 1917 р. закінчив із званням митця-архітектора П.Ф. Альошин — Університетська наб., 17;</p> <p>Його роботи: Санкт-Петербург: Будинок Бажанова, побуд. 1907–1909 рр. для Торговельно-промислового товариства Ф.Г. Бажанова та А.П. Чувадіної (модерн, пам'ятка архітектури) (нині 2-й філіал Дитячої бібліотеки ім. О.С. Пушкіна) — вул. Марата, 72.</p>
<p>Альтман Натан Ісаєвич 22 (10).12. 1889, Вінниця — 12.12. 1970, Ленінград, нині Санкт- Петербург, художник, скульптор, засл. художник РРФСР (1968)</p>	<p>Санкт- Петербург</p> <p>Передмістя Санкт- Петербурга Комарове</p>	<p>Будинок, де у 1916-1921 рр. жив Н.І. Альтман — 1-а лінія Василівського острова, 4;</p> <p>Будинок, де з 1936 р. жив Н.І. Альтман — просп. Лесной, 61;</p> <p>Могила Н.І. Альтмана — Комаровське кладовище, вул. Озерна, 52 а</p>
<p>Андрієвич Яків Максимович ?.03. 1801, с. Ярешки (нині село Барішів- ського р-ну Київської обл.) — 18.04. 1840, м. Верхньоудинськ Іркутської губ. (нині м. Улан-Уде, Бурятія, РФ) декабрист, підпоручик, член Товариства з'єднаних слов'ян, Південного товариства</p>	<p>Санкт- Петербург</p> <p>Забайкальський край Чита</p> <p>Петровський Завод</p>	<p>Будинок Другого кадетського корпусу, де у 1812–1816 рр. виховувався Я.М. Андрієвич — вул. Красного Курсанта, 14–18, вул. Ждановська, 13-15;</p> <p>Будинок Дворянського полку, де у 1816–1819 рр. навчався Я.М. Андрієвич — вул. Красного Курсанта, 21–27;</p> <p>Петропавловська фортеця, де з 11. 02. до 23.07. 1826 р. перебував в ув'язненні Я.М. Андрієвич — Заячий острів;</p> <p>Читинський острог, в якому відбував каторгу Я.М. Андрієвич, разом з 85 декабристами;</p> <p>Будинок залізничної станції, де встановлена мем. дошка на честь декабристів</p>

Персоналії	Центри	Пам'ятки, пам'ятники, пам'ятні місця
<p>Андрузький (Андрієвський) Георгій (Юрій) Левович 08.06 (26.05). 1827, с. Вечірки, нині Пирятинського р-ну, Полтавської обл. — р.с. невід, громад- ський діяч, поет</p>	Соловки	Соловецький монастир (заснов. п.п. XV ст., тепер історико-архітектурний заповідник), де 1850–1854 рр. відбував заслання член Кирило-Мефодіївського товариства Г.Л. Андрузький (Андрієвський)
<p>Апостол Данило Павлович 14 (04).12. 1654, с. Сорочинці, нині Великі Сорочинці Миргородського р-ну Полтавської обл. — 28 (17).01. 1734, там само, військовий і держав- ний діяч, гетьман Лівобережної України (1727–1734)</p>	Санкт-Петербург	Петропавлівська фортеця, де в 1723–1725 рр. перебував в ув'язненні Д.П. Апостол — Заячий острів
<p>Архипенко Олександр Порфирівич 11.06 (30.05). 1887, Київ — 25.02. 1964, Нью-Йорк (США), скульптор, художник</p>	Москва	Московське художнє училище живопису, скульптури і архітектури, де у 1906–1908 рр. навчався О.П. Архипенко — вул. М'ясицька, 21, буд. 6-7; пров. Бобров, 8, буд. 10
<p>Афанасьєв-Чужбинський (Афанасьєв) Олександр Степанович 12.03 (28.02). 1817, Ісківці, нині Лубенського р-ну, Полтавської обл. — 18 (06).09. 1875, Санкт-Петербург, письменник, історик, етнограф, мозознавець</p>	Санкт-Петербург	Будинок Петербурзького університету, де працював О.С. Афанасьєв-Чужбинський — Університетська наб., 7/9; Могила О.С. Афанасьєва-Чужбинського — Некрополь «Літераторські містки» частина Волковського кладовища, Розтанний проїзд, 7а

Персоналії	Центри	Пам'ятки, пам'ятники, пам'ятні місця
<p>Ахматова (Горенко) Анна Андріївна 23 (11).06. 1889, Одеса — 05.03. 1966, Домодедово, Московської обл., похована в передмісті Санкт- Петербурга, с. Комарове, поетеса, письменниця</p>	<p>Москва</p> <p>Санкт- Петербург</p> <p>Передмістя Санкт- Петербурга Комарове</p>	<p>Будинок, в якому в 1918 р. жила А.А. Ахматова — 3-й Зачатьєвський пров.;</p> <p>Будинок, в якому жила А.А. Ахматова, тепер «Ахматовський культурний центр» — вул. Велика Ординка, 17 (бувш. квартира В.Є. Ардова);</p> <p>Будинок, в якому у 1912–1914 жила А.А. Ахматова — Тучков пров., 17;</p> <p>Будинок, в якому у 1914–1917 рр. жила А.А. Ахматова — наб. Тучкова, 20;</p> <p>Будинок (Мармуровий палац), в якому у 1919–1921 рр. жила А.А. Ахматова — вул. Халтуріна, 5/1;</p> <p>Будинок (Фонтанний будинок), в якому 1918, 1924–1952 рр. жила А.А. Ахматова (тут 1989 р. створений Музей А. Ахматової), мем. дошка — наб. р.Фонтанки, 36;</p> <p>Будинок, в якому у 1952–1961 рр. жила А.А. Ахматова — вул. Красноі Конниці, 4;</p> <p>Будинок, в якому у 1961–1966 рр. жила А.А. Ахматова — вул. Леніна, 34;</p> <p>Музей «Анна Ахматова. Срібний вік» — вул. Автовська, 14;</p> <p>Пам'ятник А.А. Ахматовій — біля Смольного інституту — пл. Пролетарської Диктатури, Смольний проїзд, 1;</p> <p>Пам'ятник А.А. Ахматовій — парк сучасної скульптури біля філологічного факультету Санкт-Петербурзького державного університету (2004, ск. В. Трояновський);</p> <p>Могила А.А. Ахматової, пам. 1968, ск. А. Ігнат'єв, В. Смирнов — Комаровське кладовище, вул. Озерна, 52 а</p>
Б*		
<p>Бабель Ісаак Еммануїлович (Бобель) 13 (01).07. 1894, Одеса — 27.01. 1940, Москва, письменник, сценарист, репресований</p>	<p>Москва</p>	<p>Будинок, в якому у 1920-х рр. розмішувалося видавництво артілі письменників «Круг», до складу якої входив І.Е. Бабель, а також М. Асєєв, Вс. Іванов, Л. Леонов, Б. Пастернак та ін. — пров. Леонтьєвський, 23;</p> <p>Місце будинку, де у 1930-і рр. жив І.Е. Бабель — Яузський бульв., 3 (будинок не зберігся)</p>

Персоналії	Центри	Пам'ятки, пам'ятники, пам'ятні місця
Багрицький (Дзюбін) Едуард Георгійович 03.11 (22.10). 1895, Одеса — 16.02. 1934, Москва, поет	Москва	Будинок, в якому у 1920-х рр. жив Е.Г. Багрицький, мем. дошка — вул. Багрицького (кол. Жданова); Будинок, в якому у 1931–1934 рр. жив Е.Г. Багрицький — Камергерський пров., 2; Могила Е.Г. Багрицького (д.1) — Новодівоче кладовище, Лужнецький проїзд, 2
Балавенський Федір Петрович 12.01. 1865 (31.12. 1864), Люботин, нині Харківської обл. — 08.11. 1943, с. Ліанозове (нині в межах Москви), скульптор	Санкт-Петербург	Будинок Петербурзької Академії мистецтв, де у 1897–1903 рр. навчався Ф.П. Балавенський — Університетська наб., 17
Бантиш-Каменський Микола Миколайович 27 (16).12. 1737, Ніжин, нині Чернігівської обл. — 01.02 (20.01). 1814, Москва, державний діяч, історик, археограф	Москва	Будинок Архіву Колегії іноземних справ, де працював з 1768, був головою архіву у 1800–1814 рр. М.М. Бантиш-Каменський (колишні палати дяка Українцева) — Хохловський пров., 7; Могила М.М. Бантиш-Каменського — Новодівоче кладовище, Лужнецький проїзд, 2
Баранников Олексій Петрович 21 (09).03. 1890, Золотоноша, Черкаської обл. — 04.09. 1952, Ленінград, нині Санкт-Петербург, літературознавець, мовознавець	Санкт-Петербург; Передмістя Санкт-Петербурга Комарове	Будинок Петербурзького університету, в якому у 1922–1952 рр. викладав професор О.П. Баранников — Університетська наб., 7/9; Могила О.П. Баранникова — Комаровське кладовище, вул. Озерна, 52 а.
Баранович Олексій Іванович 1892, Старокосянтинів, нині Хмельницької обл. — 03.05. 1961, Москва, історик, доктор істор. наук (1951), громадський діяч	Санкт-Петербург Москва	Будинок Петербурзького університету, в якому в 1911–1916 рр. навчався О.І. Баранович — Університетська наб., 7/9; Будинок Інституту історії СРСР (нині Інститут російської історії РАН), де у 1945–1961 рр. працював О.І. Баранович — вул. Дм. Ульянова, 19; Могила О.І. Барановича — Ваганьківське кладовище, вул. Сергія Макеєва, 15

Персоналії	Центри	Пам'ятки, пам'ятники, пам'ятні місця
Бах Олексій Миколайович 17 (05).03. 1857, Золотоноша, нині Черкаської обл. — 13.05. 1946, Москва, біохімік, акад. АН СРСР (1929)	Москва	Інститут біохімії ім. О.М. Баха РАН, мем. дошка — Ленінський просп., 33; Фізико-хімічний інститут ім. Л.Я. Карпова, директором якого з 1918 р. працював О.М. Бах, мем. дошка — вул. Воронцово поле, 10; Могила О.М. Баха (пам., ск. М.П. Оленін) (д.4) — Новодівоче кладовище, Лужнецький проїзд, 2
Безбородько Ілля Андрійович 27 (16).02. 1756, с. Стольне, поблизу м. Глухів — 15 (03).06. 1815, Санкт-Петербург, військовий діяч, гене- рал, сенатор, граф	Санкт- Петербург	Могила І.А. Безбородька — усипальниця Благовіщенської церкви Олександро- Невської лаври, наб. р. Монастирки, 1
Безбородько Олександр Андрійович 25 (14).03. 1747, Глухів, Сумської обл. — 17 (06).04. 1799, Санкт-Петербург, дипломат, князь (1797)	Санкт- Петербург	Палац О.А. Безбородька (тепер Центральний музей зв'язку ім. О.С. Попова), сер. 18 ст., перебуд. 1783–1786, внутрішнє оздоблення за проектом Д. Кваренгі; перебуд. фасадів 1870-і рр., арх. А.К. Кавос, Н.А. Любимов — вул. Союзу зв'язку (б. Поштамтська), 7; Могила О.А. Безбородька (пам. 1803, ск. Ж.Д. Рашетт, арх. Н.А. Львов) — усипаль- ниця Благовіщенської церкви Олександро- Невської лаври, наб. р. Монастирки, 1
Безименський Олександр Ілліч 18 (06).01. 1898, Житомир, — 26.06. 1973, Москва, поет, перекладач	Москва	Могила О.І. Безименського (д. 7) — Ново- дівоче кладовище, Лужнецький проїзд, 2
Бей-Бієнко Григорій Якович 07.02. 1903, Білопілля, Харківської обл. — 03.11. 1971, Ленінград, нині Санкт-Петербург, ентомолог, чл.-кор. АН СРСР (1953)	Санкт- Петербург	Будинок, в якому в 1927 р. працював у Зоологічному музеї АН СРСР, бував на засіданнях Російського ентомологічного товариства, обраний його президентом (1965–1971 рр.) Г.Я. Бей-Бієнко — Універ- ситетська наб., 1;

Персоналії	Центри	Пам'ятки, пам'ятники, пам'ятні місця
	м. Пушкін Передмістя Санкт-Петербурга Комарове	Будинок Ленінградського сільськогосподарського інституту (тепер Санкт-Петербурзький державний аграрний університет), де працював у 1938–1942, 1944–1968 рр. Г.Я. Бей-Бієнко — Петербурзьке шосе, 2; Могила Г.Я. Бей-Бієнка (пам.1972, ск. Л.В. Калінін) — Комаровське кладовище, вул. Озерна, 52 а.
Бекарюков Дмитро Дмитрович 13 (01). 1861, с. Василівка, Вовчанського р-ну Харківської обл. — 13.09. 1934, Москва, лікар-гігієніст, Герой Праці (1926)	Казань Москва	Казанський державний університет(нині Казанський (Приволзький) федеральний університет), в якому у 1884–1886 рр. на медичному факультеті навчався Д.Д. Бекарюков — вул. Кремалівська, 18; Могила Д.Д. Бекарюкова — Новодівоче кладовище, Лужнецький проїзд, 2
Бекетов Олексій Миколайович 03.03 (19.02). 1862, Харків — 23.11. 1941, Харків, архітектор, педагог, засл. діяч мистецтв УРСР (1941)	Санкт-Петербург	Будинок Петербурзької Академії мистецтв, де 1881–1885 рр. навчався О.М. Бекетов — Університетська наб., 17
Беклемішев Володимир Олександрович 15 (03).08. 1861, Катеринослав, нині Дніпропетровськ — 21.12. 1919, Новоржев, Кун'їнського р-ну, Псковської обл., скульптор, педагог, акад. Петерб. АМ (1892)	Санкт-Петербург Новоржев	Будинок Петербурзької Академії мистецтв, де 1878–1887 рр. навчався, працював професором з 1892 р., був ректором у 1900–1902 рр., 1906–1911 рр. В.О. Беклемішев — Університетська наб., 17; Місце першого поховання В.О. Беклемішева — Міське кладовище (нині меморіальне) (перепохований в Санкт-Петербурзі); Його роботи: Новочеркаськ: Пам'ятник Єрмаку (за проектом М.О. Мікешина, 1904, бронза); Санкт-Петербург: Нагробок Ф.І. Стравінського, (1908); Пам'ятник А. Куїнджі (некрополь майстрів мистецтв, 1914); Пам'ятник Боткіну (просп. К. Маркса. 1908); Тегеран: Пам'ятник О. Грибоєдову (1903)

Персоналії	Центри	Пам'ятки, пам'ятники, пам'ятні місця
Береговий Георгій Тимофійович 15.04. 1921, с. Федорівка, нині Полтавської обл. — 30.06. 1995, Москва, льотчик-космонавт, генерал-лейтенант, двічі Герой Рад. Союзу	Москва Московська обл. с-ще Чкаловське	Могила Г.Т. Берегового (д.11) — Новодівоче кладовище, Лужнецький проїзд, 2; Будинок, в якому в 1958–1966 рр. жив Г.Т. Береговий, мем. дошка — вул. Інститутська, 28
Бердяєв Микола Олександрович 18 (06).03. 1874, Київ — 24.03. 1948, Кламар (Франція), філософ, письменник, публіцист, громадський діяч	Москва Санкт-Петербург	Московський університет, де у 1917–1922 рр. викладав М.О. Бердяєв — вул. Мохова, 9, 11; Будинок, в якому М.О. Бердяєв організував «Вільну академію духовної культури», де працював у 1918–1919 рр. — вул. Поварська, 8; Будинок, в якому в 1917–1922 рр. жив М.О. Бердяєв — пров. Великий Василівський, 4, кв. 3; Будинок, де жив у 1903–1908 рр. М.О. Бердяєв — пров. Саперний, 10; Будинок, в якому у зібраннях Мережковського салону брав участь М.О. Бердяєв — просп. Літейний, 24/27; Будинок, в якому бував М.О. Бердяєв на зібраннях літературно-художнього об'єднання «Івановські середи» у Вяч. Іванова — вул. Тавричеська, 35/1
Березовський Максим Созонтович 27 (16).10. 1745, Глухів, Сумської обл. — 02.04 (22.03). 1777, Санкт-Петербург, композитор, співак	Ленінградська обл. м. Ломоносов Оранієнбаум, Палацово-парковий комплекс	Оранієнбаум, де у 1759–1760 рр. солістом виступав в спектаклях італійської оперної трупи М.С. Березовський
Бернес (Нейман) Марк Наумович 08.10 (25.09). 1911, Ніжин, нині Чернігівської обл. — 16.08. 1969, Москва, актор, співак, нар. артист РРФСР (1965)	Москва	Московський драматичний театр (бувний театр Корша, нині філіал МХАТу), де у 1930–1933 рр. працював М.Н. Бернес — пров. Петровський, 3; Будинок, в якому жив М.Н. Бернес — вул. Садово-Сухаревська, 19/23; Могила М.Н. Бернеса — Новодівоче кладовище, Лужнецький проїзд, 2

Персоналії	Центри	Пам'ятки, пам'ятники, пам'ятні місця
Бернштам Олександр Натанович 01.10 (18.09). 1910, Керч – 10.12. 1956, Ленінград, нині Санкт-Петербург, археолог, історик	Передмістя Санкт- Петербурга Комарове	Могила О.Н. Бернштама — Комаровське кладовище, вул. Озерна, 52 а
Бернштейн Сергій Натанович 05.03 (22.02). 1880, Одеса — 26.10. 1968, Москва, математик, акад. АН СРСР (1929), акад. АН УРСР(1925)	Санкт- Петербург Москва	Будинок Петербурзького університету, де викладав С.Н. Бернштейн — Університет- ська наб., 7/9; Могила С.Н. Бернштейна — Новодівоче кладовище, Лужнецький проїзд, 2
Білозерський Василь Михайлович 1825, хут. Мотронів- ка, нині Чернігівської обл. — 04.03 (20.02). 1899, хут. Мотронів- ка, Чернігівської обл., журналіст, педагог, видавець	Санкт- Петербург	Будинок, в якому жив В.М. Білозерський — Аптекарьський пров., 4б, кв.10; Будинок, в якому працював В.М. Білозер- ський — Невський проспект, 54; Будинок III відділення власної його імпера- торської величності канцелярії, де допитували В.М. Білозерського у зв'язку з процесом по справі Товариства Кирила і Мефодія — наб. Фонтанки, 16; Будинок, де 1860–1861 рр. відбувались засідання редакції журналу “Основа” — вул. Соціалістична, 12
Більбасов Василь Олексійович 19 (07).06. 1837, Полтава — 06.08 (24.07). 1904, Павловськ, Ленінградської обл., історик, журналіст	Санкт- Петербург	Будинок Петербурзького університету, де навчався (закінчив 1861 р.) та працював 1866 р. В.О. Більбасов — Університетська наб., 7/9; Будинок, в якому в 1890-х–1904 рр. жив В.О. Більбасов — пр. Літейний, 36; Могила Більбасова В.О. — Новодівоче кладовище, Московський просп., 100
Блох Леонора Абрамівна 19 (07).04. 1881, Кременчук, нині Полтавської обл. — 17.01. 1943, Алма-Ата (за ін. дж. с. Талгор) (Казахстан), скульптор	Санкт- Петербург	Будинок «Товариства заохочування мист- ецтв», де в рисувальній школі у Р.Р. Баха навчалась Л.А. Блох (тепер будинок Санкт- Петербурзького союзу художників Росії) — вул. Велика Морська, 38

Персоналії	Центри	Пам'ятки, пам'ятники, пам'ятні місця
<p>Бовсунівський Петро Федорович 1897, хут. Залфи, Тетіївського р-ну, нині Київської обл. — 03.11. 1937, урочище Сандормох, м. Медвеж'єгорськ, Республіка Карелія, історик, економіст, викладач</p>	<p>Соловки Карелія Медвеж'єгорськ урочище Сандормох 20-й км дороги Медвеж'єгорськ — Повенец</p>	<p>Місце ув'язнення П.Ф. Бовсунівського у таборі особливого призначення — територія кремля Соловецького монастиря; Місце розстрілу та поховання П.Ф. Бовсунівського 03.11 1937, урочище Сандормох; Пам'ятний хрест репресованим українцям (1998, автор М. Малишко); Монумент «Розстріл з ангелом-хранителем» (гранітна брила, бронзовий барельєф і напис: «Люди! Не убивайте друг друга» (1998, ск. Г.Б. Салтун, арх. Н. Овчинников)</p>
<p>Богомолець Олександр Олександрович 24 (12).05. 1881, Київ — 19.07. 1946, Київ, патофізіолог, академік АН СРСР (1932), АН УРСР (1929), АМН СРСР (1944)</p>	<p>Саратов Москва</p>	<p>Саратовський університет, де у 1911–1925 рр. викладав професор О.О. Богомолець — вул. Астраханська, 83; Московський університет, де у 1925–1931 рр. викладав професор О.О. Богомолець — вул. Мохова, 9; Будинок, в якому жив О.О. Богомолець, мем. дошка — пров. Сивцев Вражек, 4</p>
<p>Бодянський Осип (Йосип) Максимович 12.11 (31.10). 1808, с. Варва, нині Чернігівської обл. — 18(06).09. 1877, Москва, історик-славіст, чл.-кор. Петерб. АН (1854)</p>	<p>Москва.</p>	<p>Московський університет, в якому в 1831–1834 рр. навчався, у 1847–1859 рр. працював професор О.М. Бодянський — вул. Мохова, 9, 11; Будинок, де у 1840-х рр. жив професор О.М. Бодянський — вул. Велика Никитська, 8; Типографія Московського університету, якою в 1859–1868 рр. завідував О.М. Бодянський — вул. Мохова, 9, буд. 7; Могила О.М. Бодянського — кладовище на території Новодівочого монастиря, Новодівочий проїзд, 1</p>
<p>Бондаренко Михайло Захарович 20.10. 1913, с. Богданівка, нині Яготинського р-ну Київської обл. — 27.07. 1947, м. Олава, Польща, похований в с. Богданівка, полковник, двічі Герой Рад. Союзу</p>	<p>Московська обл. Моніно</p>	<p>Військово-повітряна академія (нині ім. Ю.О. Гагаріна), де у 1943–1946 рр. навчався М.З. Бондаренко</p>

Персоналії	Центри	Пам'ятки, пам'ятники, пам'ятні місця
Бондарчук Сергій Федорович 25.09.1920, с. Білозерка, нині Херсонської обл. — 20.10.1994, Москва, кінорежисер, актор, нар. артист СРСР (1952), Герой Соц. Праці	Краснодарський край, Єйськ Москва	Пам'ятник С.Ф. Бондарчуку (2007, авт. І. Макарова) — центр міста; Кіностудія «Мосфільм», де у 1950-і– 1980-і рр. працював С.Ф. Бондарчук — вул. Мосфільмівська, 1; Будинок, в якому в 1968–1994 рр. жив С.Ф. Бондарчук, мем. дошка — вул. Твер- ська, 9; Могила С.Ф. Бондарчука — Новодівоче кладовище, Лужнецький проїзд, 2
Борисяк Олексій Олексійович 03.09 (22.08). 1872, Ромни — 25.02. 1944, Москва, геолог, палеонтолог, акад. АН СРСР (1929)	Москва Санкт- Петербург	Будинок Палеонтологічного інституту РАН, в якому працював О.О. Борисяк, мем. дошка — вул. Профсоюзна, 123; Палеонтологічний музей ім. Ю.А. Орлова Палеонтологічного інституту ім. О.О. Бори- сяка РАН, створенням якого керував О.О. Борисяк — вул. Профсоюзна, 123; Будинок («Будинок академіків»), в якому 1872–1944 рр. жив О.О. Борисяк, мем. дошка (1950, арх. р. І. Каплан-Інгель) — наб. Лейтенанта Шмідта, 1/2; Санкт-Петербурзький державний гірни- чий інститут ім. Г.В. Плеханова, в якому навчався О.О. Борисяк — 21 лінія Василівського острова, 2; Геологічний інститут ім. А.П. Карпин- ського, де працював О.О. Борисяк — просп. Середній Василівського острова, 74
Боровиковський Володимир Лукич 04.08 (24.07). 1757, Миргород, нині Полтавської обл. — 18 (06).04. 1825, Санкт-Петербург, живописець, акад. Петерб. АМ (1795)	Санкт- Петербург	Будинок, де у 1798–1820 жив В.Л. Боро- виковський — вул. Міліонна, 12; Будинок Петербурзької Академії мистецтв, де навчався і викладав В.Л. Боровиков- ський — Університетська наб., 17; Могила В.Л. Боровиковського — Некро- поль 18 ст. (б. Лазаревське кладовище), пл. Олександра Невського, 1.
Бортнянський Дмитро Степанович 09.11 (28.10). 1751, Глухів, Сумської обл. — 10.10 (28.09). 1825, Санкт-Петер- бург, композитор, співак, диригент	Санкт- Петербург	Будинок, в якому у 1797–1825 рр. жив Д.С. Бортнянський — вул. Міліонна, 9; Могила Д.С. Бортнянського — Некро- поль майстрів мистецтв Олександро-Нев- ської лаври, пл. Олександра Невського, 1

Персоналії	Центри	Пам'ятки, пам'ятники, пам'ятні місця
Брандіс Анатолій Якович 12.08. 1923, Катеринослав, нині Дніпропетровськ — 23.03. 1988, Москва, генерал-лейтенант авіації, двічі Герой Рад. Союзу	Москва Московська обл. Моніно	Могила А.Я. Брандіса — Кунцевське кладовище, вул. Рябінова, 16; Військово-повітряна академія (нині ім. Ю.О. Гагаріна), де 1946-1950 рр. навчався А.Я. Брандіс
Бредіхін Федір Олександрович 08.12 (26.11). 1831, Миколаїв — 14 (01).05. 1904, Санкт- Петербург, астроном, акад. Петерб. АН (1890)	Москва Санкт- Петербург Пулковські висоти	Московський університет, де у 1851–1855 рр. навчався і в 1856–1867 рр. працював Ф.О. Бредіхін — вул. Мохова, 11; Московська університетська обсерваторія, де працював Ф.О. Бредіхін — вул. Мохова, 11; Головний корпус Пулковської астрономічної обсерваторії, де в 1890–1895 рр. директором працював Ф.О. Бредіхін — Пулковські висоти
Бродський Ісаак Ізраїлевич 06.01. 1884 (25.12. 1883), с. Софіївка, Запорізької обл. — 14.08. 1939, Ленінград, нині Санкт-Петербург, художник, засл. діяч мистецтв РРФСР (1932)	Санкт- Петербург	Будинок Петербурзької Академії мистецтв, де навчався в 1902–1908 рр., працював ректором 1934–1939 рр. І.І. Бродський — Університетська наб., 17; Будинок, де в 1925–1939 рр. жив І.І. Бродський, мем. дошка. Тепер в будинку створена музей-квартира І.І. Бродського — пл. Мистецтв, 3, кв. 1; Могила І.І. Бродського, (пам. 1976, бронз. бюст, ск. Б.Ф. Кратко, арх. В.С. Васильківський) — Некрополь «Літераторські містки», частина Волковського кладовища, Розтанний проїзд, 7а
Брежнев Леонід Ілліч 19 (06).12. 1906, с. Кам'янське (нині м. Дніпродзержинськ, Дніпропетровської обл.) — 10.11. 1982, Москва, державний і політичний діяч, гене- ральний секретар ЦК КПРС 1964–1982 рр., маршал, 4-разовий Герой Рад. Союзу, Герой Соц. Праці, керманіч командно- адміністративної системи СРСР	Москва Новоросійськ Володимир	Будинок, в якому жив Л.І. Брежнев — Кутузовський проспект, 26 (мем. дошка демонтована у 1988); Могила Л.І. Брежнева біля Кремлівської стіни. Пам'ятник-бюст (1983, ск. І.М. Рукавішников, граніт); Пам'ятник Л.І. Брежневу (2004, ск. О. Бугаєв, бюст, граніт) — вул. Советов; Бюст Л.І. Брежнева — галерея пам'ятників генеральним секретарям ЦК КПРС — вул. Миру, 55-а, сквер ДК Молоді

Персоналії	Центри	Пам'ятки, пам'ятники, пам'ятні місця
<p>Булгаков Михайло Опанасович 15 (03).05. 1891, Київ — 10.03. 1940, Москва, письменник, драматург, театральний режисер</p>	<p>Москва</p> <p>Санкт-Петербург</p>	<p>Будинок, в якому у 1917 р. зупинявся М.О. Булгаков — ріг вул. Пречистинки та Обуховського пров.;</p> <p>Будинок Главполітосвіти, де у 1921–1924 рр. працював М.О. Булгаков — Сретенський бульв., 6;</p> <p>Будинок (арх. А.Н.Мілков), де у квартирі № 50, потім № 34 (тепер літературно-меморіальний музей “Булгаківська квартира”) в 1921–1924 рр. жив М.О. Булгаков — вул. Велика Садова, 10;</p> <p>Будинок, де у 1930 р. працював М.О. Булгаков у Центральному театрі робітничої молоді (ГРАМ) — вул. Мала Никитська, 6;</p> <p>Будинок МХАТу, де у 1930–1936 рр. працював М.О. Булгаков;</p> <p>Державний академічний Большой театр Росії, де у 1938 р. працював М.О. Булгаков — Театральна пл., 1;</p> <p>Будинок, в якому розміщувався “Клуб робітників мистецтв” (арх. В.С.Кузнецов). Тут бував М.О. Булгаков — пров. Вороніківський, 7;</p> <p>Будинок, де розміщувалася типографія газети «Гудок», з якою співробітничав М.О. Булгаков — пров. Вознесенський, 7;</p> <p>Могила М.О. Булгакова — Новодівоче кладовище, Лужнецький проїзд, 2;</p> <p>Готель «Асторія», де зупинявся М.О. Булгаков — вул. Велика Морська, 39</p>
<p>Бунге Микола Християнович 23 (11).11. 1823, Київ — 15 (03).06. 1895, Царське Село, похований у Києві, економіст, державний діяч, акад. Петерб. АН (1890)</p>	<p>Санкт-Петербург</p>	<p>Маріїнський палац, де відбувалися засідання Державної Ради — вищого дорадчого органу держави, в яких брав участь член Ради М.Х. Бунге — пл. Ісакіївська; Бунге М.Х. з 1871 до 1895 рр. був членом Санкт-Петербурзького товариства допомоги бувшим студентам Київського університету, брав активну участь у його діяльності</p>
<p>Бунге Христофор Григорович 23 (12).12. 1781, Київ — 30 (19).12. 1860, Москва, вчений-ветеринар, професор, доктор медицини</p>	<p>Санкт-Петербург</p> <p>Москва</p>	<p>Медико-хірургічна академія (нині Воєнно-медична академія), де навчався і закінчив у 1801 р. Х.Г. Бунге — вул. Академіка Лебедева, 6;</p> <p>Московський університет, де у 1817–1842 рр. працював професор Х.Г. Бунге — вул. Мохова, 11</p>

Персоналії	Центри	Пам'ятки, пам'ятники, пам'ятні місця
Бурлюк Давид Давидович 21 (09).06. 1882, хут.Семиромівщина, нині Сумської обл. — 15.01. 1967, Саутгемп- тон, похований у Нью-Йорку (США), художник-футурист, поет, літературний і художній критик, видавець	Москва	Московське художнє училище живопису, скульптури і архітектури, де у 1914 р. навчався Д.Д. Бурлюк — вул. М'ясниць- ка, 21, буд. 6-7; пров. Бобров, 8, буд. 10
В*		
Васильківський Сергій Іванович 19 (07).10.1854, Ізюм Харківської обл. — 07.10 (24.09). 1917, Харків, живописець, майстер пейзажу та історичної картини.	Санкт- Петербург	Будинок Петербурзької Академії мистецтв, де у 1876-1885 рр. навчався С.І. Васильків- ський — Університетська наб., 17; Товариство художників, одним з організа- торів якого у 1904 р. був С.І. Васильків- ський проводило виставки у «Пасажі» — Невський просп., 48 та в залах Петербур- зького товариства художників — вул. Зві- ринська, 12
Ващук Микола Васильович 05.06. 1959, с. Велика Хайча, Овруцького р-ну Житомирської обл. — 14.05. 1986, Москва, сержант внутрішньої служби, командир відділення СВПЧ-6 з охорони м. Прип'ять, Герой України (2006, посмертно)	Москва	Могила М.В. Ващука (д.162) — Митин- ське кладовище, П'ятницьке шосе, 6-км.; Меморіал на честь героїв-ліквідаторів ава- рії на Чорнобильській АС, де поховано 27 пожежників і співробітників станції, які загинули внаслідок аварії (д. 162) — Ми- тинське кладовище, П'ятницьке шосе, 6-км.
Великанов Дмитро Петрович 25 (12).10. 1908, Одеса — 23.01. 1986, Москва, вчений- автотранспортник, чл.-кор. АН СРСР (1968)	Санкт- Петербург Москва	Будинок Ленінградського політехнічного інституту ім. М.І. Калініна (нині Санкт- Петербурзький державний політехнічний університет), де навчався (закінчив у 1931 р.) Д.П. Великанов — вул. Політех- нічна, 29; Могила Д.П. Великанова (д.10) — Кунцев- ське кладовище, вул. Рябінова, 16

Персоналії	Центри	Пам'ятки, пам'ятники, пам'ятні місця
Велланський (Кавунник) Данило Михайлович 22 (11).12. 1774, Борзна, нині Чернігівської обл. — 27(15).03. 1847, Санкт-Петербург, медик, педагог, філософ	Санкт-Петербург	Медико-хірургічна академія (нині Военно-медична академія), де працював ад'юнктом у 1805–1814 рр., професором у 1814–1837 рр. Д.М. Велланський — вул. Академіка Лебедева, 6; Могила Д.М. Велланського (Кавунника), Большеохтинське кладовище, просп. Металістів, 5.
Верейський Георгій Семенович 30 (18).07. 1886, Проскурів, нині Хмельницький — 18.12. 1962, Ленінград, нині Санкт-Петербург, графік, народний художник РРФСР (1962)	Санкт-Петербург	Будинок, де у 1915–1962 рр. жив і працював Г.С. Верейський, мем. дошка (1970, арх. Т.Н. Мілорадович) — Большой проспект Василієвського Острова, 24; Художньо-промислова академія (був. Центральне училище технічного малювання барона А.А. Штигиця), де у 1918–1919 рр. працював Г.С. Верейський — пров. Соляний, 13; Могила Верейського Г.С. — Богословське кладовище, вул. Лабораторна, 4
Вертинський Олександр Миколайович 21 (09).03. 1889, Київ — 21.05. 1957, Ленінград, нині Санкт-Петербург, похований у Москві, актор, співак, композитор, поет	Санкт-Петербург Москва	Будинок з чотирма колонадами, де у 1915 р. в театрі мініатюр «Павільйон де Парі» дебютував О.М. Вертинський — вул. Садова, 12; Готель «Європейський» (нині Гранд-готель «Європа»), де зупинявся О.М. Вертинський — вул. Михайлівська, 1/7; Театр естради (нині Санкт-Петербурзький театр естради), де виступав О.М. Вертинський — вул. Б. Конюшенна, 27; Будинок, в якому до 1917 р. розміщувався «Петровський театр мініатюр», де виступав О.М. Вертинський — вул. Петровські лінії, 2/18/19 (вул. Петровка, 18; вул. Неглинна, 19); Могила О.М. Вертинського — Новодівоче кладовище, Лужнецький проїзд, 2
Вишинський Андрій Януарович 10.12 (28.11). 1883, Одеса — 22.11. 1954, Нью-Йорк (США), похований в Москві, юрист, державний діяч, акад. АН СРСР (1939), ідеолог і організатор масових репресій в СРСР	Москва	Урна з прахом А.Я. Вишинського — у Кремлівській стіні на Красній площі

Персоналії	Центри	Пам'ятки, пам'ятники, пам'ятні місця
Вишня Остап (Губенко Павло Михайлович) 13(01).09. 1889, с. Грунь, Зіньківського пов., Полтавщини, нині Охтирського р-ну Сумської обл. — 28.09. 1956, Київ, письменник-сатирик, журналіст, репресований	Республіка Комі м. Ухта	Місце, де у 1933–1943 рр. відбував покарання Остап Вишня в Ухто-Печорському виправно-трудовому таборі (після 1938 р. — Воркутлаг) Комі АРСР — рудник Еджит-Кирта
Вольховський (Вальховський) Володимир Дмитрович 1798, Полтава. — 07.03. 1841, с. Кам'янка, Ізюмського повіту Харківської губернії, похований в с. Стратілатівка, капітан Гвардійського генерального штабу, генерал-майор, учасник руху декабристів	Ленінградська обл. м. Пушкіно	Будинок флігеля Єкатерининського палацу — Царськосельський ліцей (1790, арх. І. Нейолов, перебуд. 1811, арх. В.П. Стасов), де навчався В.Д. Вольховський (ліцеїст першого випуску разом із О.С. Пушкіним, В.Г. Кюхельбекером, І.І. Пушціним та ін.)
Вороний Марко Миколайович (псевд. Антіох) 19 (05). 03. 1904, Чернігів — 03.11. 1937 — урочище Сандормох біля м. Медвеж'єгорськ, Республіка Карелія, поет, репресований	Соловки Карелія Медвеж'єгорськ урочище Сандормох 19-й км дороги Медвеж'єгорськ — Повенец	Місце ув'язнення М.М. Вороного у таборі особливого призначення — територія кремля Соловецького монастиря; Місце розстрілу та поховання М.М. Вороного 03.11.1937 — урочище Сандормох; Пам'ятний хрест репресованим українцям (1998, автор М. Малишко); Монумент «Розстріл з ангелом-хранителем» (гранітна брила, бронзовий барельєф і напис: «Люди! Не убивайте друг друга» (1998, ск. Г.Б. Салтун, арх. Н. Овчинников)
Ворошилов Климент Єфремович 04.02(23.01). 1881, с. Верхнє, Бахмутського пов. Катеринославської губ., нині м. Лисичанськ, Луганської обл. — 02. 12. 1969, Москва, військовий та політичний діяч тоталітарного періоду в історії СРСР, маршал, двічі Герой Рад. Союзу, Герой Соц. Праці	Москва	Будинок, в кому жив К.Є. Ворошилов, мем. дошка (1971, ск. О.Є. Єлецький, арх. А.А. Усачьов) — Романов пров., 3; Могила К.Є. Ворошилова біля Кремлівської стіни на Красній площі, пам'ятник-бюст (1970, ск. Н.І. Брацун, граніт)

Персоналії	Центри	Пам'ятки, пам'ятники, пам'ятні місця
<p>Вучетич Євген Вікторович 28 (15).12. 1908, Катеринослав, нині Дніпропетровськ — 12.04. 1974, Москва, скульптор, нар. художник СРСР (1959), Герой Соц. Праці</p>	<p>Москва</p> <p>Ростов-на-Дону</p>	<p>Будинок, в якому 1972–1974 рр. жив Є.В. Вучетич, мем.дошка (1977, ск. В.Є.Матросов, арх. В.О. Климов) — пров. Сивцев Вражек, 9;</p> <p>Бюст Є.В.Вучетича — вул. Тимирязевська, 27 (ск. З.І. Азгур, 1981);</p> <p>Могила Вучетича Є.В. — Новодівоче кладовище, Лужнецький проїзд, 2.</p> <p>Будинок художньої школи, де у 1925–1930 рр. вчився Є.В. Вучетич, мем. дошка — вул. Соціалістична, 77;</p> <p>Його роботи: Макет пам'ятника «Воїн-визволитель» (Серпухов, біля лікарні ім. Семашко); Пам'ятник «Воїн-визволитель» у Трептов-парку, Берлін; Монумент «З'єднання фронтів» (арх. А.М. Поляков) 1953 — біля шлюзу Волго-Донського каналу; Пам'ятник «Мати-Вітчизна», меморіальний ансамбль героям Сталінградської битви (арх. Я.Б. Білопольський та ін.). 1963–1967 — Мамаєв курган, Волгоград; Пам'ятники: генерал-лейтенанту М.Г. Єфремову у Вязьмі; генералу армії М.Ф.Ватутіну у Києві, літературному критику В.Г. Белінському в Пензі та в м. Белінський, радянському воїну О. Матросову в Великих Луках; Бюсти 2-і Героїв Радянського Союзу — О.М. Василевського, В.І. Чуйкова, І.С. Конєва, М.Є. Катукіна, Т.Т. Хрюкіна, 4-разового Героя Радянського Союзу Г.К. Жукова та ін.</p>
Г*		
<p>Гамалея Микола Федорович 17(05).02. 1859, Одеса — 29.03. 1949, Москва, мікробіолог, акад. АН СРСР (1940), акад. АМН СРСР (1945)</p>	<p>Санкт-Петербург</p> <p>Москва</p>	<p>Медико-хірургічна академія (нині Воєнно-медична академія), де 1880–1883 рр. навчався М.Ф. Гамалея — вул. Академіка Лебедева, 6;</p> <p>Будинок Центрального інституту епідеміології та мікробіології, де 1830–1849 рр. працював М.Ф. Гамалея (тепер носить його ім'я) — вул. Гамалеї, 18;</p> <p>Будинок корпусу 2-го Московського медичного інституту ім. М.Ф. Гамалеї, де у 1938–1949 рр. працював професор М.Ф. Гамалея — вул. Погодинська, 10;</p> <p>Бюст М.Ф. Гамалеї біля корпусу 2-го Московського медичного інституту (ск. С.Я. Ковнір, Н.А. Максимченко, арх. Є.П. Вулих);</p> <p>Могила М.Ф. Гамалеї — Новодівоче кладовище, Лужнецький проїзд, 2</p>

Персоналії	Центри	Пам'ятки, пам'ятники, пам'ятні місця
Гаршин Всеволод Михайлович 14 (02).02. 1855, Приємна долина, нині с. Переїзне, Артемівського р-ну Донецької обл. — 24.03. (05.04). 1888, Санкт-Петербург, письменник	Санкт-Петербург	Будинок, в якому 1883–1885 рр. жив і працював В.М. Гаршин, мем. дошка (1990 р., арх. В.Л. Питаєв) — вул. 9-а Советська, 22/23; Будинок, в якому 1887–1888 рр. жив і працював В.М. Гаршин, — пров. Поварський, 5; Могила В.М. Гаршина — Некрополь «Літераторські містки», частина Волковського кладовища, Розтанний проїзд, 7а
Гігельс Еміль Григорович 19(06).10. 1916, Одеса — 14.10. 1985, Москва, піаніст, нар. артист СРСР (1954), Герой Соц. Праці	Москва	Будинок Московської консерваторії ім. П.І. Чайковського, де навчався і з 1952 р. працював Е.Г. Гігельс — вул. Велика Никитська, 11; Будинок, де жив Е.Г. Гігельс — вул. Тверська, 25/9; Могила Е.Г. Гігельса — Новодівоче кладовище, Лужнецький проїзд, 2
Гіляров Меркурій Сергійович 06.03 (22.02). 1912, Київ — 02.03. 1985, Москва, зоолог, акад. АН СРСР (1974)	Москва	Будинок Інституту еволюційної морфології та екології, в якому 1955–1978 рр. працював М.С. Гіляров, мем. дошка — Ленінський просп., 33; Будинок Московського педагогічного інституту (нині Московського державного педагогічного університету), де в 1949–1978 рр. викладав професор М.С. Гіляров — вул. Мала Пироговська, 29/7; Споруда Московського університету, де у 1974–1985 рр. працював професор М.С. Гіляров — Воробйови гори; Могила М.С. Гілярова — Новодівоче кладовище, Лужнецький проїзд, 2
Глієр Рейнгольд Моріцевич 11.01. 1875(30.12. 1874), Київ — 23.06. 1956, Москва, композитор, диригент, педагог, нар. артист СРСР (1938)	Москва	Будинок Московської консерваторії ім. П.І. Чайковського, де 1920–1941 викладав професор Р.М. Глієр — вул. Велика Никитська, 11; Могила Р.М. Глієра, бюст-нагробок (1961 р., ск. М.К. Анікушин) — Новодівоче кладовище, Лужнецький проїзд, 2
Глінка Дмитро Борисович 10.12 (27.11). 1917, с. Олександров Дар, нині Дніпропетровської обл. — 01.03. 1979, Москва, полковник, двічі Герой Рад. Союзу	Москва	Могила Д.Б. Глінки — Кунцевське кладовище (д.9-3), вул. Рябінова, 16

Персоналії	Центри	Пам'ятки, пам'ятники, пам'ятні місця
Глушко Валентин Петрович 02.09 (20.08). 1908, Одеса — 10.01. 1989, Москва, фізик, акад. АН СРСР (1958), двічі Герой Соц. Праці	Москва Московська обл. Долгопрудне Санкт- Петербург	Будинок, де жив В.П. Глушко («Будинок уряду») — Берсенєвська наб., 20 / вул. Серафимовича, 2; Пам'ятник В.П. Глушко — просп. Миру, Алея космонавтів; Московський фізико-технічний інститут (МФТІ), де з 1951 р. працював В.П. Глушко — Інститутський пров., 9; Ленінградський університет (нині Санкт-Петербурзький державний університет), де у 1924–1929 рр. навчався В.П. Глушко — Університетська наб., 7/9.
Гнедич (Гнідич) Микола Іванович 13(02).02. 1784, Полтава — 15 (03).02. 1833, Санкт- Петербург, поет, перекладач, чл.-кор. Петерб. АН	Санкт- Петербург	Будинок, де жив М.І. Гнедич — вул. Садова, 20; Могила М.І. Гнедича (пам. сер.19 ст., ск. С.І. Гальберг, портр. барельєф 1950-і рр. ск. Н.В. Дидикін) — Некрополь майстрів мистецтв Олександро-Невської лаври, пл. Олександра Невського, 1
Гоголь Микола Васильович 01.04 (20.03). 1809, Великі Сорочинці, нині Полтавської обл. — 04.03 (21.02). 1852, Москва, письменник, драматург, критик	Калуга Малоярославець Москва	Пам'ятник М.В. Гоголю — вул. Мала Конюшенна; Будинок поштової станції, де у 1849 р. зупинявся М.В. Гоголь; Будинок, в якому бував М.В. Гоголь у Аксакових у 1832р. — пров. Великий Афанасьєвський, 12; Будинок, в якому бував М.В. Гоголь у М.Н. Загоскіна — пров. Денежний, 5; Будинок, в якому бував М.В. Гоголь в червні 1832 р. у Ф.Ф. Кокошкіна — вул. Воздвиженка, 11; Будинок, в якому в 1840-і рр. відвідував літературний салон Н.В. Сушкова М.В. Гоголь — вул. Медведева, 11; Будинок, в якому в гостях у С.П. Шевирьова в 1840–1850-і рр. бував М.В. Гоголь — Дігтярний пров., 4; Будинок, в якому бував М.В. Гоголь у М.С. Щепкіна — пров. Великий Каретний, 16; Будинок, в якому бував М.В. Гоголь — Трьохсвятительський тупик, 4; Будинок, в якому бував М.В. Гоголь у поета І.І. Дмитрієва — Спиридонівка, 17;

Персоналії	Центри	Пам'ятки, пам'ятники, пам'ятні місця
Гоголь Микола Васильович (продовження)	<p>Московська обл. Абрамцево</p> <p>Московська обл. Воскресенськ (Спаське)</p> <p>Московська обл. Остаф'єве</p> <p>Московська обл. Муранове</p> <p>Санкт-Петербург</p>	<p>Будинок, в якому у 1939–1940 рр. жив М.В. Гоголь — вул. Погодинська, 10/12;</p> <p>Будинок, в якому жив М.В. Гоголь (будинок А.С. Талізїна) (тут створений меморіальний кабінет письменника), мем. дошка — Никитський бульвар, 7а;</p> <p>Могила М.В. Гоголя — Новодівоче кладовище (перепохований з території Данилова монастиря у 1931 р). Бюст М.В. Гоголя — ск. М.В. Томський;</p> <p>Церква св. Тетяни, де відспівували М.В. Гоголя — вул. Мохова, 9;</p> <p>Пам'ятник М.В. Гоголю, ск. Н.О. Андрєєв — Никитський бульвар, 7а, у дворі будинку;</p> <p>Пам'ятник М.В. Гоголю, встановлений у 1952 р. — Арбатська площа (ск. М.В. Томський, арх. Л.Г. Голубовський);</p> <p>Маєток Абрамцево у 1843–1870 рр. належав письменнику С.Т. Аксакову, в гостях у якого неодноразово бував М.В. Гоголь;</p> <p>Маєток Спаське, який належав Н.М. Смирнову, в якого у 1851 р. гостював М.В. Гоголь (дружина Смирнова — Россет знала літературними салонами в Москві та Петербурзі);</p> <p>Маєток Остаф'єве, де в гостях у поета П. В'яземського мешкав М.В. Гоголь;</p> <p>Маєток Муранове з 1850 р. належав Н.В. Путятю, в гостях у якого бував М.В. Гоголь;</p> <p>Будинок (б. буд. Лепена), де 1833–1836 рр. жив М.В. Гоголь, мем. дошка (1963, арх. Ф.А. Гепнер, ск. Л.Ю. Ейдлін, граніт) — вул. Мала Морська, 17, кв. 19;</p> <p>Будинок, де жив у квітні-липні 1929 р. М.В. Гоголь — вул. Казанська (був. Плеханова), 39;</p> <p>Будинок, де в 1829–1831 рр. жив М.В. Гоголь — канал Грибоєдова, 69/18;</p> <p>Будинок Патріотичного інституту, де в 1831–1834 рр. викладав М.В. Гоголь — Большой проїзд, 30 (будинок купця Бопрє);</p> <p>Олександринський театр (Державний академічний театр драми ім. О.С. Пушкіна), де вперше у 1836 р. була поставлена п'єса М.В. Гоголя «Ревізор» — пл. Островського, 2;</p>

Персоналії	Центри	Пам'ятки, пам'ятники, пам'ятні місця
Гоголь Микола Васильович (закінчення)		Бюст М.В. Гоголя (1896, ск. В.П. Крейтан, арх. Н.В. Максимов — Олександрівський сад (Адміралтейський сад). — був. Адміралтейська пл.; Композиція за повістю М.В. Гоголя «Нос» (1995, арх. В.Б. Бухаев, худ. Р. А. Габріадзе) — на розі Вознесенського просп. та просп. Римського-Корсакова; Пам'ятник М.В. Гоголю (1997, ск. М.В. Белов, арх. В.С. Васильківський, С.В. Астапов, А.О. Ананьев) — вул. Мала Конюшенна
Горбатов Борис Леонтійович 15 (02).07. 1908, Петромар'ївський рудник, нині Первомайськ, Луганської обл. — 20.01. 1954, Москва, письменник, сценарист	Москва:	Могила Б.Л. Горбатова (д. 2) — Новодівоче кладовище, Лужнецький проїзд, 2
Горбачевський Іван Іванович 04.10 (22.09). 1800, с. Переходівка, тепер Чернігівської обл. — 21 (09).01. 1869, Петровський Завод, нині Петровськ-Забайкальський, Читинської обл., декабрист, підпоручик артилерії.	Ленінградська обл. о. Орешек Петрокрепость Забайкальський край Чита Забайкальський край Петровськ-Забайкальський Петровський Завод	Шліссельбурзька фортеця, де в 1826 р. перебував у заточенні по справі декабристів І.І. Горбачевський; Читинський острог, в якому відбував каторгу І.І. Горбачевський, разом з 85 декабристами; Михайло-Архангельська Церква, відома, як церква декабристів — тепер музей декабристів; Будинок, де жив І.І. Горбачевський (нині міська бібліотека ім. І.І. Горбачевського і музей декабриста, мем. дошка); Могила І.І. Горбачевського — міське кладовище; Будинок залізничної станції, де встановлена мем. дошка на честь декабристів, серед них барельєф І.І. Горбачевського
Горка Лаврентій 1671, Львів — 21.04. 1737, В'ятка (нині Кіров), письменник, церковний діяч	Кіров	Слов'яно-греко-латинська школа, заснована Лаврентієм Горкою у 1735 р. — келії Успенського Трифонова монастиря; Могила Лаврентія Горки — Троїцька церква

Персоналії	Центри	Пам'ятки, пам'ятники, пам'ятні місця
<p>Городецький Владислав Владиславович (Лешек Дезидерій Владислав) 04.06 (23.05). 1863, с. Шолудьки, нині Немирівського р-ну Вінницької обл. — 03.01. 1930, Тегеран (Іран), архітектор, підприємець, меценат</p>	Санкт-Петербург	Будинок Петербурзької Академії мистецтв, де у 1885-1890 рр. навчався В.В. Городецький — Університетська наб., 17
<p>Грабар Ігор Еммануїлович 25.03. 1871, Будапешт — 16.05. 1960, Москва, (походив із сім'ї закарпатських українців), художник, мистецтвознавець, реставратор, нар. художник СРСР (1956)</p>	Москва Санкт-Петербург	Будинок, в якому в 1936–1957 рр. жив І.Е. Грабар, мем. дошка — Петровсько-Розумовська алея, 2; Могила І.Е. Грабаря — Новодівоче кладовище, Лужнецький проїзд, 2; Будинок Петербурзької Академії мистецтв, де в 1894–1898 рр. навчався І.Е. Грабар — Університетська наб., 17
<p>Грабовський Павло Арсенович 11.09 (30.08.). 1864, с. Пушкарне (Грабовське), Краснопільського р-ну Сумської обл. — 12.12 (29.11). 1902, Тобольськ, поет</p>	Тобольськ	Будинок, в якому 1901–1902 рр. жив П.А. Грабовський, мем. дошка — вул. Берегова; Могила П.А. Грабовського — міське кладовище
<p>Гребінка Євген Павлович 02.02 (21.01). 1812, хут. Убежище, нині Мар'янівка, Гребінківського р-ну Полтавської обл. — 15 (03).12. 1848, Санкт-Петербург, (похований в Мар'янівці), поет, письменник, перекладач</p>	Санкт-Петербург	Будинок, в якому в 1834–1848 рр. жив Є.П. Гребінка — Василівський острів, 4 лінія, 49

Персоналії	Центри	Пам'ятки, пам'ятники, пам'ятні місця
Греков Борис Дмитрович 21 (09).04. 1882, Миргорода, Полтавської обл. — 09.09. 1953, Москва, історик, акад. АН СРСР (1935)	Москва	<p>Будинок Московського університету, де навчався і викладав Б.Д. Греков — вул. Мохова, 9;</p> <p>Будинок Інституту історії АН СРСР, в якому у 1938–1953 рр. працював директор інституту Б.Д. Греков — вул. Волхонка, 14 (нині Інститут російської історії РАН з 1960 р. розташований на вул. Дмитра Ульянова, 19);</p> <p>Могила Б.Д. Грекова — Новодівоче кладовище, Лужнецький проїзд, 2;</p>
	Перм	<p>Будинок Пермського університету, де у 1916–1921 рр. викладав професор Б.Д. Греков, мем. дошка на історичному факультеті університету на честь організатора у 1916 р. кафедри Стародавньої і нової історії Росії Б.Д. Грекова — вул. Букирева, 15;</p>
	Санкт-Петербург	<p>Інститут історії СПб РАН, де працював Б.Д. Греков (інститут розміщувався за цією адресою до 1966 р., нині будинок бібліотеки Російської АН (БАН) — Біржева Лінія, 1;</p> <p>Будинок, де розміщувався Ленінградський інститут історії, філософії і лінгвістики (ЛІФЛ), де у 1930-х рр. працював Б.Д. Греков — Університетська наб., 11;</p> <p>Комплекс Російського державного педагогічного університету ім. О.І. Герцена, організатором і викладачем якого був Б.Д. Греков — наб. р. Мойки, 48, 50, корп.2, 52, 54 / вул. Канзанська, 7;</p> <p>Санкт-Петербурзький державний університет, де викладав і започаткував історичну школу Б.Д. Греков, де він брав участь у роботі Історичного товариства (засн. 1889 р., засідання проходили на історико-філологічному факультеті) — Університетська наб., 7/9</p>
Григорович Василь Іванович 1786, Пирятин, нині Полтавської обл. — 15.03. 1865, Санкт-Петербург, історик мистецтва, видавець, професор Петерб. АМ, секретар Товариства заохочення художників	Санкт-Петербург	<p>Будинок Петербурзької Академії мистецтв, де у 1829-1859 рр. працював В.І. Григорович — Університетська наб., 17;</p> <p>Могила В.І. Григоровича — Некрополь майстрів мистецтв Олександро-Невської лаври — пл. Олександра Невського, 1</p>

Персоналії	Центри	Пам'ятки, пам'ятники, пам'ятні місця
Гроссгейм Олександр Альфонсович 06.03 (23.02). 1888, с. Ліховка, Катерино- славської губ, нині Дніпропетровської обл. — 04.12. 1948, Ленінград, нині Санкт- Петербург, ботанік, акад. АН СРСР (1946)	Москва Санкт- Петербург	Будинок Московського університету, де у 1908–1912 рр. навчався О.А. Гроссгейм — вул. Мохова, 9; Будинок Петербурзького університету, де у 1947–1948 рр. працював О.А. Гроссгейм — Університетська наб., 7/9; Могила О.А. Гроссгейма, (пам. 1956, стела з барельєфом, ск. М.К. Анікушин, арх. Ф.А. Гепнер,) — Некрополь «Літератор- ські містки», частина Волковського кладо- вища, Розтанний проїзд, 7а
Гроссман Василь Семенович (Йосип Соломонович) 12.12 (29.11). 1905, Бердичів, Житомир- ської обл. — 14.09. 1964, Москва, пись- менник, журналіст	Москва	Будинок, де у 1930-і рр. жив В.С. Гроссман — Велика Никитська, 20; Будинок, де на поч. 1960-х рр. жив В.С. Грос- сман, мем. дошка (2009, ск. О. Цигань, О. Великанов) — вул. Красноармійська, 23; Могила В.С. Гроссмана — Троєкуровське кладовище (д.10), вул. Рябінова, 24
Грушевський Михайло Сергійович 29 (17).09. 1866, м. Хелм (ПНР) — 25.11. 1934, Кисловодськ (похований у Києві), історик, громадський, державний, політичний діяч, Голова Центральної Ради (1917–1918), акад. ВУАН (1923), акад. АН СРСР (1929)	Казань Кисловодськ Москва	Меморіальна дошка на честь М.С. Гру- шевського, який перебував у Казані з 03.09. 1915 р. по 09.09. 1916 р. (був під наглядом поліції, мешкав у готелі «Франція») (2006 р.) — вул. Кремаївська, 15/25; Санаторій Комісії допомоги вченим, де у 1934 р. відпочивав М.С. Грушевський; Міська лікарня, де з 13.11. до дня смерті 25.11. 1934 р. знаходився М.С. Грушев- ський; Будинок, де у 1931–1934 рр. жив М.С. Гру- шевський, мем. дошка (2003 р.) — вул. По- годинська, 2/3, кв. 102.
Грушевський Олександр Сергійович 12 (01).08. 1877, Ставрополь (РФ) — 1942 або 1943, с. Верхньо-Іртишськ (Казахстан), історик, літературознавець, етнограф, брат М. Грушевського, репресований	Москва Санкт- Петербург	Будинок Московського університету, де у 1909–1910 рр. працював О.С. Грушевський — вул. Мохова, 9; Будинок Петербурзького університету, де у 1910–1917 рр. працював О.С. Грушевський — Університетська наб., 7/9;

Персоналії	Центри	Пам'ятки, пам'ятники, пам'ятні місця
Грушевський Сергій Григорович 1888, Чигирин, Київської губ (нині Черкаська обл.). — 03.11. 1937, урочище Сандормох біля м. Медвеж'єгорська, Карелія, історик, професор, небіж М. Грушевського, репресований	Краснодар Соловки Карелія Медвеж'єгорськ урочище Сандормох 19-й км дороги Медвеж'єгорськ — Повенец	Краснодарський педагогічний інститут (нині Краснодарський державний університет), де до 1933 р. працював доцент кафедри історії С.Г. Грушевський; Місце ув'язнення С.Г. Грушевського у таборі особливого призначення — територія кремля Соловецького монастиря; Місце розстрілу та поховання С.Г. Грушевського 03.11.1937 р. — урочище Сандормох; Пам'ятний хрест репресованим українцям (1998 р., автор М. Малишко); Монумент «Розстріл з ангелом-хранителем» (гранітна брила, бронзовий барельєф і напис: «Люди! Не убивайте друг друга» (1998 р., ск. Г.Б. Салтун, арх. Н. Овчинников)
Гулак Микола Іванович 25.05. 1821, Варшава — 08.06 (25.05). 1899, Єлизаветполь (нині Гянджа, Азербайджан), вчений, педагог, публіцист, громадський і політичний діяч	Санкт-Петербург Петрокрепость о. Орешек	Будинок III відділення власної його імператорської величності канцелярії, де допитували М.І. Гулака у зв'язку з процесом по справі Товариства Кирила і Мефодія — наб. Фонтанки, 16; Шліссельбурзька фортеця, де у 1847–1850 рр. був ув'язнений М.І. Гулак
Гулак-Артемівський (Артемівський) Семен Степанович 16 (04).02. 1813, Городище, Черкаська обл. — 17 (05).04. 1873, Москва, композитор, оперний співак, драматург	Санкт-Петербург Москва	Маріїнський театр, в якому в 1842–1864 рр. виступав солістом С.С. Гулак-Артемівський — Театральна пл., 1; Державний академічний Большой театр Росії, в якому в 1864–1865 рр. виступав солістом С.С. Гулак-Артемівський — Театральна пл., 1; Могила С.С. Гулака-Артемівського — Ваганьківське кладовище, вул. Сергія Макеєва, 15
Д*		
Давидов Василій Львович 08.04 (28.03). 1792 (за іншими даними 1793), Москва, походив з дворян Київської губ. — 05.11 (25.10). 1855,	Московська обл., Можайський р-н, с. Бородіно Санкт-Петербург Читинська обл., м. Чита	Багратіонові флеші, де у 1812 р. бився В.Л. Давидов — Поле Бородінської битви (нині меморіальний музей-заповідник); Петропавловська фортеця, де у 1826 р. до винесення вироку перебував В.Л. Давидов — Заячий острів; Читинський острог, де у 1827–1830 рр. відбував каторгу В.Л. Давидов;

Персоналії	Центри	Пам'ятки, пам'ятники, пам'ятні місця
Давидов Василій Львович (продовження) Красноярськ, декабрист, полковник, герой Вітчизняної війни 1812 р.	Петровський Завод Красноярськ	Петровський завод, де у 1930–1939 рр. відбував каторгу В.Л. Давидов; Місце будинку купця Микити М'ясникова, де жив на поселенні В.Л. Давидов із сім'єю — вул. Воскресенська; Могила В.Л. Давидова — Троїцьке кладовище
Давидов (Горелов) Володимир (Іван) Миколайович 19 (07). 1849, Новомиргород, нині Кіровоградської обл. — 23.06. 1925, Москва, актор, нар. артист Республіки (1922)	Санкт-Петербург	Олександринський театр (Державний академічний театр драми ім. О.С. Пушкіна), де у 1880–1924 рр. працював В.М. Давидов — пл. Островського, 2; Будинок Малого театру, де у 1924– 1925 рр. працював В.М. Давидов; Могила В.М. Давидова (Горелова) — Некрополь майстрів мистецтв Олександро-Невської лаври — пл. Олександра Невського, 1
Даль Володимир Іванович 22 (10).11. 1801, с. Луганський Завод, нині м. Луганськ — 04.10 (22.09). 1872, Москва, лексикограф, письменник, чл.-кор. Петерб.АН (1838), почесний акад. Петерб. АН (1863)	Нижній Новгород Москва Санкт-Петербург	Будинок, де жив В.І. Даль — вул. Лядова, 25; Могила В.І. Даля — Ваганьківське кладовище, вул. Сергія Макеєва, 15; Будинок Морського кадетського корпусу, де навчався В.І. Даль, (нині Морський корпус Петра Великого — Санкт-Петербурзький військово-морський інститут) — Лейтенанта Шмідта наб., 17.
Дальський (Нейолов) Мамонт Вікторович 1865, Кантемирівка, нині Чутівського р-ну, Полтавської обл. — 21.06. 1918, Москва, актор	Санкт-Петербург	Олександринський театр (Державний академічний театр драми ім. О.С. Пушкіна), де у 1890–1900 рр. працював М.В. Дальський — пл. Островського, 2; Могила М.В. Дальського — Некрополь майстрів мистецтв Олександро-Невської лаври — пл. Олександра Невського, 1
Данилевський Григорій Петрович 26 (14).04. 1829, с. Данилівка, нині Барвенківського р-ну Харківської обл. — 18 (06).12. 1890, Санкт-Петербург, письменник, літературознавець	Санкт-Петербург	Будинок Петербурзького університету, де у 1845–1850 рр. навчався Г.П. Данилевський — Університетська наб., 17

Персоналії	Центри	Пам'ятки, пам'ятники, пам'ятні місця
Данилевський Олександр Якович 10.12 (28.11). 1838, Харків — 08.06. 1923, Петроград, нині Санкт-Петербург, біохімік, чл.-кор. Петерб. АН (1898), засновник школи біохімії, чл.-кор. Петерб. АН	Казань Санкт-Петербург	Казанський державний університет (нині Казанський (Приволзький) федеральний університет), в якому в 1863–1871 рр. викладав професор О.Я. Данилевський — вул. Кремлівська, 18; Медико-хірургічна академія (нині Воєнно-медична академія), де у 1892–1910 рр. викладав О.Я. Данилевський — вул. Академіка Лебедева, 6
Дем'ян Бедний (Придворов Юхим Олексійович) 13 (01).04. 1883, с. Губівка. Компаніївського р-ну, Кіровоградської обл. — 25.05. 1945, с. Барвиха, Одинцовського р-ну, Московської обл., поет	Москва Кіров Єкатеринбург	Будинок, де жив Дем'ян Бедний («Будинок уряду») — Берсенєвська наб., 20 / вул. Серафимовича, 2; Будинок, де жив Д. Бедний — Рождественський бульвар, 16; Могила Дем'яна Бедного — Новодівоче кладовище, Лужнецький проїзд, 2; Будинок, де виступав Д. Бедний, будинок педінституту — вул. Леніна, 111; Будинок, де виступав Д. Бедний — вул. Вайнера, 12
Державін Микола Севастьянович 15 (03).12.1877, с. Преслав, Запорізької обл. — 26.02. 1953, Ленінград, нині Санкт-Петербург, філолог, вчений — слов'янознавець, акад. АН СРСР (1931)	Санкт-Петербург	Будинок Петербурзького університету, де у 1922-1925 рр. був ректором М.С. Державін — Університетська наб., 7/9; Могила М.С. Державіна — Некрополь Олександрівської лаври, пл. Олександра Невського, 1
Дикий Олексій Денисович 24 (12).02.1889, Катеринослав (нині Дніпропетровськ) — 01.10.1955, Москва, режисер, актор, нар. артист СРСР (1949)	Москва	Будинок театру ім. Є. Вахтангова, де у 1941–1944 рр. працював О.Д. Дикий — вул. Арбат, 26; Будинок Московського драматичного театру ім. О.С. Пушкіна, де у 1952–1955 рр. працював О.Д. Дикий — Тверський бул., 23; Будинок, в якому в 1949–1955 рр. жив О.Д. Дикий, мем.дошка — вул. Велика Бронна, 31; Будинок, в якому жив О.Д. Дикий (тепер будинок-музей О.Д. Дикого) — вул. О. Дикого, 16; Могила О.Д. Дикого — Новодівоче кладовище, Лужнецький проїзд, 2

Персоналії	Центри	Пам'ятки, пам'ятники, пам'ятні місця
Добржанська Любов Іванівна 06.01. 1909 (24.12. 1908), Київ — 03.11. 1980, Москва, актриса, нар. артистка СРСР (1965).	Москва	Центральний театр Радянської армії (нині Центральний академічний театр Російської армії), де з 1934 р. працювала Л.І. Добржанська — Суворовська пл., 2; Могила Л.І. Добржанської (д. 21) — Ваганьківське кладовище, вул. Сергія Макеєва, 15
Добровольський Георгій Тимофійович 01.06. 1928, Одеса — 30.06. 1971, стратосфера над Казахстаном (похований у Москві), льотчик-космонавт, Герой Рад. Союзу (посмертно), полковник ВПС	Москва	Урна з прахом Г.Т. Добровольського — у Кремлівській стіні на Красній площі
Довженко Олександр Петрович 10.09 (29.08). 1894, с. В'юнище (Сосниця), Чернігівської обл. — 25.11. 1956, Москва, кінорежисер, письменник, сценарист, художник	Москва	Будинок, в якому з 1942 р. жив О.П. Довженко, мем. дошка — Кутузовський просп., 22; Всеросійський державний інститут кінематографії ім. С.А. Герасимова (ВДІК), де у 1949–1956 рр. (з 1955 — професор) викладав О.П. Довженко — вул. Вільгельма Піка, 3; Могила О.П. Довженка — Новодівоче кладовище, Лужнецький проїзд, 2
Домбровський Теофіл Матвійович (р.н. невідомо) — помер до 1861, актор	Санкт-Петербург	Олександринський театр (Державний академічний театр драми ім. О.С. Пушкіна), в якому в 1846–1847 рр. працював актор Т.М. Домбровський — пл. Островського, 2
Домогацький Володимир Миколайович 01.05 (20.04.) 1876, Одеса — 30.03. 1939, Москва, скульптор, графік, засл. діяч мистецтв РРФСР (1937)	Москва	Будинок Московського університету, де у 1897–1902 рр. на юридичному факультеті навчався В.М. Домогацький; Будинок, в якому з 1913 р. жив В.М. Домогацький, мем. дошка — пров. Срібний, 4; Могила В.М. Домогацького — Новодівоче кладовище, Лужнецький проїзд, 2 Його роботи: Москва: Нагробок Петрову-Сергєєву 1933, Новодівоче кладовище; Нагробок Родченко 1930, Новодівоче кладовище; Нагробок Сумбатову-Южину 1928, Новодівоче кладовище

Персоналії	Центри	Пам'ятки, пам'ятники, пам'ятні місця
Дорошенко Петро Дорофійович 1627, Чигирин — 19.11. 1698, с. Ярополча, нині с. Ярополець, Волоколамського р-ну Московської обл., гетьман Правобережної України (1665–1676)	Московська обл. с. Ярополець (Єрополч, Ярополч)	Село Ярополець П.Д. Дорошенко отримав у власність за службу в 1684 р.; Могила П.Д. Дорошенка — центр села
Дудінцев Володимир Дмитрович 29.07. 1918, Куп'янськ, Харківської обл. — 22.07. 1998, Москва, письменник	Москва:	Могила В.Д. Дудінцева — Новодівоче кладовище, Лужнецький проїзд, 2
Дунаєвський Ісаак Йосипович 30 (18).01. 1900, Лохвиця, Полтавської обл. — 25.07. 1955, Москва, композитор, нар. артист РРФСР (1950)	Москва	Будинок, в якому з 1945 р. жив І.Й. Дунаєвський, мем. дошка — Кутузовський проспект, 27; Могила І.Й. Дунаєвського — Новодівоче кладовище, Лужнецький проїзд, 2
Дурова Надія Андріївна 17.09. 1783, Київ — 02.04 (21.03). 1866, Єлабуга, нині республіка Татарстан, РФ), перша в Росії жінка-офіцер, письменниця	Єлабуга	Будинок, в якому в 1841–1866 рр. мешкала Н.А. Дурова, тут нею були написані «Записки кавалерист-девицы», нині меморіальний музей-садиба, створений у 1993 р.; Пам'ятник Н.А. Дуровій (1962, ск. Г.А. Зяблицев) — територія музею-садиби; Могила Н.А. Дурової — Троїцьке кладовище
Е*		
Едуардс (Едвардс) Борис Васильович 16.05. 1860, Одеса — 1924, о. Мальта, скульптор, академік скульптури (1915)	Санкт-Петербург	Будинок Петербурзької Академії мистецтв, де у 1882-1886 рр. навчався Б.В. Едуардс — Університетська наб., 17; Його роботи: Москва: Скульптурний портрет О.С. Пушкіна (Третьяковська галерея) Таганрог: Пам'ятник Петру I та ін.
Еренбург Ілля Григорович 27 (15).01. 1891, Київ — 31.08. 1967, Москва, письменник, перекладач	Москва	Будинок, де жив І.Г. Еренбург, мем. дошка — вул. Тверська, 8; Могила І.Г. Еренбурга — Новодівоче кладовище, Лужнецький проїзд, 2

Персоналії	Центри	Пам'ятки, пам'ятники, пам'ятні місця
Епік Григорій Данилович 17 (04).01. 1901, с. Кам'янка під Катеринославом (тепер у складі Дніпропетровська) — 03.11. 1937, урочище Сандормох біля м. Медвеж'єгорськ, Республіка Карелія, письменник, драматург, репресований	Соловки Карелія Медвеж'єгорськ урочище Сандормох 19-й км дороги Медвеж'єгорськ — Повенец	Місце ув'язнення Г.Д. Епіка у таборі особливого призначення — територія кремля Соловецького монастиря; Місце розстрілу та поховання Г.Д. Епіка 03.11.1937 р. — урочище Сандормох; Пам'ятний хрест репресованим українцям (1998 р., автор М. Малишко); Монумент «Розстріл з ангелом-хранителем» (гранітна брила, бронзовий барельєф і напис: «Люди! Не убивайте друг друга» (1998 р., ск. Г.Б. Салтун, арх. Н. Овчинников)
Ефрос Анатолій Васильович (Ісайович) 03.07(за ін. дж. 03.06). 1925, Харків — 13.01. 1987, Москва, режисер, педагог, засл. діяч мистецтв РРФСР (1976)	Москва	Будинок Московського драматичного театру на Малій Бронній, в якому в 1967–1884 рр. працював А.В. Ефрос — вул. Мала Бронна; Московський театр драми і комедії на Таганці, в якому в 1984–1987 рр. працював А.В. Ефрос — вул. Таганка; Могила А.В. Ефроса — Кунцевське кладовище, вул. Рябінова, 16
Є*		
Єременко Андрій Іванович 14 (02).10. 1892, с. Марківка, нині Луганської обл. — 19.11. 1970, Москва, маршал, Герой Рад. Союзу	Москва Ростов-на-Дону	Військова академія імені М.В. Фрунзе, де у 1930–1935рр. навчався А.І. Єременко — проїзд Дівоче поле,4; Урна з прахом А.І. Єременка — у Кремлівській стіні на Красній площі; Будинок штабу Північно-Кавказького військового округу, де з 1953 р. працював А.І. Єременко, мем. дошка
Ж*		
Жданов Андрій Олександрович 26 (14).02. 1896, Маріуполь, Донецької обл. — 31.08. 1948, Москва, державний, партійний діяч періоду тоталітаризму	Санкт-Петербург Москва	Будинок Смольного інституту, де у 1934–1948 рр. працював А.О. Жданов (з 1991 р. створений Санкт-Петербурзький історико-меморіальний музей «Смольний» — пл. Пролетарської Диктатури, 3; Смольний проїзд, 1; Могила А.О. Жданова біля Кремлівської стіни, пам'ятник-бюст (1949, ск. С.Д. Меркуров, граніт)

Персоналії	Центри	Пам'ятки, пам'ятники, пам'ятні місця
Житецький Павло Гнатович 04.01.1837 (23.12.1836), Кременчук — 18 (05).03.1911, Київ, філолог, фольклорист	Санкт- Петербург	Будинок Петербурзького університету, де у 1880-1882 рр. працював П.Г. Житецький — Університетська наб., 7/9
Журавленко Павло Максимович 11.07 (29.06). 1887, с. Никаноровка, Бобринецького р-ну Кіровоградської обл. — 28.06. 1948, Ленінград, нині Санкт- Петербург, співак, нар. артист РРФСР (1939)	Санкт- Петербург Кіров	Театр музичної драми, де працював у 1912– 1918 рр. П.М. Журавленко; Театр опери і балету ім. М.П. Мусоргського, де з 1918 р. виступав солістом П.М. Журав- ленко, у 1918–1921 рр. був постійним парт- нером Ф.І. Шаляпіна — пл. Мистецтв, 1; Міський театр, де у 1918 р. працював П.М. Журавленко
3*		
Заблоцький- Десятовський Павло Парфентійович 15 (03).07. 1814, с. Мефедівка, нині Чернігівської обл. — 14 (02).07. 1882, Санкт-Петербург, (за ін. дж. с. Кримки, Шполянського р-ну Черкаської обл.), лікар, акад. Петерб. АН	Москва Санкт- Петербург	Будинок, в якому в кінці 1830-х рр. проживав П.П. Заблоцький-Десятовський–Камергерсь- кий пров., 3 (Садиба П.І. Одоевського, нині Московський художній театр ім. А.П. Чехова); Будинок, де розміщувалася Московська медико-хірургічна академія, де працював П.П. Заблоцький-Десятовський (був. садиба гр. Воронова, нині будинок Архітектурного інституту) — вул. Рождественка, 9; Будинок, де жив П.П. Заблоцький-Десятов- ський — Васи́лієвський острів, 8 лінія, 39; Могила П.П. Заблоцького-Десятовського (нагробок ск. І.І. Подорезов, арх. А.К. Томп- сон, 1880-і рр.). — Смоленське православне кладовище, вул. Камська, 24
Заболотний Данило Кирилович 28 (16).12. 1866, с. Чоботарка (Забо- лотне), Крижопіль- ського р-н Вінницької обл. — 15.12. 1929, Київ, мікробіолог, епідеміолог, президент АН УСРР (1928–1929)	Санкт- Петербург	Будинок Воєнно-медичної академії, де у 1924–1928 рр. працював професор Д.К. Забо- лотний. — вул. Академіка Лебедева, 6; Жіночий медичний інститут, де у 1898– 1928 рр. працював професор Д.К. Забо- лотний, організував першу в Росії кафедру бактеріології (1898 р). — вул. Льва Тол- стого, 6/8

Персоналії	Центри	Пам'ятки, пам'ятники, пам'ятні місця
Загорський Петро Андрійович 20 (09).08. 1764, с. Понорниця, Коропського р-ну, Чернігівської обл. — 01.04 (19.03). 1846, Санкт- Петербург, анатом, фізіолог, професор, чл. Петерб. АН (1828)	Санкт- Петербург	Медико-хірургічна академія (нині Воєнно-медич- на академія), де у 1799–1833 рр. викладав професор анатомії і фізіології П.А. Загорський — вул. Академіка Лебедева, 6; Могила П.А. Загорського — Смоленське кладо- вище, вул. Камська, 24
Зарудний Іван Петрович народився в Україні р.н. невідомий — 1727, Санкт-Петер- бург, архітектор	Москва Санкт- Петербург	Його роботи: Церква архангела Гавриїла (“Мен- шикова башта”), 1704–1707 — Чисті пруди; Тріумфальні ворота в Китай-городі (1721–1723); Собор Петропавловської фортеці (1722–1727)
Зеров Микола Костянтинович 14.04. 1890, Зіньків, нині Полтавської обл. — 03.11. 1937, урочище Сандормох біля м. Медвеж'єгорськ, Республіка Карелія, поет, перекладач, педагог, репресований	Соловки Карелія Медвеж'є- горськ урочище Сандормох 19-й км дороги Медвеж'є- горськ — Повенец	Місце ув'язнення М. Зерова у таборі особливого призначення — територія кремля Соловецького монастиря; Місце розстрілу та поховання М. Зерова 03.11.1937 р. — урочище Сандормох; Пам'ятний хрест репресованим українцям (1998 р., автор М. Малишко); Монумент «Розстріл з ангелом-хранителем» (грані- тна брила, бронзовий барельєф і напис: «Люди! Не убивайте друг друга» (1998 р., ск. Г.Б. Салтун, арх. Н. Овчинников)
Зільберштейн Ілля Самойлович 28.03. 1905. Одеса — 1988, Москва мистецтвознавець, письменник, колекціонер	Москва	Будинок, в якому жив І.С. Зільберштейн — вул. Лісова, 22/24; Будинок, де розміщується Музей приватних колекцій ДМОМ імені О.С. Пушкіна, започ- аткований І.С. Зільберштейном — вул. Вол- хонка, 10; Могила І.С. Зільберштейна — Кунцевське кладовище, вул. Рябінова, 16
Зинов'єв Григорій Овсійович (Овсей-Гершен Ааронович Радомисльський (Апфельбаум)	Санкт- Петербург	Будинок Смольного інституту, де з грудня 1917 р. до листопада 1926 р. головою Петросовета (Лен- совета) працював Г.О. Зинов'єв, у 1918– 1919 рр. очолював Петроградське бюро ЦК РКП (б) — Пролетарської диктатури, 3 (історико-меморі- альний музей «Смольний»);

Персоналії	Центри	Пам'ятки, пам'ятники, пам'ятні місця
<p>Зинов'єв Григорій Овсійович (продовження) 08.09. 1883, Єлизаветград, нині Кіровоград — 25.08 1936, Москва, більшовик, радянський партійний діяч, один з очільників більшовицького перевороту 1917 р., репресований</p>	Сестрорецьк Розлив озеро	Місце на південному сході озера, де у липні-серпні 1917 р. від арешту Тимчасовим урядом переховувалися В.І. Ленін і Г.О. Зинов'єв (пам. «Шалаш», 1928, арх. О. І. Гегелло, граніт)
<p>Зоценко Михайло Михайлович 29.07(10.08). 1895, Полтава (за ін. дж. 1894 — Санкт-Петербург) — 22.07. 1958, Сестрорецьк, письменник, журналіст, сценарист, походив з українського дворянського роду</p>	<p>Москва</p> <p>Санкт-Петербург</p> <p>Сестрорецьк</p>	<p>Будинок, в якому в “Клубі робітників мистецтв” (арх. В.С. Кузнецов) бував М.М. Зоценко — пров. Воротниківський, 7;</p> <p>Будинок, де в 1920-х рр. жив М.М. Зоценко — наб. р. Мойки, 59;</p> <p>Будинок, де жив М.М. Зоценко — вул. Лахтинська, 30;</p> <p>Будинок, де у 1934–1958 рр. жив М.М. Зоценко, мем. дошка (1994). В 1992 р. у квартирі створений літературно-меморіальний музей письменника — наб. кан. Грибоедова, 9 / вул. Мала Конюшенна, 4/2, кв. 119;</p> <p>Пам'ятник М.М. Зоценку (2003 р., ск. В.Ф. Онешко, арх. М.М. Соколов) біля Центральної бібліотеки ім. М.М. Зоценка — вул. Токарева, 7;</p> <p>Могила М.М. Зоценка, пам. 1995, ск. В.Ф. Онешко — Сестрорецьке кладовище, вул. Володарського, 64</p>
Г*		
<p>Ігнатенко Василь Іванович 13.03. 1961, с. Стрижжя, (Республіка Білорусь) — 13.05. 1986, Москва, старший сержант внутрішньої служби, командир відділення СВПЧ-6 з охорони м. Прип'ять, Герой України (2006, посмертно)</p>	Москва	<p>Могила В.І. Ігнатенка (д. 162) — Митинське кладовище, П'ятницьке шосе, 6-км.;</p> <p>Меморіал на честь героїв-ліквідаторів аварії на Чорнобильській АС, де поховано 27 пожежників і співробітників станції, які загинули внаслідок аварії (д.162) — Митинське кладовище, П'ятницьке шосе, 6-км.</p>

Персоналії	Центри	Пам'ятки, пам'ятники, пам'ятні місця
Ільф (Файнзільберг) Ілля Арнольдович 15 (03).10. 1897, Одеса — 13.04. 1937, Москва, письменник-сатирик, співавтор Є. Петрова	Москва	Будинок редакції газети «Гудок» (був. орган Міністерства шляхів сполучення СРСР і ЦК профспілки працівників залізничного транспорту), де з 1923 р. працював І.А. Ільф — вул. Стара Басманна, 38/2, буд. 3; Могила І.А. Ільфа — Новодівоче кладовище, Лужнецький проїзд, 2
Інбер Віра Михайлівна 10.07 (28.06). 1890, Одеса — 11.11. 1972, Москва, письменниця, поетеса	Москва Санкт-Петербург	Будинок кооперативу письменників, де у 1930-ті рр. жила В.М. Інбер — Камергерський пров., 2; Могила В.М. Інбер — Введенське кладовище, вул. Налична, 1; Будинок, де у 1941–1946 рр. жила В.М. Інбер — вул. Толстого, 6
Іоффе Абрам Федорович 29 (17).10. 1880, Ромни, Полтавської обл. — 14.10. 1960, Ленінград, нині Санкт-Петербург, фізик, акад. АН СРСР, Герой Соц. Праці	Санкт-Петербург	Будинок Агрофізичного інституту (АФІ), де у 1932–1960 рр. працював А.Ф. Іоффе, мем. дошка (1961) — Гражданський просп., 14; Фізико-технічний інститут ім. А.Ф. Іоффе РАН, створений А.Ф. Іоффе у 1918 р., де він працював директором до 1951 р., мем. дошка — вул. Політехнічна, 26; Пам'ятник-бюст А.Ф. Іоффе (1964, ск. Г.Д. Глікман) перед будинком інституту — вул. Політехнічна, 26; Будинок фізико-механічного факультету Політехнічного університету, 2-й корп. університету, де у 1906–1948 рр. працював ініціатор створення факультету А.Ф. Іоффе, мем. дошка (1964 р., рек. 1983 р., арх. Є.П. Линцбах) — вул. Політехнічна, 29; Могила А.Ф. Іоффе, (пам. 1964 р., бронз. бюст, ск. М.К. Анікушин, арх. Ф.А. Гепнер) — Некрополь «Літераторські містки», частина Волковського кладовища, Розтанний проїзд, 7а
Ірчан Мирослав Дмитрович (Баб'юк Андрій Дмитрович) 14.07. 1897 (за ін. даними 1896), с. П'ядики, нині село Коломийського р-ну Івано-Франківської обл.	Соловки	Місце ув'язнення М.Д. Ірчана у таборі особливого призначення — територія кремля Соловецького монастиря;

Персоналії	Центри	Пам'ятки, пам'ятники, пам'ятні місця
Ірчан Мирослав Дмитрович (продовження) — 03.11.1937, урочище Сандормох біля м. Медвеж'єгорськ, Республіка Карелія, поет, прозаїк, публіцист, драматург, журналіст, історик, видавець, репресований	Карелія Медвеж'єгорськ урочище Сандормох 2019-й км дороги Медвеж'єгорськ — Повенец	Місце розстрілу та поховання М.Д. Ірчана 03.11.1937 р. — урочище Сандормох; Пам'ятний хрест репресованим українцям (1998 р., автор М. Малишко); Монумент «Розстріл з ангелом-хранителем» (гранітна брила, бронзовий барельєф і напис: «Люди! Не убивайте друг друга» (1998 р., ск. Г.Б. Салтун, арх. Н. Овчинников)
Ї*		
Їжакевич Іван Сидорович 18 (06). 01. 1864, с. Вишнопіль, Тальнівського р-ну, Черкаської обл. — 19.01.1962, Київ, художник, нар. художник УРСР (1951)	Санкт-Петербург	Будинок Петербурзької Академії мистецтв, де у 1884–1888 рр. навчався І.С. Їжакевич — Університетська наб., 17
Й*		
Йофан Борис Михайлович 28 (16).04. 1891, Одеса — 10.03. 1976, Москва, архітектор, нар. архітектор СРСР (1970)	Москва:	Могила Б.М. Йофана — Новодівоче кладовище, Лужнецький проїзд, 2; Його роботи: Москва: Комплекс споруд 1928–1931 рр. («Будинок уряду», «Будинок на набережній») — вул. Серафимовича, 2/Берсеневська набережна, 20; Комплекс споруд санаторію «Барвиха» 1931–1935 рр.; Комплекс споруд Нафтового інституту 1947–1950 рр.; Комплекс споруд Гірничого інституту 1947– 1950 рр.; Автор проекту станції метро «Бауманська»
К*		
Каганович Лазар Мойсейович 22 (10).11. 1893, с. Кабани, Київської губ. — 25.07. 1991, Москва, політичний і державний діяч, один з організаторів геноциду-голодомору 1932–1933 років в Україні	Москва	Могила Л.М. Кагановича (д.1) — Новодівоче кладовище, Лужнецький проїзд, 2.

Персоналії	Центри	Пам'ятки, пам'ятники, пам'ятні місця
Калнишевський Петро Іванович (Калниш) ? 07. 1690, Пустовійтівка (нині Роменського р-ну Сумської обл. — 1803, Соловки, останній кошовий отаман Запорозької Січі	Соловки	Соловецький монастир (заснований п.п. XV ст., тепер історико-архітектурний заповідник), де відбував заслання у 1775–1801 рр., після звільнення у 1801 р. проживав в монастирі до смерті у 1803 р. останній кошовий отаман Запорозької Січі П.І. Калнишевський; Могила П.І. Калнишевського — головне подвір'я монастиря, біля Свято-Преображенського собору
Каменів Сергій Сергійович 16 (04).04. 1881, Київ — 25.08. 1936, Москва, військовий діяч, командарм 1-го рангу (1935)	Москва	Урна з прахом С.С. Каменєва — у Кремлівській стіні на Красній площі
Каплер Олексій Якович (Каплер Лазар Якович) 11.10 (28.09). 1904, Київ — 11.09. 1979, Москва, похований у м. Старий Крим (АРК, Україна) кінорежисер, сценарист, актор, засл. діяч мистецтв РРФСР (1969), репресований	Москва	Всеросійський державний інститут кінематографії ім. С.А. Герасимова (ВДІК), де у 1939–1979 рр. (з перервами) викладав О.Я. Каплер — вул. Вільгельма Піка, 3; Телецентр «Останкино», де у 1967–1972 рр. працював ведучим «Кінопанорами» О.Я. Каплер — вул. Академіка Корольова, 12
Каргін Валентин Олексійович 23.01(11.01).1907, Катеринослав, нині Дніпропетровськ — 21.10. 1969, Москва засновник наукової школи фізикохіміків, акад. АН СРСР (1953), Герой Соц. Праці	Москва	Науково-дослідний фізико-хімічний інститут, де працював В.О. Каргін, мем. дошка — Воронцовське поле, 10
Кармен Роман Лазаревич (Корнман Роман Лазаревич) 29 (16).11. 1906, Одеса — 28.04. 1978, Москва, кінорежисер, кінооператор, нар. артист СРСР (1966), Герой Соц. Праці	Москва	Всеросійський державний інститут кінематографії ім. С.А. Герасимова (ВДІК), де викладав Р.Л. Кармен — вул. Вільгельма Піка, 3; Могила Р.Л. Кармена (д. 9) — Новодівоче кладовище, Лужнецький проїзд, 2

Персоналії	Центри	Пам'ятки, пам'ятники, пам'ятні місця
<p>Катаєв Валентин Петрович 28 (16). 01. 1897, Одеса — 12.04. 1986, Москва, письменник, журналіст, драматург</p>	Москва	<p>Будинок, в якому жив В.П. Катаєв — Лаврушинський пров., 17;</p> <p>Будинок, де розміщувалась редакція газети “Гудок” (орган Міністерства шляхів сполучення СРСР і ЦК профспілки працівників залізничного транспорту), в якій у 1920-х рр. працював В.П. Катаєв — вул. Стара Басманна, 38/2, буд. 3;</p> <p>Будинок, де розміщувався “Держвидав”, бував В.П. Катаєв — вул. Мала Никитська, 6/2;</p> <p>Будинок, в якому розміщувався “Клуб робітників мистецтв”. Тут бували М.М. Зощенко, М.О. Булгаков, В.П. Катаєв та ін. (арх. В.С. Кузнецов) — Воротниківський пров., 7;</p> <p>Могила В.П. Катаєва — Новодівоче кладовище, Лужнецький проїзд, 2</p>
<p>Катонін Євген Іванович 17 (05).04. 1889, Одеса — 27.02. 1984, Київ, архітектор, доктор архітектури (1946), засл. архітектор УРСР (1975)</p>	Санкт-Петербург	<p>Будинок Петербурзької Академії мистецтв, де в різні роки навчався і працював Є.І. Катонін — Університетська наб., 17;</p> <p>Його роботи:</p> <p>Москва: станція метро Кіївська-Кільцева;</p> <p>Санкт-Петербург: Будинок Військової академії зв'язку ім. С.М. Будьонного (1932–1934) — Тихорецький пров., 3;</p> <p>брав участь у створенні генплану забудови міста</p>
<p>Кафенгауз Бернгард (Борис) Борисович 13 (01).07. 1894, Проскурів (нині Хмельницький) — 27.06. 1969, Москва, історик, краєзнавець, професор (1948)</p>	Москва	<p>Московський університет, де у 1913–1920 рр. навчався і з 1936 р. працював Б.Б. Кафенгауз — вул. Мохова, 9;</p> <p>Могила Б.Б. Кафенгауза (д. 4) — Новодівоче кладовище, Лужнецький проїзд, 2;</p>
<p>Кацман Євген Олександрович 08.07 (26.06.). 1890, Харків — 1976, художник, нар. художник РРФСР (1969), чл.-кор. АМ СРСР (1947)</p>	Москва	<p>Московське училище живопису, скульптури і архітектури, де у 1909–1916 рр. навчався Є.О. Кацман — вул. М'ясницька, 21, буд. 6–7; пров. Бобров, 8, буд. 10</p>

Персоналії	Центри	Пам'ятки, пам'ятники, пам'ятні місця
Квітка Климент Васильович 04.02 (23.01). 1880, с. Хмельов, Роменського р-ну, Сумської обл. — 19.09. 1953, Москва, музикознавець, фольклорист, педагог	Москва	Будинок Московської консерваторії ім. П.І. Чайковського, де з 1933 р. працював професор К.В. Квітка — Велика Никитська, 13/б (пров. Ср. Кисловський, 6/13); Могила К.В. Квітки — Новодівоче кладовище, Лужнецький проїзд, 2
Кербель Лев Юхимович 07.11 (25.10). 1917, с. Семенівка, Сумської обл. — 14.08. 2003, Москва, скульптор нар. художник РРФСР (1967), СРСР (1977), член-кор. АМ СРСР (1962), дійсн. чл. АМ СРСР (1975), віце- президент АМ СРСР (1988, з 1992 — Російської Академії мистецтв), Герой Соц. Праці	Москва	Московський художній інститут ім. В.І.Сурикова, в якому працював Л.Ю. Кербель — Лаврушинський пров., 15; Могила Л.Ю. Кербеля — Новодівоче кладовище, Лужнецький проїзд, 2. Його роботи: Москва: Пам'ятник К. Марксу (1961 р.); нагробок Ойстраха на Новодівочому кладовищі; Санкт-Петербург: Бюст С.І. Богданова, 1953 р., арх. М.А. Шепілевський — Московський просп., 188; с. Рудня, Смоленської обл. Пам'ятник жертвам нацизму, 1965 р.
Кибальчич Микола Іванович 31 (19).10. 1853, Короп, Чернігівської обл. — 15 (03).04. 1881, Санкт-Петербург, винахідник, народоволець	Санкт-Петербург	Могила М.І. Кибальчича — некрополь Олександро-Невської лаври — пл. Олександра Невського, 1
Кибенок Віктор Миколайович 17.02. 1963, с. Іванівка, Нижньосірогоського р-ну, Херсонської обл. — 11.05. 1986, Москва, лейтенант внутрішньої служби, начальник караулу ВПЧ-1 з охорони ЧАЕС, Герой Рад. Союзу (1986, посмертно)	Москва	Могила В.М. Кибенка (д.162) — Митинське кладовище, П'ятницьке шосе, 6-км.; Меморіал на честь героїв-ліквідаторів аварії на Чорнобильській АС, де поховано 27 пожежників і співробітників станції, які загинули внаслідок аварії (д.162) — Митинське кладовище, П'ятницьке шосе, 6-км.

Персоналії	Центри	Пам'ятки, пам'ятники, пам'ятні місця
Кириченко Олексій Іларіонович 25.02.1908, с. Чернобаївка, нині Білозерського р-ну Херсонської обл. — 29.12.1975, Москва, партійний і державний діяч періоду адміністративно-командної системи	Москва	Будинок, в якому з 1961–1975 рр. жив О.І. Кириченко — вул. Тверська, 9; Могила О.І. Кириченка (д. 9) — Новодівоче кладовище, Лужнецький проїзд, 2.
Кирпоніс Михайло Петрович 12.01.1892 (30.12.1891), с. Вертиївка Ніжинського р-ну Чернігівської обл. — 20.09.1941, Київ, генерал-полковник, Герой Рад. Союзу	Москва Казань	Будинок Воєнної академії ім. Фрунзе, яку у 1927 р. закінчив М.П. Кирпоніс — проїзд Дівоче поле, 4; Будинок Казанського піхотного училища імені Верховного Совета Татарської АРСР, в якому з 1934 р. був начальником і военкомом М.П. Кирпоніс (на будинку бувшого військового училища встановлена меморіальна дошка)
Кисіль Олександр Андрійович 31 (19).08.1859, Київ — 08.03.1938, Москва, лікар, створив школу педіатрів	Москва	Будинок, де жив О.А. Кисіль — Мальчиков пров., 1; Ольгінська лікарня, де у 1890–1938 рр. працював О.А. Кисіль, мем. дошка — Орлово-Давидовський пров. 2а; Могила О.А. Киселя — Новодівоче кладовище, Лужнецький проїзд, 2;
Кірсанов Семен Ісакович 18 (05).09.1906, Одеса — 10.12.1972, Москва, поет	Москва	Могила С.І. Кірсанова — Новодівоче кладовище, Лужнецький проїзд, 2
Коган Леонід Борисович 14.11.1924, Катеринослав, нині Дніпропетровськ — 17.12.1982, Москва, скрипаль, педагог, нар. артист СРСР (1966)	Москва	Будинок, де жив Л.Б. Коган, мем. дошка — Брюсов пров., 8/10; Могила Л.Б. Когана — Новодівоче кладовище, Лужнецький проїзд, 2
Кожедуб Іван Микитович 08.06.1920, с. Ображіївка, нині Шосткінського р-ну Сумської обл. — 08.08.1991, Москва, маршал авіації, тричі Герой Рад. Союзу	Москва	Будинок, де у 1966–1991 рр. жив І.М. Кожедуб, мем. дошка — пров. Сивцев Вражек, 33; Будинок школи №2011 ім. Маршала авіації І.М. Кожедуба, де на честь нього встановлена бронзова меморіальна дошка (2010 р.) — вул. Мар'їнський парк, 37; Могила І.М. Кожедуба (д.7) — Новодівоче кладовище, Лужнецький проїзд, 2

Персоналії	Центри	Пам'ятки, пам'ятники, пам'ятні місця
Коза Михайло Андрійович 12.11. 1895, Західна Україна — 19.12. 1955, Перм, патологоанатом, засновник уральської школи патологоанатомів	Перм Саратов	Пермський медичний інститут (з 1994 р. — Пермська державна медична академія), де у 1941–1945 рр. працював М.А. Коза — вул. Куйбишева, 39; Могила М.А. Кози (д.3) — Єгошихинське кладовище Саратовський державний медичний університет ім. В. І. Разумовського, де у 1920–1926 рр. навчався, з 1926 р. працював М.А. Коза — вул. Большая Козача, 112;
Козаков Михайло Еммануїлович 23 (11).08. 1897, с. Ромодан, Миргородського р-ну Полтавської обл. — 16.12. 1954, Москва, письменник	Москва	Могила М.Е. Козакова — Новодівоче кладовище, Лужнецький проїзд, 2
Козаченко Георгій Олексійович (Казаченко) 03.05 (21.04). 1858, Полтава — 18.05. 1938, Ленінград, нині Санкт-Петербург, композитор, диригент, професор (1924)	Санкт-Петербург	Маріїнський театр, де з 1883 р. працював Г.О. Козаченко — Театральна пл., 1; Будинок Петербурзької консерваторії ім. М.А. Римського-Корсакова, де навчався в 1876-1883 рр., з 1924 р. працював професором Г.О. Козаченко — Театральна пл., 3
Козачковський Андрій Осипович 04(16).08. 1812, Переяслав, нині Переяслав-Хмельницького р-ну Київської обл. — 08(20).08. 1889, там само, лікар, друг Т.Г. Шевченка	Санкт-Петербург	Медико-хірургічна академія (нині Воєнно-медична академія), де навчався А.О. Козачковський, тут у 1841 р. він познайомився з Т.Г. Шевченком — вул. Академіка Лебедева, 6
Козинцев Григорій Михайлович 22 (09).03. 1905, Київ —	Москва Санкт-Петербург	Всеросійський державний інститут кінематографії, де з 1944 р. викладав (з 1960 професор) Г.М. Козинцев — вул. Вільгельма Піка, 3; Будинок Петербурзької Академії мистецтв, де 1920–1922 рр. навчався Г.М. Козинцев — Університетська наб., 17;

Персоналії	Центри	Пам'ятки, пам'ятники, пам'ятні місця
Козинцев Григорій Михайлович (продовження) 11.05. 1973, Ленінград, нині Санкт-Петербург, кінорежисер, нар. артист СРСР (1964)	Санкт-Петербург	Кіностудія «Ленфільм», де працював Г.М. Козинцев — просп. Кам'яноострівський, 10; Будинок, в якому в 1939–1971 рр. жив Г.М. Козинцев, мем. дошка — вул. М. Посадська, 4; Могила Г.М. Козинцева (пам. 1979, граніт. стела, арх. В.В. Хазанов — Некрополь «Літераторські містки», частина Волковського кладовища, Розтанний проїзд, 7а
Козловський Іван Семенович 24 (11).03. 1900, с. Мар'янівка, Васильківського р-ну Київська обл. — 24.12. 1993, Москва, співак, нар. артист СРСР (1940), Герой Соц. Праці	Єкатеринбург Москва	Оперний театр, де у 1925 р. працював солістом І.С. Козловський; Державний академічний Большой театр Росії, де у 1926-1954 рр. виступав соліст І.С. Козловський — пл. Театральна, 1; Будинок, де жив І.С. Козловський, мем. дошка — Брюсов пров., 7; Могила І.С. Козловського — Новодівоче кладовище, Лужнецький проїзд, 2
Колаковський Олексій Антонович 29 (17).06. 1856, Подільська губ. — 28 (15).09. 1912, Санкт-Петербург, скрипаль, педагог	Санкт-Петербург	Будинок Петербурзької консерваторії ім. М.А. Римського-Корсакова, де у 1877 р. навчався, з 1906 р. працював О.А. Колаковський — Театральна пл., 3
Колпакчи Володимир Якович 07.09 (26.08).1899, Київ, — 17.05. 1961, Москва, генерал армії, Герой Рад. Союзу	Москва	Могила В.Я. Колпакчи — Новодівоче кладовище, Лужнецький проїзд, 2
Кончаловський Максим Петрович 13(01).10. 1875, Одеса — 1942, Москва лікар- терапевт, ревматолог, засновник клінічної школи, засл. діяч науки РРФСР, професор	Москва	Будинок, де жив М.П. Кончаловський, мем. дошка — вул. Велика Молчанівка, 24; Могила М.П. Кончаловського — Новодівоче кладовище, Лужнецький проїзд, 2

Персоналії	Центри	Пам'ятки, пам'ятники, пам'ятні місця
Кончаловський Петро Петрович 21 (09).02. 1876, Слов'янськ, нині Донецької обл. — 02.02. 1956, Москва, художник, педагог	Москва	Будинок, де жив П.П. Кончаловський, мем. дошка — Новинський бульвар,18; Будинок, в якому розміщувалась майстерня П.П. Кончаловського, тут збирались члени товариства художників “Бубновий Валет” — вул. Велика Садова, 10; Могила П.П. Кончаловського — Новодівоче кладовище, Лужнецький проїзд, 2;
	Санкт-Петербург	Будинок Петербурзької Академії мистецтв, де у 1898–1907 рр. навчався П.П. Кончаловський — Університетська наб., 17;
	Новгород. обл. с. Юрьєве	Пам'ятне місце будинку, де жив П.П. Кончаловський, мем. дошка.
Короленко Володимир Галактіонович 27 (15).07. 1853, Житомир — 25.12. 1921, Полтава, письменник, громадський діяч	Москва	Будинок, де у 1890–1892 рр. бував В.Г. Короленко — вул. Чехова, 29;
	Нижній Новгород	Будинок, в якому жив у 1888–1896 рр. В.Г. Короленко — вул. Короленка, 11-а;
	Перм	Будинок управління заводу ім. А.А. Шпагіна (бувших майстерень Пермської залізниці), де 1880–1881 рр. працював В.Г. Короленко, мем. дошка — вул. Радянська,1;
	Санкт-Петербург	Будинок, де у 1873 р. жив В.Г. Короленко — просп. Вознесенський, 49; Редакція журналу «Русское богатство» (в1890-1910-х рр. — центр літ.-громадського життя Санкт-Петербурга), якою з 1892 р. керували В.Г. Короленко і Н.К. Михайловський — Суворовський просп., 52;
	Удмуртська АР: м. Глазов	Будинок бібліотеки, яку відвідував В.Г. Короленко — вул. Первомайська, 35; Будинок-музей В.Г. Короленка;
	Глазовський р-н, с. Короленко	Будинок, де зупинявся В.Г. Короленко, мем. дошка.;
	Якутська АР: Кізнерський р-н, с. Короленко	Бюст В.Г. Короленка (1957 р., ск. К.Н. Пшениников); Місце, де В.Г. Короленко перебував у засланні в 1881–1885 рр.;
Амгінський р-н, с. Амга	Будинок, в якому в 1885 р. зупинявся В.Г. Короленко; Бюст В.Г. Короленка (1957 р., ск. М.Х. Тутинін)	

Персоналії	Центри	Пам'ятки, пам'ятники, пам'ятні місця
<p>Корольов Сергій Павлович 12.01.1907 (30.12.1906), Житомир — 14.01.1966, Москва, конструктор ракетно-космічних систем, акад. АН СРСР (1958)</p>	<p>Казань</p> <p>Москва</p> <p>Московська обл. Долгопрудне</p>	<p>Казанський завод №16 (нині Казанське моторобудівне виробниче об'єднання), де у 1942–1945 рр. у закритому КБ працював С.П.Корольов, мем. дошка (ск. М.М. Гасимов)</p> <p>Будинок, в якому жив С.П. Корольов, мем. дошка. Тут створений музей-квартира. — Останкінський пров., 2/28;</p> <p>Пам'ятник С.П. Корольову — Проспект Миру, Алея космонавтів;</p> <p>Урна з прахом С.П. Корольова — в Кремлівській стіні на Красній площі;</p> <p>Московський фізико-технічний інститут (МФТІ), де працював С.П. Корольов — Інститутський пров., 9;</p>
<p>Коростовець Михайло Олександрович 23 (10).04.1900, с. Поповка, нині Верхньодніпровського р-ну Дніпропетровської обл. — 24.10.1980, Москва, єгиптолог, акад. АН СРСР (1974)</p>	<p>Москва</p>	<p>Інститут сходознавства РАН (АН СРСР) (1960–1970 рр. — Інститут народів Азії), де у 1950–1980 рр. працював М.О. Коростовець — вул. Рождественка, 12</p>
<p>Костанді Кіріак Костянтинович 03.10 (21.09). 1852, с. Дофінівка, нині Одеса — 31.10.1921, Одеса, художник, акад. Петерб. АМ (1907)</p>	<p>Санкт-Петербург</p>	<p>Будинок Петербурзької Академії мистецтв, де у 1874–1882 рр. навчався К.К. Костанді — Університетська наб., 17</p>
<p>Кравченко Андрій Григорович 30 (18). 11. 1899, хутір Сулимин, нині с. Сулимівка Яготинського р-ну Київської обл. — 18.10.1963, Москва, генерал-полковник танкових військ, двічі Герой Рад. Союзу</p>	<p>Москва</p>	<p>Військова академія імені М.В. Фрунзе, де у 1923–1928 рр. навчався А.Г. Кравченко — проїзд Дівоче поле, 4;</p> <p>Могила А.Г. Кравченка — Новодівоче кладовище, Лужнецький проїзд, 2</p>

Персоналії	Центри	Пам'ятки, пам'ятники, пам'ятні місця
<p>Кравченко Григорій Пантелейович 12.10 (29.09). 1912, с. Голубовка, нині Новомосковського р-ну Дніпропетровської обл. — 23.02. 1943, загинув у бою, похований в Москві генерал-лейтенант, двічі Герой Рад. Союзу</p>	<p>Москва</p> <p>Московська обл., с. Чкаловський (в межах м. Щьолкове)</p>	<p>Урна з прахом Г.П. Кравченка — в Кремлівській стіні на Красній площі;</p> <p>Будинок, в якому 1939–1940 рр. жив Г.П. Кравченко, мем. дошка — вул. Леніна, 5</p>
<p>Краснокутський Семен Григорович 1787 (або 1788 р). на Київщині — 03.02. 1840, Тобольськ, декабрист, член Союзу благоденства та Південного товариства, учасник підготовки повстання на Сенатській площі</p>	<p>Санкт-Петербург</p> <p>Тобольськ</p>	<p>Будинок, де жив 27 грудня 1825 р. — 25 липня 1826 р. С.Г. Краснокутський — наб. р. Мойки, 35;</p> <p>Будинок Сенату, де 1822–1825 рр. служив С.Г. Краснокутський — пл. Декабристів, 1; наб. Англійська, 2;</p> <p>Офіцерські казарми лейб-гвардії Семенівського полку, де 1805–1816 рр. жив С.Г. Краснокутський — пр. Загородний, 50; пр. Загородний, 54; вул. Рузовська, 2;</p> <p>Перший кадетський корпус, де у 1798–1805 рр., навчався С.Г. Краснокутський — С'єздовська лінія, 1-5, Університетська наб., 11–15;</p> <p>Петропавловська фортеця, де знаходився в ув'язненні С.Г. Краснокутський — Заячий острів;</p> <p>Могила С.Г. Краснокутського — Завальний цвинтар</p>
<p>Кримський Агатангел Юхимович 15 (03).01. 1871, м. Володимир-Волинський, Волинської обл. — 25.01. 1942, Кустанай (Казахстан) сходознавець, історик, мовознавець, акад. УАН (1919)</p>	<p>Москва</p>	<p>Московський університету, де у 1892–1896 рр. навчався та викладав А.Ю. Кримський — вул. Мохова, 9;</p> <p>Будинок корпусу університету для викладачів, в якому жив А.Ю. Кримський — вул. Мохова, 8</p>

Персоналії	Центри	Пам'ятки, пам'ятники, пам'ятні місця
Крижицький Костянтин Якович 29.05. 1858, Київ — 17.04. 1911, Санкт-Петербург, художник, акад. Петерб. АМ (1900)	Санкт-Петербург	Будинок Петербурзької Академії мистецтв, де е 1877–1885 рр. навчався, у 1900 р. працював К.Я. Крижицький — Університетська наб., 17
Кричевський Федір Григорович 22 (10).05. 1879, Лебедин, нині Сумської обл. — 30.07. 1947, Ірпінь, Київської обл., художник, засл. діяч мистецтв УРСР (1940)	Москва Санкт-Петербург	Московське училище живопису, скульптури і архітектури, де у 1896–1901 рр. навчався Ф.Г. Кричевський — вул. М'ясиницька, 21, буд. 6-7; пров. Бобров, 8, буд. 10; Будинок Петербурзької Академії мистецтв, де у 1907–1910 рр. навчався Ф.Г. Кричевський — Університетська наб., 17
Крушевський Микола В'ячеславович 18 (06).12. 1851, Луцьк — 12.11 (31.10). 1887, Казань, лінгвіст, мовознавець	Казань	Казанський державний університет (нині Казанський (Приволзький) федеральний університет), в якому в 1883–1887 рр. працював професор М.В. Крушевський — вул. Кремлівська, 18
Крушельницька Соломія Амвросіївна 23 (11).09. 1872, с. Біявинці, нині Бучацького р-ну Тернопільської обл. — 16.11. 1952, Львів, оперна співачка, засл. діяч мистецтв УРСР (1951)	Санкт-Петербург	Маріїнський театр, де у 1901–1902 рр. виступала С.А. Крушельницька — Театральна пл., 1
Крушельницький Антін Володиславович 04.08. 1878, м. Ланьцуг, нині Жешувського воєводства, Польща — 03.11. 1937, урочище Сандормох біля м. Медвеж'єгорськ, Республіка Карелія, письменник, перекладач, громадський і політичний діяч, репресований	Соловки Карелія Медвеж'єгорськ урочище Сандормох 19-й км дороги Медвеж'єгорськ — Повенец	Місце, де відбував ув'язнення А.В. Крушельницький — територія кремля Соловельського монастиря; Місце розстрілу та поховання А.В. Крушельницького 03.11.1937 р. — урочище Сандормох; Пам'ятний хрест репресованим українцям (1998 р., автор Микола Малишко); Монумент «Розстріл з ангелом-хранителем» (гранітна брила, бронзовий барельєф і напис: «Люди! Не убивайте друг друга» (1998 р., ск. Г.Б. Салтун, арх. Н. Овчинников)

Персоналії	Центри	Пам'ятки, пам'ятники, пам'ятні місця
Куїнджі Архип Іванович 27 (15).01. 1841 (1842), Маріуполь — 24 (11).07. 1910, Санкт-Петербург, художник, педагог, д. чл. Петерб. АМ (1893)	Санкт-Петербург	Будинок Петербурзької Академії мистецтв, де в 1892–1897 рр. викладав А.І. Куїнджі — Університетська наб., 17; Музей-квартира А.І. Куїнджі, відкритий 1993 р. (будинок купця Г.Г. Єлисеєва, побуд. (1842, арх. О.Х. Пель, перебуд. 1870-х рр., арх. Л.Ф. Шперер) — Біржевой пров. 1/10; Могила А.І. Куїнджі, пам. 1914, (арх. А.В. Щусєв, ск. В.О. Беклемішев, худ. М.К. Реріх, мозаїчист В.А. Фролов) — Некрополь майстрів мистецтв Олександро-Невської Лаври — пл. Олександра Невського, 1
Куліш Микола Гурович 18 (06).12. 1892, с. Чаплинка, Таврійської губ., нині Херсонської обл. — 03.11. 1937, урочище Сандормох біля м. Медвеж'єгорськ, Республіка Карелія, драматург, публіцист, громадський та культурний діяч, репресований	Соловки Карелія Медвеж'є- горськ урочище Сандормох 19-й км дороги Медвеж'є- горськ — Повенец	Місце, де відбував ув'язнення М.Г. Куліш — територія кремля Соловецького монастиря; Місце розстрілу та поховання М.Г. Куліша 03.11.1937 р. — урочище Сандормох; Пам'ятний хрест репресованим українцям (1998 р., автор М. Малишко); Монумент «Розстріл з ангелом-хранителем» (гранітна брила, бронзовий барельєф і напис: «Люди! Не убивайте друг друга» (1998 р., ск. Г.Б. Салтун, арх. Н. Овчинников)
Куліш Пантелеймон Олександрович 08.08 (26.07). 1819, Вороніж, Шосткінського р-ну Сумської обл. — 14 (02).02. 1897, хут. Мотронівка, Борзнянського р-ну, Чернігівської обл., письменник, критик, етнограф, видавець	Санкт-Петербург	Будинок Петербурзького університету, де у 1945–1947 рр. працював П.О. Куліш — Університетська наб., 7/9; Будинок III відділення власної його імператорської величності канцелярії, куди на допити у 1847 р. привозили членів Товариства Кирила й Мефодія: В.М. Білозерського, М.І. Гулака, М.І. Костомарова, П.О. Куліша — наб. Фонтанки, 16; Будинок, де відбувались 1860–1861 рр. засідання редакції журналу «Основа» — вул. Соціалістична, 12; Типографія П.О. Куліша, де у 1857–1863 рр. друкувались книжки українських авторів, 1860-1862 рр. видавався ж. «Основа», «Кобзар» Т.Г.Шевченка — вул. Вознесенського, 38/4

Персоналії	Центри	Пам'ятки, пам'ятники, пам'ятні місця
<p>Курбас Лесь (справжнє ім'я та по-батькові Олександр-Зенон Степанович) 25.02. 1887, Перемишль, нині м. Пшемисль (Польща) — 03.11. 1937, урочище Сандормох біля м. Медвеж'єгорськ, Республіка Карелія, режисер театру і кіно, теоретик, організатор і реформатор українського театру, драматург, нар. артист Республіки (1925), репресований</p>	<p>Соловки</p> <p>Карелія Медвеж'єгорськ урочище Сандормох 19-й км дороги Медвеж'єгорськ — Повенец</p>	<p>Місце, де відбував ув'язнення Лесь Курбас — територія кремля Соловецького монастиря;</p> <p>Місце розстрілу та поховання Леся Курбаса 03.11.1937 р. — урочище Сандормох;</p> <p>Пам'ятний хрест репресованим українцям (1998 р., автор М. Малишко);</p> <p>Монумент «Розстріл з ангелом-хранителем» (гранітна брила, бронзовий барельєф і напис: «Люди! Не убивайте друг друга» (1998 р., ск. Г.Б. Салтун, арх. Н. Овчинников)</p>
Л*		
<p>Лавренєв Борис Андрійович (Сергеєв) 17 (05).07. 1891, Херсон — 07.01. 1959, Москва, драматург, письменник</p>	<p>Москва</p>	<p>Будинок, де жив Б.А. Лавренєв («Будинок уряду») — вул. Серафимовича, 2 / Берсенєвська наб., 20;</p> <p>Московський університет, де у 1912–1915 рр. навчався Б.А. Лавренєв — вул. Мохова, 9;</p> <p>Могила Б.А. Лавренєва (д. 5) — Новодівоче кладовище, Лужнецький проїзд, 2</p>
<p>Лазаревський Олександр Матвійович 20 (08).06. 1834, с. Гирівка, нині с. Шевченкове, Конотопського р-ну Сумської обл. — 13.04 (31.03). 1902, с. Підлипне, того ж р-ну, історик, генеалог</p>	<p>Санкт-Петербург</p>	<p>Будинок Петербурзького університету, де у 1853–1858 рр. навчався О.М. Лазаревський — Університетська наб., 7/9;</p> <p>Будинок, в якому в 1858–1859 рр. жив О.М. Лазаревський, тут його відвідував Т.Г. Шевченко — Василівський острів, 5 лінія</p>
<p>Ларін Борис Олександрович 17 (05).01. 1893, Полтава — 26.03. 1964, Ленінград, нині Санкт-Петербург, мовознавець, лінгвіст, чл.-кор. АН УРСР (1946), акад. АН Лит. РСР (1949), засл. діяч науки РРФСР (1957)</p>	<p>Санкт-Петербург</p>	<p>Будинок Петербурзького університету, де працював з 1931 р професором Б.О. Ларін — Університетська наб., 7/9</p>

Персоналії	Центри	Пам'ятки, пам'ятники, пам'ятні місця
Лашевський Варлаам (світське ім'я — Василь) 17.04 — 08.08 (28.07). 1774, Москва, церковний діяч, письменник, педагог	Москва	Донської монастир, архімандритом якого з 1753 р. був призначений Варлаам Лашевський.
Левицький Дмитро Григорович бл. 1735, Київ — 16 (04).04. 1822, Санкт-Петербург, художник, акад. Петерб. АМ (1770)	Санкт-Петербург	Будинок, де у 1792–1822 рр. жив і працював Д.Г. Левицький, мем. дошка (1990 р., арх. Т.Н. Милорадович) — Василівський острів, С'єзовська лінія (був. Кадетська лінія), 23; Будинок, де з кін. 1770-х рр. на засіданнях львівсько-державінського гуртка бував Д.Г. Левицький — наб. р. Фонтанки, 112; Будинок, де з кін. 1770-х рр. на засіданнях львівсько-державінського гуртка бував Д.Г. Левицький — наб. р. Фонтанки, 118. Поховали Д.Г. Левицького на Смоленському кладовищі (могила не збереглася)
Левченко Петро Олексійович 11.07 (29.06). 1856, Харків — 27 (14).01. 1917, Харків, художник	Санкт-Петербург	Будинок Петербурзької Академії мистецтв, де у 1878–1883 рр. навчався П.О. Левченко — Університетська наб., 17
Леонідов (Вольфензон) Леонід Миронович 03. 06 (22.05). 1873, Одеса — 06.08. 1941, Москва, актор, нар. артист СРСР (1936), д-р мистецтвознавства (1939)	Москва	Будинок, в якому жив Л.М. Леонідов, мем. дошка — Брюсов пров., 17; Могила Л.М. Леонідова — Новодівоче кладовище, Лужнецький проїзд, 2
Лепешинська Ольга Василівна 28 (15).09. 1916, Київ — 20.12. 2008, Москва, артистка балету, нар. артистка. СРСР (1951)	Москва	Державний академічний Большой театр Росії, в якому в 1933–1963 рр. працювала О.В. Лепешинська — Театральна пл., 1; Могила О.В. Лепешинської — Введенське кладовище, вул. Налична, 1

Персоналії	Центри	Пам'ятки, пам'ятники, пам'ятні місця
Лисенко Микола Віталійович 22(10).03.1842, Гриньки, Полтавської обл. — 06.11 (24.10). 1912, Київ, композитор, піаніст, диригент, педагог, фольклорист, громадський діяч	Санкт- Петербург	Будинок Петербурзької консерваторії ім. М.А. Римського-Корсакова, де в 1874– 1875 рр. М.В. Лисенко відвідував клас М.А. Римського-Корсакова — Театральна пл., 3
Лисянський Марк Самойлович 26 (13).01.1913. Одеса — 30.08.1993, Москва, поет, письменник	Москва Московська обл.	Будинок, де у 1960-х рр. жив М.С. Лисян- ський, мем. дошка. — вул. Черняховського, 4; Могила М.С. Лисянського — Ваганьківське кладовище, вул. Сергія Макеєва, 15; Будинок творчості письменників, де відпо- чивав М.С. Лисянський — с. Красновидове.
Лисянський Юрій Федорович 13 (02).08.1773, Ніжин, Чернігівської обл. — 06.03 (22.02). 1837, Петербург, мореплавець, капітан 1 рангу	Санкт- Петербург	Будинок Морського кадетського корпусу, де у 1783–1788 рр. навчався Ю.Ф.Лисянський, мем. дошка (1971, на реставрації з 2006) (нині Морський корпус Петра Великого — Санкт-Петербурзький військово-морський інститут) — Лейтенанта Шмідта наб., 17; Могила Ю.Ф. Лисянського, пам. 1840-х рр., ск. К. Леберехт, В. Безродний — Некрополь майстрів мистецтв Олександро-Невської лаври — пл. Олександра Невського, 1
Лінник Володимир Павлович 06.07 (24.06). 1889, Харків — 09.07.1984, Ленінград, нині Санкт-Петербург, фізик, математик, академік АН СРСР (1939), Герой Соц. Праці	Санкт- Петербург Передмістя Санкт-Петер- бурга Пулков- ські висоти Комарове	Будинок державного оптичного інституту, в якому з 1926 р. працював В.П. Лінник, мем. дошка — Біржева лінія, 12; Будинок, де з 1952 р. жив В.П. Лінник («Будинок академіків», 1806–08 рр., арх. О.Г. Бежанов, А.Д. Захаров) — наб. Лейте- нанта Шмідта, 1/2; Будинок Петербурзького університету, де у 1933–1941 рр. викладав професор В.П. Лін- ник — Університетська наб., 7/9; Пулковська обсерваторія, де у 1946–1968 рр. працював В.П. Лінник — Пулковське шосе, 65/1; Могила В.П. Лінника — Комаровське кладовище, вул. Озерна, 52 а

Персоналії	Центри	Пам'ятки, пам'ятники, пам'ятні місця
Лінник Юрій Володимирович 21 (08).01. 1915, Біла Церква, Київської обл. — 30.06. 1972, Ленінград, нині Санкт-Петербург, математик, акад. АН СРСР (1964), Герой Соц. Праці	Санкт-Петербург Передмістя Санкт-Петербурга Комарове	Будинок Петербурзького університету, де навчався, з 1938 р. викладав професор (з 1944 р.) Ю.В. Лінник — Університетська наб., 7/9; Будинок, де жив Ю.В. Лінник — просп. Лесной, 61; Будинок, де 1966–1972 рр. жив Ю.В. Лінник — просп. Тореза, 9; Могила Ю.В. Лінника — Комаровське кладовище, вул. Озерна, 52 а
Лісовський Микола Федорович 1799, Полтавщина — 18 (06).01. 1844, Туруханськ, нині Красноярського краю, декабрист, поручик	Чита	Читинський острог, в якому у 1826-1828 рр. відбував покарання М.Ф. Лісовський; Михайло-Архангельська церква, відома, як церква декабристів, тепер музей декабристів
Лодій Петро Дмитрович 15.05. 1764, с. Збой, Земплінського комітату (Чехія) — 22 (10). 06. 1829, Санкт-Петербург, філософ	Санкт-Петербург	Будинок Петербурзького університету, де у 1819–1829 рр. працював П.Д. Лодій — Університетська наб., 7/9
Лосенко Антон Павлович 10.08 (30.07). 1737, Глухів, Сумської обл. — 04.12 (23.11). 1773, Санкт-Петербург, художник, акад. Петерб. АМ (1770), ректор Петерб. АМ (1772)	Санкт-Петербург	Будинок Петербурзької Академії мистецтв, де у 1758–1760 рр. навчався, у 1772–1773 рр. працював ректором А.П. Лосенко — Університетська наб., 17; Поховання А.П. Лосенка на кладовищі біля церкви Благовіщення Пресвятої Богородиці — 8-а лінія Василівського острова, 18–20, не збереглося
Лосський (Лоський) Володимир Аполлонович 30 (18).06. 1874, Київ — 06.07. 1946, Москва, співак, режисер, педагог	Москва	Державний академічний Большой театр Росії, де у 1934–1936 рр., 1943–1946 рр. працював В.А. Лосський — Театральна пл., 1

Персоналії	Центри	Пам'ятки, пам'ятники, пам'ятні місця
Лотоцький Олександр Гнатович 21 (09).03. 1870, Брониця, Подільської губ. — 22.09. 1939, Варшава (Польща), похований у Баунд- Бруці (США), громад- сько-політичний діяч, історик, економіст, поет, письменник	Санкт- Петербург	Будинок, в якому жив О.Г. Лотоцький у 1900–1903 рр. — Олександрівський просп., 19; Будинок, в якому жив О.Г. Лотоцький у 1903–1905 рр. — Англійський просп., 7; Будинок, в якому жив О.Г. Лотоцький після 1909 рр. — Тучков пров., 11
Луначарський Анатолій Васильович 23 (11).11. 1875, Полтава — 26.12. 1933, Ментона (Франція), похований у Москві, державний діяч, літературознавець, акад. АН СРСР (1930), провідник ідеї «соцреалізму» в мистецтві, науці.	Вологда Вологодська обл., м. Тотьма Москва Пермська обл. м. Лисьва Санкт- Петербург	Будинок, в якому в 1902–1903 рр. жив А.В. Луначарський — вул. Луначарського, 1; Будинок, в якому в 1903–1904 рр. жив А.В. Луначарський — вул. Советська; Будинок, в якому в 1923–1933 рр. жив А.В. Луначарський, квартира-музей, мем. дошка — Глазов пров.; Урна з прахом А.В. Луначарського — у Кремлівській стіні на Красній площі; Будинок драматичного театру, де у 1927 р. виступав з промовою перший нарком освіти А.В. Луначарський, мем. дошка — вул. Миру; Будинок, в якому в 1917 р. жив А.В. Луна- чарський — вул. Лахтинська, 25/20; Готель «Європейський» (нині Гранд-готель «Європа»), де зупинявся А.В. Луначарський — вул. Михайлівська, 1/7
Люблінський Юліан Казимирович (Мотошнович) 17 (06).11. 1798, Люблінєць, поблизу м. Новоград-Волин- ського — 07. 09 (26.08). 1873, Санкт- Петербург, декабрист	Чита	Читинський острог, в якому відбував каторгу Ю.К. Люблінський; Михайло-Архангельська Церква, відома, як церква декабристів, тепер музей декабристів.
Люлька Архип Михайлович 23 (10).03. 1908, с. Саварка, Богуслав- ського р-ну Київської обл. — 01.06. 1984, Москва, конструктор авіаційних двигунів, акад. АН СРСР (1968), Герой Соц. Праці	Москва	Будинок НВО «Сатурн», в якому працював А.М. Люлька — площа ім. Академіка Люльки; Могила А.М. Люльки — Новодівоче кладовище, Лужнецький проїзд, 2.

Персоналії	Центри	Пам'ятки, пам'ятники, пам'ятні місця
М*		
Мазепа Іван Степанович 20.03. 1639 с. Мазепинці, нині Білоцерківського р-ну Київської обл. — 22.09. 1709, Бендери, нині м. Тігіна, Молдова, похований в м. Галац, Румунія, гетьман (1687–1708), військовий і політичний діяч, дипломат, князь (1707).	Москва	Будинок 17 ст. «Палати Мазепи», де зупинявся Іван Мазепа під час перебування в Москві — пров. Колпачний, 10
Макаренко Антон Семенович 13 (01).03. 1888, м. Білопілля, Сумської обл. — 01.04. 1939, Москва, педагог, письменник	Смоленськ Москва	Будинок Педагогічного інституту, де у 1937 р. виступав А.С. Макаренко, мем. дошка — вул. Пржевальського, 4; Могила А.С. Макаренка — Новодівоче кладовище, Лужнецький проїзд, 2.
Макаров Степан Осипович 08.01. 1849 (27.12. 1848), Миколаїв — загинув 31.03. 1904 на панцирнику “Петропавловск”, віце-адмірал, океанограф	Кронштадт Санкт-Петербург	Пам'ятник на честь С.О. Макарова (1913, ск. Л.В. Шервуд) — пл. Якорна; Мем. дошка на честь С.О. Макарова на будинку Воєнно-морського інженерного інституту — Адміралтейський проїзд, 2
Максимович Михайло Олександрович 15 (03).09. 1804, хут. Тимківщина, нині с. Богуславець, Золотоноського р-ну Черкаської обл. — 22 (10).11. 1873, хут. Михайлова гора, с. Прохорівка, Канівського р-ну Черкаської обл., ботанік, етнограф, історик, фольклорист.	Москва	Московський університет, де у 1820–1823 рр. навчався, з 1833 р. працював професор М.О. Максимович — вул. Мохова, 9-11; Будинок, де у квартирі міністра освіти С.С. Уварова в 1832 р. бував М.О. Максимович — вул. Чехова, 1

Персоналії	Центри	Пам'ятки, пам'ятники, пам'ятні місця
<p>Максимчук Володимир Михайлович 08.06 1947, с. Добриводи, Тернопільської обл. — 22.05 1994, Москва, начальник пожежної частини, ліквідатор аварії на Чорнобильській АС, генерал-майор, Герой Росії (2003)</p>	Москва	<p>Будинок 2-ї спеціалізованої пожежної частини, де працював В.М. Максимчук, мем. дошка (2007 р.) — Рибников пров.;</p> <p>Могила В.М. Максимчука — Митинське кладовище (д.162), П'ятницьке шосе, 6-км.</p> <p>Меморіал на честь героїв-ліквідаторів аварії на Чорнобильській АС, де поховано 27 пожежників і співробітників станції, які загинули внаслідок аварії (д.162) — Митинське кладовище, П'ятницьке шосе, 6-км.</p>
<p>Малевич Казимир Северинович 23 (11).02. 1878, Київ — 15.05. 1935, Ленінград, нині Санкт-Петербург, похований біля с. Немчиновка, Московської обл., художник, громадський діяч</p>	<p>Москва</p> <p>Московська обл. Немчиновка</p>	<p>Московське училище живопису, скульптури і архітектури, де навчався К.С. Малевич — вул. М'ясницька, 21, буд. 6-7; пров. Бобров, 8, буд. 10;</p> <p>Будинок, де мешкав у 1930-і рр. К.С. Малевич, мем. дошка — вул. Бородинська, 18;</p> <p>Пам'ятний знак на честь К.С. Малевича — біля с. Немчиновка;</p> <p>Місце поховання втрачене під час Другої світової війни.</p>
<p>Малиновський Родіон Якович 23 (11).11. 1898, Одеса — 31.03. 1967, Москва, маршал, двічі Герой Рад. Союзу</p>	<p>Москва</p> <p>Смоленськ</p>	<p>Будинок, в якому у 1950-і–1960-і рр. жив Р.Я. Малиновський, мем. дошка — Романов пров., 3;</p> <p>Урна з прахом Р. Я. Малиновського — у Кремлівській стіні на Красній площі;</p> <p>Будинок, в якому 1931–1935 рр. жив Р.Я. Малиновський, мем. дошка — вул. Твардовського, 16</p>
<p>Мануїльський Дмитро Захарович 03.10 (21.09). 1883, с. Святець, Волинської губ., нині Мануїльське, Теофіпольського р-ну Хмельницької обл. — 22.02. 1959, Київ, політичний і державний діяч, один з організаторів більшовистського руху в Україні</p>	<p>Москва</p> <p>Санкт-Петербург</p>	<p>Будинок, в якому мешкав Д.З. Мануїльський, мем. дошка — Романов пров., 3;</p> <p>Будинок Петербурзького університету, де у 1903-1905 рр. навчався Д.З. Мануїльський — Університетська наб., 7/9.</p>

Персоналії	Центри	Пам'ятки, пам'ятники, пам'ятні місця
Мартинович Порфирій Денисович 07.03 (24.02). 1856, с. Костянтинівка, нині Сахновщинського р- ну Харківської обл. — 15.12. 1933, Красно- град, Харківської обл., художник	Санкт- Петербург	Будинок Петербурзької Академії мистецтв, де у 1873–1880 рр. навчався П.Д. Марти- нович — Університетська наб., 17
Мартос Іван Петрович 1754, Ічня, Чернігівської обл. — 17(05).04. 1835, Санкт-Петербург, скульптор, акад. Петерб. АМ (1782)	Санкт- Петербург	Будинок Петербургської Академії мистецтв, де у 1764–1773 рр. навчався та в 1779– 1835 рр. викладав, з 1814 р. був обраний ректором І.П. Мартос — Університетська наб., 17; Могила І.П. Мартоса (пам. 1836 р., арх. А.І. Мельников). — Некрополь 18 ст. (б. Лазаревське кладовище, пл. Олександра Невського, 1.) Його роботи: Москва: Нагробки Собакіної (1782), Брюс (1786-90) — обидва Дон- ський м-р; Пам'ятник Мініну і Пожарському на Красній площі. Санкт-Петербург: Усипальниця Благовіщен- ської церкви Олександро-Невської лаври: Нагробок Куракіної О.С., 1792 р. Нагробок сенатора Нарішкіна О.О., 1798 р. Нагробок графа Паніна М.І., 1790-і рр. Нагробок Гага- ріної Є.І., пам. 1802 р. Нагробок Чичагової Є., пам. 1812 р. Некрополь 18 ст. Олександро- Невської лаври: Нагробок Васильєва О.І. поч.19 ст. Нагробок Турчанінова А.Ф.
Матусовський Михайло Львович 23(10).07. 1915, Луганськ — 16.07. 1990, Москва, поет, перекладач	Новгород- ська обл., с. Головеньки Москва	Будинок, в якому в 1941–1945 рр. жив М.Л. Матусовський, мем. дошка. Могила М.Л. Матусовського. — Новодівоче кладовище, Лужнецький проїзд, 2
Махно Нестор Іванович 29(17) (за ін. дж. 26(14)). 10. 1888, с. Гуляйполе, Катерино- славської губ., нині Запо- різької обл. — 25.07. 1934, Париж (Франція), анархіст, учасник громадянської війни	Москва	Будинок Бутирської тюрми, де у 1911– 1917 рр. відбував покарання за революційну діяльність Н.І. Махно — вул. Новослобод- ська, 45

Персоналії	Центри	Пам'ятки, пам'ятники, пам'ятні місця
Мачтет Григорій Олексійович 15 (03).09 1852, Луцьк — 27 (14).08. 1901, Ялта, письменник, поет, революціонер-народник	Санкт-Петербург Московська обл. Зарайськ	Петропавловська фортеця, де 1876–1877 рр. відбував покарання Г.О. Мачтет — Заячий острів; Будинок, в якому 1891–1895 рр. жив під наглядом поліції Г.О. Мачтет, мем. дошка (1961 р.) — вул. Советська, 29
Мечников Ілля Ілліч 15 (03).05. 1845, с. Іванівка, тепер Куп'янського р-ну Харківської обл. — 15(02).07. 1916, Париж (Франція), біолог, ембріолог, лауреат Нобелівської премії (1908)	Санкт-Петербург	Пам'ятник І.І. Мечникову, (ск. Л.В. Шервуд) — Піскарьовський просп.,47, територія лікарні ім. І.І. Мечникова
Михлик Василь Ілліч 29.12. 1922, с. Солдатське, Казанківського р-ну Миколаївської обл. — 29.12. 1996, Москва, полковник, двічі Герой Рад. Союзу	Москва Саратовська обл. Вольськ	Могила В.І. Михлика (д.3), пам. 1997 — Троекуровське кладовище, вул. Рябінова, 24; Будинок Вольського вищого військового училища тилу, де працював В.І. Михлик, мем. дошка; Пам'ятник В.І. Михлику на території Вольського вищого військового училища тилу
Мінкус Михайло Адольфович 25 (12).12. 1905, Одеса — 31.08. 1963, Турку (Фінляндія), архітектор	Москва	Могила М.А. Мінкуса — Новодівоче кладовище, Лужнецький проїзд, 2; Його роботи: Москва: Великий Кам'яний міст, ст. метро «Проспект миру», висотний будинок на Смоленській площі (1953 р.)
Мокрицький Аполлон Миколайович 12.08. 1810, Пирятин, нині Полтавської обл. — 08(09).03. 1870, Москва, художник, акад. Петерб. АМ (1849)	Санкт-Петербург Москва	Будинок Петербурзької Академії мистецтв, де навчався з 1830 р. А.М. Мокрицький — Університетська наб., 17; Московське училище живопису, скульптури і архітектури, де у 1851–1870 рр. навчався і викладав А.М. Мокрицький — вул. М'ясницька, 21, буд. 6-7; пров. Бобров, 8, буд. 10
Москаленко Кирило Семенович 11.05. 1902, с. Гришине, нині Червоноармійського р-ну Донецької обл. — 17.06. 1985, Москва, маршал, двічі Герой Рад. Союзу	Москва	Могила К.С. Москаленка — Новодівоче кладовище, Лужнецький проїзд, 2

Персоналії	Центри	Пам'ятки, пам'ятники, пам'ятні місця
Мурашко Микола Іванович 20 (08).05.1844, Глухів — 21 (09).09. 1909, Київ, художник, педагог	Санкт- Петербург	Будинок Петербурзької Академії мистецтв, де у 1863-1868 рр. навчався М.І. Мурашко — Університетська наб., 17
Мурашко Олександр Олександрович 07.09 (26.08.). 1875, Київ — 14.06. 1919, Київ, художник педагог, громадський діяч	Санкт- Петербург	Будинок Петербурзької Академії мистецтв, де у 1894-1900 рр. навчався О.О. Мурашко — Університетська наб., 17
Н*		
Неверовський Дмитро Петрович 01.11 (21.10). 1771, с. Прохорівка, нині Канівського р-ну Черкаської обл. — 02.11 (21.10). 1813, Галла (Німеччина), у 1912 перепохований на полі Бородінської битви, військовий діяч, генерал-лейтенант, герой Вітчизняної війни 1812 р.	Московська обл. Можайський р-н смт.Бородіно	Шевардинський редут, обороною якого керував Д.П. Неверовський — Поле Боро- дінської битви; Багратіонові флеші, де був поранений Д.П. Неверовський — поле Бородінської битви (тепер історико-культурний заповід- ник); Могила Д.П. Неверовського — поле Боро- дінської битви, пам. 1912 р.
Нейгауз Генріх Густавович 12.04 (31.03). 1888, Єлизаветград, нині Кіровоград — 10.10. 1964, Москва, піаніст, педагог, нар. артист РРФСР (1956)	Єкатеринбу рг Москва	Будинок Уральської державної консерва- торії, де у 1941–1943 рр. працював Г.Г. Ней- гауз — просп. Леніна, 26; Будинок Московської консерваторії ім. П.І. Чайковського, де працював Г.Г. Нейгауз — вул. Велика Никитська, 13/6 (пров. Ср. Кисловський, 6/13); Могила Г.Г. Нейгауза — Новодівоче кладовище, Лужнецький проїзд, 2
Нерода Георгій Васильович 29 (17).01. 1895, Чернігів — 1983, Москва, скульптор, нар. художник РРФСР (1967), чл.- кор. АМ СРСР (1967)	Москва	Московське училище живопису, скульптури і архітектури, де у 1913–1917 рр. навчався Г.В. Нерода — вул. М'ясицька, 21, буд. 6-7; пров. Бобров, 8, буд. 10; Могила Г.В.Нероди (д. 48) — Преображен- ське кладовище, вул. Преображенський вал, 17а;

Персоналії	Центри	Пам'ятки, пам'ятники, пам'ятні місця
Нерода Георгій Васильович (продовження)	Москва	Його роботи: Москва — Портрет А.В. Луначарського (1928 р., бронза, меморіальний музей-квартира А. У. Луначарського); Портрет Я. М. Свердлова (1932 р., гіпс, Третяковська галерея); Кисловодськ — Пам'ятник Г. К. Орджонікідзе (1939 р., відкр. в 1951 р., бронза); Таганрог — Пам'ятник О.С. Пушкіну (встановл. 1986 р.); Североморське, Мурманської області — Пам'ятник героям-морякам (1973 р.)
Нестурх (Нештурха) Федір Павлович 22 (10).06. 1857, Одеса — 01.05. 1936, Одеса, архітектор	Санкт-Петербург	Будинок Петербурзької Академії мистецтв, де у 1881–1887 рр. навчався Ф.П. Нестурх — Університетська наб., 17
Нежданова Антоніна Васиївна 16 (04).06. 1873, с. Крива Балка, нині в межах Одеси — 26.06. 1950, Москва, опера співачка, педагог, нар. артистка СРСР (1936), Герой Праці (1925)	Москва	Будинок Московської консерваторія, де у 1899–1902 рр. навчалась А.В. Нежданова — вул. Велика Никитська, 13/6 (пров. Ср. Кисловський, 6/13); Державний академічний Большой театр Росії, де в 1902–1934 рр. працювала А.В. Нежданова — Театральна пл., 1; Будинок, в якому жила А.В. Нежданова, мем. дошка. (Тут створений музей-квартира: вокально-творчий кабінет А.В. Нежданової) — Брюсов пров., 7; Могила А.В. Нежданової — Новодівоче кладовище, Лужнецький проїзд, 2
Нечкіна Міліца Васиївна 25 (12).02. 1901, Ніжин Чернігівської обл. — 16.05. 1985, Москва, історик, педагог, акад. АН СРСР (1958)	Казань Москва	Казанський державний університет (нині Казанський (Приволзький) федеральний університет), де у 1917–1924 рр. навчалась і працювала М.В. Нечкіна — вул. Кремлівська, 18; Будинок історичного факультету Московського університету, де у 1934–1954 рр. викладала М.В. Нечкіна (був. садиба Орлових-Мещерських, побуд. у 1790-х рр., арх. М.Ф. Казаков) — вул. Герцена, 5; Новий будинок Московського університету, де працювала М.В. Нечкіна — Ломоносовський проспект, 27, корп. 4; Будинок Інституту російської історії (РАН), бувший Інститут історії СРСР АН СРСР, де у 1935–1982 рр. працювала М.В. Нечкіна — вул. Дмитра Ульянова, 19; Могила М.В. Нечкіної (д.4) — Новодівоче кладовище, Лужнецький проїзд, 2

Персоналії	Центри	Пам'ятки, пам'ятники, пам'ятні місця
Ніжинський Вацлав Фомич 12.03 (28.02.). 1889, Київ — 11.04. 1950, Лондон (Велика Британія), артист балету, балетмейстер	Санкт- Петербург	Маріїнський театр, де у 1907–1911 рр. виступав соліст В.Ф. Ніжинський — Театральна пл., 1
Новицький Олексій Петрович 07(19).04. 1862, Симбірськ, нині Ульяновськ (РФ) — 24.09. 1934, Київ, історик мистецтва і архітектури, шев- ченкознавець, акад. ВУАН (1922), походив із старовин- ного українського козацького роду	Москва	Московський університет, де у 1882–1886 рр. навчався О.П. Новицький — вул.Мохова, 9; Московське училище живопису, скульптури і архітектури, де у 1898–1918 рр. працював О.П Новицький — вул. М'ясницька, 21, буд. 6- 7; пров. Бобров, 8, буд. 10
О*		
Ойстрах Давид Федорович 30 (17).09. 1908, Одеса — 24.10. 1974, Амстердам (Нідерланди), скрипаль	Москва	Будинок Московської консерваторії ім. П.І. Чай- ковського, де навчався Д.Ф. Ойстрах — вул. Велика Никитська, 13/6 (пров. Ср. Кис- ловський, 6/13); Будинок, де жив Д.Ф. Ойстрах, мем. дошка — вул. Земляний вал, 14/16; Могила Д.Ф. Ойстраха (пам., ск. Л. Кербель) — Новодівоче кладовище, Лужнецький проїзд, 2
Олеша Юрій Карлович 03.03 (19.02). 1899, Єлизаветград, нині Кіровоград — 10.05. 1960, Москва, письменник, драматург	Москва	Будинок, де у 1920–1930 рр. розміщувалася редакція газети “Гудок” (був. орган Міністер- ства шляхів сполучення СРСР і ЦК профспілки працівників залізничного транспорту), де пра- цював Ю.К. Олеша — Китайський проїзд, 9/5; Будинок, в якому з 1931–1960 рр. жив Ю.К. Олеша — Камергерський пров.,2; Могила Ю.К. Олеша — Новодівоче кладо- вище, Лужнецький проїзд, 2
Омелянський Василь Леонідович 10.03 (26.02). 1867, Полтава — 21.04. 1928, Гагри, мікроби- олог, акад. АН СРСР	Санкт- Петербург	Могила В.Л. Омелянського — Богословське кладовище, вул. Лабораторна, 4

Персоналії	Центри	Пам'ятки, пам'ятники, пам'ятні місця
<p>Осипенко Поліна Денисівна 08.10 (25.09). 1907, с. Новоспасівка, нині с. Осипенко, Бердян- ського р-ну Запорізь- кої обл. — 11.05. 1939, с. Високе, Рязанської обл., льотчик-випробувач, Герой Рад. Союзу</p>	<p>Москва</p> <p>Рязанська обл. Рибнівський р-н, с. Високе</p>	<p>Урна з прахом П.Д. Осипенко — у Крем- лівській стіні на Красній площі;</p> <p>Пам'ятник на місце авіаційної катастрофи 11 травня 1939 р., в якій загинули Герої Радянського Союзу — майор П.Д. Осипенко і комбриг А.К. Серов</p>
<p>Островський Микола Олексійович 29 (16).09. 1904, с. Вілія, Острозького р-ну Рівненської обл. — 22.12. 1936, Москва, письменник</p>	<p>Москва</p> <p>Сочи</p> <p>Удмурт. АР, м. Сарапул</p>	<p>Будинок, де у 1930–1932 рр. жив М.О. Ост- ровський, мем. дошка — пров. Кропот- кінський, 12;</p> <p>Будинок, де у 1935–1936 рр. жив М.О. Ост- ровський, мем. дошка. (у 1940 р. тут відкрили музей-квартиру М.О. Островського) — вул. Тверська, 14;</p> <p>Пам'ятник М.О. Островському (1966 р., ск. А.В. Рибкін, арх. Н.В. Боярський) — пров. 2-й Сільськогосподарський, школа- інтернат № 5;</p> <p>Могила М.О. Островського — Новодівоче кладовище, Лужнецький проїзд, 2;</p> <p>Будинок, де в 1932–1935 рр. жив М.О. Остров- ський, мем. дошка — вул. Островського, 47;</p> <p>Пам'ятник М.О. Островському (1979 р., ск. В.Е. Горевський, С.А. Кубасов, арх. В.Б. Бу- хаєв) — Курортний просп., сквер;</p> <p>Бюст М.О. Островського (ск. А.Г. Плешков) — вул. Азіна, 40</p>
<p>Остроградський Михайло Васильович 24 (12).09. 1801, с. Пашенне, Полтавської обл. — 01.01.1862 (20.12. 1861), Полтава, математик, механік, акад. Петерб. АН (1828)</p>	<p>Санкт- Петербург</p>	<p>Будинок Петербурзького університету, в якому навчався М.В. Остроградський — Університетська наб., 7/9;</p> <p>Будинок, в якому в 1801–1861 рр. жив М.В. Остроградський, мем. дошка (1949 р., арх. Р.І. Каплан-Інгель — наб. Лейтенанта Шмідта, 1/2;</p> <p>Морський кадетський корпус (нині Военно- морський інститут), де з 1828 р. викладав М.В. Остроградський — наб. Лейтенанта Шмідта, 17 (побуд. 1796–1799 рр., арх. Ф. Волков);</p>

Персоналії	Центри	Пам'ятки, пам'ятники, пам'ятні місця
Остроградський Михайло Васильович (продовження)	Санкт- Петербург	Інститут корпусу інженерів шляхів сполучення (нині Шляхів сполучення СПб держ. університет), де з 1830 р. викладав М.В. Остроградський — Московський просп., 9; Головний педагогічний інститут, де з 1832 р. викладав М.В. Остроградський — Університетська наб., 7; Головне інженерне училище, де з 1840 р. викладав М.В. Остроградський (Михайлівський замок) — вул. Садова, 2; Михайлівське артилерійське училище, де з 1841 р. викладав М.В. Остроградський — Арсенальна наб., 17
Осьмьоркін Олександр Олександрович 08.12 (27.11). 1892, Єлизаветград, нині Кіровоград — 25.06. 1953, Плєсково, поблизу Москви, художник	Москва	Могила О.О. Осьмьоркіна — Ваганьківське кладовище, вул. Сергія Макеєва, 15
П*		
Павлова Марія Василівна 27 (15).06. 1854, м. Козелець, нині Чернігівської обл. — 23.12. 1938, Москва, палеонтолог, чл. АН УРСР (1921), почесний чл. АН СРСР (1930)	Москва	Будинок, в якому жила М.В. Павлова — пров. Малий Козихінський, 9; Будинок, в якому з 1880 р. жила М.В. Павлова — Романов пров., 2; Музей ім. О.П. і М.В. Павлових (ім'я присвоєно у 1926 р). при геологічному факультеті Московського університету, який організувала М.В. Павлова разом з чоловіком О.П. Павловим у 1911–1914 рр.
Петров Артем Іванович 31 (20).10. 1779, с. Хомутець, нині Миргородського р-ну Полтавської обл. — 15 (03).10. 1849, Москва, вчений в галузі ветеринарії	Санкт- Петербург,	Медико-хірургічна академія (нині Воєнно-медична академія), де у 1802–1807 рр. навчався та в 1807–1849 рр. працював А.І. Петров — вул. Академіка Лебедева, 6

Персоналії	Центри	Пам'ятки, пам'ятники, пам'ятні місця
Петров Євген (Катаєв Євген Петрович) 13.12 (30.11).1903, Одеса — 02.07. 1942, загинув на фронті, письменник (співавтор І. Ільфа)	Москва Санкт-Петербург	Будинок, в якому розміщувався “Клуб робітників мистецтв” (арх. В.С. Кузнецов) Тут бували Є. Петров, І. Ільф, М.М. Зоценко, М.О. Булгаков, В.П. Катаєв та ін. — Вороніківський пров., 7; Будинок, де з 1923 р. жив Є. Петров — пров. Кропоткинський; Будинок редакції «Гудок» (був. орган Міністерства шляхів сполучення СРСР і ЦК профспілки працівників залізничного транспорту), де 1925 р. працював Є. Петров — вул. Стара Басманна, 38/2, буд. 3; Готель «Асторія», де зупинявся Є. Петров — вул. Велика Морська, 39
Петров Осип Опанасович 15 (03).11. 1807, Єлизаветград, нині Кіровоград — 11.03 (27.02). 1878, Санкт-Петербург, оперний співак	Санкт-Петербург	Маріїнський театр, де у 1860–1878 рр. працював О.О. Петров — Театральна пл., 1; Могила О.О. Петрова — Некрополь майстрів мистецтв Олександро-Невської лаври, пл. Олександра Невського, 1 (Місце першого поховання — Смоленське православне кладовище, у 1936 р. прах перенесений до Некрополя майстрів мистецтв)
Петровський Григорій Іванович 04.02 (23.01). 1878, Харківська губ. — 09.01. 1958, Москва, державний, політичний діяч, один з очільників геноциду- голодомору 1932–1933 рр. в Україні	Москва	Споруда Музею революції СРСР (тепер Державний центральний музей сучасної історії Росії), де 1940–1958 рр. працював заступником директора Г.І. Петровський; Урна з прахом Г.І. Петровського — у Кремлівській стіні на Красній площі
Петрушевський Дмитро Мойсейович 13 (01).09. 1863, с. Кобрино, нині Тальнівського р-ну Черкаської обл. — 12.12. 1942, Казань, історик-медієвіст, акад. АН СРСР (1929)	Санкт-Петербург Москва Казань	Будинок Петербурзького університету, де навчався і в 1914–1917 рр. викладав Д.М. Петрушевський — Університетська наб., 7/9; Московський університет, де у 1906–1911 рр., 1917–1942 рр. викладав професор Д.М. Петрушевський — вул. Мохова, 9; Могила Д.М. Петрушевського — Арське кладовище

Персоналії	Центри	Пам'ятки, пам'ятники, пам'ятні місця
Пилипенко Борис Кузьмич 16 (04).07. 1892, Чернігів — 03.11. 1937, урочище Сандормох біля м. Медвеж'єгорськ, Республіка Карелія, художник, етнограф, мистецтвознавець.	Соловки Карелія Медвеж'є- горськ урочи- ще Сандормох 19-й км доро- ги Медвеж'є- горськ — Повенец	Місце ув'язнення В.Г. Пилипенка у таборі особливого призначення — територія кремля Соловецького монастиря; Місце розстрілу і поховання В.Г. Пилипенка 03.11.1937 р. — урочище Сандормох; Пам'ятний хрест репресованим українцям (1998 р., автор М. Малишко); Монумент «Розстріл з ангелом-хранителем» (гранітна брила, бронзовий барельєф і напис: «Люди! Не убивайте друг друга» (1998 р., ск. Г.Б. Салтун, арх. Н. Овчинников)
Пимоненко Микола Корнилович 09.03 (25.02). 1862, Київ — 26 (13).03. 1912, Київ, художник, акад. Петерб. АМ (1904)	Санкт- Петербург	Будинок Петербурзької Академії мистецтв, де у 1882-1884 рр. навчався М.К. Пимоненко — Університетська наб., 17
Підгаєцький Володимир Якович 24 (12).07. 1889, Кам'янець-Поділь- ський — 03.11.1937, урочище Сандормох біля м. Медвеж'є- горськ, Республіка Карелія, лікар, педа- гог, психіатр, заснов- ник школи психіатрії, репресований	Соловки Карелія Медвеж'є- горськ урочи- ще Сандормох 19-й км доро- ги Медвеж'є- горськ — Повенец	Місце ув'язнення В.Я. Підгаєцького у таборі особливого призначення — територія кремля Соловецького монастиря; Місце розстрілу та поховання В.Я. Підгаєцького 03.11.1937 р. — урочище Сандормох; Пам'ятний хрест репресованим українцям (1998 р., автор М. Малишко); Монумент «Розстріл з ангелом-хранителем» (гранітна брила, бронзовий барельєф і напис: «Люди! Не убивайте друг друга» (1998 р., ск. Г.Б. Салтун, арх. Н. Овчинников)
Підгорний Микола Вікторович 18 (05). 02. 1903, Карлівка, нині Полтавської обл. — 11.01. 1983, Москва, радянський державний і партійний діяч	Москва	Могила М.В. Підгорного (д.10) — Новодівоче кладовище, Лужнецький проїзд, 2
Підмогильний Валеріан Петрович 02.02 (20.01). 1901, с. Чаплі Катеринославської губ. — 03.11. 1937,	Соловки Карелія Медвеж'є- горськ урочи- ще Сандормох	Місце ув'язнення В.П. Підмогильного у таборі особливого призначення — територія кремля Соловецького монастиря; Місце розстрілу та поховання В.П. Підмогильного 03.11.1937 р. — урочище Сандормох;

Персоналії	Центри	Пам'ятки, пам'ятники, пам'ятні місця
Підмогильний Валеріан Петрович (продовження) урочище Сандормох біля м. Медвеж'єгорськ, Республіка Карелія, письменник і перекладач, репресований	Карелія Медвеж'єгорськ урочище Сандормох 19-й км дороги Медвеж'єгорськ — Повенец	Пам'ятний хрест репресованим українцям (1998 р., автор М. Малишко); Монумент «Розстріл з ангелом-хранителем» (гранітна брила, бронзовий барельєф і напис: «Люди! Не убивайте друг друга» (1998 р., ск. Г.Б. Салтун, арх. Н. Овчинников)
Пінчук Веніамін Борисович 30 (17).11. 1908, с. Кутузове, нині Володарськ-Волинський Житомирської обл. — 21.08. 1987, Ленінград, нині Санкт-Петербург, скульптор, нар. художник СРСР (1969)	Санкт-Петербург	Інституті живопису, скульптури та архітектури ім. І.Ю. Рєпіна, де з 1962 р. викладав В.Б. Пінчук — Університетська наб., 17; Його роботи: Москва: Пам'ятник Леніну в Московському кремлі (1967 р., арх. С.Б. Сперанський); Красноярськ: Пам'ятник Леніну (1970 р.); Бюст М.В. Гоголя (1951 р.) та ін.
Піскорський Володимир Костянтинович 10.08 (29.07). 1867, Одеса — 16(03).08. 1910, Зеленодольськ, Республіка Татарстан, похований у Києві), історик-іспанолог, медієвіст, професор (1899), чл.-кор. Барселонської королів. академії наук і мист-в (1901)	Казань	Казанський державний університет (нині Казанський (Приволзький) федеральний університет), де у 1906–1910 рр. працював професор В.К. Піскорський — вул. Кремлівська, 18
Плужник Євген Павлович (літ. псевд. Кантемірянин) 26 (14).12. 1898, слобода Кантемірівка Богучарського пов. Воронежської губернії (нині Кантемірівський р-н, Воронежської обл. — 02.02. 1936, Соловки, поет, репресований	Соловки	Місце ув'язнення Є.П. Плужника у таборі особливого призначення — територія кремля Соловецького монастиря; Місце поховання Є.П. Плужника — територія Соловецького монастиря, пам'ятний знак на честь політв'язнів, похованих на території бувшого концтабору особливого призначення

Персоналії	Центри	Пам'ятки, пам'ятники, пам'ятні місця
Подвойський Микола Ілліч 16 (04).02. 1880, с. Кунащівка, нині Ніжинського р-ну Чернігівської обл. — 28.07. 1948, Москва, державний і військовий діяч	Москва	Могила М.І. Подвойського — Новодівоче кладовище, Лужнецький проїзд, 2
Позен Леонід Володимирович 22 (10).07. 1849, с. Оболонь, нині Семенівського р-ну Полтавської обл. — 08.01. 1921, Петро- град, нині Санкт- Петербург, скульп- тор, дійсний чл. Петерб. АМ (1894)	Санкт- Петербург	Будинок Петербурзької Академії мистецтв, де навчався і працював Л.В. Позен — Універ- ситетська наб., 17
Покришев Петро Опанасович 24.08. 1914, с. Гола Пристань, Херсон- ської обл. — 22.08. 1967, Ленінград, нині Санкт-Петер- бург, генерал-майор авіації, двічі Герой Рад. Союзу	Санкт- Петербург Ленінград- ська обл. м. Кіровськ.	Пам'ятник льотчикам — Героям Радянського Союзу, які брали участь у прориві блокади Ленінграда у 1943 р., серед імен викарбавано ім'я П.О.Покришева. Його ім'ям у 1968 р. названо вулицю в Санкт-Петербурзі; Музей-діорама «Прорив блокади Ленін- града», де увічнено ім'я П.О. Покришева
Поліщук Валер'ян Львович 01.10 (19.09). 1897, с. Більче, Дубенсько- го пов., Волинської губ. (нині Млинів- ського р-ну Рівненської обл.). — 03.11. 1937, урочище Сандормох біля м. Медвеж'єгорськ, Республіка Карелія, поет, прозаїк, літ. кри- тик, репресований	Санкт- Петербург Соловки Карелія Медвеж'є- горськ урочище Сандормох 19-й км дороги Медвеж'є- горськ — Повенец	Петроградський інститут громадянських інженерів, де навчався В.Л. Поліщук (нині Архі- тектурно-будівельний інститут) — вул. 2-а Красноармійська, 2; просп. Московський, 24; Місце ув'язнення В.Л. Поліщука у таборі особливого призначення — територія кремля Соловецького монастиря; Місце розстрілу та поховання В.Л. Поліщука 03.11. 1937 р. — урочище Сандормох; Пам'ятний хрест репресованим українцям (1998 р., автор М. Малишко); Монумент «Розстріл з ангелом-хранителем» (гранітна брила, бронзовий барельєф і напис: «Люди! Не убивайте друг друга» (1998 р., ск. Г.Б. Салтун, арх. Н. Овчинников)

Персоналії	Центри	Пам'ятки, пам'ятники, пам'ятні місця
Полуботок Павло Леонтійович 1660, м. Борзна (за іншою версією на хуторі Полуботків, нині смт. Шрамківка, Чернігівської обл. — 18.12. 1724, Санкт-Петербург, наказний гетьман Лівобережної України 1722–1724	Санкт-Петербург	Петропавловська фортеця, де перебував в ув'язненні та помер 18.12 1724 р. П.Л. Полуботок — Заячий острів; Місце, де 29. 12 1724 р. відбулося поховання П.Л. Полуботка біля храму св. Самсонія-Прочанолюбця (рос. Св. Странноприимца Самсона на Выборгской стороне), за Малою Невою, (могила не збереглася) — просп. Б. Сампсонієвський, 41
Попович Павло Романович 05.10. 1930, м. Узин, Київської обл. — 29.09. 2009, Гурзуф, АРК, похований у Москві, льотчик-космонавт, генерал-майор авіації, двічі Герой Рад. Союзу	Краснодар Москва	Адміністративний будинок Краснодарського аеропорту, де у 1960 р. проходили тренування перші космонавти, мем. дошка; Могила П.Р. Поповича — Троекуровське кладовище (д.б), вул. Рябінова, 24
Потебня Олександр Олександрович 24 (12).12. 1868, Харків — 16.11. 1935, Харків, вчений в галузі електротехніки, професор (1907)	Томськ	Томський технологічний інститут (нині Національний дослідницький Томський політехнічний університет), де у 1902–1923 рр. викладав професор О.О. Потебня — пр. Леніна, 30
Правик Володимир Павлович 13.06. 1962, Чорнобиль, Київська обл. — 11.05. 1986, Москва, лейтенант внутрішньої служби, начальник караулу ВПЧ — 2 з охорони ЧАЕС, Герой Рад. Союзу (1986, посмертно)	Москва	Могила В.П. Правика (д.162) — Митинське кладовище, П'ятницьке шосе, 6-км.; Меморіал на честь героїв-ліквідаторів аварії на Чорнобильській АС, де поховано 27 пожежників і співробітників станції, які загинули внаслідок аварії (д.162) — Митинське кладовище, П'ятницьке шосе, 6-км.
Пресняков Олександр Євгенович 03.05 (21.04). 1870, Одеса — 30.09. 1929, Ленінград, нині Санкт-Петербург, історик, чл.-кор. Російської АН (1920)	Санкт-Петербург	Будинок Петербурзького університету, де навчався і з 1907 р. працював професор (1918) О.Є. Пресняков — Університетська наб., 7/9; Могила О.Є. Преснякова — Никольське кладовище Олександро-Невської лаври, наб. р. Монастирки, 1

Персоналії	Центри	Пам'ятки, пам'ятники, пам'ятні місця
Прокопович Феофан (Єлезар) 18 (08).06. 1681, Київ — 19 (08).09. 1736, Санкт-Петер- бург, церковний діяч епохи Петра I, єпископ Псковський (1718), архієпископ Новгородський (1724), віце- президент Синоду	Новгород	Могила Феофана Прокоповича — Софій- ський собор Новгородського Кремля
Прокоф'єв Сергій Сергійович 23 (11).04. 1891, с. Сонцівка, нині с. Красне, Червоноармійського р-ну Донецької обл. — 05.03. 1953, Москва, композитор, нар. артист РРФСР (1947)	Москва Челябінськ	Будинок, де у 1936—1938 рр. жив і працював С.С. Прокоф'єв — вул. Земляний вал, 14-16; Будинок, де у 1947–1953 рр. жив і працював С.С. Прокоф'єв, мем. дошка (ск. М.Л. Пет- рова) — Камергерський пров., 6/5; Музей С.С. Прокоф'єва, дитяча музична школа №1 — Токмаков пров., 8; Пам'ятник С.С. Прокоф'єву — Токмаков пров., 8; Могила С.С. Прокоф'єва — Новодівоче кла- довище, Лужнецький проїзд, 2; Пам'ятник С.С. Прокоф'єву (ск. В. Авакян) — вул. Труда, 88 (біля Концертного залу ім. С.С. Прокоф'єва челябінської філармонії)
Р*		
Раєвська-Іванова Марія Дмитрівна 1840, с. Гаврилівка, нині Барвінківський р-ну Харківської обл. — ?. 12. 1912, Харків, художниця, перша жінка в Росії, яка отримала звання художника	Санкт- Петербург	Будинок Петербурзької Академії мистецтв, де у 1868 р. М.Д. Раєвській-Івановій було присвоєно звання художника — Університет- ська наб., 17
Рєпін Ілля Юхимович 05.08 (24.07). 1844, Чугуїв, Харківської обл. — 29.09. 1930, с. Рєпіно (Куоккала),	Москва Московська обл. Абрамцево	Пам'ятник І.Ю. Рєпіну (1956, ск. М.Г. Мані- зер, арх. І.Є. Рогожин — площа ім. І.Ю. Рєпіна; Маєток Абрамцево (з 1870 р. належав С.І. Ма- монтову), де періодично жив і працював І.Ю. Рєпін;

Персоналії	Центри	Пам'ятки, пам'ятники, пам'ятні місця
Репін Ілля Юхимович (продовження) Ленінград, обл., художник, професор (1894–1907), ректор Петерб. АМ (1898–1899)	Московська обл. Абрамцево Санкт-Петербург Репіно с. (був. Куоккала)	Цегляна церква (арх. Самарін за ескізами В. Васнецова), у внутрішньому оздобленні якої брав участь І.Ю.Репін у 1882 р.; Будинок Петербурзької Академії мистецтв, де викладав у 1894–1907 рр. І.Ю. Репін — Університетська, 17 Будинок, де жив І.Ю. Репін — Василівський острів, 5 лінія, 30; Будинок, де жив І.Ю. Репін. — пров. Академічний, 1/4; Будинок, де жив І.Ю. Репін — пл. Репіна, 3/5, кв. 1,5,43; Садиба І.Ю. Репіна, де він жив у 1900–1930 рр. (нині музей «Пенати» — вул. Репіна, 44; Могила І.Ю. Репіна — «Пенати», вул. Репіна, 44
Рибалко Павло Семенович 04.11 (23.10). 1894, с. Малий Вистороп, нині Лебединського р-ну Сумської обл. — 28.08. 1948, Москва, маршал бронетанкових військ, двічі Герой Рад. Союзу	Москва	Меморіальний знак встановлений на честь П.С. Рибалка — вул. Маршала Рибалка; Могила П.С. Рибалка — Новодівоче кладовище, Лужнецький проїзд, 2
Ріхтер Святослав Теофілович 20 (07).03. 1915, Житомир — 01.08. 1997, Москва, піаніст, культурний і громадський діяч, Герой Соц. Праці	Москва	Будинок, де жив С.Т. Ріхтер (у 1999 р. відкрита меморіальна квартира-музей) — вул. Велика Бронна, 2/6; Будинок Московської консерваторії, де навчався С.Т. Ріхтер — вул. Велика Никитська, 11; Могила С.Т. Ріхтера — Новодівоче кладовище, Лужнецький проїзд, 2
Рожанський Дмитро Аполінарійович 01.09 (20.08). 1882, Київ — 27.09. 1936, Ленінград, нині Санкт-Петербург, фізик, чл.-кор. АН СРСР (1933)	Санкт-Петербург	Петербурзький політехнічний інститут, де з 1923 р. працював професор Д.А. Рожанський (нині Санкт-Петербурзький політехнічний університет) — вул. Політехнічна, 21

Персоналії	Центри	Пам'ятки, пам'ятники, пам'ятні місця
Розумовський Кирило Григорович 29 (18).03. 1728, хутір Лемеші, нині Козелецького р-ну Чернігівської обл. — 15 (03).01. 1803, Батурин, політичний, державний діяч, останній гетьман Лівобережної України	Москва Московська обл. Поливанове Санкт-Петербург	Головний будинок садиби К.Г. Розумовського 1790-і рр., мем. дошка — вул. Воздвиженка, 8/1; Будинок садиби К.Г. Розумовського 1730–1770 рр., мем. дошка — Романов пров., 2; Садиба К. Розумовського з 1771 рр. — вул. Казакова, 18–20; Маєток Поливанове з сер. XVIII ст. належав К.Г. Розумовському. Садибний ансамбль, створений у 1780-х рр. на замовлення К.Г. Розумовського (арх. В.І. Баженов); Розумовський палац, побуд. 1762–1766 рр., для К.Г. Розумовського (арх. О.Ф. Кокорин, Ж.Б. Валлен-Деламот). Тепер тут розташовані факультети Педагогічного університету ім. О.І. Герцена — наб. р. Мойки, 48.
Розумовський Олексій Григорович 28 (17).03. 1709, хутір Лемеші, Чернігівська обл. — 17 (06).07. 1771, Санкт-Петербург, державний діяч, граф, генерал-фельдмаршал	Санкт-Петербург Москва Московська обл. Балашиха Пореч'є Знаменське (Денисьєве)	Аничков палац, де жив О.Г. Розумовський (морганатичний чоловік імператриці Єлизавети Петрівни) — Невський пр., 39; Могила О.Г. Розумовського — Олександрівська лавра, усипальниця Благовіщенської церкви (наб. р. Монастирки, 1); Головний будинок садиби Розумовських, мем. дошка — вул. Воздвиженка, 8/1; Будинок садиби Розумовських, мем. дошка — Романов пров., 2; Садиба О. Розумовського в 1743–1771 рр. — вул. Казакова, 18–20; Садиба О.Г. Розумовського з 1717 р.: палац, оранжерея, службові флігелі (1777 р., арх. А. Менелас), ворота, сходи, парк, грот; Маєток Пореч'є — Можайський р-н, власність О.Г. Розумовського з 1742 р.; Знаменська церква, побудована 1769 року, коли маєтком володів О.Г. Розумовський
Ройзман Леонід Ісаакович 04.01. 1916 (21.12. 1915), Київ — 26.03. 1989, Москва, органіст, піаніст, засл. діяч мистецтв РРФСР (1966)	Москва	Будинок Московської консерваторії, де навчався Л.І Ройзман — вул. Велика Никитська, 11; Будинок, де жив Л.І. Ройзман — вул. Покровка, 37; Будинок, де жив Л.І. Ройзман — вул. Каретний ряд, 8/10; Могила Ройзмана Л.І. — Новодівоче кладовище, Лужнецький проїзд, 2

Персоналії	Центри	Пам'ятки, пам'ятники, пам'ятні місця
<p>Рубінштейн Антон Григорович 28 (16).11. 1829, с. Вихватинець, Подільської губ. — 20 (08).11. 1894, Петергоф, піаніст, композитор, диригент, засновник СПб консерваторії</p>	<p>Санкт- Петербурґ</p> <p>Петергоф</p>	<p>Будинок Петербурзької консерваторії, де у 1862–1867 рр. працював А.Г. Рубінштейн, був її директором у 1887–1891 рр., керував оркестром, викладав — Театральна пл., 3;</p> <p>Бюст А.Г. Рубінштейна — засновника Петербурзької консерваторії у 1862 р. (ск. Л.А. Бернштам) — Великий зал консерваторії;</p> <p>Будинок, де жив А.Г. Рубінштейн — вул. Рубінштейна (б. Троїцька), 38;</p> <p>Могила А.Г. Рубінштейна, пам.-бюст, ск. Б. Реймер, арх. В. Митник — Некрополь майстрів мистецтв Олександро-Невської Лаври, пл. Олександра Невського, 1;</p> <p>Пам'ятник А.Г. Рубінштейну (2005 р.), ск. Г. Ястребенецький — Санкт-Петербурзький просп. / вул. Правленська</p>
<p>Рубінштейн Микола Леонідович 23 (11).12. 1897, Одеса — 26.01. 1963, Москва, історик, професор (1938)</p>	Москва	<p>Московський університет, де у 1934 — 1959 рр. викладав М.Л. Рубінштейн — вул. Мохова, 9;</p> <p>Будинок Державного історичного музею, де у 1943–1949 рр. працював заст. директора М.Л. Рубінштейн — Красна площа</p>
<p>Рубінштейн Сергій Леонідович 18 (06).06. 1889, Одеса — 11.01. 1960, Москва, психолог, чл.- кор. АН СРСР (1943), акад. АПН СРСР</p>	Москва	<p>Будинок інституту психології АПН РРФСР, де 1942–1945 рр. працював директором С.Л. Рубінштейн;</p> <p>Могила С.Л. Рубінштейна — Новодівоче кладовище, Лужнецький проїзд, 2</p>
<p>Рудницький Степан Львович 03.12 (22 11). 1877, м. Перемишль (нині місто в Польщі) — 03.11. 1937, урочище Сандормох біля м. Медвеж'єгорськ, Республіка Карелія, географ, засновник військової і політичної географії в Україні, репресований</p>	<p>Соловки</p> <p>Карелія Медвеж'єгорськ, урочище Сандормох 19-й км дороги Медвеж'єгорськ — Повенец</p>	<p>Місце ув'язнення С.Л. Рудницького у таборі особливого призначення — територія кремля Соловецького монастиря;</p> <p>Місце розстрілу та поховання С.Л. Рудницького 03.11.1937 р. — урочище Сандормох;</p> <p>Пам'ятний хрест репресованим українцям (1998 р., автор М. Малишко);</p> <p>Монумент «Розстріл з ангелом-хранителем» (гранітна брила, бронзовий барельєф і напис: «Люди! Не убивайте друг друга» (1998 р., ск. Г.Б. Салтун, арх. Н. Овчинников)</p>

Персоналії	Центри	Пам'ятки, пам'ятники, пам'ятні місця
С*		
Савич Олексій Миколайович 18 (09).03. 1811, с. Пушкарівка, нині Сумської обл. — 27 (15).08. 1883, Санкт-Петербург, астроном, математик акад. Петерб. АМ (1862)	Санкт-Петербург Пулково Обсерваторія АН	Будинок Петербурзького університету, де навчався та працював у 1839–1880 рр. професор О.М. Савич, — Університетська наб., 7/9; Пулковська обсерваторія (побуд. поч. ХІХ ст., арх. О.П. Брюллов), де у 1839–1880 рр. працював астроном і математик О.М. Савич
Савіна (Подраменцова) Марія Гаврилівна 11.04 (30.03). 1854, Кам'янець-Подільський — 21 (08).09. 1915, Петроград, нині Санкт-Петербург, актриса	Санкт-Петербург	Олександринський театр (Державний академічний театр драми ім. О.С. Пушкіна), в якому працювала М.Г. Савіна — пл. Островського, 2
Савченко Ігор Андрійович 11.10 (28.09). 1906, Вінниця — 14.12. 1950, Москва, кінорежисер, сценарист, педагог, засл. діяч мистецтв РРФСР (1944)	Москва	Всеросійський державний інститут кінематографії ім. С.А. Герасимова (ВДІК), де працював І.А. Савченко — вул. Вільгельма Піка, 3; Драматичний театр ім. К.С. Станіславського, де працював І.А. Савченко — вул. Тверська, 23 (Будинок театру побудований у 1870-х рр., нині театр юного глядача); Могила І.А. Савченка (д.4) — Новодівоче кладовище, Лужнецький проїзд, 2
Самоквасов Дмитро Якович 27 (15).05. 1843, с. Стаховщина, Новгород-Сіверського р-ну Чернігівської обл. — 16 (03).08. 1911, Москва, історик, археолог, архівіст	Москва	Могила Д.Я. Самоквасова — Новодівоче кладовище, Лужнецький проїзд, 2
Самокиш Микола Семенович 25 (13).10. 1860, Ніжин — 18.01. 1944, Сімферополь, художник-баталіст, графік, акад. Петерб. АМ (1890), засл. мистецтв РРФСР (1937)	Санкт-Петербург	Будинок Петербурзької Академії мистецтв, де в 1879–1985 рр. навчався М.С. Самокиш — Університетська наб., 17; Будинок, де з 1908 р. розмішувалося Санкт-Петербурзьке товариство художників, одним з організаторів якого у 1890 р. був М.С. Самокиш — вул. Звіринська, 12

Персоналії	Центри	Пам'ятки, пам'ятники, пам'ятні місця
Світлицький Григорій Петрович 27 (15).09. 1872, Київ — 28. 06. 1948, Київ, художник, нар. художник УРСР (1946).	Санкт- Петербург	Будинок Петербурзької Академії мистецтв, де у 1893–1900 рр. навчався Г.П. Світлиць- кий — Університетська наб., 17
Светославський Сергій Іванович 06.10 (24.09). 1857, Київ — 19.09. 1931, Київ, художник	Москва	Московське училище живопису, скульптури і архітектури, де у 1875–1883 рр. навчався С.І. Светославський — вул. М'ясницька, 21, буд. 6-7; пров. Бобров, 8, буд. 10
Светлов Михайло Аркадійович (Шейкман) 17 (04).06. 1903, Катеринослав, нині Дніпропетровськ — 28.09. 1964, Москва, поет, драматург, перекладач	Москва	Будинок, де жив М.А. Светлов, мем. дошка (ск. В.Є. Цигаль, арх. Ю.Є. Гальперін) — Камергерський пров, 2; Могила М.А. Светлова (д.б) — Новодівоче кладовище, Лужнецький проїзд, 2
Семирадський Генрік Іполитович 24 (12).10. 1843, слобода Новобілого- род, Харківського пов. Харківської губ., нині с. Печеніги Чугуївського р-ну Харківської обл. — 23.08.1902, с. Стшал- ково Новорадомсько- го пов. Пьотрков- ської губ., нині Республіка Польща — акад. Петерб. АМ, професор, живописець	Санкт- Петербург	Будинок Петербурзької Академії мистецтв, де у 1870 р. навчався Г.І. Семирадський — Університетська наб., 17; Будинок, де у 1908–1918 рр. розміщувалося СПб товариство художників, членом якого був Г.І. Семирадський — вул. Звіринська, 12; Будинок Нечаєва-Мальцева (будинок Кочу- бея), де зберігся плафон роботи Г.І. Семи- радського — вул. Чайковського, 30
Сінайський Віктор Олександрович 02.11 (21.10). 1893, Маріуполь — 27.01. 1968, Ленінград, нині Санкт-Петербург, скульптор	Санкт- Петербург	Його роботи: Пам'ятник М. Добролюбову; Пам'ятник Ф.І. Шубіну; Пам'ятник В.К. Рентгену, 1927–1928 рр., бронза, граніт

Персоналії	Центри	Пам'ятки, пам'ятники, пам'ятні місця
Скадовський Микола Львович 16.11. 1846, с. Білозерка, нині Херсонської обл. — 11.06. 1892, там же, художник	Москва	Московське училище живопису, скульптури і архітектури, де у 1865–1869 рр. навчався М.А. Скадовський — вул. М'ясницька, 21, буд. 6-7; пров. Бобров, 8, буд. 10
Сластіон Опанас Георгійович 14 (02).01. 1855, Бердянськ, нині Запорізької обл. — 24.09. 1933, Миргород, Полтавської обл., художник, архітектор	Санкт-Петербург	Будинок Петербурзької Академії мистецтв, де у 1874-1882 рр. навчався О.Г. Сластіон — Університетська наб., 17
Слісаренко Олексій (Олекса) Андрійович 28 (16).03. 1891, хут. Канівцеве, Вовчанського пов., Харківської губ. — 03.11. 1937, урочище Сандормох біля м. Медвеж'єгорськ, Республіка Карелія, поет, репресований	Соловки Карелія Медвеж'єгорськ, урочище Сандормох 19-й км дороги Медвеж'єгорськ — Повенец	Місце ув'язнення О.А Слісаренка у таборі особливого призначення — територія кремля Соловецького монастиря; Місце розстрілу та поховання О.А. Слісаренка 03.11. 1937 р. — урочище Сандормох; Пам'ятний хрест репресованим українцям (1998 р., автор М. Малишко); Монумент «Розстріл з ангелом-хранителем» (гранітна брила, бронзовий барельєф і напис: «Люди! Не убивайте друг друга» (1998 р., ск. Г.Б. Салтун, арх. Н. Овчинников)
Слуцький Борис Абрамович 07.05. 1919, Слов'янськ, Донецької обл. — 22.02. 1986, Тула, поет	Москва	Будинок, де у 1937–1941 рр. жив Б.А. Слуцький — пров. Козицький, 5; Будинок, де у 1960-х рр. жив Б.А. Слуцький — просп. Ломоносовський, 15; Будинок, де у 1980-х рр. жив Б.А. Слуцький — 3-й Балтійський пров., 6, корп. 1.
Соболев Володимир Степанович 30 (17).05. 1908, Луганськ — 01.09. 1982, Москва, геолог, акад. АН СРСР (1958), Герой Соц. Праці	Москва Санкт-Петербург Новосибірськ	Мінералогічний музей РАН ім. А.Є. Ферсмана, де з 1981 р. працював директором В.С. Соболев — Ленінський просп., 18, корп. 2; Санкт-Петербурзький гірничий інститут, в якому навчався і працював у 1930–1941 рр., 1943–1945 рр. В.С. Соболев — Василівський острів, 21 лінія, 2; Новосибірський державний університет, де працював у 1958–1971 рр. засновник і перший декан геологічного факультету В.С. Соболев — вул. Пирогова, 2; Інститут геології та мінералогії АН СРСР (нині РАН) в якому в 1958–1981 рр. працював В.С. Соболев, мем. дошка — просп. Академіка Коптюга, 3

Персоналії	Центри	Пам'ятки, пам'ятники, пам'ятні місця
Соколов Борис Матвійович 20 (08).04. 1889, Ніжин, нині Чернігівської обл. — 30.07. 1930, Москва, фольклорист, літературознавець	Москва	Будинок музею народів СРСР (нині Російський етнографічний музей), де у 1925–1930 рр. працював Б.М. Соколов — вул. Інженерна, 4/1; Могила Б.М. Соколова — Новодівоче кладовище, Лужнецький проїзд, 2
Соколов Юрій Матвійович 20 (08).04. 1889, Ніжин, нині Чернігівської обл. — 15.01. 1941, Київ, похований у Москві, фольклорист, літературознавець, етнограф	Москва	Могила Ю.М. Соколова — Новодівоче кладовище, Лужнецький проїзд, 2
Сошенко Іван Максимович 02.06 (20.05). 1807, Богуслав, нині Київської обл. — 18.07. 1876, Корсунь, нині Корсунь-Шевченківський, художник, педагог	Санкт-Петербург	Будинок Петербурзької Академії мистецтв, де у 1879–1985 рр. навчався І.М. Сошенко — Університетська наб., 17; Будинок, в якому в 1836 р. мешкав художник І.М. Сошенко, бував Т.Г. Шевченко — вул. Коломенська, 9
Стус Василь Семенович 06.01. 1938, с. Рахнівка, Гайсинського р-ну Вінницької обл. — 04.09. 1985, виправна колонія біля с. Кучино, Чусовського р-ну Пермської обл., прах перенесений у 1989 р. до Києва, похований на Байковому кладовищі, поет, перекладач, літературознавець, правозахисник, Герой України (2005)	Пермська обл., Чусовський р-н с. Кучино с. Борисово	Місце, де 1980–1985 рр. відбував покарання як політ'язень і помер В.С. Стус — Виправна колонія ВС-389/36 (на місці політколонії «Перм-36» у 1995 році створений Меморіальний музей історії політичних репресій і тоталітаризму); Місце першого поховання В.С. Стуса 1985 р. — кладовище с. Кучино (19.11. 1989 р. перепохований на Байковому кладовищі в Києві)
Сулержицький Леопольд (Лев Леопольд Марія) Антонович 27 (15).09. 1872, Житомир — 30 (17).12. 1916, Москва, режисер і театральний діяч	Москва	Московське училище живопису, скульптури і архітектури, де у 1889–1894 рр. навчався Л.А. Сулержицький — вул. М'ясницька, 21, буд. 6–7; пров. Бобров, 8, буд. 10; Могила Л.А. Сулержицького — Новодівоче кладовище, Лужнецький проїзд, 2

Персоналії	Центри	Пам'ятки, пам'ятники, пам'ятні місця
Сутгоф Олександр Миколайович 16(04).12. 1801, Київ — 26(14).08. 1872, Боржомі (Грузія), військовий діяч, поручник, декабрист	Санкт- Петербург Петропавлов- ська фортеця Чита Петровський Завод	Офіцерські казарми лейб-гвардії Гренадерського полку, де у 1823–1825 рр. служив О.С. Сутгоф, мем. дошка (1991, арх. В.Б. Бухаєв) — Петроградська наб., 44; Територія Петропавловської фортеці (Олексіївський равелін), де знаходився в ув'язненні 1825–1826 рр. О.М. Сутгоф; Читинський острог, де відбував каторгу О.М. Сутгоф; Петровський завод, де відбував каторгу у 1826–1839 рр. О.М. Сутгоф
Сухомлинський Василій Олександрович 28.09. 1918, с. Васи- лівка, нині Онуфрієв- ського р-ну Кірово- градської обл. — 02.09. 1970, с. Павлиш, нині Онуфрієвського р-ну Кіровоградської обл., педагог, чл.-кор. АПН РРФСР (1957)	Удмуртська АР, Увинсь- кий р-н, с.Ува	Будинок середньої школи, де у 1942–1944 рр. працював В.О. Сухомлинський, мем. дошка
Т*		
Табаков Михайло Інокентійович 06.01. 1877, Одеса — 09.03. 1956, Москва, музикант, педагог	Москва	Могила М.І. Табакова — Ваганьківське кладовище, вул. Сергія Макеєва, 15
Таїров (Корнбліт) Олександр Якович 06.07 (24.06). 1885, Ромни, нині Сумської обл. — 25.09. 1950, Москва, режисер, нар. артист РРФСР (1935)	Москва	Будинок Камерного театру (тепер Московський драматичний театр ім. О.С. Пушкіна), засновником і керівником якого в 1914–1950 рр. був О.Я. Таїров. Меморіальна дошка на честь О.Я. Таїрова у фойє театру — Тверський бульвар, 23; Могила О.Я. Таїрова — Новодівоче кладовище, Лужнецький проїзд, 2
Тарасова Алла Костянтинівна 06.02 (25.01). 1898, Київ — 05.04. 1973, Москва, актриса, нар. артистка СРСР (1937), Герой Соц. Праці	Москва	Будинок, де жила А.К. Тарасова, мем. дошка — Глинищевський пров., 5/7; Могила А.К.Тарасової — Введенське кладовище, вул. Налична, 1

Персоналії	Центри	Пам'ятки, пам'ятники, пам'ятні місця
Тарковський Арсеній Олександрович 25 (12).06. 1907., Єлизаветград (нині Кіровоград) — 27.05. 1989, Москва, поет, перекладач	Москва Московська обл. Переделкіно	Будинок, де розміщувалась редакція газети "Гудок", в якій у 1924–1926 рр. працював А.О. Тарковський — вул. Стара Басманна, 38/2, буд. 3; Будинок, в якому у 1930-ті рр. жив А.О. Тарковський — Коровій вал, 22; Будинок, в якому у 1960-ті рр. жив А.О. Тарковський — вул. Черняховського, 4; Будинок, в якому у 1970-і рр. жив А.О. Тарковський — вул. Садова-Тріумфальна, 4/10; Могила Тарковського А.О. — кладовище с. Переделкіно
Тарле Євген Вікторович 08.11 (27.10). 1875, Київ — 05.01. 1955, Москва, історик, акад. АН СРСР (1927)	Казань Москва Санкт-Петербург	Казанський державний університет (нині Казанський (Приволзький) федеральний університет), в якому працював Є.В. Тарле — вул. Кремлівська, 18; Будинок, де жив Є.В. Тарле («Будинок уряду») — Берсеневська наб., 20 / вул. Серафимовича, 2; Будинок Московського університету, де навчався і працював Є.В. Тарле — вул. Мохова, 9; Інститут всесвітньої історії АН СРСР, де працював Є.В. Тарле (нині Інститут всесвітньої історії РАН)– Ленінський просп., 32а; Могила Є.В. Тарле — Новодівоче кладовище, Лужнецький проїзд, 2; Будинок, де у 1933–1955 рр. жив Є.В. Тарле, мем. дошка — Дворцова наб., 30; Інститут історії СПб РАН, де працював Є.В. Тарле — Біржева Лінія, 1 (інститут розміщувався за цією адресою до 1966 р., нині будинок бібліотеки Російської АН (БАН)); Санкт-Петербурзький державний університет, де викладав Є.В. Тарле, де він брав участь у роботі історичного товариства (засн. 1889 р., засідання проходили на історико-філологічному факультеті) — Університетська наб., 7/9
Тимошенко Семен Костянтинович 18(06).02. 1895, с. Фурманка, нині Фурманівка, Кілійського р-ну Одеської обл. — 31.03. 1970, Москва, маршал, двічі Герой Рад. Союзу	Москва	Будинок, в якому у 1940–1965 рр. (з перервами) жив С.К. Тимошенко, мем. дошка — Романов пров., 3; Урна з прахом С.К. Тимошенка — у Кремлівській стіні на Красній площі

Персоналії	Центри	Пам'ятки, пам'ятники, пам'ятні місця
<p>Титенок Микола Іванович 05.12. 1962, с. Вільча, Поліського р-ну Київської обл. — 16.05. 1986, Москва, старшина внутрішньої служби, пожежний СВПЧ–6 з охорони м. Прип'ять, Герой України (2006, посмертно)</p>	Москва	<p>Могила М.І. Титенка (д.162) — Митинське кладовище, П'ятницьке шосе, 6-км.;</p> <p>Меморіал на честь героїв-ліквідаторів аварії на Чорнобильській АС, де поховано 27 пожежників і співробітників станції, які загинули внаслідок аварії (д.162) — Митинське кладовище, П'ятницьке шосе, 6-км.</p>
<p>Тішура Володимир Іванович 15.12. 1959, ст. Северна, Гатчинського р-ну Ленінградської обл. — 10.05. 1986, Москва, старший сержант внутрішньої служби, старший пожежний СВПЧ — 6 з охорони м. Прип'ять, Герой України (2006, посмертно)</p>	Москва	<p>Могила В.І. Тішури, (д.162) — Митинське кладовище, П'ятницьке шосе, 6-км.;</p> <p>Меморіал на честь героїв-ліквідаторів аварії на Чорнобильській АС, де поховано 27 пожежників і співробітників станції, які загинули внаслідок аварії (д.162) — Митинське кладовище, П'ятницьке шосе, 6-км.</p>
<p>Трохименко Карпо Дем'янович 25 (13).10. 1885, с. Сушани, нині Кагарликського р-ну Київської обл. — 01.10. 1979, Київ, художник</p>	Москва Санкт-Петербург	<p>Московське училище живопису, скульптури і архітектури, де у 1906–1907 рр. навчався К.Д. Трохименко — вул. М'ясницька, 21, буд. 6-7; пров. Бобров, 8, буд. 10;</p> <p>Будинок Петербурзької Академії мистецтв, де у 1910–1916 рр. навчався К.Д. Трохименко — Університетська наб., 17</p>
<p>Троцький Лев Давидович (Лейба Бронштейн) 07.11 (26.10) 1879, Янівка, нині с. Береславка, Бобринецького р-ну Кіровоградської обл. — 21. 08. 1940, Каойокан, Мехіко (Мексика), революціонер, політ. діяч, один з очільників жовтневого перевороту 1917 р., літератор-марксист, керівник опозиції проти сталінського режиму</p>	Санкт-Петербург	<p>Смольний інститут, де розміщувалися керівні центри Жовтневого збройного повстання (жовтневого більшовитського перевороту) 1917 р., одним з очільників якого був Л.Д. Троцький (голова Петроградського совета робітничих і солдатських депутатів у вересні-листопаді 1917 р.) — пл. Пролетарської Диктатури, 3 (іст.- мем. музей);</p> <p>Петербурзька одиночна тюрма «Крести», де відбував покарання за участь у спробі повалення Тимчасового уряду в липні 1917 р. Л.Д. Троцький — наб. Арсенальна, 5–7 / вул. Комсомолу, 8</p>

Персоналії	Центри	Пам'ятки, пам'ятники, пам'ятні місця
Трусицький Сила Михайлович (р.н.та см. невідомі), народився у Західній Україні, живописець-монументаліст 18 ст.	Смоленськ	Успенський собор, в якому розташований іконостас, виконаний С.М. Трусицьким разом з архітектором А. Шеделем у 1732–1740 рр. в стилі українського бароко — Соборна гора, архітектурний ансамбль 1677–1679 рр., рест. 1732–1740 рр.
Туган-Барановський Михайло Іванович 20 (08).01. 1865, Харківська губ., — 21.01. 1919, поблизу Одеси, економіст, історик	Санкт-Петербург	Будинок Петербурзького університету, де у 1895–1899 рр. викладав М.І. Туган-Барановський — Університетська наб., 7/9; Петербургський політехнічний інститут (нині Санкт-Петербурзький технічний університет), де у 1913–1917 рр. викладав професор М.І. Туган-Барановський — вул. Політехнічна, 12.
Тудоровський Олександр Іларіонович 24 (12).08. 1875, с. Глухове, нині Чернігівської обл. — 25.09. 1963, Ленінград, нині Санкт-Петербург, фізик, чл.-кор. АН СРСР(1933)	Санкт-Петербург	Будинок Петербурзького університету, де у 1892-1897 рр. навчався , у 1919–1929 рр. викладав О.І. Тудоровський — Університетська наб., 7/9; Політехнічний інститут (нині Санкт-Петербурзький технічний університет), де у 1902–1919 рр. викладав О.І. Тудоровський—вул. Політехнічна, 29
у*		
Українець Омелян Гнатович 1641–23 (12).09. 1708, Угорщина, дипломат, думний дяк	Москва	Палати дяка Українця (2-а пол. 17 ст.). — Хохловський пров., 7. (У 1768–1870 рр. — тут розміщувався архів Колегії іноземних справ)
Урицький Мойсей Соломонович 02(14). 01. 1873, Черкаси, Київської губ., нині Черкаської обл. — 30.08. 1918, Петроград, нині Санкт-Петербург, революціонер, політичний діяч, голова Петроградської ЧК	Санкт-Петербург	Будинок, в якому 1917–1918 рр. жив М.С. Урицький, мем. дошка (арх. Єгоров) — 8-а лінія Василівського острова, 9; Будинок Головного штабу, де 30 серпня 1918 р. есером Л.С. Канегиссером був убитий М.С. Урицький, мем. дошка в будинку — Дворцова пл., 6; Могила М.С. Урицького — пл. Марсово поле

Персоналії	Центри	Пам'ятки, пам'ятники, пам'ятні місця
Уточкін Сергій Ісайович 12.07 (30.06). 1876, Одеса — 13.01. 1916 (31.12. 1915), Петроград, нині Санкт-Петербург, льотчик-випробувач	Москва Санкт-Петербург	Місце, де здійснив у 1910 р. свої перші польоти С.І Уточкін — Центральний аеродром ім. Фрунзе, Ходинське поле; Могила С.І. Уточкіна — Никольське кладовище Олександро-Невської лаври, наб. р. Монастирки, 1
Утьосов Леонід Осипович (Вайсбейн Лазар Йосифович) 21 (09).03. 1895, Одеса — 09.03. 1982, Москва, співак, нар. артист СРСР (1965)	Москва Санкт-Петербург	Будинок, в якому жив Л.О. Утьосов — Старопименовський пров., 16; Будинок, в якому в 1970–1982 рр. жив Л.О. Утьосов, мем. дошка — вул. Каретний ряд, 5/10; Будинок Московського драматичного театру ім. М.В. Гоголя, де працював Л.О. Утьосов — вул. Казакова, 8а; Могила Л.О. Утьосова — Новодівоче кладовище, Лужнецький проїзд, 2; Будинок, в якому в 1922–1927 рр. грав у спектаклях Свободного театру Л.О. Утьосов — Невський просп., 72; Будинок Малого оперного театру (нині Театр опери і балету ім. М. П. Мусоргського), на сцені якого 08.03.1929 р. дебютував з програмою «Теа-джаз», продемонстрував новий музичний стиль й новий жанр естради Л.О. Утьосов — пл. Мистецтв, 1; Будинок Палас театру, де у 1929–1936 рр. з програмою «Теа-джаз» виступав Л.О. Утьосов — вул. Італійська, 13; Будинок, в якому в 1928–1937 рр. жив Л.О. Утьосов, мем. дошка (1996 р., ск. Г.Д. Ястребенецький, арх. В.С. Васильківський) — вул. Маяковського, 21
Ф*		
Филипович Павло Петрович 02.09 (20.08). 1891, с. Кайтанівка, Звенигородського повіту Київської губернії, нині Катеринопільського р-ну Черкаської обл. — 03.11. 1937, урочище Сандормох біля м. Медвеж'єгорськ, Республіка Карелія, поет і літературознавець, репресований	Соловки Карелія Медвеж'єгорськ, урочище Сандормох 19-й км дороги Медвеж'єгорськ — Повенец	Місце ув'язнення П.П. Филиповича у таборі особливого призначення — територія кремля Соловецького монастиря; Місце розстрілу та поховання П.П. Филиповича 03.11.1937 р. — урочище Сандормох; Пам'ятний хрест репресованим українцям (1998 р., автор М. Малишко); Монумент «Розстріл з ангелом-хранителем» (гранітна брила, бронзовий барельєф і напис: «Люди! Не убивайте друг друга» (1998 р., ск. Г.Б. Салтун, арх. Н. Овчинников)

Персоналії	Центри	Пам'ятки, пам'ятники, пам'ятні місця
Френкель Ян Абрамович 21.11. 1920, Київ — 24.08. 1989, Рига, похований у Москві, композитор, нар. артист СРСР (1989)	Москва	Могила Я.А. Френкеля — Новодівоче кладовище, Лужнецький проїзд, 2
Х*		
Ханенко Богдан Іванович 11(23).01. 1848, Чернігівщина — 26.05(08.06). 1917, Київ, колекціонер, меценат, археолог	Москва	Будинок Московського університету, в якому у 1866–1871 рр. навчався Б.І. Ханенко — вул. Мохова, 9
Ханжонков Олександр Олексійович 08.08 (27.07). 1877, Макиївка, Донецької обл. — 26.09. 1945, Ялта, підприємець, продюсер, сценарист, піонер вітчизняної кіноіндустрії	Москва	Кіновідеоцентр Союзу кінематографістів — «Будинок Ханжонкова» — Триумфальна пл., 2, бувш. кінотеатр «Москва» (перший кінотеатр Росії, побудований кінопідприємцем О.О. Ханжонковим у 1909 р., арх. Н.Н. Благовещенський, перебудований у 1913 р., арх. Ф.О. Шехтель)
Ц*		
Цфасман Олександр Наумович 14.12. 1906, Олександрівськ, нині Запоріжжя — 20.02. 1971, Москва, композитор, диригент, піаніст, керівник першого джаз-оркестру в СРСР	Москва	Могила О.Н. Цфасмана — Ваганьківське кладовище, вул. Сергія Макеєва, 15
Ч*		
Черняховський Іван Данилович 29(17).06. 1907, с. Оксанино, нині Уманського р-ну Черкаської обл. — 18. 02. 1945, Східна Прусія, похований у Вільнюсі, 1992 прах перенесений до Москви, генерал армії, двічі Герой Рад. Союзу	Воронеж Москва Санкт-Петербург Южа	Пам'ятник І.Д. Черняховському (ск. М.В. Томський) (у 1995 р. перенесений з м. Вільнюс, столиці Литви) — пл. Черняховського; Могила І.Д. Черняховського (д.11) (пам., ск. Є.В. Вучетич, арх. Є. Єфремов) — Новодівоче кладовище, Лужнецький проїзд, 2 (у 1992 р. прах, похованого в центрі Вільнюса був перевезений до Москви і похований на Новодівочому кладовищі); Анотаційні дошки встановлені в Санкт-Петербурзі, Воронежі, Южі на вулицях, названих на честь І.Д. Черняховського

Персоналії	Центри	Пам'ятки, пам'ятники, пам'ятні місця
<p>Чечулін Дмитро Миколайович 22 (09).08. 1901, Шостка, Чернігівської губ. (нині Сумської обл.) — 29.10. 1981, Москва, архітектор, нар. архітектор СРСР (1971), Герой Соц. Праці</p>	Москва	<p>Будинок, де жив Д.М. Чечулін — Котельничеська наб., 1/15; Могила Д.М. Чечуліна (д.3) — Новодівоче кладовище, Лужнецький проїзд, 2; Його роботи: Будинок Уряду Російської Федерації (Білий дім) (1965–1979 рр.) — Краснопресненська наб., 2; Житловий будинок (1948–1952 рр.) — Котельничеська наб., 1/15; Житловий будинок — Ленінський просп., 16; Міст Перемоги (1943 р.) (1-Ленінградський шляхопровід) — Ленінградське шосе; Споруда готелю «Пекін» (1946–1950 рр.) — пл. Триумфальна; Споруда Концертного залу ім. Чайковського (1940 р.) — пл. Триумфальна; Станції метрополітену: Комсомольська (радіальна), Київська (радіальна), Охотний ряд, Динамо та ін.</p>
<p>Чирков Борис Петрович 13.08 (31.07). 1901, с. Лозова-Павлівка, нині Дніпропетровської обл. — 28.05. 1982, Москва, актор, нар. артист СРСР (1950), Герой Соц. Праці</p>	Москва	<p>Театр ім. О.С. Пушкіна, де у 1950–1965 рр. працював Б.П. Чирков — Тверської бульвар; Театр ім. М.В.Гоголя, де у 1966–1980 рр. працював Б.П. Чирков — вул. Гоголя; Кіностудія “Мосфільм”, де працював Б.П. Чирков — вул. Мосфільмівська, 1; Могила Б.П. Чиркова — Новодівоче кладовище, Лужнецький проїзд, 2</p>
<p>Чубинський Павло Платонович 27(15). 01 1839, хут. Чубинка, Полтавської губ., нині Бориспіль, Київської обл. — 28(16).01. 1884, Борис- піль, нині Київської обл., правознавець, етнолог, фольклорист, громадський діяч, автор слів Гімну України</p>	Санкт-Петербург	<p>Будинок Петербурзького університету, де у 1858–1861 рр. навчався П.П. Чубинський — Університетська наб., 7/9; Будинок Міністерства шляхів сполучення, де у 1877 р. жив П.П. Чубинський — наб. р. Фонтанки, 117; Будинок, де з липня по грудень 1878 р. жив П.П. Чубинський (будинок Котоміна) — Невський просп., 18, кв. 25.</p>
<p>Чухрай Григорій Наумович 23.05. 1921, Мелітополь, Запорізької обл. — 29.10. 2001, Москва, кінорежисер, сценарист, нар. артист СРСР (1981)</p>	Москва	<p>Всеросійський державний інститут кінематографії ім. С.А. Герасимова (ВДІК), де у 1966–1971 рр. викладав Г.Н. Чухрай — вул. Вільгельма Піка, 3; Могила Г.Н. Чухрая — Ваганьківське кладовище, вул. Сергія Макеєва, 15</p>

Персоналії	Центри	Пам'ятки, пам'ятники, пам'ятні місця
Ш*		
<p>Шапорін Юрій Олександрович 08.11 (27.10). 1887, м. Глухів, нині Сумської обл. — 09.12.1966, Москва, композитор, педагог, нар. артист СРСР</p>	<p>Санкт-Петербург</p> <p>Москва</p>	<p>Будинок Петербурзького університету, де у 1909–1912 рр. навчався Ю.О. Шапорін — Університетська наб., 7/9;</p> <p>Будинок Петербурзької консерваторії ім. М.А. Римського-Корсакова, де у 1912–1918 рр. навчався Ю.О. Шапорін — вул. Театральна, 3;</p> <p>Будинок Московської консерваторії ім. П.І. Чайковського, де у 1940–1966 рр. викладав Ю.О. Шапорін — вул. Велика Никитська, 13/6;</p> <p>Могила Ю.О. Шапоріна — Новодівоче кладовище, Лужнецький проїзд, 2</p>
<p>Шевченко Тарас Григорович 09.03 (25.02). 1814, с. Моринці, Черкаської обл. — 10.03 (26.02). 1861, Санкт-Петербург, прах перенесений до Канева, похований на Чернечій горі, поет, художник, академік Петерб. АМ (1859)</p>	<p>Москва</p> <p>Нижній Новгород</p> <p>Оренбург</p> <p>Оренбурзька обл. Бузулук</p> <p>Нежинка</p> <p>Орськ</p>	<p>Будинок, в якому жив актор М.С. Щепкін, 12 березня 1858 р. зупинявся Т.Г. Шевченко — Воротніковський пров.;</p> <p>Пам'ятник Т.Г. Шевченку, 1964 р. (ск. М. Грицюк, Ю. Синькевич, А. Фуженко; арх. А. Сницарев, Ю. Чеканюк) — Набережна ім. Шевченка;</p> <p>Будинок, де жив Т.Г. Шевченко у 1857–1858 рр. — наб. Жданова, 2;</p> <p>Будинок, в якому бував Т.Г. Шевченко у 1847 р., 1849–1850 рр., мем. дошка — вул. 8 Марта, 29;</p> <p>Будинок, в який був доставлений 9 червня 1847 р. Т.Г. Шевченко (ордонансгауз), мем. дошка — вул. Советська, 3;</p> <p>Будинок, в якому бував Шевченко у 1849–1850 рр., мем. дошка — вул. Советська, 2;</p> <p>Будинок, в якому на гауптвахті у квітні-травні 1850 р. перебував під арештом Т.Г. Шевченко, мем. дошка. У 1989 р. відкрито музей-гауптвахта Т.Г. Шевченка — вул. Советська, 24;</p> <p>Місце будинку, в якому в 1850 р. жив Т.Г. Шевченко, мем. дошка — вул. Казаковська, 43;</p> <p>Меморіальна дошка на честь перебування у червні 1847 р. Т.Г. Шевченка;</p> <p>Будинок, де жив Т.Г. Шевченко у 1857–1858 рр. — вул. Фігнер, 5;</p> <p>Місце плацу, де у 1847–1848 рр. відбував солдатську службу Т.Г. Шевченко, мем. дошка — пл. Б. Хмельницького;</p> <p>Місце казарми 5 лінійного батальйону окремого Оренбурзького корпусу, де у 1847–1848 рр. жив Т.Г. Шевченко, мем. дошка — Кінотеатр “Октябрь”;</p>

Персоналії	Центри	Пам'ятки, пам'ятники, пам'ятні місця
Шевченко Тарас Григорович (продовження)	Островное с.	Пам'ятник Т.Г. Шевченку, площа Шевченка, 1959 (ск. М. Писаревський, арх. Н.К. Габелко);
Соль-Ілецьк	Меморіальна дошка на честь перебування у 1850 р. Т.Г. Шевченка;	
Санкт-Петербург	Академія мистецтв, головний корпус, в якому знаходиться остання квартира й майстерня Т.Г. Шевченка (червень 1858 р. — лютий 1861 р.), тепер меморіальний музей-майстерня Т.Г. Шевченка, мем. дошка з написом «Здесь жил и скончался Тарас Григорьевич Шевченко. 25 февраля 1814–28 февраля 1861 г.» — Університетська наб., 17; Будинок, в якому в 1840–1844 рр. жив Т.Г. Шевченко — Василівський острів, 5 лінія, 8/1; Будинок, в якому в 1838 р. жив Т.Г. Шевченко — Василівський острів, 3 ^ї здівська лінія, 13; Будинок, в якому в листопаді 1838 р. – лютому 1839 р. жив Т.Г. Шевченко — Василівський острів, 4 лінія, 47; Будинок, в якому в 1939 р. жив Т.Г. Шевченко — Василівський острів, 7 лінія, 4; Будинок, де у 1838–1839 рр. бував Т.Г. Шевченко — Василівський острів, 22; Будинок, в якому в 1840–травні 1844 рр. жив Т.Г. Шевченко, на фасаді будинку в 1961 р. встановлена мем. дошка: “В этом доме в 1840–1844 гг. жил великий украинский поэт, революционерный демократ Тарас Григорьевич Шевченко. Здесь созданы поэмы “Сон”, “Тайдамаки” — Василівський острів, 5 лінія, 8; Будинок, в якому в 1858 р. бував Т.Г. Шевченко в гостях у І.С. Тургенева — вул. Велика Конюшенна, 13; Будинок III відділення власної його імператорської величності канцелярії, куди у 1847 р. на допити привозили Т.Г. Шевченка — наб. р. Фонтанки, 16; Медико-хірургічна академія (нині Воєнно-медична академія), де у 1840–1845 рр. було створено українське земляцтво, бував Т.Г. Шевченко, ставилась його драма “Назар Стодоля” — вул. Академіка Лебедева, 6;	

Персоналії	Центри	Пам'ятки, пам'ятники, пам'ятні місця
Шевченко Тарас Григорович (продовження)	Санкт-Петербург	<p>Місце першого поховання Т.Г. Шевченка. У 1989 р. тут встановлено пам'ятний знак — камінь від Санкт-Петербурзького Товариства ім. Т.Г. Шевченка — вул. Камська, 24, на березі р. Смоленки;</p> <p>Олександринський театр (Державний академічний театр драми ім. О.С. Пушкіна), в художньому оформленні якого в 1837 р. брав участь Т.Г. Шевченко разом із вчителем І.Г. Ширяєвим — пл. Островського, 2;</p> <p>Пам'ятник Т.Г. Шевченку, 2000 р. (ск. Лео Мол (Молодожанин Леонід Григорович) — пл. Слов'янська;</p> <p>Будинок Петербурзького університету, де у 1898 р. було створено Товариство ім. Т.Г. Шевченка — Університетська наб., 7/9;</p> <p>Церква Симеона і Анни, яку відвідував Т.Г. Шевченко — вул. Мохова, 46;</p> <p>Церква, де 28 лютого 1861 р. було відспівано Т.Г. Шевченка — Університетська наб., 17</p>
Шелест Петро Юхимович 14 (01).02. 1908, с. Андріївка, нині Балаклейського р-ну Харківської обл. — 22.01. 1996, Москва, похований в Києві, державний і партійний діяч радянської доби, Герой Соц. Праці	Москва Московська обл. Митищинський р-н Долгопрудне	<p>Будинок Ради Міністрів СРСР, де у 1972–1973 рр. працював П.Ю. Шелест заступником голови РМ після звільнення з посади 1-о секретаря ЦК КП України;</p> <p>Завод при Долгопрудненському конструкторському бюро автоматики Міністерства авіаційної промисловості СРСР, директором якого у 1975-1984 рр. працював П.Ю. Шелест — вул. Льотна, 1</p>
Широцький Костянтин Віталійович 26.05(07.06) 1886, с. Вільшанка Подільської губ., нині Вінницької обл. — 13.09. 1919, с. Білоусівка, нині Вінницької обл., історик мистецтва, педагог, громадський діяч	Санкт-Петербург	Будинок Петербурзького університету, де у 1906-1912 рр. навчався, в 1915–1917 рр. викладав К.В. Широцький — Університетська наб., 7/9;

Персоналії	Центри	Пам'ятки, пам'ятники, пам'ятні місця
Ширшов Петро Петрович 25 (12).12.1905, Катеринослав, нині Дніпропетровськ — 17.02.1953, Москва, державний діяч, гідробіолог, акад. АН СРСР (1939), Герой Рад. Союзу	Москва	Будинок, де жив П.П. Ширшов («Будинок уряду») — вул. Серафимовича, 2; Могила П.П. Ширшова — Новодівоче кладовище, Лужнецький проїзд, 2
Штейнберг Лев Петрович 15 (03).09.1870, Катеринослав, нині Дніпропетровськ — 16.01.1945, Москва, композитор, нар. арт. СРСР (1937)	Санкт-Петербург Москва	Будинок Петербурзької консерваторії ім. М.А. Римського-Корсакова, де у 1888–1893 рр. навчався Л.П. Штейнберг — вул. Театральна, 3; Будинок Московської консерваторії ім. П.І. Чайковського, де у 1937–1941 рр. працював професором Л.П. Штейнберг — вул. Велика Никитська, 13/6; Державний академічний Большой театр Росії, де у 1928-1945 рр. працював диригентом Л.П. Штейнберг — пл. Театральна, 1
Штернберг Лев Якович 03.05 (21.04).1861, Житомир — 14.08.1927, сел. Дудергоф, нині Можайський, Ломоносовського р-ну Ленінградської обл., етнограф, чл.-кор. АН СРСР (1924)	Санкт-Петербург о. Сахалін	Будинок Петербурзького університету, де у 1881–1882 рр. навчався, у 1918–1927 рр. працював професор Л.Я. Штернберг — Університетська наб., 7/9; Місце, де у 1889–1897 рр. Л.Я. Штернберг відбував покарання за участь у народовольчих гуртках.
Шульга Іван Миколайович 31(19).10.1889, с. Михайлівка, нині Скадовського р-ну Херсонської обл. — 23.04.1956, Київ, художник	Санкт-Петербург	Будинок Петербурзької Академії мистецтв, де у 1911–1917 рр. навчався І.М. Шульга — Університетська наб., 17
Шульга Ілля Максимович 20.07.1878, с. Кропивна, нині Золотоніського р-ну Черкаської обл. — 19.12.1938, Київ, художник, репресований	Санкт-Петербург	Будинок Петербурзької Академії мистецтв, де у 1903–1909 рр. навчався І.М. Шульга — Університетська наб., 17

Персоналії	Центри	Пам'ятки, пам'ятники, пам'ятні місця
Шульженко Клавдія Іванівна 24 (11).03. 1906, Харків — 17.06. 1984, Москва, співачка, актриса театру і кіно, нар. артистка СРСР (1971)	Москва	Будинок, в якому 1948–1962 рр. жила К.І.Шульженко, мем. дошка (2006) — вул. Спиридонівка, 22, корп. 2; Могила К.І. Шульженко — Новодівоче кладовище, Лужнецький проїзд, 2
Щ*		
Щорс Микола Олександрович 06.06 (25.05). 1895, сел. Сновськ, нині м. Щорс, Чернігівська обл. — 30.08. 1919, загинув біля с. Белашиця, нині с. Щорсівка, Коростенського р-ну, Житомирської обл., військовий діяч	Самара	Місце першого поховання М.О. Щорса 12. 09. 1919 р. — Всехсвятське православне кладовище (нині територія кабельного заводу); Могила М.О. Щорса. (перепоховання 1949 р.), пам'ятник (1969 р.) — міське кладовище
Я*		
Яворський Матвій Іванович 28.11. 1884 (за ін. даними, 15.11. 1885), с. Корчин, Сколівського пов. на Львівщині — 03.11. 1937, урочище Сандормох біля м. Медвеж'єгорськ, Республіка Карелія, історик, академік ВУАН, репресований	Соловки Карелія Медвеж'єгорськ, урочище Сандормох 19-й км дороги Медвеж'єгорськ — Повенец	Місце ув'язнення М.І. Яворського у таборі особливого призначення — територія кремля Соловецького монастиря; Місце розстрілу і поховання М.І. Яворського 03.11.1937 р. — урочище Сандормох; Пам'ятний хрест репресованим українцям (1998 р., автор М. Малишко); Монумент «Розстріл з ангелом-хранителем» (гранітна брила, бронзовий барельєф і напис: «Люди! Не убивайте друг друга» (1998 р., ск. Г.Б. Салтун, арх. Н. Овчинников)
Яловий Михайло Миколайович (Омеянович) 05.06. 1895, с. Дар Надежда, Красноградського р-ну Полтавської губ. (нині Сахновщинського р-ну Харківської обл.). — 03.11.1937, урочище Сандормох біля м. Медвеж'єгорськ, Республіка Карелія, громадський діяч, письменник, репресований	Соловки Карелія Медвеж'єгорськ, урочище Сандормох 19-й км дороги Медвеж'єгорськ — Повенец	Місце ув'язнення М.М. Ялового у таборі особливого призначення — територія кремля Соловецького монастиря; Місце розстрілу та поховання М.М. Ялового 03.11. 1937 р. — урочище Сандормох; Пам'ятний хрест репресованим українцям (1998 р., автор М. Малишко); Монумент «Розстріл з ангелом-хранителем» (гранітна брила, бронзовий барельєф і напис: «Люди! Не убивайте друг друга» (1998 р., ск. Г.Б. Салтун, арх. Н. Овчинников)

Персоналії	Центри	Пам'ятки, пам'ятники, пам'ятні місця
<p>Яремич Степан Петрович 03.08 (22.07.). 1869, с. Галайки, нині Тетіївського р-ну Київської обл. — 14.10. 1939, Санкт- Петербург, художник, мистецтвознавець</p>	<p>Санкт- Петербург</p>	<p>Будинок, де у 1918–1939 рр. жив С.П. Яремич — Василівський острів, 17 лінія, 2/35; Ермітаж, де у 1918–1939 рр. працював С.П. Яремич — Дворцова наб., 32–38</p>
<p>Ярошенко Микола Олександрович 13 (01).12. 1846, Полтава — 07.07 (25.06). 1898, Кисловодськ, художник, генерал- майор</p>	<p>Санкт- Петербург</p> <p>Ставрополь- ський край Кисловодськ</p>	<p>Будинок Петербурзької Академії мистецтв, де у 1867–1874 рр. був вільним слухачем М.О. Ярошенко — Університетська наб., 17; Будинок, в якому 1874–1879 рр. жив Н.О. Ярошенко — вул. Некрасова, 27; Будинок, в якому 1880–1885 рр. жив Н.О. Ярошенко — вул. Чайковського, 63; Михайлівське артилерійське училище, де навчався М.О. Ярошенко; Петербургський патронний завод, де протягом 20 років працював М.О. Ярошенко; “Біла Вілла” — садиба Ярошенків, де художник жив у 1885–1898 рр. (Тепер меморіальний будинок-музей М.О. Ярошенка) — вул. Ярошенка, 1; Могила М.О. Ярошенка — сквер біля поштамту</p>

Бібліографія до каталогу

1. Абліцов В.Г. Галактика „Україна“. Українська діаспора: видатні постаті. — К.: КИТ, 2007. — 436 с.
2. Абрамов А. С. У кремлевской стены. — 3-е изд., доп — М. : Политиздат, 1980. — 407 с.
3. Автоматизированная информационная система «Городской реестр недвижимого культурного наследия города Москвы». — Режим доступа: <http://reestr.answerpro.ru/monument/?all=1&order=0&desc=0.E>
4. Академик Валентин Алексеевич Каргин [Специалист в обл. высокомолекуляр. соединений]: Воспоминания. Материалы / Отв. ред. Н. А. Платэ — М. : Науч.-произв. и изд. об-ние Ин-та орган. химии, 1996. — 240 с.
5. Акопян Л.О. Прокофьев Сергей Сергеевич // Большая энциклопедия Кирилла и Мефодия, Автор: Кирилл и Мефодий, Формат: ISO, Размер: 9 Гб, Год издания: 2009 / [Электронный ресурс]: КМ.ru
6. Акопян Л.О. Рихтер Святослав Теофилович. // Большая энциклопедия Кирилла и Мефодия, Автор: Кирилл и Мефодий, Формат: ISO, Размер: 9 Гб, Год издания: 2009 / [Электронный ресурс]: КМ.ru
7. Александров, Юрий Николаевич: История Москвы в памятниках / Юрий Александров. — М.: ИТРК , 2002. — 401 с.
8. Александров, Юрий Николаевич: Москва: диалог путеводителей / Юрий Александров. изд. 2-е перераб. и доп. — М.: Моск. рабочий , 1985. — 494 с.
9. Альтман Натан Исаевич. — Режим доступа: <http://funeral-spb.narod.ru/necropols/komarovo/tombs/altman/altman.html>
10. Анисимов, Александр Викторович: Театры Москвы. Время и архитектура / А. В. Анисимов — М. : Моск. рабочий, 1984. — 176 с.
11. Антонов В.В., Кобак А.В. Святые Санкт-Петербурга: Христианская историко-церковная энциклопедия. СПб.: Лики России, 2003. — 432 с.: ил. / Интернет портал «Энциклопедия Санкт-Петербурга» — Режим доступа: [http://www. encspb.ru/ru/](http://www.encspb.ru/ru/)
12. Аронсон, Марк Исидорович: Литературные кружки и салоны / М. Аронсон и С. Рейсер СПб.: Акад. проект, 2001. — 397 с.
13. Астафьева-Длугач, М.И., сост. Зодчие Москвы, Книга 2: Зодчие Москвы. XX в. / составители М.И. Астафьева-Длугач, Ю.П. Волчок, А.М. Журавлев — М.: Московский рабочий, 1988.

14. Атлас объектов культурного наследия (памятников истории и культуры города Москвы): [в 3 т.] / Правительство Москвы, Ком. по культурному наследию г. Москвы; [гл. ред. П. С. Уханова] — Москва: Издат. дом Руденцовых, 2008.

15. База данных «Городская скульптура Санкт-Петербурга на рубеже веков (XX–XXI)» / Интернет портал «Энциклопедия Санкт-Петербурга» — Режим доступа: <http://www.encspb.ru/ru/>

16. База данных «Декабристы в Петербурге» / Интернет портал «Энциклопедия Санкт-Петербурга» — Режим доступа: <http://www.encspb.ru/ru/>

17. Баренбойм Л.А. А.Г. Рубинштейн. Жизнь, артистический путь, творчество, музыкально-общественная деятельность, т. 1–2. — Л., 1957–62. Рубинштейн, Антон Григорьевич Литературное наследие: В 3-х т. / А. Г. Рубинштейн; [Текстол. подгот., вступ. ст. и коммент. Л. А. Баренбойма] Т. 2. Письма, 1850–1871 Рубинштейн, Антон Григорьевич (1829–1894.): Т. 2. Письма, 1850–1871 М.: Музыка, 1984. — 221 с. — (Литературное наследие В 3-х т.). — Изд. выходит с 1983 г.

18. Баренбойм Л.А. А.Г. Рубинштейн. Жизнь, артистический путь, творчество, музыкально-общественная деятельность. — Т. 1–2. — Л., 1957–62.

19. Баренбойм, Лев Аронович : Эмиль Гилельс Творч. портр. артиста / Л. Баренбойм — М.: Сов. композитор, 1990. — 260 с.

20. Белявский, Михаил Тимофеевич: Их имена увековечены в Москве. Ученые и питомцы Моск. ун-та / М. Т. Белявский М.: Изд-во МГУ, 1980. — 121 с.

21. Бернандт Г., Ямпольский И. Гулак-Артемовский и его русские связи.: Из истории русско-украинских музыкальных связей: Сб. ст. — М.: Музиздат, 1956. — 560 с.

22. Бернштейн М. Журнал “Основа” і український літературний процес кінця 50–60-х років XIX ст. — К.: Вид-во АН УРСР, 1959. — 216 с.

23. Бессонова, О. А. Свод памятников истории и культуры Свердловской области / [О. А. Бессонова и др.: отв. ред. В. Е. Звагельская]; М-во культуры Свердловской обл., Науч.-произв. центр по охране памятников истории и культуры Свердловской обл., Уральская гос. архитектурно-худож. акад. Екатеринбург: Сократ, 2007.

24. Биографии русских художников. — Режим доступа: http://sadovsky.org/r/biography_rus/hudojnik_38.html

25. Биографии русских художников. — Режим доступа: http://sadovsky.org/r/biography_rus/hudojnik_69.ht.sadovsky.org

26. Биографии русских художников. — Режим доступа: http://sadovsky.org/r/biography_rus/hudojnik_210_p. — sadovsky.org 3

27. Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского Казанского университета: За сто лет (1804–1904): В 2 ч. / Под ред. заслуж. орд. проф. Н.П. Загоскина. Ч. 1-Кафедра православного богословия, факультета историко-филологический (с разрядом восточной словесности и лектурами) и физико-математический, 1904. — XV, — 552 с.

28. Білокінь Сергій. Соловки // Сергій Білокінь. Історик України. Персональний сайт. — Режим доступа: <http://bilokin.myslenedrevo.com.ua/index.html>

29. Богомолов А. Париж-Берлин-Немчиновка (к 125-летию Казимира Малевича)// Известия — 10.02.2004 — Режим доступа: <http://www.izvestia.ru/culture/article30495>
30. Большаков, Леонид Наумович: Оренбургская шевченковская энциклопедия: Тюрьма. Солдатчина. Ссылка: Энцикл. 11 лет, 1847–1858 / Л. Н. Большаков Оренбург: Печ. дом «ДиМур», 1997. — 511 с.
31. Большая советская энциклопедия. / Гл. ред. А.М. Прохоров. 3 е изд. — Т. 1. А–Ангоб. — М.: «Сов. энциклопедия», 1969. — 608 с., илл.
32. Большая советская энциклопедия. / Гл. ред. А.М. Прохоров. 3 е изд. — Т. 3. Бари–Браслет. — М.: «Сов. энциклопедия», 1970. — 640 с., илл.
33. Большая советская энциклопедия. / Гл. ред. А.М. Прохоров. 3 е изд. — Т. 4. Брасос–Веш. — М.: «Сов. энциклопедия», 1971. — 600 с., илл.
34. Большая советская энциклопедия. / Гл. ред. А.М. Прохоров. 3 е изд. — Т. 6. Газлифт–Гоголево.– — М.: «Сов. энциклопедия», 1971. — 624 с., илл.
35. Большая советская энциклопедия. / Гл. ред. А.М. Прохоров. 3 е изд. — Т. 7. Гоголь–Дебит — М.: «Сов. энциклопедия», 1972. — 608 с., илл.
36. Большая советская энциклопедия. / Гл. ред. А.М. Прохоров. 3 е изд. — Т. 8. Дебитор–Евкалипт. — М.: «Сов. энциклопедия», 1972. — 592 с., илл.
37. Большая советская энциклопедия. / Гл. ред. А.М. Прохоров. 3 е изд. — Т. 10. Ива–Италики. — М.: «Сов. энциклопедия», 1972. — 592 с., илл.
38. Большая советская энциклопедия. / Гл. ред. А.М. Прохоров. 3 е изд. — Т. 12. Кварнер–Коигур. — М.: «Сов. энциклопедия», 1973. — 624 с., илл.
39. Большая советская энциклопедия. / Гл. ред. А.М. Прохоров. 3 е изд. — Т. 14. Куна–Ломами. — М.: «Сов. энциклопедия», 1973. — 624 с., илл.
40. Большая советская энциклопедия. / Гл. ред. А.М. Прохоров. 3 е изд. — Т. 15. Ломбард–Мезитол. — М.: «Сов. энциклопедия», 1974. — 632 с., илл.
41. Большая советская энциклопедия. / Гл. ред. А.М. Прохоров. 3 е изд. — Т. 16. Мезия–Моршанск. — М.: «Сов. энциклопедия», 1974. — 616 с., илл.
42. Большая советская энциклопедия. / Гл. ред. А.М. Прохоров. 3 е изд. — Т. 18. Никко–Отолиты. — М.: «Сов. энциклопедия», 1974. — 632 с., илл.
43. Большая советская энциклопедия. / Гл. ред. А.М. Прохоров. 3 е изд. — Т. 19. Отоми–Пластырь. — М.: «Сов. энциклопедия», 1975. — 648 с., илл.
44. Большая советская энциклопедия. / Гл. ред. А.М. Прохоров. 3 е изд. — Т. 20. Плата–Проб. — М.: «Сов. энциклопедия», 1975. — 608 с., илл.
45. Большая советская энциклопедия. / Гл. ред. А.М. Прохоров. 3 е изд. — Т. 21. Проба–Ременсы. — М.: «Сов. энциклопедия», 1975. — 640 с., илл.
46. Большая советская энциклопедия. / Гл. ред. А.М. Прохоров. 3 е изд. — Т. 22. Ремень–Сафи. — М.: «Сов. энциклопедия», 1975. — 628 с., илл.
47. Большая советская энциклопедия. / Гл. ред. А.М. Прохоров. 3 е изд. — Т. 23. Сафлор–Соан. — М.: «Сов. энциклопедия», 1976. — 640 с., илл.

48. Большая советская энциклопедия. / Гл. ред. А.М. Прохоров. 3-е изд. — Т. 24. Книга I. Собаки—Струна. — М.: «Сов. энциклопедия», 1976. — 608 с., илл.
49. Большая советская энциклопедия. Гл. ред. А.М. Прохоров, 3-е изд. Т. 24. Книга II. Союз Советских Социалистических Республик. — М.: «Сов. энциклопедия», 1977. — 576 с., илл.
50. Большая советская энциклопедия. / Гл. ред. А.М. Прохоров. 3-е изд. — Т. 25. Струнино—Тихорецк. — М.: «Сов. энциклопедия», 1976. — 600 с., илл.
51. Большая советская энциклопедия. / Гл. ред. А.М. Прохоров. 3-е изд. — Т. 27. Ульяновск—Франкфорт. — М.: «Сов. энциклопедия», 1977. — 624 с., илл.
52. Большая советская энциклопедия. Алфавитный именной указатель к 3-му изд. А-Я. — М., «Сов. энциклопедия», 1981. — 719 с.
53. Большая энциклопедия Кирилла и Мефодия (БЭКМ). (2008) DVD 9: IBM PC: MS Windows XP, Vista, процессор Celeron 600 МГц, 128 Мб ОЗУ, DVD-привод с поддержкой чтения дисков Double Layer(DL)/CD-привод, SVGA-карта
54. Большой энциклопедический словарь: В 2-х т. / Гл. Ред. А.М. Прохоров. — М.: «Сов. энциклопедия», 1991.
55. Брук, Соломон Ильич: Население мира. Этнодемогр. справ. / С. И. Брук; Отв. ред. П. И. Пучков; АН СССР, Ин-т этнографии им. Н. Н. Миклухо-Маклая. — 2-е перераб. и доп. изд. — М.: Наука, 1986. — 828 с.
56. Буланкин И.Н. Основоположник отечественной биохимии Александр Яковлевич Данилевский (1838–1923) / И.Н. Буланкин. — Харьков: Кн.-газ. изд-во, 1953. — 36 с.
57. Булгаков М. Городецкий — зодчий и охотник // Охота и оружие — № 1. — М., 2003.
58. Былинины В.Н. и Н.И. И. Зарудный // Зодчие Москвы, Книга 1: Зодчие Москвы. XV–XIX вв. / составитель Ю.С. Яралов : Московский рабочий, 1981. — 302 с.
59. Ваганьковское кладбище. — М.: 2003. — 98 с.
60. Варзар Л.В. Яралов Ю.С. М.А.Минкус. — М.: Стройиздат, 1982. — 136 с.
61. Василинина И. Клавдия Шульженко, М.: Искусство, 1979.
62. Василинина И. Легендарное имя // Вечерняя Москва. — 1996. — 2 марта.
63. Васильчиков, Александр Алексеевич (1832–1890) Семейство Разумовских. Т. 5 Приложения к биографии князя А. К. Разумовского, 1894. — VI, 398 с.
64. Вера Холодная: К 100-летию со дня рождения. — М.: Искусство, 1995. — 262 с.
65. Вересаев, Викентий Викентьевич (1867–1945.): Гоголь в жизни Сист. свод подлин. свидетельств современников / В. Вересаев; [Вступ. ст. Ю. Манна; Авт. коммент. Э. Безносков] — Харьков: Прапор, 1990. — 678 с.
66. Вергинский А. Я артист: Воспоминания / Александр Вергинский; [Вступ. заметка] Ю. Томашевского; Публ. Л. В. Вергинской // Наше наследие. — № 6. — М.: Искусство, 1989; №1. — М.: Искусство, 1990.

67. Видатні діячі науки і культури Києва в історико-краєзнавчому русі України. Біографічний довідник / Ред. кол. Пархоменко М.Т. та ін., відп. ред. Горбик В.О. Інститут історії України НАН України, Українське товариство охорони пам'яток історії та культури України, Центр пам'яткознавства НАНУ та УТОПК — К.: 2005. — Частина 1. — 351 с.

68. Видатні діячі науки і культури Києва в історико-краєзнавчому русі України. Біографічний довідник. / Ред. кол. Пархоменко М.Т. та ін., відп. ред. Горбик В.О. Інститут історії України НАН України, Українське товариство охорони пам'яток історії та культури України, Центр пам'яткознавства НАНУ та УТОПК — К.: 2005. — Частина 2. — 346 с.

69. Винниченко І. До питання розселення українців в державах колишнього СРСР // Українська діаспора. — К. — Чикаго. — 1992. — Ч.1. — С. 19–29.

70. Винниченко І. Українці в Санкт-Петербурзі. — К.: Геопринт, 2002. — 90 с.

71. Винтер Е. Ф. Прокопович и начало русского Просвещения // Роль и значение литературы XVIII века в истории русской культуры: К 70-летию со дня рождения чл.-корр. АН СССР П. Н. Беркова. (XVIII век; Сб. 7) — М.; Л.: Наука, 1966. — С. 43–46.

72. Виталий Орлов. Старый человек из Винницы. К 110-летию со дня рождения Натана Альтмана // Вестник — № 3 (236). — 1 февраля 2000 г.

73. Всемирная энциклопедия космонавтики: [В 2 т.] / [Рос. авиац.-косм. агентство и др]; Пред. ред. совета Коптев Ю. Н. — М.: Воен. парад, 2002.

74. Выставка произведений художников Е. Ф. Белашовой, А. М. Каневского, Н. В. Кирсановой, П. М. Кожина, А. В. Кокорина, Г. В. Нерода. Каталог. — М.: 1956.

75. Герои страны. — Режим доступа: http://www.warheroes.ru/hero/hero.asp?Hero_id=

76. Гнеденко, Борис Владимирович: Михаил Васильевич Остроградский (Очерк науч. и пед. деятельности) / Б. В. Гнеденко М.: Знание, 1984. — 64 с. — (Новое в жизни, науке, технике).

77. Гончарук П.С. Історія України: Курс лекцій з найдавніших часів до початку ХХ століття. — К.: Центр навчальної літератури, 2005. — 528 с.

78. Горбачевский И.И. Записки. Письма. — М., 1963. Горбачевский, Иван Иванович (1800–1869): Записки декабриста И.И. Горбачевского: С прил. и со вступ. ст. [«И.И. Горбачевский и его «Записки»] Б.Е. Сыроечковского. — Москва: Задруга, 1916 — XXXIV, [2], 324 с. портр.; 19. — Записки декабриста Ивана Ивановича Горбачевского. — (Библиотека мемуаров Вып. 2).

79. Горелова В.Э. Бондарчук Сергей Федорович. Большая энциклопедия Кирилла и Мефодия, Автор: Кирилл и Мефодий, Формат: ISO, Размер: 9 Гб, Год издания: 2009 / [Электронный ресурс]: КМ.ру

80. Горелова В.Э. Козинцев Григорий Михайлович. Большая энциклопедия Кирилла и Мефодия, Автор: Кирилл и Мефодий, Формат: ISO, Размер: 9 Гб, Год издания: 2009 / [Электронный ресурс]: КМ.ру

81. Городские имена сегодня и вчера: Петербургская топонимика. Полный свод названий за три века. СПб.: Лик, 1997. — 288 с.: ил. / Интернет портал «Энциклопедия Санкт-Петербурга» — Режим доступа : [http://www. encspb.ru/ru/](http://www.encspb.ru/ru/)

82. Государственные деятели России XIX-начала XX в. : Биогр. справ. / Сост. И. И. Линьков и др. М. : Изд-во МГУ, 1995. — 207 с

83. Гринберг И. Судьба искателя (О творчестве Семена Кирсанова.) // Знамя. — № 10. — 1967.

84. Гудзий Н. К. Феофан Прокопович // История русской литературы: В 10 т. / АН СССР. — М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1941–1956. Т. III: Литература XVIII века. Ч. 1. — 1941. — С. 157–175.

85. Гулинская, Зоя Константиновна: Рейнгольд Морицевич Глиэр / З. К. Гулинская — М.: Музыка, 1986. — 220 с.

86. Гусев В. Крик души, или предсмертное обращение М. Грушевского к В.Молотову // Зеркало недели № 8 (281) 26 февраля–3 марта 2000.

87. Давид Федорович Ойстрах (1908–1974): 100 лет со дня рождения / Московская гос. консерватория им. П. И. Чайковского, Благотворительный фонд им. Давида Ойстраха; [В.А. Юзефович] Москва: Московская гос. консерватория им. П. И. Чайковского, 2008. — 139 с.

88. Дойков Ю.В. «П.П. Чубинский. Предтеча украинской свободы» / Дойков Юрий Всеволодович/ — Архангельск: 2007. — 242 с.

89. Данилевский, Григорий Петрович (1829–1890): Украинская старина: Материалы для истории укр. лит. и нар. образования / [Соч.] Г.П. Данилевского Харьков: Зеленский и Любарский, 1866. — [8], 403 с.

90. Дегтярев Михаил. Последний из могикан киевской иконописи. <http://www.zerkalo-nedeli.com/nn/show/200/17650/>

91. Дей О.І. Видатні фольклористи Юрій та Борис Соколови // Народна творчість та етнографія. — № 4. — 1979.

92. Декабристи в Україні [Текст]: дослідження й матеріали / голова проекту В. А. Смолій; Інститут історії України НАН України, Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. — К., 2003. — Т. 3 / відп. ред. Г. Д. Казьмирчук. — [Б. м.]: [б.в.], 2003. — 256 с.

93. Декабристи в Україні [Текст]: дослідження й матеріали / голова проекту В. А. Смолій; Інститут історії України НАН України, Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. — К., 2003. — Т. 4 / відп. ред. Г. Д. Казьмирчук. — [Б. м.]: [б.в.], 2005. — 202 с.

94. Декабристи в Україні [Текст]: дослідження й матеріали / голова проекту В. А. Смолій; Інститут історії України НАН України, Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. — К., 2003. — Т. 5 / відп. ред. Г. Д. Казьмирчук. — [Б. м.]: [б.в.], 2007. — 255 с.

95. Декабристы / М. В. Нечкина. — 2-е изд., испр. и доп. М.: Наука, 1982. — 183 с. схем., 8 л. ил.; 19 см. — (Сер. «Страница истории нашей Родины»). — В надзаг.: АН СССР.

96. Декабристы: Биогр. справ. / [АН СССР, Ин-т истории СССР и др.]; Изд. подгот. С.В. Мироненко; Под ред. М. В. Нечкиной; [Ст. С. В. Мироненко, с. 376–398] М.: Наука, 1988. — 446,[1] с.; — В надзаг. также: Гл. арх. упр. при Совете Министров СССР, Центр. гос. арх. Окт. революции, высш. органов гос. власти и органов гос. управления СССР, Центр. гос. воен.-ист. арх. СССР. — Указ. имен и губерний: с. 408–446.

97. Дело о высланном под надзор полиции профессора Львовского университета Михайла Сергеевича Грушевського /Украинцы в России: историко-культурный портал. — Режим доступа: <http://ukrainistika.ru/kn/>

98. Денисенко Г.Г. Военна історія України в контексті дослідження і збереження культурної спадщини / Г.Г. Денисенко. — К.: Інститут історії України НАН України, 2011. — 289 с.

99. Державин Н.С. Материалы к библиографии ученых СССР. Серия литературы и языка. — М. — Л., 1949.

10. Державін Микола Севастянович // Укр. рад. енциклопедія. — К.: УРЕ, 1979. — Т 3. — С. 304.

101. Дикий А. Неизвращенная история Украины–Руси, том I, Нью-Йорк. 1960. Украинские Страницы. — Режим доступа: / История национального движения Украины 1800–1920-ые годы.

102. Дикий А.Д. Статьи. Переписка. Воспоминания / Сост. и редакторы Н. Г. Литвиненко и А. Г. Гулиев. — М.: Искусство, 1967. — 503 с.: ил.

103. Дмитриев С.С. К Истории советской исторической науки. Историк Н.Л. Рубинштейн // Ученые записки Горьковского ун-та. Серия историко-филологическая — вып. 72, т. 1. М., 1964.

104. Дмитриева Н. Московское училище живописи, ваяния и зодчества. — М.: 1951.

105. Довідник з історії України (А – Я): Посіб. для серед. загаль-ноосвіт. навч. закл. / Ред.: І.З. Підкова, Р.М. Шуст. — 2-е вид., доопрац. і доповн. — К.: Генеза, 2002. — 1135 с.

106. Домбровский, Игорь Евгеньевич: Некрополь Донского монастыря / И. Е. Домбровский. — Москва: Минувшее, 2007. — 266 с.

107. Дунаевский В.А., Ким М.П. Академик М.В. Нечкина // Новая и новейшая история. — № 5. — М., 1971.

108. Дымшиц А. Правда жизни и краски художника // В великом походе. — М.: 1962.

109. Евдокимов П. Кровь на рукаве. Кто убил Николая Щорса // Спецназ России. — № 12(63). — 2001.

110. Енциклопедія історії України: У 8 т. / Ред. кол.: В. А. Смолій (голова) та ін. — К.: Наукова думка, 2003 — Т. 1: А–В. — 688 с.: іл.

111. Енциклопедія історії України: У 8 т. / Ред. кол.: В. А. Смолій (голова) та ін. — К.: Наук. думка, 2004. — Т. 2: Г–Д. — 528 с.: іл.

112. Енциклопедія історії України: У 8 т. / Ред. кол.: В. А. Смолій (голова) та ін. — К.: Наук. думка, 2005. — Т. 3: Е–Й. — 672 с.: іл.
113. Енциклопедія історії України: У 8 т. / Ред. кол.: В. А. Смолій (голова) та ін. — К.: Наук. думка, 2007. — Т. 4: Ка–Ком. — 528 с.: іл.
114. Енциклопедія історії України У 8 т. / Ред. кол.: В. А. Смолій (голова) та ін. — К.: Наук. думка, 2008. — Т. 5: Кон–Кю. — 688 с.: іл.
115. Енциклопедія історії України У 8 т. / Ред. кол.: В. А. Смолій (голова) та ін. — К.: Наук. думка, 2009. — Т. 6: Ла–Мі. — 784 с.: іл.
116. Енциклопедія українознавства: Словникова частина. Т. 4 / Головн.ред. В. Кубійович. — Перевидання в Україні. — К.: Глобус, 1996. — 1600 с.
117. Еременко Т.А. Андрей Еременко. Фотолетопись. — М.: Изд-во Патриот, 2006. — 253 с., илл.
118. Ерёмин Д. Чем жив человек? // Октябрь. — № 12. — 1956.
119. Єсельчик С. Імперія пам'яті. Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві. / Сергій Єсельчик/ [Авториз. переклад з англійської М. Климчука, Х. Чушак. За ред. Миколи Климчука]. К.: Вид-во «Часопис «Критика»», 2008. — 304 с.
120. Жигло, Николай Васильевич (1937–) Украинцы Санкт-Петербурга [Текст]: документальная летопись / Николай Жигло 11, 2009. — 80 с.
121. Зайончковский П. А. Кирилло-Мефодиевское общество (1846–1847). — М.: 1959.
122. Залесский, Константин Александрович: Империя Сталина: Биограф. энцикл. словарь / К. А. Залесский М.: Вече, 2000. — 605, [1] с.портр.
123. Записки о последних годах жизни графа А.К. Разумовского в Малороссии, его кончине и похоронах // Киевская старина. — № 3. — 1894.
124. Затенацький Я.П. Петербурзьке товариство заохочення художників і його роль у розвитку українського образотворчого мистецтва ХІХ–ХХ ст. // Вісник АН УРСР. — № 9. — 1954.
125. Зодчие Москвы времени барокко и классицизма (1700–1820-е годы) / Гос. науч.-исслед. музей архитектуры им. А.В. Щусева; Бокова В.М. и др.; сост. и науч. ред. Крашенинников. — М.: Прогресс-Традиция, 2004. — 304 с.
126. Иващенко, Василий Иванович: Николай Кибальчич [Ученый, революционер]: Ист.-биогр. докум. повесть / В. Иващенко, А. Кравец — М.: АСЛАН, 1995 — 288 с. — (Жизнь интересных людей).
127. Иконников А. О ценностях подлинных и мнимых // Наше наследие. — № 3. — 1990.
128. Иллюстрированный энциклопедический словарь: современная версия / Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон; [подгот. текста: В. Людвинская и др.] — Москва: Эксмо, 2008. — 959 с.
129. Иллюстрированный энциклопедический словарь. — Режим доступу: http://www.rubricon.com/ann/ies/01_a/01_a40865.asp

130. Императрица Екатерина II Великая: Ист. очерк: С прил. крат. жизнеописаний главнейших сподвижников императрицы: Румянцева, Потемкина, Суворова, Дашковой, Безбородко, Бецкого, Чичагова и Орлова-Чесменского — Санкт-Петербург: ред. нар. журн. «Мирск. вестн.», 1873. — 124 с.

131. Исаак Дунаевский. Биография. — Режим доступа : <http://music.km.ru/>

132. Историко-культурное наследие Воронежа : материалы Свода памятников истории и культуры Российской Федерации / М-во образования и науки Российской Федерации, Российский ин-т культурологии, Гос. инспекция охраны историко-культурного наследия Воронежской обл.; [рук. науч. проекта Э. А. Шулепова; науч. ред. Е. Н. Чернявская, Т. С. Старцева]. — Воронеж: Центр духовного возрождения Черноземного края, 2009. — 574 с.

133. История императорского Московского университета, написанная к столетнему его юбилею, 1755–1855 / С. П. Шевырев. — [Репр. изд.] — М. : Изд-во Моск. ун-та, 1998. — XII, 581 с.

134. История Отечества: Энциклопедический справочник. М.: Большая российская энциклопедия, 1999.

135. История Украинской ССР: В 10-ти т.: Т. 3: Освободительная война и воссоединение Украины с Россией. Начало разложения феодализма и зарождение капиталистических отношений (2-я половина 17 в / В.И. Борисенко и др.; Ред. Ю.Ю. Кондуфор. — К: Наук. думка, 1983. — 685 с.

136. История Украинской ССР: В 10-ти т.: Т. 4. Украина в период разложения и кризиса феодально-крепостнической системы. Отмена крепостного права и развитие капитализма (19 в.) / Б.С. Абалихин и др.; Ред. Ю.Ю. Кондуфор. — К: Наук. думка, 1983. — 694 с.

137. История Украинской ССР: В 10-ти т.: Т.5. Украина в период империализма (Нач. 20 в.) / П.В. Замковий и др.; Ред. Ю.Ю. Кондуфор. — К: Наук. думка, 1983. — 558 с.

138. История Украинской ССР: В 10-ти т.: Т. 6. Великая Октябрьская социалистическая революция и гражданская война на Украине (1917–1920) / Н.И. Супруненко и др.; Ред. Ю.Ю. Кондуфор. — К: Наук. думка, 1984. — 655 с.

139. История Украинской ССР: В 10-ти т.: Т. 8. Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза (1941–1945) / М.З. Данилюк и др.; Ред. Ю.Ю. Кондуфор. — К: Наук. думка, 1984. — 639 с.

140. Історія України: Нове бачення. Навчальний посібник / Під ред. Смолія В.А. — К.: Наукова думка, 2000. — 463 с.

141. Кабузан, Владимир Максимович: Украинцы в мире : динамика численности и расселения, 20-е годы XVIII века–1989 год: формирование этнических и политических границ украинского этноса / В. М. Кабузан; Российская акад. наук, Ин-т российской истории — Москва: Наука, 2006. — 657с.

142. Каганович А.Л. Антон Лысенко и русское искусство середины XVIII столетия. — М.: Узд-во АС СССР, 1963. — 320 с. с илл.

143. Калинин Б.Н., Юревич П.П. Памятники и мемориальные доски Ленинграда: Справочник. — 3-е изд., доп., перераб. — Л.: Лениздат, 1979. — 519 с.

144. Караганов, Александр Васильевич: Григорий Козинцев: от «Царя Максимилиана» до «Короля Лира» / Александр Караганов; Науч.-исслед. ин-т киноискусства М-ва культуры Российской Федерации — Москва: Материк, 2003. — 212 с.

145. Карнеев, Михаил Васильевич (1844–1910): Двадцать лет на императорской сцене: Мария Гавриловна Савина и критики ее сцен. игры: Биогр. очерк с прил. ее десяти портр. / М.В. Карнеев — Санкт-Петербург: тип. В.С. Балашева и К°, 1894. — 109 с.

146. Картозия Н. Шульженко Клавдия Ивановна. Большая энциклопедия Кирилла и Мефодия, Автор: Кирилл и Мефодий, Формат: ISO, Размер: 9 Гб, Год издания: 2009 / [Электронный ресурс]: КМ.ru

147. Касьянов, Георгий Владимирович: Сталинизм и украинская интеллигенция (20–30-е гг.) / Г. В. Касьянов, В. М. Даниленко — Киев: Наук. думка, 1991. — 95 с.

148. Кипнис, Соломон Ефимович: Новодевичий мемориал: Некрополь монастыря и кладбища / С. Кипнис. — 2. изд., испр. и доп. — М.: Арт-Бизнес-Центр, 1998. — 639 с.

149. Кириллина Е. У Репина в «Пенатах» /Е. Кириллина. / Наука и жизнь. — № 2. — М.: 2002. — С. 90–98

150. Кириченко Е.И. Исторический музей. /Е.И. Кириченко/. — М.: Московский рабочий, 1984. — 64 с. ил.

151. Кирпичников А. Бремя собирать камни // Наше наследие. — № 4. — М.: Искусство, 1998.

152. Кобак А., Пирютко Ю., Чудиновская Т. Как спасти наш некрополь? (по материалам анкеты Ленинградского отделения советского фонда культуры) // Наше наследие. — № 2. — М.: Искусство, 1990.

153. Колесникова Н., Сенчакова Г., Слепнева Т. Роман Кармен. — М.: Искусство, 1959. — 202 с.

154. Колодный Л. Два дома Гоголя. — Московский Комсомолец в Украине. — 21–27 октября. — 2009.

155. Компьютерная база данных «Памятники жертвам политических репрессий на территории бывшего СССР» составлена Музеем и общественным центром «Мир, прогресс, права человека» имени Андрея Сахарова при поддержке Агентства США по международному развитию (USAID), Фонда Джексона (США), Фонда Сахарова (США) — Режим доступа: <http://www.sakharov-center.ru>

156. Кондратьев, Иван Кузьмич: Седая старина Москвы: исторический обзор и полный указатель ее достопамятностей: соборов, монастырей, церквей, стен, дворцов, памятников, общественных зданий, мостов, площадей, улиц, слобод, урочищ, кладбищ, и проч. и проч.: с подробным историческим описанием основания Москвы и очерком ее замечательных окрестностей / И. К. Кондратьев — Москва: АСТ: Хранитель, 2008. — 763 с.

157. Коновалов, Эдуард Гаврилович: Словарь русских художников: новый полный биографический / Э. Г. Коновалов — Москва: Эксмо, 2008. — 571 с. — (Шедевры мирового искусства).

158. Конструктор космічних кораблів [Текст]: научно-популярная литература / О.П. Романов. — К.: Політвидав України, 1972. — 148 с.

159. Конфорович, А.Г.: Остроградский. Биограф. роман / Андрей Конфорович, Микола Сорока. — К.: Молодь, 1980. — 213 с. — (Прославл. имена. Сер. биограф. произведений).

160. Конюс Э.Б. А.А. Кисель и его школа. — М.: 1949.

161. Корнієнко Н.М. Лесь Курбас: репетиція майбутнього. — К.: Факт, 1998. — 469 с.

162. Котенко, Евгений Александрович : Памятник Сергею Бондарчуку в Ейске: Ейская земля — земля Бондарчука / Евгений Котенко — Ейск: ЮгПолиграф, 2007. — 72 с.

163. Кочеткова Н. Д. Ораторская проза Феофана Прокоповича и пути формирования литературы классицизма.: Проблемы литературного развития в России первой трети XVIII века. Вып 9. — Л.: 1974. — С. 69–78.

164. Кричевский Федор Григорьевич. — Режим доступа: <http://www.bc35.mnogosmenka.ru>

165. Кротов Я.Г., Кутьина Е.Н. Бердяев Микола Олександрович. — Энциклопедия «Москва», 2001. Режим доступа:

166. Кузнецов И. В., Владимир Александрович Михельсон. Люди русской науки. — Кн. 1. М., 1961. — 223 с. (имеется библиография трудов М. и лит. о нём)

167. Лауреат Ленинской и Государственных премий в области изобразительного искусства Л. Е. Кербель : Библиогр. указ. // Акад. художеств СССР, Ин-т живописи, скульптуры и архитектуры им. И. Е. Репина, Науч. б-ка; [Составитель Козлова Е. Н.] Л.: Ин-т живописи, скульптуры и архитектуры, 1989. — 85 с.

168. Лебединська Т. Пам'ятні місця Т.Г. Шевченка у Санкт-Петербурзі: Ю. Нежурбіда. — К.: [Укр. міжнар. ком. з питань науки і культури при НАН України], 1994.

169. Лесь Курбас: Статьи и воспоминания о Л.Курбасе; Литературное наследие / Сост. М. Г. Лабинский, Л. С. Танюк; Пер. с укр. Л. С. Танюка. — Репринт. вид. — М.: Искусство, 1987. — 463 с.

170. Любарева Е. Михаил Светлов. Критико — биографический очерк. — М.: Сов. писатель, 1960. — 244 с.

171. Майниєце В.А. Нижинский Вацлав Фомич // Большая энциклопедия Кирилла и Мефодия. Автор: Кирилл и Мефодий, Формат: ISO, Размер: 9 Гб, Год издания: 2009 / [Электронный ресурс]: KM.ru

172. Макаров, Анатолий Сергеевич: Александр Вертинский. Портрет на фоне времени / Анатолий Макаров — Москва: Астрель: Олимп, 2009. — 413 с.

173. Марахов, Григорий Иванович: С верой в будущее: Рев. демократ Н. И. Гулак / Г. И. Марахов — Киев: Выща шк: Изд-во при Киев. гос. ун-те, 1989. — 133 с.
174. Марголис Ю.Д. Т.Г. Шевченко и Петербургский университет. — Л.: Лениздат, 1983.
175. Мартынов И. Сергей Прокофьев. Жизнь и творчество. / И.И. Мартынов. — М.: Музыка, 1974. — 560 с., ил.
176. Марьямов А. Довженко. Серия: Жизнь замечательных людей. Выпуск 24(444) — М.: Молодая гвардия, 1968. — 384 с.
177. Мастера эстрады: Александр Вертинский, Анна Редель и Михаил Хрусталеv, Владимир Хенкин, Клавдия Шульженко: [Сб. / Сост. Б.М. Поюровский] — М.: АСТ-Пресс книга, 2003. — 299 с., — (Серия «Актеры на все времена»).
178. Материалы IV Международного семинара «Шевченковский Петербург»: к 190-летию со дня рождения Т. Г. Шевченко: 11–14 мая 2004 года/ РАО ИОВ, Генеральное консульство Украины в Санкт-Петербурге; общ. ред. В. И. Подобед, Т. Н. Лебединская. — СПб.: ИОВ РАО, 2005. — 186 с.
179. Материалы Свода памятников истории и культуры РСФСР.: Вологодская область // Труды (Научно-исследовательский институт культуры). — М.: НИИК, 1979. — 190 с.
180. Материалы Свода памятников истории и культуры РСФСР.: Новгородская область / [Составители М. А. Полякова, К. В. Усачева] (Сб. науч. тр. НИИ культуры N150). — М.: НИИК, 1986. — 117 с.
181. Материалы Свода памятников истории и культуры РСФСР.: Ростовская область [Сб. науч. тр.] / М-во культуры РСФСР, АН СССР, НИИ культуры; [Авт.-сост. Э. А. Шулепова] — М.: НИИК, 1990. — 174 с.
182. Материалы Свода памятников истории и культуры РСФСР.: Удм. АССР / [Сост. О. П. Точеный] (Сб. науч. тр. НИИ культуры 145) — М.: НИИК, 1986. — 116 с.
183. Материалы Свода памятников истории и культуры РСФСР. Горьковская область. — М.: НИИК, 1985. — 186 с.
184. Материалы Свода памятников истории и культуры РСФСР. Кировская область. — М.: НИИК, 1978. — 217 с.
185. Мегаэнциклопедия Кирилла и Мефодия. — Режим доступа: <http://www.megabook.ru/>
186. Мегеря О., Чуприна В., Стеблина О. Українська культура в Санкт-Петербурзі XIX століття. Українська діаспора в Росії: стан, проблеми, перспективи // Матеріали науково-практичної конференції, 22. 12. 2003. — К.: 2004.
187. Меерсон Д.С. Г. Павлов // Зодчие Москвы: [В 2 кн.] / [Кн.2]: Зодчие Москвы, XX в. / сост. М.И. Астафьева-Длугач. — М.: Московский рабочий, 1988. — 368 с.
188. Мельников Е. Борис Михайлович Иофан // Архитектура СССР. — № 5. — 1971.

189. Мемориальные доски Санкт-Петербурга: Справочник. СПб.: «Арт-бюро», 1999. — 607 с. / Интернет портал «Энциклопедия Санкт-Петербурга» — Режим доступа: [http://www. encspb.ru/ru/](http://www.encspb.ru/ru/)

190. Милица Васильевна Нечкина (1901–1985): [Историк] / АН СССР; Сост. Р. Г. Эймонтовой и др.; Вступ. ст. М. Г. Вандалковской, В. А. Дунаевского [с. 8–36] М.: Наука, 1987. — 135 с. (Материалы к биобиблиографии ученых СССР Сер. истории Вып. 17).

191. Митці України: Енциклопедичний довідник. / Упоряд.: М.Г. Лабінський, В.С. Мурза. За ред. А.В. Кудрицького. — К.: «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 1992. — 848 с.

192. Михайлов К.М. Как мы храним свое наследие? // Наше наследие. — № 55. — М.: Искусство. — 2000.

193. Михайлова М. С. Свод данных о декабристах (1826–1856) / Мария Сергеевна Михайлова — Красноярск: Изд-во Краснояр. ун-та, 1989. — 57 с.

194. Мицик Ю. А. Історія України: З 1914 р. до наших днів: Посіб. для вступників до вищ. навч. закл. / Ю. А. Мицик, О. Г. Ба-жан. — К.: КМ Академія, 2003. — Ч. 3. — 230 с.

195. Модзалевский, Вадим Львович (1882–1920): Павел Леонтьевич Полуботок: Биограф. очерк / Вадим Модзалевский. Санкт-Петербург: тип. И.Н. Скороходова, 1903. — 70 с.; 18 — Библиогр.: с. 68–70.

196. Молева Н.М. Второе рождение гоголевских «сред» // В мире книг. — № 12. — 1976.

197. Молева Н.М. Гоголь в Москве, или Нераскрытые тайны старого дома / Нина Михайловна Молева. — Москва: Олимп, 2008. — 284 с.

198. Молева Н.М По Суворовскому бульвару // Вопросы истории — № 1. — 1978.

199. Москва 1147–1997 // Наше наследие. — № 43–44. — М.: Искусство — 1997.

200. Москва/Фотографи/Галерея/Мемориальные доски. — Режим доступа: <http://mosday.ru/photos/gallery.php?group=plaque&size=3&frames=0&alt=11&rows=all>

201. Московская консерватория: от истоков до наших дней: историко-биографический справочник / Моск. гос. консерватория им. П.И. Чайковского, Пробл. науч.-исслед. лаб. музыки и муз. образования; ред.-сост. Н. А. Миронова] — Москва: Прогресс-Традиция, 2005. — 743 с.

202. Московская консерватория от истоков до наших дней, 1866–2006: биографический энциклопедический словарь / Моск. гос. консерватория им. П. И. Чайковского, Проблемная научно-исслед. лаб. музыки и музыкального образования; [редкол.: Е. С. Лотош и др.] — Москва: Московская гос. консерватория, 2007. — 665 с.

203. Муштакова Т. Довженко Александр Петрович // Большая энциклопедия Кирилла и Мефодия, Автор: Кирилл и Мефодий, Формат: ISO, Размер: 9 Гб, Год издания: 2009 / [Электронный ресурс]: КМ.ru

204. Мягков Б.Н. Булгаковская Москва. — М.: Московский рабочий, 1993. — 222 с.

205. Н.С.Державин. // Материалы к библиографии ученых СССР. Серия литературы и языка. — М.-Л., 1949.

206. Н.Ф. Гамалея [Текст]: биография отдельного лица / Ю. И. Миленушкин. — М.: Медицина, 1967. — 72 с.: ил. — (Научно-популярная медицинская литература. Выдающиеся деятели отечественной медицины и здравоохранения).

207. Народжені Україною [Текст]: меморіальний альманах: У 2 т. / гол. ред. О. Оноприєнко. — К.: Євроімідж, 2002 — (Золоті імена України). — Т. 1: А–К. — К.: [б.в.], 2002. — 896 с.

208. Народжені Україною [Текст] : меморіальний альманах: У 2 т. / гол. ред. О. Оноприєнко. — К.: Євроімідж, 2002 — (Золоті імена України). Т. 2: Л–Я. — К.: [б.в.], 2002. — 896 с.

209. Невская Елена. Вера Холодная: Раба иллюзий. [Электронный ресурс] — Режим доступа: <http://www.ussr.to>

210. Некрополь. Кладбища Санкт–Петербурга. Справочник. — Вып. 1 — Л.: Аврора, 1992.

211. Непревзойденная Ольга Лепешинская / [гл. ред. и сост. А. М. Кравцов] — Москва: МГО СП России, 2009. — 146 с.

212. Нестерова Н.М., Грязнова Р.С. Николай Федорович Гамалея. М. — Л., АН СССР, 1947 г. — 44 с. Материалы к библиографии учёных СССР, серия биологических наук. «Микробиология», вып. 1 .

213. Нетунахина Г.Д., Удимова Н.И. Музей городской скульптуры. Краткий путеводитель. — Л.: Лениздат, 1972.

214. Никульский А. Ваганьковское мемориальное кладбище. Иллюстрированный путеводитель-справочник./Андрей Евгеньевич Никульский / Изд. 1-е. — Москва, ЗАО «Техмодуль», 2004.

215. Новикова О.О. В.К. Піскорський. Біографічний нарис // Піскорський В.К. Вибрані твори та епістолярна спадщина. / Упор. О.О. Новикова, І.С. Пічугіна. — К.: фонд «Відродження», 1997.

216. Новый художественный Петербург: Справочно-аналитический сборник. Общ. ред. и сост.: О. Лейкин, Д. Северюхин. — СПб.: Изд-во им. Н. И. Новикова, 2004. — 628 с. / Интернет портал «Энциклопедия Санкт-Петербурга» — Режим доступа: <http://www.encspb.ru/ru/>

217. Огієнко І. І. Українська церква: Нариси з історії української православної церкви: У 2 т.: Т. 1–2. — К.: Україна, 1993. — 284 с.

218. Олейник Б. Чем счастлив был. (175 лет со дня рождения Т.Г.Шевченко) // Наше наследие. — № 2. — М.: Искусство, 1989.

219. Оренбургская шевченковская энциклопедия. — Ч. 3. — Оренбург, 2000.

220. Осмеркин Александр Александрович. — Режим доступа: <http://www.newhermitage.ru/index.phtml/rus/gorod/3>. www.newhermitage.ru

221. От балагана до Шекспира: Хроника театр. деятельности Г.М. Козинцева / [Сост. и коммент.: В.Г. Козинцева и Я.Л. Бутовский] — СПб.: ДБ, 2002. — 476 с.

222. Отечество: История, люди, регионы России: Энциклопедический словарь / Ред. А.П. Горкин; Сост. А.П. Горкин, В.М. Карев/. — М.: Большая Российская энциклопедия, 1999. — 799с.

223. П. В. Быков. Силуэты далёкого прошлого. С прим. Б. П. Козьмина. — М.-Л.: «Земля и фабрика», 1930. — 240 с.

224. Павлишин С. Замечательная украинская певица // Советская музыка — № 2. — М. — 1959.

225. Пальцев М., Сточик А. Аллея жизни. (к 225 летию основания медицинского ф-та Московского ун-та) // Наше наследие. — № 6. — М.: Искусство, 1990.

226. Памятник великому кобзарю в Москве из жезелевского гранита. — К.: Будівельник, 1966. — 21 с.

227. Памятник и современность: Вопросы освоения историко-культурного наследия / ред.-сост. П.В. Боярский / Сборник научных трудов / АН СССР НИИ культуры № 161. — М.: НИИК, 1987 (1988). — 157 с.

228. Памятник Минину и Пожарскому. Скульптор Мартос. [Альбом. Авт. текста А.Л. Каганович] — Л., «Художник РСФСР», 1964.

229. Памятники архитектуры Ленинграда / Петров А.Н., Борисова Е.А., Науменко А.П., Повелихина А.В./ — Л.: Стройиздат, Ленингр. отд-ние, 1972. — 498 с.

230. Памятники архитектуры Москвы. Белый город / [М. И. Домшлак, Г. И. Мехова, Ю. И. Аренкова и др.]; Редкол.: Г. В. Макаревич (гл. ред.) и др.; [Исполком Моск. гор. Совета нар. депутатов, Гл. упр. архитектуры и градостроительства г. Москвы и др.] — М.: Искусство, 1989. — 379 с.

231. Памятники архитектуры Москвы. Земляной город / [Ю. И. Аренкова, М. И. Домшлак, Г. И. Мехова и др.]; Редкол.: Г. В. Макаревич и др.; [Исполком Моск. гор. Совета нар. депутатов, Гл. упр. архитектуры и градостроительства г. Москвы и др.] — М.: Искусство, 1989. — 351 с.

232. Памятники архитектуры Москвы: Кремль. Китай-город. Центр. площади / [Ю. И. Аренкова, М.И. Домшлак, В.Я. Либсон и др.; Редкол.: М.В. Посохин (гл. ред.) и др.] — М.: Искусство, 1982. — 503 с.

233. Памятники архитектуры Московской области. Каталог в 2-х томах. Под общей редакцией Е.Н. Подъяпольской. — М.: Искусство, 1975.

234. Памятники истории и культуры города Кирова. Справочник. / сост. Л.Б. Безверхова и др. — Горький: Волго-Вяткое кн. изд-во., 1986. — 173 с.

235. Памятники истории и культуры Горьковской области. Справочник. — Горький: Волго-Вяткое кн. изд-во., 1987. — 319 с.

236. Памятники истории и культуры Ленинграда, состоящие под государственной охраной. Справочник. / сост. Н. Г. Исакова и др. — Вып. 1–3. — Л.: Стройиздат, 1985. — 239 с.

237. Памятники истории и культуры Пермской области / сост. Л. А. Шатров. 2-е изд., перераб. и доп. — Пермь: Кн. изд-во, 1976. — 220 с.

238. Памятники Санкт-Петербурга: Справочник. СПб.: «Арт-бюро», 2002. — 318 с. Тимофеев В.Н., Порецкина Э.Н., Ефремова Н.Н. / Интернет портал «Энциклопедия Санкт-Петербурга» — Режим доступа: <http://www.encyspb.ru/ru/>

239. Памятные Места Занегаименья. — Режим доступа: http://mos-nj.narod.ru/1980_nj8410/B/nj8410_2a.htm

240. Пескова М.В. Козловский Иван Семенович // Большая энциклопедия Кирилла и Мефодия, Автор: Кирилл и Мефодий, Формат: ISO, Размер: 9 Гб, Год издания: 2009 / [Электронный ресурс]: КМ.ru

241. Пескова М.В. Нежданова Антонина Васильевна // Большая энциклопедия Кирилла и Мефодия, Автор: Кирилл и Мефодий, Формат: ISO, Размер: 9 Гб, Год издания: 2009 / [Электронный ресурс]: КМ.ru

242. Петрушанская Е. М. Гилельс Эмиль Григорьевич // Большая энциклопедия Кирилла и Мефодия, Автор: Кирилл и Мефодий, Формат: ISO, Размер: 9 Гб, Год издания: 2009 [Электронный ресурс]: КМ.ru

243. Петрушанская Е. М. Нейгауз Генрих Густавович // Большая энциклопедия Кирилла и Мефодия, Автор: Кирилл и Мефодий, Формат: ISO, Размер: 9 Гб, Год издания: 2009 / [Электронный ресурс]: КМ.ru

244. Пинегин, Николай Васильевич: В ледяных просторах: экспедиция Г. Я. Седова к Северному полюсу (1912–1914) / Н. В. Пинегин Москва: ОГИ, 2009. — 302 с.

245. По Суворовскому бульвару. // Вопросы истории. — № 1. — 1978.

246. Подвиг, Вячеслав Петрович: Мастерская Сергея Бондарчука / В. П. Подвиг, А. Ф. Черненко; [Вступ. ст. В. В. Фролова] — М.: Искусство, 1985. — 400 с.

247. Подмосковье. Памятные места в истории русской культуры XV–XIX веков — М.: Московский рабочий, 1955. — 396 с.

248. Позняк Т. Памятник Гоголю // Невское время. — № 225. — СПб. — 1997.

249. Поликарпов В. Бродский Исаак Израилевич // Сто памятных дат. 1984. Художественный календарь. Ежегодное иллюстрированное издание. М. 1984.

250. Политические деятели России, 1917: биогр. слов./ [Центр полит. и экон. истории России Рос. независимого ин-та социал. и нац. пробл., Науч.совет Рос. АН по пробл. «История революций в России»]; Гл. ред. П. В. Волобуев. — М.: Большая рос. энцикл., 1993. — 432 с.

251. Полякова Н.Л. Дмитрий Апполинариевич Рожанский // Ученые записки Харьковского университета. — Т. 49. — Харьков: 1959.

252. Поляновский Г. А. А. В. Нежданова Популярная монография. — М.: Музыка, 1970. — 142 с.

253. Прокопенко В.Н. Люди из легенды /Владимир Николаевич Прокопенко/ М.: ОАО «Типография МВД», 2005. — 318 с.

254. Просина А. Б. Теоретическое обоснование Ф. Прокоповичем реформ Петра I // Вестник МГУ. Сер. Право. — № 6. — 1969.

255. Разумовская, Мария Андреевна (1923-): Razumovsky, Maria (1923-): Разумовские при царском дворе = Die Rasumovskys Die Rasumovskys: главы из рос. истории, 1740–1815 гг. / Мария Разумовская; [пер. с нем.Т. Варшавской]. — 1-е изд. на рус. яз., перераб. и доп. — СПб.: Петербург-XXI век, 2004. — 270 с.

256. Резвин В. А. Душкин Алексей Николаевич // Большая энциклопедия Кирилла и Мефодия, Автор: Кирилл и Мефодий, Формат: ISO, Размер: 9 Гб, Год издания: 2009 / [Электронный ресурс]: KM.ru

257. Резвин В. А. Минкус Михаил Адольфович // Большая энциклопедия Кирилла и Мефодия, Автор: Кирилл и Мефодий, Формат: ISO, Размер: 9 Гб, Год издания: 2009 / [Электронный ресурс]: KM.ru

258. Резвин В. А. Чечулин Дмитрий Николаевич // Большая энциклопедия Кирилла и Мефодия, Автор: Кирилл и Мефодий, Формат: ISO, Размер: 9 Гб, Год издания: 2009 / [Электронный ресурс]: KM.ru

259. Романюк, Сергей Константинович: Кремль. Красная площадь: путеводитель / С.К. Романюк. — М.: Москвоведение: Моск. учеб., 2004. — 381 с.

260. Российские женщины и европейские университеты // Российские женщины и европейская культура: Тез. докл., 13–15 дек. 1993 г. / Рос.АН. СПб. науч.центр; СПб. фонд им. М.В. Ломоносова. — СПб.: 1993. — С. 7–9.

261. Румянцев Вячеслав. Биографический указатель. Вучетич Евгений Викторович. — Режим доступа: <http://hronos.km.ru/biograf/vuchetich.html>

262. Русские живописцы XVIII–XIX века: биографический словарь / [С. Б. Бородин и др.] — Санкт-Петербург: Азбука-классика, 2008. — 767 с.

263. Русское православие: веки истории / Науч. ред. А. И. Клибанов. — М.: Политиздат, 1989. — 719 с.

264. Рыбак Л. А. Марк Бернес. — М.: Искусство, 1976. — 152 с.

265. Рыцарева М.Г. Максим Созонтович Березовский. Музыкальный Петербург. Энциклопедический словарь. 18 век., Книга 1. — СПб., 2000.

266. Рябинин Ю.В. Жизнь московских кладбищ. История и современность / Юрий Валерьевич Рябинин. — М.: Рипол Классик, 2006. — 464 с.

267. Сабинин, Егор Федорович (1833–1909): Михаил Васильевич Остроградский : Речь, произнес. орд. проф. Е.Ф. Сабининым в торжеств. собр. Новорос. ун-та 30 авг. 1881 г. — Одесса: тип. П.А. Зеленого (б. Г. Ульриха), 1881. — 32 с.

268. Садовський М.К. Мої театральні згадки. 1881–1917 / Загал. ред. і вступ. ст. М.Т. Рильського. Прим. Піскуна. — К.: Держ. вид-во образотворч. мистецтва муз. літератури. — 1956. — 203 с.

269. Санкт-Петербург. Энциклопедия. 2-е изд., испр. и доп. — СПб: ООО «Бизнес-пресса»; М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2006. —

1024 с.: ил., карты / Интернет портал «Энциклопедия Санкт-Петербурга» — Режим доступа : [http://www. encspb.ru/ru/](http://www.encspb.ru/ru/)

270. Свердловская область. (Материалы Свода памятников истории и культуры РСФСР). — М.: 1985.

271. Светаева М.Г. Савина Мария Гавриловна // Большая энциклопедия Кирилла и Мефодия, Автор: Кирилл и Мефодий, Формат: ISO, Размер: 9 Гб, Год издания: 2009 / [Электронный ресурс]: КМ.ru

272. Свод памятников архитектуры и монументального искусства России. Брянская область / [Рос. акад. наук, Гос. ин-т искусствознания М-ва культуры Рос. Федерации; Редкол.: В. П. Выголов (отв. ред.) и др.] М.: Наука, 1997. — 638 с. — (Свод памятников истории и культуры России).

273. Свод памятников архитектуры и монументального искусства России. Смоленская область / [Редкол.: В. И. Плужников (отв. ред.) и др.] — М.: Наука, 2001. — 644 с. — (Свод памятников истории и культуры России / Рос. акад. наук. Гос. ин-т искусствознания М-ва культуры Рос. Федерации).

274. Свод памятников истории и культуры Республики Татарстан / Ин-т истории Акад наук Респ. Татарстан. Отд. свода памятников истории и культуры, М-во культуры Респ. Татарстан. Гл. упр. гос. контроля охраны и использования памятников истории и культуры; [Редкол.: Ю.И. Смыков и др.] — Казань: Гл. упр. гос. контроля охраны и использования памятников истории и культуры М-ва культуры РТ, 1999.

275. Секачева Е.Р. Вертинский Александр Николаевич // Большая энциклопедия Кирилла и Мефодия, Автор: Кирилл и Мефодий, Формат: ISO, Размер: 9 Гб, Год издания: 2009 / [Электронный ресурс]: КМ.ru

276. Семчишин Мирослав. Тисяча років української культури. Нью-Йорк–Париж–Сідней–Торонто, 1985.

277. Сергійчук Володимир. Що дала Україна світові. — К.: ПП Сергійчук М.І., 2008. — 480 с.

278. Синдаловский Н.А. Петербург: От дома к дому... От легенды к легенде... Путеводитель / Н.А. Синдаловский. — СПб.: Норинт, 2001. — 399 с.: ил.

279. Скалій, Р. Лесь Курбас. Хресний шлях: Соловки, Сандармох /Р. Скалій // Культура і життя. — 2002. — № 42. — С. 2–3. До 115-ліття з дня народження і 65-ліття з дня смерті Леся Курбаса, театрального режисера.

280. Славетна співачка. Спогади і статті про Соломію Крушельницьку / Упорядкув. і вступ, ст. І. Деркача. — Львів, Кн.-журн. вид-во, 1956. — 96 с.

281. Смирнов Л. Год Малевича. // Наше наследие. — № 2. — М.: Искусство, 1989.

282. Советский джаз: Проблемы. События. Мастера. — М.: Советский композитор, 1987. — 592 с.

283. Современный Энциклопедический словарь / [Электронный ресурс] — Режим доступа: <http://profputevki.ru/show/5570/> - profputevki.ru

284. Соколов Б., Энциклопедия Булгаковская / Б.В. Соколов. — М.: Локид; Миф, 1996. — 586 с.
285. Соловки // Наше наследие. — № 4. — М.: Искусство, 1989.
286. Соловьев Н. Ф. Рубинштейн Антон Григорьевич. Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. 1890. — 1907
287. Солодовников, Александр Васильевич: Ольга Лепешинская / А. Солодовников. — М.: Искусство, 1983. — 212 с.
288. Соминский, М. С. Абрам Федорович Иоффе : биография отдельного лица / М.С. Соминский; Акад. наук СССР. — М.-Л.: Наука, 1964. — 644 с.: ил.
289. Сорокин В. Памятные места Малой Дмитровской слободы // Наука и жизнь. — № 8 — М.: Наука, 1987.
290. Спогади про Олександра Довженка. — К.: Вид-во худож. літ. «Дніпро», 1973. — 719 с.
291. Старикова Л. Театральная жизнь старой Москвы. — М.: Искусство, 1988. — 334 с.
292. Сумцов, Николай Федорович (1854–1922): Отношение В.А. Жуковского к Г.Ф. Квитке, Т.Г. Шевченку и М.А. Максимовичу / Проф. Н.Ф. Сумцов — Харьков: тип. Губ. правл., 1902. — 7 с.
293. Сытин П.В. Из истории московских улиц. /Изд. 3-е, испр. и доп./ — М.: Московский рабочий, 1958. — 844 с.
294. Таирова-Яковлева Т. Г. Мазепа. — М.: Молодая гвардия, 2007. — 270 с.
295. Тальковский С.И. М.И. Авербах. — М.: Медгиз, 1970. — 52 с.
296. Танюк Л. Етичні колізії на звуженій сцені (з уроків Розстріляного Відродження) /Л.Танюк // Людина і політика. — 2001. — № 5. — С. 3–14. Повернення нашому мистецтву і нашій духовності Миколи Куліша і Леся Курбаса. Минуле і сучасність.
297. Тарле Евгений Викторович / Вступ. статья А. И. Молока./ Библиография составлена В. К. Иковым и Н. М. Асафовой. (Материалы к библиографии учёных СССР. Серия истории, Вып. 3). — М. — Л.: Академия наук СССР, 1949. — 68 с.
298. Тимофієнко В. Зодчі України кінця ХУІІІ — початку ХХ століть. Біографічний довідник. / Володимир Іванович Тимофієнко/ — К.: НДІТІАМ, 1999. — 478 с.
299. Топонимическая энциклопедия Санкт-Петербурга. СПб.: Информационно-издательское агентство «ЛИКС», 2002. — 808 с. / Интернет портал «Энциклопедия Санкт-Петербурга» — Режим доступа: <http://www.ensspb.ru/ru/>
300. Трощинський В. П., Шевченко А. А. Українці в світі / В. П. Трощинський, А. А. Шевченко. — К.: Вид. дім Альтернатива, 1999. — 352 с.
301. Убиенным сынам Украины. Сандармох / Кар. респ. общ. орг. «О-во укр. культуры «Калина»; [сост. Скрипникова Л. Г.]. — Изд. 2-е, доп. и испр. — Петрозаводск: Скандинавия. 2006. — 152 с.

302. Українська советська енциклопедія: [В 12-ти т.] Т. 10. Семеноводство – Счети / глав. ред Бажан М.П. [и др.] — К.: Главная редакция УСЭ, 1984. — 560 с.

303. Українська советська енциклопедія: [В 12-ти т.] Т. 11. Кн. 2. Українська Советська Соціалістическа Республіка Українська Советська Соціалістическа Республіка — К.: Главная редакция УС, 1985. — 515 с.

304. Українська советська енциклопедія: [В 12-ти т.] Т. 2. Боронование – Геродот / глав. ред Бажан М.П. [и др.] — К., Главная редакция УСЭ, 1979. — 543 с.: іл.

305. Українська Советська Енциклопедія.: [В 12-ти т.] Т. 1. А-Борона / глав. ред Бажан М.П. [и др.] — К.: Главная редакция УСЭ, 1978. — 552 с.: іл.

306. Українська Советська Енциклопедія.: [В 12-ти т.] Т. 3. Героїзм – Желанное / глав. ред Бажан М.П. [и др.] — К.: Главная редакция УСЭ, 1980. — 544 с.: іл.

307. Українська Советська Енциклопедія.: [В 12-ти т.] Т. 4. Желатин – Кетозы / глав. ред Бажан М.П. [и др.] — К.: Главная редакция УСЭ, 1980. — 560 с.: іл.

308. Українська Советська Енциклопедія.: [В 12-ти т.] Т. 5. Кетокислоты – Лахор / глав. ред Бажан М.П. [и др.] — К.: Главная редакция УСЭ, 1981. — 560 с.: іл.

309. Українська Советська Енциклопедія.: [В 12-ти т.] Т. 6. Лахтак – Молдовеняска / глав. ред Бажан М.П. [и др.] — К.: Главная редакция УСЭ, 1981. — 552 с.: іл.

310. Українська Советська Енциклопедія.: [В 12-ти т.] Т. 7. Молекула – Остит / глав. ред Бажан М.П. [и др.] — К.: Главная редакция УСЭ, 1982. — 568 с.: іл.

311. Українська Советська Енциклопедія.: [В 12-ти т.] Т. 8. Остов – Продюсер / глав. ред Бажан М.П. [и др.] — К.: Главная редакция УСЭ, 1982. — 552 с.: іл.

312. Україна Incognita / Под общ. ред. Ларисы Ившиной/: К.: Изд-во АОЗТ «Українська пресс-група», 2004. — 432 с.

313. Україна. Верховна Рада. Про відзначення 120-ї річниці з дня народження видатного українського театрального діяча Леся Курбаса: Постанова Верховної Ради України // Відомості Верховної Ради. — 2006. — 13 жовт. (№ 41). — С. 1416–1417. 25 лютого 2007 року виповнюється 120 років з дня народження видатного театрального діяча, ідейного провідника новаторського театру «Березіль», одного з найяскравіших представників «українського розстріляного відродження» — Леся Курбаса.

314. Українська літературна енциклопедія: в 5 т. / відп.ред. І. О. Дзевєрін [та ін.]; НАН України, Інститут літератури ім. Т.Г. Шевченка. — К.: «Укр. енциклопедія» ім. М.П. Бажана. — Т. 3: К – Н., 1995. — 496 с.: іл

315. Українська літературна енциклопедія [Текст]: в 5 т. / відп.ред. І. О. Дзевєрін [та ін.]; НАН України, Інститут літератури ім. Т.Г. Шевченка. — К.: Головна редакція УРЕ — Т. 1: А–Г., 1988. — 536 с.: іл.

316. Українська літературна енциклопедія [Текст]: в 5 т. / відп.ред. І. О. Дзевєрін [та ін.]; НАН України, Інститут літератури ім. Т.Г. Шевченка. — Головна редакція УРЕ — Т. 2: Д–К., 1995. — 576 с.: іл.

317. Українські історики ХХ століття: Біобібліографічний довідник / Серія «Українські історики». — Київ: Інститут історії України НАН України, 2004. — Вип. 2, Ч. 2. — 382 с.

318. Українські історики ХХ століття : Біобібліографічний довідник. Вип.2. Ч.1 : Серія «Українські історики» — К. — Львів: НАН України. Ін-т історії України, 2003. — 385 с.

319. Українські історики. Біобібліографічний довідник: Серія «Українські історики» Вип. 2 Ч. 3. — Київ: НАН України. Інститут історії України, 2006. — 315 с.

320. Українські історики. Біобібліографічний довідник: Серія «Українські історики». Вип. 3 — Київ: НАН України. Інститут історії України, 2010. — 344 с.

321. Українці в світі: Книга-альбом. / Кардаш П., Кот С./ — К., Мельбурн: Фортуна, 1995. — 423 с.

322. Українці в світі. Данило Апостол // [Електронний ресурс] — Режим доступу: ukrainians-world.org.ua/peoples/4a2aa12063bb334/

323. Улицы Вологды / В. М. Малков / — Вологда: Сев.-Зап. кн. изд-во, 1977. — 160 с.

324. Усольцева Л.И. Олександр Осмеркин. — Л.: Художник РСФСР, 1978. — 40 с.

325. Фальковский, Николай Иванович: Москва в истории техники / Н.И. Фальковский; Отв. ред. В. М. Орел; [Вступ. ст. С. С. Илизарова; Послесл. В.П. Борисова]; Рос. акад. наук, Ин-т истории естествознания и техники им. С.И. Вавилова — М.: Янус-К, 1997. — 338 с.

326. Флоренский П. Письма из Соловков // Наше наследие. — 1988. — № 4. — С. 74–78

327. Фридштейн Ю.А. А. Эфрос — поэт театра. — М.: Театр Антона Чехова, 1993. — 160 с.

328. Фруменков Георгий Георгиевич: Декабристы на Севере / Г. Г. Фруменков, В. А. Волынская — Архангельск: Сев.-Зап. кн. изд-во, 1986. — 222 с.

329. Хозиева С.И. Русские писатели и поэты: Краткий биографический словарь. 2-е изд., испр., доп. — М.: Рипол Классик, 2004. — 576 с.

330. Хотулев, Вячеслав Викторович: Клавдия Шульженко: Жизнь. Любовь. Песня / В. Хотулёв — М.: Олимп Смоленск: Фирма «Русич», 1998. — 410 с.

331. Хроника нашей боли: [сборник воспоминаний участников ликвидации последствий аварии на ЧАЭС] / Общественная орг. инвалидов «Чернобыль-Щукино»; [А. М. Богомолов и др.] Москва: [Паруса], 2006. — 174 с.

332. Хрусталеv И. С. Увековечены на нашей земле: [Очерки о полководцах]: А. М. Василевский, И. Х. Баграмян, И. Д. Черняховский, С. К. Нестеров / Иван Сергеевич Хрусталеv/ Калининград: Калинингр. кн. изд-во, 1999. — 174 с.

333. Художники. Авторский проект Дмитрия Карасюка. / [Электронный ресурс]. — Режим доступа: Philatelia.Ru

334. Черепнин Л.В. Б.Б. Кафенгауз — историк и источниковед // Археографический ежегодник за 1970 год. — М.: Наука, 1971. — С. 195–201.

335. Черкашина Л. Родовое Гончаровых гнездо // Парламентская газета № 994. — 21.06. 2002.

336. Чирков С.В. Обзор архивного фонда А.Е.Преснякова // Археографический ежегодник за 1970 год. — М.: Наука, 1971. — С. 307–314

337. Чистович, Илларион Алексеевич: Феофан Прокопович и его время / И. Чистовича — СПб.: Имп. Акад. наук, 1868. — X, 152 с.

338. Чудакова М. Жизнеописание Михаила Булгакова. — 2-е изд., доп. М. О. Чудакова. — М.: Книга, 1988. — 672 с.

339. Чудакова М. Мастерство Юрия Олеши / М. О. Чудакова. — М.: Наука, 1972. — 100 с.

340. Чудакова М. О. Архив М.А. Булгакова / М. О. Чудакова. — Записки отдела рукописей Государственной библиотеки им. Ленина. — Вып. 37. — М.: 1976.

341. Чуковская Л.К. Воспоминания об А.А. Ахматовой. В 3-х т. — М.: Согласие, 1997. — 544 с.

342. Шаповал Ю.І. Україна ХХ століття: Особи та події в контексті важкої історії. — К.: Генеза, 2001. — 557 с.

343. Шаповал, Ю. Соловецька трагедія: непомічена річниця: Виповнюється 65 років з часу розстрілів соловецьких в'язнів, серед яких чимало відомих українців / Ю. Шаповал // Дзеркало тижня. — 2002. — 27 квіт. — 10 трав. — С. 1, 20. Соловецький табір (1923–1939 рр.)

344. Шатских, Александра Семеновна: Казимир Малевич и общество Супремус / Александра Шатских — Москва: Три квадрата, 2009. — 357 с.

345. Швидкий В. Громадсько-політична діяльність О.Г. Лотоцького в Петербурзі (початок ХХ ст.) // Укр. іст. зб.-2000. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2000. — С. 148–162.

346. Швидкий В.П. Олександр Лотоцький: учений, громадський діяч, політик (1890–1930 ті рр.). / Василь Швидкий — К.: Ін-т історії України НАН України, 2002. — 336 с.

347. Швидкий В. Петербурзька доба О.Г.Лотоцького (1900–1917 рр.): заходи на послаблення цензурних заборон // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. ст. — К.: Ін-т історії України НАН України, 1999. — Вип. 3. — С. 67–92.

348. Шевченківський словник [Текст]: у 2 т. / відп. ред. Є. П. Кирилюк: Інститут літератури ім. Т.Г. Шевченка АН УРСР. — К.: Головна редакція УРЕ, 1976 — Т. 1: А–Мол. — 416 с.

349. Шевченківський словник [Текст]: у 2 т. / відп. ред. Є. П. Кирилюк: Інститут літератури ім. Т.Г. Шевченка АН УРСР. — К.: Головна редакція УРЕ, 1977. — Т. 2: Мол–Я. — 410 с.

350. Шевченко, Тарас Григорович. Зібрання творів у шести томах. Т. 6 Листи. Дарчі та власницькі написи. Документи, складені Т. Шевченком або за його участю. К.: 2003. — 628 с.

351. Шикман, Анатолий Павлович: Кто есть кто в российской истории: Биограф. слов.-справ. / Анатолий Шикман — М.: Вагриус, 2003 (ГУП ИПК Ульян. Дом печати) — 654 с.

352. Шишов І. Самозахист на чужині (з московської україніки) / Українська діаспора. — № 1. — Київ-Чикаго, 1992. — С. 46–48

353. Штелин, Яков Яковлевич (1709–1785): Музыка и балет в России XVIII века // Яков Штелин — СПб.: Союз художников, 2002. — 318 с.

354. Щавелев С.П. Д.Я. Самоквасов — историк, археолог, архивист // Вопросы истории: ежемесячный журнал / Учредители: ООО «Редакция журнала «Вопросы истории», Российская академия наук — № 3. — М., 1993.

355. Демьян Бедный. Жизнь, поэзия, судьба / И. Эвентов М.: Худож. лит., 1983. — 191 с.

356. Энциклопедия Санкт-Петербурга. [Электронный ресурс] — Режим доступа: <http://www.ensspb.ru/ru/>

357. Яголим Б. Вдохновенный мастер (Жизнь и творчество И. А. Алчевского). — «Советская музыка» — № 10. — М., 1949.

358. Яновская Л. М.: Творческий путь Михаила Булгакова / Лидия Марковна Яновская — М.: Сов. писатель, 1983. — 319 с.

Список основных сокращень:

акад. — академік

АМ — академія мистецтв

АН — академія наук

АРК — Автономна Республіка Крим

арх. — архітектор

вул. — вулиця

ВПС — Військово-повітряні сили

ВРК — Воєнно-революційний комітет

ВТТ — виправно-трудоий табір

ВУАН — Всеукраїнська академія наук

ВУЦВК — Всеукраїнський центральний виконавчий комітет

ВХУТЕІН — Вищий художньо-технічний інститут (рос. — Высший художественно-технический институт)

ВХУТЕМАС — Вищі художньо-технічні майстерні (рос. — Высшие художественно-технические мастерские)

ВЧК — Всеросійська надзвичайна комісія (рос. Всероссийская чрезвычайная комиссия)

Герой Рад. Союзу — Герой Радянського Союзу

Герой Соц. Праці — Герой Соціалістичної праці

ГУЛАГ — Головне управління таборів (рос. — Главное управление лагерей)

ДПУ (ГПУ) — Державне політичне управління (рос. — Государственное политическое управление)

д-р — доктор

д. чл. — дійсний член

за ін. дж. — за іншими джерелами

засл. — заслужений

КБ — конструкторське бюро

КПРС — комуністична партія Радянського Союзу

КПУ — комуністична партія України

мем. дошка — меморіальна дошка

МДУ — Московський державний університет

НВО — науково-виробниче об'єднання
НКВС — народний комісаріат внутрішніх справ
обл. — область
ОДПУ — Об'єднане державне політичне управління
ООН — Організація Об'єднаних Націй
наб. — набережна
нар. — народний (а)
нарком — народний комісар
Наркомос — Народний комісаріат освіти
НДІ — науково-дослідний інститут
пам. — пам'ятник
Петерб. — Петербурзька
пл. — площа
пров. — провулок
просп. — проспект
р. — рік (з числом)
р. — ріка (з назвою)
РКП(б) — Російська комуністична партія (більшовиків)
РПО — ракетно-повітряна оборона
РРФСР — Російська Радянська Федеративна Соціалістична Республіка
РСДРП(б) — Російська соціал-демократична робітнича партія (більшовиків)
РСФРР — Російська Соціалістична Федеративна Радянська Республіка
(до 1937 р.)
РФ — Російська Федерація
СВПЧ — самостійна воєнізована пожежна частина
ск. — скульптор
СРСР — Союз Радянських Соціалістичних Республік
т. зв. — так зване
УНКВС — Управління народного комісаріату внутрішніх справ
УРСР — Українська Радянська Соціалістична Республіка
УТОПІК — Українське товариство охорони пам'яток історії та культури
хут. — хутір
ЦК — Центральний Комітет
ЧАЕС — Чорнобильська атомна електростанція
чл.-кор. — член-кореспондент

Наукове видання

УКРАЇНСЬКА ДІАСПОРА В РОСІЙСЬКІЙ ФЕДЕРАЦІЇ:
ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНА СПАДЩИНА

Верстка та оригінал-макет — *Мигаль Л. Г.*

Підписано до друку 20.11.2011. Формат 70x108/16
Ум. друк. арк. 26,7. Обл. вид. арк.25,6.
Тираж 300. Зам. 23 — 2011.

Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України
Київ-1, Грушевського, 4.